

2013
58, 2

EUSKERA

2013
58, 2

Euskaltzaindiaren lan eta agiriak
Trabajos y actas de la Real Academia de la Lengua Vasca
Travaux et actes de l'Académie de la Langue Basque
Work and Proceedings of the Royal Academy of the Basque Language

EUSKERA

18 €

Euskera 2013, 58, 2, 366 - 956, Bilbo. ISSN 0210-1564

E U S K E R A

2013
58, 2
BILBO
ISSN 0210-1564

EUSKALTZAINDIA

EUSKERA AGERKARIA

Plaza Barria, 15. 48005 Bilbo
Telefonoa: 94 415 81 55 • Faxa: 94 415 81 44
e.posta: info@euskaltzaindia.net • web gunea: www.euskaltzaindia.net

Aldizkari hau beste agerariekin trukutzen da
Esta revista admite el intercambio con otras publicaciones
Cette revue s'échange avec d'autres publications
This journal can be exchanged for others by agreement

Testuen hizkuntza-orraketa: Euskaltzaindiaren Hizkuntza Kalitatearen Behatokia zerbitzua (HIZBEA)

© EUSKALTZAINDIA / R.A.L.V. / A.L.B.

Eskubide guztiak jabedunak dira. Ez da zilegi liburuki hau osorik edo zatika kopiatzea, ez sistema informatikoekin beronen edukia biltzea, ez inongo sistema elektronikoz edo mekanikoz, fotokimikoz, elektrooptikoz, fotokopiaz, erregistratuz edo beste bitartekoz berau transmititzea, aipamenetarako izan ezik, argitaratzailearen edo *copyright*aren jabearen aldez aurreko eta idatzizko baimenik gabe.

ISSN 0210-1564

Lege Gordailua: BI-1244-58

Diseinua: www.ikeder.es

Preinpresioa: Composiciones Rali, S.A.
Particular de Costa, 8-10. 48010 Bilbo

Inprimategia: Imprenta RGM, S.A.
2014ko azaroan inprimatua

«Euskera» Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala da eta 1920. urtetik argitaratzen da. Urteko lehen zenbakiak, Euskaltzaindiaren lana eta bizitza akademikoa biltzen ditu (sarrera-hitzaldiak, hizkuntzalarauak, jardunaldiak, etab.), eta bigarrenak, Akademiaren lan esparruetako ikerketa-artikulu originalak, liburu-aipamenak eta antzekoak jasotzen ditu.

Euskerako artikuluak banan banan katalogatzen eta indexatzen dira Azkue Bibliotekaren katalogoan (<http://www.euskaltzaindia.net/azkue>) eta erakundearen web guneko bilatzaile berezi batean (<http://www.euskaltzaindia.net/euskera>), aldi berean formatu digitalean eskainiz. Orobat, Inguma (<http://www.inguma.org>), Dialnet (<http://dialnet.unirioja.es/>), ISOC (<http://bddoc.csic:8080/isoc.html>) datu-baseetan eta Latindex katalogoan (<http://www.latindex.unam.mx/>) jasotzen dira.

Granadako Unibertsitateak (<http://ec3metrics.com/circ/>) 2012an egindako aldizkari zientifikoaren sailkapenean B maila esleitu zitzaion.

La revista *Euskera* es el órgano oficial de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia y se publica desde 1920. Publica dos números al año, de los cuales el primero recoge los trabajos y actos académicos de Euskaltzaindia (discursos de ingreso, normas lingüísticas, coloquios...), mientras que el segundo se dedica a publicar artículos de investigación originales en los varios ámbitos de trabajo de la Academia, reseñas de libros y similares.

Los artículos de *Euskera* son catalogados e indexados en el catálogo de Azkue Biblioteca, la biblioteca de la Real Academia de la Academia de la Lengua Vasca (<http://www.euskaltzaindia.net/azkue>) así como en un buscador específico disponible en su página web (<http://www.euskaltzaindia.net/euskera>), donde además se ofrecen en formato digital. Asimismo se recogen en las bases de datos Inguma (<http://www.inguma.org>), Dialnet (<http://dialnet.unirioja.es/>), ISOC (<http://bddoc.csic:8080/isoc.html>) y en el catálogo Latindex (<http://www.latindex.unam.mx/>).

En la Clasificación de Revistas Científicas Integradas (CRIC) realizada en 2012 por la Universidad de Granada (<http://ec3metrics.com/circ/>), se le adjudicó la categoría B.

La revue *Euskera* est la publication officielle de l'Académie de la Langue Basque / Euskaltzaindia, elle paraît depuis 1920. Elle publie deux numéros par an, dont le premier rassemble les travaux et activités académiques d'Euskaltzaindia (discours d'intronisation, normes linguistiques, colloques...), tandis que le deuxième publie des articles originaux de recherche portant sur différents domaines de travail de l'Académie, comptes rendus de livres et similaires.

Chaque article d'*Euskera* est répertorié et indexé dans le catalogue de la bibliothèque Azkue, la bibliothèque de l'Académie de la Langue Basque (<http://www.euskaltzaindia.net/azkue>) ainsi que dans un moteur de recherche spécifique disponible sur son site Web (<http://www.euskaltzaindia.net/euskera>), où ils sont également proposés au format numérique. Par ailleurs, ils sont enregistrés dans la base de données Inguma (<http://www.inguma.org>) et Dialnet (<http://dialnet.unirioja.es/>), ISOC (<http://bddoc.csic:8080/isoc.html>) et dans le catalogue Latindex (<http://www.latindex.unam.mx/>).

Dans la Classification des Revues Scientifiques Intégrées (CRIC) réalisée en 2012 par l'Université de Grenade (<http://ec3metrics.com/circ/>), elle apparaît dans la catégorie B.

Euskera is the official journal of the Royal Academy of the Basque Language/*Euskaltzaindia* and has been published since 1920. The first issue of the year reflects the work and academic activity of *Euskaltzaindia* (induction speeches, language rules, symposia etc...), while the second is dedicated to publishing original research articles in the various areas of the Academy's work, book reviews and the like.

Euskera articles are catalogued and indexed in the catalogue of the Basque Language's Azkue Library, (<http://www.euskaltzaindia.net/azkue>) as well as on a specific search engine available on its website (<http://www.euskaltzaindia.net/euskera>), where they are also provided in digital format. They are also held on the Inguma (<http://www.inguma.org>) and Dialnet (<http://dialnet.unirioja.es/>) databases, ISOC (<http://bddoc.csic:8080/isoc.html>) data-bases and on the catalogue Latindex <http://www.latindex.unam.mx/>.

In the classification of scientific journals carried out by the University of Granada (Spain) (<http://ec3metrics.com/circ/>) in 2012 this journal was assigned to group B.

EUSKALTZAINDIA

EUSKERA AGERKARIA

IDAZKETA KONTSEILUA

Zuzendaria: ANDRES URRUTIA. Euskaltzaindia. Bilbo

Idazkari akademikoa: ANA TOLEDO. Euskaltzaindia. Donostia

Idazkari teknikoa: JON ARTZA. Euskaltzaindia. Bilbo

ADOLFO AREJITA.
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JEAN-BAPTISTE COYOS.
Iker (C.N.R.S., Bordele 3, UPPA). Baiona

JOSEBA ANDONI LAKARRA.
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

ANDONI SAGARNA.
Euskaltzaindia. Donostia

PATXI SALABERRI.
Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Iruñea

MIKEL ZALBIDE.
Eusko Jaurilaritza, Hezkuntza Saila. Gasteiz

AHOLKU BATZORDEA

MIXEL AURNAGUE
CNRS, J. Jaurès Unibertsitatea. Tolosa, Okzitania.

MIREN AZKARATE
Euskaltzaindia. Donostia

JOXE AZURMENDI
Euskal Herriko Unibertsitatea. Donostia

MARTINE BERTHELOT
Perpignango Unibertsitatea. Perpignan

XARLES BIDEGAIN
Paueko eta Aturri herrialdeetako Unibertsitatea. Baiona

JOSU K. BIJUESCA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

GIDOR BILBAO
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

IÑAKI CAMINO
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

ANA ETXAIDE
Nafarroako Unibertsitatea. Iruñea

JOSE RAMON ETXEBARRIA
Euskal Herriko Unibertsitatea. Bilbo

MAITE ETXENIKE
Universitat de València. Valentzia

PATXI GOENAGA
Euskaltzaindia. Gasteiz

RICARDO GOMEZ
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

MANUEL GONZALEZ
Real Academia Galega. Coruña

MARTIN HAASE
Bambergo Unibertsitatea. Bamberg

† JEAN HARTIXELHAR
Bordeleko Michel de Montaigne Unibertsitatea. Baiona

JOSE IGNAZIO HUALDE
Illinoiseko Unibertsitatea. Illinois

ITZIAR IDIAZABAL
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

XABIER ITZAINA
CNRS, Centre Emile Durkheim,
Sciences por Bordeaux. Bordele

JOSEBA INTXAUSTI
Euskaltzaindia. Donostia

IÑAKI IRAZABALBEITIA
Elhuyar Fundazioa. Usurbil

JACINTO ITURBE
Euskal Herriko Unibertsitatea. Leioa

JABIER KALTZAKORTA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JON LANDABURU
CNRS, Paris. Kolombiako Kultura Ministerioa

ALBERTO LOIZATE
Basurtuko Ospitalea. Bilbo

JUAN MADARIAGA
Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Iruñea

JOAN MARTÍ
Institut d'Estudis Catalans, Secció Filològica. Bartzelona

ENEKO OREGI
Eusko Jaurilaritza. IZOko burna. Gasteiz

JON ORTIZ DE URBINA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

ROSA MIREN PAGOLA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JOSE ANTONIO PASCUAL
Real Academia Española. Madril

TXOMIN PEILLEN
Euskaltzaindia. Baiona

IBON SARASOLA
Euskaltzaindia. Donostia

JOAN MARI TORREALDAI
Euskaltzaindia. Donostia

MIRIAM URKIA
UZEI. Donostia

JUAN JOSE ZUBIRI
Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Iruñea

Batzorde teknikoa: PRUDEN GARTZIA (Euskaltzaindia. Bilbo).

Aholkulariak: JOSEBA ZABALETIA eta ERRAMUN OSA (Euskaltzaindia. Bilbo).

EUSKERA

AURKIBIDEA

EUSEBIO MARIA AZCUEREN JAIOTZAREN BIGARREN MENDEURREN-JARDUNALDIA:

[375-376] *Sarrera*

[377-393] *Eusebio Maria Azcueren bizitzari buruzko zertzelada berriak*
Kortazar, Jon

[395-432] *Parnasotik Euzkadia-ra. Eusebio M. Azkueren poesiagintza eta
nazio identitatea*
Bijuesca, K. Josu

[433-483] *Eusebio Maria Azkueren nortasunaz eta harreraz argitasun
batzuk. Harenak ote dira «Carlistenac» bertsoak?*
Altzibar Aretxabaleta, Xabier

EUSKAL LITERATURAREN HISTORIOGRAFIARI BURUZKO II. JARDUNALDIA:

[487-488] *Aurkezpena*
Toledo Lezeta, Ana M.

[489-514] *Aldiak mugatuz euskal literaturan: eredu bila*
Toledo Lezeta, Ana M.

Euskera. 2013, 58, 2. 369-371. Bilbo
ISSN 0210-1564

- [515-556] *Gudaosteko euskal poesiaren antologiak. Poetikak eta irakurketa soziokulturalak*
Otaegi Imaz, Lourdes
- [557-575] *Euskal literaturaren periodizazioa. Guneitsuak eta eskasak*
Casenave, Jon
- [577-608] *Euskara eta vascuence hitzen adiera metriko-poetikoaz: katebegi ostenduak, aroen mitoa eta periodizazio irizpideak euskal literaturaren historian*
Bijuesca, K. Josu
- [609-627] *Literatur historia postnazionala: Mende-genero-belaumaldi-autore zatiketaren ideologia filologiko hilaren ondoko historiografiaz*
Gabilondo, Joseba

BESTE IKERKETAK:

- [631-686] *Intertestualitatea abiaburu: Haranburu Materreren harrobian*
Salaberri Muñoa, Patxi
- [687-719] *Literatura Unibertsala bildumako hitzaurreen azterketa*
Ibarluzea, Miren
- [721-751] *Modernismoaren zantzuak Antonio Arrutiren poesian*
Gurrutxaga Muxika, Alexander
- [753-783] *Genero eta sexuaren berridazketa: Itxaro Borda eta polizia eleberrien kasua*
Lasarte, Gema
- [785-802] *Sobre el topónimo Guillarte (Gillarte)*
Mugurutza, Felix
- [803-863] *Estudio lingüístico-histórico del nombre Berantevilla*
González de Viñaspre, Roberto

OHARRAK:

[867-872] *Hommage à Jon Mirande (1925-1972) organisé à la Mairie de Mauléon le samedi 19 janvier 2013 par l'Académie de la Langue Basque et la Mairie de Mauléon*
Christian Angelié

[873-919] *Teatrogileek teatroaz. Maite Agirre, Antton Luku eta Ander Lipus*
Valverde, Jaime

IKERKETA ARTIKULUEN EGILEAK

* * *

[931-934] Aurkibidea / Índice / Index, 2012

* * *

[937-940] *Euskera* agerkariaren idazketa arauak

[941-944] Normas de redacción de la revista *Euskera*

[945-948] Normes de rédaction de la revue *Euskera*

[949-952] Writing guidelines for the journal *Euskera*

Eusebio Maria Azcueren jaiotzaren bigarren mendeurren- jardunaldia

Lekeition, 2013ko irailaren 20an

Euskera. 2013, 58, 2. Bilbo
ISSN 0210-1564

Sarrera

Irailaren 20an, Lekeitioko Udalak eta Euskaltzaindiak Eusebio Maria Azkueren omenezko jardunaldia egin zuten Lekeition, haren jaiotzaren bigarren mendeurrenaren harira.

Jardunaldia Akademiaren Literatura Ikerketa batzordearen ekimenez antolatu zen eta hauek izan ziren hizlariak: Jon Kortazar, «Eusebio Azkueren poesiaren bidetik»; Josu Bijuesca: «Parnasotik *Euzkadia*-ra. Eusebio M. Azkueren poesiagintza eta nazio identitatea»; eta Xabier Altzibar: «Zein dira eta zein ez E. M. Azkueren bertsoak?». Sarrera-hitzak Xabier Arrate Lekeitioko Euskara zinegotziak esan zituen, eta agur-hitzak Andres Urrutia euskaltzainburuak.

Euskera agerkariko zenbaki honetan, ekitaldiaren nondik norakoak azaltzen dituen sarrera honetaz gain, Jon Kortazar, Josu Bijuesca eta Xabier Altzibarren hitzaldiak bildu, osatu eta ikerketa artikulu gisa argitaratu dira.

Eusebio Maria Azkue jaio zela berrehun urte betetzen diren honetan, haren bizitza eta lana izan zituen hizpide Jon Kortazarrek. Aurkeztu zuen lanaren xede nagusia hau izan zen: bere bizitzari buruz dakiguna errepasatzea, zuzentzea eta osatzea, bere garaiko dokumentazioari helduta.

Josu Bijuescak gogora ekarri zuenez, «XIX. mendean euskal naziotasunaren ideiak toki zabala bete zuen politikari, kazetari, idazle edota pentsalarien artean. Euskal Herri penintsularrari dagokionez, esan izan da XIX. mendeko euskal identitatearen osagaiak ondorengoak direla: foruak,

fedea katolikoa, historia berariazkoa, euskara eta abertzaletasun bikoitza (alegia euskal abertzaletasuna eta espainola)». Bijuescaren esanetan, Eusebio Maria Azkueren poesiagintzak ondo erakusten ditu euskal identitatearen alde horiek guztiak, beraren bertso sailetan arakaturaz gero.

Xabier Altzibarrek «Zein dira eta zein ez E. M. Azkueren bertsoak?» izeneko hitzaldia eskaini zuen. Eusebio M. Azkueren bi alderdiri buruz mintzatu zen Xabier Altzibar. Lehen partean Eusebioren biografiari eta obrari dagozkion argitasun batzuk eman zituen, Lekeitioko Nautikako Eskolan hark eginiko lanaz (1862-1873), eta baita bere familiaz zuen arduraz ere.

Bigarren partean, hizlariak adierazi zuen kontuan hartu behar dela Eusebio Maria Azkueren eskuizkribuak sakabanatu zirela, «eta behintzat galdetu behar dela zein diren haren olerkiak. Adibidez, ea harenak diren *Carlitenac* bertsoak, Uriartek bilduak eta Eusebio Mariari egotzi zizkionak». Altzibarren ustez, bertso horiek ez dira Eusebio Maria Azkuerenak, «kontuan hartuta enuntziazioa, noizkoa den, eta baita hizkuntza, estilo, topiko literario eta metrika xehetasun batzuegatik. Bertso horiek Bizenta Mogelenak dirateke». Bestalde, hizlariak Bizenta Mogel eta Eusebio Maria bizkaierazko poeta edo bertsoegileen tradizioan kokatu zituen, gabon-kanten eragina eta haien joera morala azpimarraturaz.

Amaieran, Andres Urrutiak agur-hitzak esan zituen. Gogoan izan zuen Jean Haritschelhar zena, Euskaltzaindiaren Literatura Ikerketa batzordearen burua eta euskaltzainburu ohia, eta Eusebio Maria Azkueri buruz ere hitz batzuk esan zituen. Bere esanetan, «aitzindari» izan zen euskara eta euskal kultura zabaltzen.

Eusebio Maria Azcueren bizitzari buruzko zertzelada berriak¹

Nuevos apuntes sobre la vida de Eusebio Maria Azkue

Nouvelles notes sur le vie d'Eusebio Maria Azkue

New details of Eusebio Maria Azkue's life

KORTAZAR, Jon
Euskal Herriko Unibertsitatea (EHU/UPV)

Noiz jaso: 2014-02-08

Noiz onartua: 2014-04-28

1 Lan hau Eusko Jaurlaritzak sustatzen duen IT 851/13 Ikerketa proiektuan kokatzen da.

Artikulu honetan Eusebio Maria Azcue (Lekeitio, 1813-1873) idazlearen bizitzari buruzko berriak aurkezten dira. Artxibategietan lana egin ondoren dokumentu ezezagunak aurkezten zaizkio irakurleari eta ikerlariari. Batez ere, Bizkaiko Foru Artxibategia eta Bermeo, Mundaka eta Lekeitioko Udal Artxibategiak arakatu dira. Alaba ezezagun baten berri emateaz gain, artikuluan bere bizitza pribatuari eta profesionalari buruzko notizia berriak ematen dira ezagutzera. Haren poesiak utzitako ekarpena aztertuz bukatzen da lana.

Hitz-gakoak: Eusebio Maria Azcue, Biografia, Nautika Eskolak, Poesia erromantikoa.

En este artículo se dan noticias de la vida de Eusebio Maria Azcue (Lekeitio, 1813-1873). Tras documentarse en los archivos, se presentan documentos inéditos al lector y al investigador. Esta labor de documentación se ha llevado a cabo básicamente en el Archivo Foral de Bizkaia y en los Archivos municipales de Bermeo, Mundaka y Lekeitio. Además de dar noticia de una hija desconocida hasta ahora, se dan a conocer aspectos inéditos de la vida privada y profesional de él. El artículo finaliza estudiando la aportación de la poesía de Eusebio Azcue.

Palabras clave: Eusebio Maria Azcue, Biografía, Clases de Náutica, Poesía romántica.

Cet article nous donne des informations sur la vie d'Eusebio Maria Azcue (Lekeitio, 1813-1873). Après des recherches dans les archives, des documents inédits sont présentés ici au lecteur et au chercheur. Ce travail de recherche documentaire a été mené principalement aux Archives Forales de Biscaye et aux Archives municipales de Bermeo, de Mundaka et de Lekeitio. Il parle d'une fille inconnue jusqu'ici et montre des aspects inédits de la vie privée et professionnelle d'Eusebio Maria Azcue. L'article étudie en fin l'apport de la poésie d'Eusebio Azcue.

Mots-clés: Eusebio Maria Azcue, Biographie, Cours de Navigation, Poésie romantique.

Information is provided on the life of the author Eusebio Maria Azcue (Lekeitio, 1813-1873). As a result of archival research, previously unpublished documents are presented to the reader and researcher. The research has been carried out primarily in the Biscay Foral Archives and in the municipal archives of Bermeo, Mundaka and Lekeitio. As well as informing of a daughter whose existence was unknown until now, new information is provided on various aspects of his private and professional life. The article ends with a study of the contribution made by Eusebio Azcue's poetry.

Keywords: Eusebio Maria Azcue, Biography, Navigation classes, Romantic poetry.

Eusebio Maria Azcue edo Eusebio Maria de los Dolores Azcueren (Lekeitio, 1813-1873) bizitzari buruz dakiguna berrikustea, zuzentzea eta osatzea da lan honen helburu nagusia.

Bizkaiko Artxibo Foralean lau dokumentu daude Eusebio Azcueri buruz, eta laurak ardatz gisa hartuta eraman lan hau. Dokumentu gehienak Tribunaletako atalean aurkitzen dira eta, beraz, nahi eta nahi ez, horien bidez pertsonari buruz hartzen den irudia ez da oso atsegina izaten. Lau horietatik bi dira zehazki Tribunaletakoak eta Eusebio Azcuek izan zituen arazoen berri ematen digute.

1. Deustuko Udalak hartzen duen berria 1849an. Eusebio Azcue eta Nautika irakaskuntza

1849. urteko apirilaren 23an Hezkuntza Publikoko Zuzendaritza Orokorak jakinarazten dio Deustuko Udalarari Agustin Urrutiak Eusebio Azcuek beste eskubide duela eta, beraz, gai dela Udaleko Nautika Eskoletan irakasteko.

Dokumentua berria da, eta zerbait esaten du Eusebio Azcueren bizitzari buruz. Ez dakigu nor zen Agustin Urrutia, baina badirudi Azcueren mailak zerbait adierazten zuela. Agian adiskideak ziren Urrutia eta Azcue, eta hark Azcueren esperientzia erabili zuen lanpostua lortzeko, jakina baita Azcuek bere ibilbidean hiru herritan eman zituela Nautika eskolak. Literatura munduan gabiltzanok ez, baina historiagileek, batez ere Gonzalo Duo ikerlariak (2001), emanda zuen datu garrantzitsua, Eusebio Azcuek curriculum bi aurkeztu zituela: bata, 1842. urtean Bermeoko Eskolan lan egiteko eta, bigarrena, hogeitau urte geroago, 1862. urtean, Lekeitioko Nautika Eskolarako eskaria egin zuenean.

1842ko curriculum, Zamudion 1842ko abenduaren 6an sinatua, Bermeoko Artxiboan ikusteko beta izan dugu. Aitorpen horrek datu hauek uzten ditu agerian (Duo, 2001, 88-91, eta BUA-992):

a) Gaztelera ongi menderatzen du: «Conocimientos exactos de Gramática castellana». Matematika-ikasketak ere baditu, kalkulu diferentziala eta

integrala, Bilboko Kontsulatuaren eskolan eginak: «se dedicó á las Matemáticas en el Iltr. Consulado de Bilbao». Ez dira aipatzen Bilboko San Franzisko komentuan egindako latin eta filosofia ikasketak, baina datua Resurreccion Azkue semeak aipatua duenez, ontzat eman beharra dago (PB, 5); dena dela, oker dabil Azkue esaten duenean laster joan zela sendia Zamudiora bizitzera. Azcue Barrundia familiaren seme-alaben bataio tokiak aintzat hartuz gero, 1818an Bakion bizi zen familia eta 1825ean Zamudion, urte horretan bataiatu baitzuten Domingo Bernabé semea eta 1827an, berriaz, Josefa Ygnacia Margarita alaba. Hurrengo urteetan ere izan zituzten seme-alabak: 1830ean eta 1832an. Saiatu gara familia aurkitzen 1827ko Errolda poliziala deiturikoan, baina ez dugu aurkitu ez Zamudion, ez Bilbon, eta ez Lekeition ere. Garai horietan Azcue zenbait gazteren irakaslea izan zen: «en las que tiene también el honor de haber instruido a varios jóvenes».

b) Segundo Olabarria irakaslearekin Nabigatzeko Artea edo Pilotajea ikasi zuen eta bidaien ondoren, «Hirugarren Pilotu» titulua zuen: «Tercer Piloto de la carrera de ambas Américas y de Europa». Horrek esan nahi du itsasoan ibili zela, baina ez du berez adierazten bidaiak luzerik egin zuenik, edo hori zuenik ogibidea: «y después de los correspondientes viajes en clase de agregado á Pilotos para perfeccionarse en la práctica». Ikasketa bidaiak izan ziren, pilotu izateko ikasketez gainera, praktikak egin behar zirelako. Horrek berez ez du esan nahi itsasoak urratzen ibili zenik.

c) Irakaslea kontratatzekeo deia Bizkaiko Aldizkari edo Buletinean agertu zen 1842ko ekainaren 10ean. Iragarkian, 3.300 erreal kuarto eskaintzen zen soldata moduan irakaslearentzat.

d) Eskariaren ondoren kontratu eskritura gorde da Bermeoko Artxi-boan, eta horretaz Gonzalo Duok ez du ezer zehaztu. Kontratuan garbi adierazten da zein izango diren irakaslearen lanak: kontratua bost urtetarako zen; lana, otsailaren 1etik 1848ko otsaila arte; soldata, 300 dukatekoa; bost jakintzagai irakatsi behar zituen: Aritmetika, Geometria, Trigonometria, Kosmografia eta Pilotajea; ikasketa orduak, hauek: neguan, bederatzietatik hamaika eta erdietara, eta ordu bietatik lauretara; udan, berriaz, zortzietatik hamaika eta erdietara, eta hiruretatik bost eta erdietara; Císcarren eskuliburua zen oinarrizko eta derrigorrezko testua, baina onartu zen metodo la-

burtua erabiltzea; Azcuek hilero eman behar zuen ikasleei buruzko informea; Bermeon jaiotakoek ez zuten ezer ordainduko eta Azcuek ezin zien dirurik eskatu, baina bai, aldiz, kanpokoei; gaixorik egonez gero, ordezkoa Azcuek bilatu eta ordaindu beharko zuen, baina gaixotasuna betiko izan balitz, lanpostua hutsik geratuko zen eta deialdi berria egingo zuen Udalak. Aipatu behar da Udaleko burua Juan Ángel Yradi konstituzionala zela eta Azcue, berriz, karlista ezaguna; hala ere, plaza lortu zuen.

e) Eskolak Bermeoko frantziskotarren komentuan ematen ziren. Beraz, oso erraza izan zen Jose Antonio Uriarteren eta Eusebio Azcueren arteko harremana. Eliza erlijio kulturako gorde zen, baina fraideen etxea Nautika Eskolarako erabili ohi zen. Datu hori oso garrantzitsua da, zeren esan baitezakegu une horretan hasi zuela harremana Jose Antonio Uriarte fraide eta idazlearekin, eta bere poema batzuk 1860tik 1862ra bitartean sinatuak agertzen badira ere, une horretan ekin ziola poesia idazteari. Beraz, orain arte uste zenaren aurka, pixka bat lehenago jarri beharko genuke haren poesia lanaren hasiera, «Pio IX eta Napoleon III» poemetan, adibidez, 1848 eta 1850 artean gertaturiko ekintza historikoak aipatzen ditu. Ondoriozta dezakegu orduantxe hasi zela Eusebio Azcue poesia idazten, gutxi gorabehera 1850. urtearen inguruan, eskuizkribuan jartzen duen 1861. urtera arte, salbuespenekin (Astigarraga, Bijuesca, 1990, 29 eta 15 poema datatuak aipatzeko orduan).

f) Artxiboan badira Azcuek Udalari bidalitako hainbat eskari: adibidez, eskatu zuen eskola kokatzea presondegi izandako aretoan; ludi globo bi hartu izana ere bermatu zuen beste batean.

g) Badirudi 1843. urtean Eusebio Azcue Bermeon bizi zela, han bataiatu baitzuten lehen alaba, Sofia, 1843. urteko abenduan, orain arte inon aipatu ez bada ere. 1849. urtean jaiotako Carolina, berriz, Mundakan bataiatu zuten. Ez dugu aurkitu noiz eta non jaio zen Alfonso Maria semea, baina badirudi 1845. urtean jaio zela Bermeon, Sofia bezala.

Yradik (1983) ikasleei buruzko zenbait berri eman zuen. Adibidez, 1843. urtean 20 ikasle izan zirela diosku, eta gaiak Aritmetika, Geometria, Kosmografia eta Pilotajea zirela. Badakigu, baina, bost gai eskatu zizkiotela Azcueri.

1844. urtean, aurreko urteko zazpi ikasle ziren eta beste 15 berri matrikulatu ziren. Azcuek lehen ikasturtean 21 ikasle aipatu zituen eta, azkena, Gonzalo Duok haren semetzat eman duen Juan Julián izan omen zen. Bada Zamudion jaiotako Juan Francisco Azcue Zalbidegoitia bat, ez Juan Julián, 1820. urtean jaioa eta 1847. urtean Bilbon ezkondu zena. Agian hauxe da ikaslea, 21 urte askotxo izan arren Nautika Eskoletan hasteko, eta Azcueren senidea dela dirudi, zerbait izatekotan, baina ezin da semea izan.

Erabili ohi zuten eskola liburua Gabriel Císcar (1769-1829) tenientearen *Tratado de navegación* zen. Izenburu zehatza, halere, hau zen: *Curso de estudios elementales de marina, compuesta de cuatro partes: aritmética, geometría, cosmografía y pilotaje*. Hartatik Bermeoko Nautika Eskolan jorratzen ziren lau gai nagusiak, baina ikasle guztiek ez zuten hori lantzen, baizik eta metodo laburtu bat.

Autobiografian, edo curriculumean, esaten denez, Eusebio Azcue Bermeoko Eskolako irakaslea zela joan zen Ferrolera –eta datu hau ere berria da– 1843. urteko ekainean, eta orduantxe lortu zuen irakasle titulua:

Habiendo pasado a Ferrol en el mes de junio de 1843 a ser examinado de Maestro, obtuvo en el examen la calificación de sobresaliente (Duo, 2001, 122; LUA).

1843. urteko Errege Agindu batek eskolak emateko moduak aldatu zituen eta Eusebio Azcuek ez zituen betetzen arau berriak. 1846. urtetik aurrera, soilik Ferrolen, Bilbon eta Donostian egindako ikasketak onartzen ziren Nautika irakasle izateko. 1828an jada, Bermeon, Azcueren irakasle izandako Segundo Olabarriak bazituen arau berriak eskatzen zituen tituluak eta, beraz, 1848tik aurrera bera izan zen Bermeoko Nautika Eskolako irakaslea. Kontratu berria sinatu zen unean, Udalak baldintza berriak eta araudi oso zehatza ezarri zuen, eskolako irakaskuntza egunak, orduak eta eskola lanak aipatuz (Duo, 2001, 91-93).

1848. urtean, bada, Eusebio Azcuek Bermeoko Nautika Eskola utzi egin behar izan zuen eta halaxe heldu zen Mundakako Nautika Eskolara. 1862ko curriculum vitae-ri esker jakin badakigu, Azcue «Caballero condecorado con la Cruz militar de primera clase de San Fernando» zela. Datu horrek adierazpen bi behar ditu. Hain garrantzitsua izan den Gurutze hori ez zuen

aipatu lehen curriculumean, eta egia balitz, horrek adieraziko luke Gerrate Karlistan parte hartze berezia izan zuela, inondik inora ez «behartua», Eusebio Erkiagak adierazi duen moduan.

Bermeoko kontratua bukatu ondoren, Mundakako lehen ikasturtean 42 ikasle izan zituen 1848an. Mundakako Nautika Eskolan irakasle zen Miguel Joaquín Goldaracena justu urtebete lehenago hil zen, 1847an. Horra hor aldaketaren balizko bigarren arrazoi bat.

Mundakako Eskolak hiru urte iraun zituen Gonzalo Duoren ustez. Beraz, 1851. urtean amaitu zuen bere ibilbide ofiziala, baina ez da horrela. Mundakako Udaleko artxiboan badira ondorengo urteetako berriak eta agiriak.

Hiru urteon ondoren, Mundakako Udalak erabaki berriak hartu zituen, zeren irakaskuntza legedia berriro aldatu zen, eta 1851. urte osoan Nautika Eskolaren jarraipena lortzeko asmotan ibili zen. Halaxe, Eskolaren iraupena 1851ko uztailaren 27an berretsi zen:

Se leyó una comunicación del Sr. Gobernador de esta Provincia [...] se ha dignado acceder a la solicitud de este Ayuntamiento y varios otros límites, concediéndole la continuación de la Escuela de Náutica en los términos que lo solicita (MUA, 1851-07-27).

Eusebio Azcuek eskola pribatuak eman zituen Mundakan harik eta Lekeitioko Nautika Eskola sortu zen arte, 1862. urtean. Baina Mundakako Udaleko agirietan besterik ere agertzen da. 1851. urtean Eskolaren iraupena lortu ondoren, bera zen hango irakaslea:

La municipalidad animada de los mismos deseos [irakasleak izendatzeko gogoz] y conviniendo en la urgencia del caso unánimemente nombraron por profesores propietarios a D. Eusebio Azcue maestro de náutica que actualmente explica en esta Anteiglesia y a D. Manuel Sagredo maestro de primeras letras de este pueblo (MUA, 1851-08-05).

Mundakako Nautika Eskolaren funtzionamenduaren berri Gonzalo Duok eman du, eta horretarako Plentziak eskola izateko egin zuen eskari batean oinarritu da, bertan Mundakakoaren egituraren deskribapena egiten baita. Maisu bi ziren: bata, maisu elementala, eta 2.000 erreal irabazten zi-

tuen; bigarrenak, ordea, eta hori Azcue zela pentsa dezakegu, lehen urtean Aritmetika eta Aljebra irakasten zituen, bigarren mailan Geometria, Trigonometria eta Marrazki geografikoa, eta hirugarrenean Fisika, Kosmografia, Pilotajea eta Marrazki hidrografikoa.

Mundakako Nautika Eskolaz badira zenbait berri txiki Mundakako Udal agiritan: zer zegoen eskolan («existen los globos y esferas compradas para la última [Nautika Eskolarako]» MUA, 1852-01-25); zer behar zuten («Se compre el encerado que falta en náutica» MUA, 1852-02-01).

Baina laster arazoak ospindu egin ziren eta Udalaren eta Azcueren arteko iskanbilaren berri ematen dute agiriak:

a) Dirudienez, urte horretako otsailean Azcuek eskari batzuk gogor bidali zituen udalera:

En vista de los términos poco comedidos y falta de respeto que se ve en dichas comunicaciones por el maestro D. Eusebio María de Azcue, unánimemente aprobaron cuanto ha dispuesto la comisión y ordenó que de todo se de cuenta a la superioridad a los fines oportunos (MUA, 1852-02-15).

b) Udalak soldata barik utzi zituen maisuak:

Y se dice sea copia de las remitidas, excluyendo (sic) de él [urteko aurrekontutik] los cinco mil reales de los maestros de náutica (MUA, 1852-03-07).

c) Udalak zalantzan jarri zuen maisuen gaitasuna eskola horiek emateari zegokionez:

Se aprobaron los presupuestos de 1853 con la condición de que si los maestros de náutica de esta puebla no estaban revestidos de título suficiente para explicar las materias que se han encargado, se excluya del indicado presupuesto el sueldo de estos (MUA, 1852-03-14).

d) Badirudi Azcuek eskola partikularrak emateko Udalak eraturiko gelak erabili zituela, nahiz ez dagoen garbi bera ala Sagredo zen erabiltzen zituena:

Se dio cuenta de las diligencias practicadas con el maestro de náutica sobre que este no ocupe el local con lecciones particulares (MUA, 1852-05-09). Se dio cuenta del oficio del Sr. Gobernador acerca de que el maestro de náutica no ocupe el local con lecciones particulares (MUA, 1852-07-04).

e) Udalak zor berezia eskatu zion Eusebio Azcueri, urtean irabazten zuen herena baino gehiagokoa:

Se dio cuenta del oficio [...] que le han pasado los maestros pidiendo que se les pague el sueldo devengado en el último curso, y enterados, decretaron: que se les pague desde luego lo que piden, pero descontando a D. Eusebio María Azcue los mil cien r. que debe a la Anteglesia desde primero de setiembre de 1.848, y las retribuciones que ha cobrado de los matriculados forasteros como perteneciendo al común (MUA, 1852-10-31).

1852. urtean Nautika Eskola lekuz aldatu zen. Nesken ikasgelan eman ziren eskolak, udaletxearen barnean, eta azarotik aurrera, ganbara egokitu zuten zeregin horretarako (MUA, 1852-07-04/ 1852-07-24). Laster, zalan-tza sortu zen herrikoez eta kanpokoek berdindatu behar zuten ala ez, eta garbi ikusi zen araudi berria beharrezkoa zela (MUA, 1852-12-03). 1854. urtean Udalak arazo larriak zituen maisuen soldatak ordaintzeko, eta herriko aberatsen laguntza eskatu zuen (1854-07-09).

1854. urteko irailean, Udalak garbi zuen ordu arteko maisuek ez zutela behar bezalako titulaziorik eskolak emateko eta, ondorioz, Nautika Eskolaren itxiera aurreikusi zuen:

Decretaron que se abra la matrícula para el próximo mes, anunciándose desde luego la vacante de maestros para su provisión en personas aptas (MUA, 1854-07-18). Se reunieron con el fin de fijar un pie (sic) a los maestros de náutica y poderse con ella sacar la oposición las plazas (MUA, 1854-09-20).

Urte horretako urrian, Udalak kontuan hartu zituen Eusebio Azcueren eta Sagredoren dimisioak:

Se pasó a discutir los oficios dimisivos de los maestros de esta Escuela de Náutica D. Eusebio María de Azcue y D. Manuel Sagredo,

y enterados los aceptaron ordenando hagan entrega de los efectos que haya en las cátedras que hayan desempeñado, y que en vista de tal renuncia se suspenda el próximo curso (MUA, 1854-10-02).

1857. urtean, Udaleko agiriak zera adierazten dute, ikasgelan eskola partikularrak ematen zirela, baina berez ez dela eskolarik Mundakan:

Pueda darse en el que está dando sus lecciones el maestro de náutica y puesto que esta escuela no existe ya, unánimemente acordaron que en el término de 48 horas quede libre el referido local (MUA, 1857-03-02).

Horrenbeste istilu eta iskanbila izan ondoren, ez da arraroa Eusebio Azcuek Mundakatik alde egiteko gogoia izatea. Horrenbestez, Lekeitioko Eskola martxan jarri zenean, hara jo zuen. Lekeitioko Nautika Eskola Jose Javier Uribarren eta bere iloba Jose Luis Abaroa lekeitiarrek jarri zuten, eta hasieratik oso ospetsua izan zen. Pilotaje katedrara aurkeztu zuen bere burua Eusebio Azcuek. Gainera, Xabier Altzibarrek jakin duenez, 12.000 errealekoa zen soldata, Mundakan baino lau aldiz handiagoa. Lehen ikasurtean 64 ikaslek eman zuten izena ikasketak han burutzeko (Duo, 2001, 80). Pilotu izateko Eskola Ofiziala izendatu zuten, eta Bilboko Institutuko Zuzendaria zen azterketa buru. Berarekin batera, eskolako irakasle bi batzen ziren eta Gerrate Karlista piztu arte, Eusebio Azcue mahaiko izan genuen lan horretan. Gonzalo Duok aipatzen du gerrate ostean ere Azcue bera izan zela mahaiko, baina Eusebio Erkiagaren iritziz haren semea, Alfonso Maria.

Después de la guerra siguió Azcue [...] Las actas del curso 1882-1883 están firmadas por un tribunal presidido por Juan Acordagoicoechea, siendo vocales Azcue e Ibarra (2001, 81).

Izan ere, Eusebio Maria Azcue 1873. urtean hil zen.

2. Azcue Mundakako Udalaren kontra. 1856. Azcueren ideologia

Bizkaiko Artxibo Foral nagusian aurkitu dugun bigarren agiria Azcuek Bizkaiko Aldundiari bidalitako salaketa bat da. 1856. urteko abuztuaren

hemeretzi gutun bat bidali zion Bizkaiko Aldundiari, hautesleen zerrenda bat agertu zela-eta, bere iritziz hauteskundeetan iruzur egiteko arriskua zegoelakoan:

Ha aparecido en la puerta de la Iglesia Parroquial una lista de electores para las próxima renovación de municipalidad, lista que solamente comprende ciento sesenta y nueve nombres, algunos de difuntos: este número de electores corresponde según el artículo treinta y uno de la ley á una población de doscientos y quince vecinos.

Esta Anteiglesia según la estadística, que hace muchos años no se ha renovado, tuvo trescientos cincuenta vecinos; pero actualmente su población pasa de setecientos vecinos [...]

El Ayuntamiento por ligereza o mala fé ha contravenido á la ley; esta contravención puede ser causa de amaños de pandillage (sic), origen de la ruina de los pueblos (BFA, K 200380/122).

Hain zuzen ere, 1857. urteko otsailean Udala berritu, eta Jose Fradua izendatu zuten alkate. Ikusi dugu Azcueren eta Udalaren arteko harreman deserosoa 1851. urtetik zetorrela, baina dirudenez ika-mika ez zen gozatu eta Eusebio Azcueren ideologia karlistak gogor jotzen zuen Udal konstituzionalaren aurka. Gainera, agian, arrazoia izango zuen, zeren, historiagileen arabera, Mundakak une hartan 2.250 biztanle zituen, gaur baino dezente gehiago.

Eusebio Azcueren ideologia karlista nabaria da. Izena ere karlista tradiziokoa da, Eusebio Maria gisa agertzen da bataio agirian (1813), baina lehenengo ezkontza agirian «de los Dolores» gehitzen du (1843) (Astigarraga; Bijuesca, 1990, 13). Izen hori karlistek jarri ohi zuten, Karlos VII.aren alabaren oroigarri gisa. Beraz, badirudi bere gogoz egin zuela aldaketa, kontuan harturik Lehen Gerrate Karlistaren bukaera hurbil zegoela oraindik. Bigarren ezkontza agirian (1857) eta heriotza agirian berriro «de los Dolores» (Astigarra; Bijuesca, 1990, 547-551), baina ez beste inon. Dena dela, hala-ze jarri zion bere alaba bati ere: Aurora Maria de los Dolores (1860).

Bere hainbat olerkitan ere joera tradizionalista nabaria da. Bada olerki bat garbi-garbi agertzen duena haren joera erlijioari eta tradizioari lotua:

«Pio IX eta Napoleon III» (EV, 219-227). Hain zuzen ere, Napoleon III. aren aurka egindako testua dugu eta, zentzu zabalean, Vatikanoko Estatua- ren aldekoa. Ezaguna denez, Aita Santuaren aurkako joera hori 1848. ur- tean hasi zen, eta 1848-1851. urteen buruan agertu. «Bardintasuna» (EV, 343-346) edo «Libertadian arguitasuna» (EV, 180-184) poemetan, libera- lismoaren zenbait ezaugarri kritikatzan ditu eta «Anchinarik ona» (EV, 228-235) poeman aspaldiko denboren nostalgia erakusten badu ere, «Gui- zaldi onetaco deungac» poemak (EV, 401-406) garaiko gizartearen kritika zorrotza dakar.

Gaurko girotik begiratua, Eusebio Azcueren poesiaren ideologia ez da oso abegikorra egiten, andrearen irudia oso barregarri eman ohi duelako maiz, eta, gainera, haiei buruzko iritzia iraingarria delako sarritan.

3. Epaiketa zibilak: 1851 eta 1857. Bizitza pribatua

Eusebio Azcueren bizitza pribatuaz dokumentu bi aurkitu ditugu Bizkai- ko Artxibo Foralean. 1851. urtean gertatu zen lehen epaiketan (Busturia 0488/047), bera zen salaketa jarri zuena Migel Elordiren aurka, horrek sa- matik heldu ziolako («le echó mano al pescuezo»), Azcueren ustez motibo- rik gabe. Ondoren azaltzen da, Nautika eskola ematen ari zela, neskatotxo batzuek atea itxi ziotela eta Azcuek eskolatik irten eta bati ipurdiko bat eman ziola («le dio un azote sobre la ropa/capa?»). Neskato hori, hain zuzen ere, Elordiren alaba zen. Salaketaren ondoren, Elordi zigortu egin zuten: «un día de arresto».

1857. urteko apirilean gertatu zen bigarren epaiketan (Busturia 0489/028), aldiz, Eusebio Maria zen salatua eta Gabriel de Echevarria sala- tzailea. Echevarriaren esanetan, Azcuek 1.027 erreal zor zizkion haren emazteari, Maria Paula Lezamizeri, Azcueren seme-alabei bularra eman zie- lako («latancia (sic) [...] ha dado á los hijos del demandado Conrado y Sol»). Azcuek erantzun zuen egia zela bi urtez eman ziola titia Maria Paulak Conrado-ri, baina ez zituela biak osatu, haurdun geratu zelako, eta egia zela Sol-i hamasei hilabetez eman ziola, baina Paulak gauza asko eraman zituela euren etxetik, eta horregatik prest zegoela akordio batera heltzeko. Zorra

kitatzeko, maiatzaren hasieran 200 erreal emango zizkion Echevarriari eta 80 hilaren bukaeran, eta beste horrenbeste hurrengo hilabeteetan zorra oso-rik ordaindu arte.

Ikusten denez, epaiketa bi horiek ez dute garrantzi handirik, baina Eusebio Azcueren nortasuna azaltzeko balio dute. Lehenak, agian, Eusebio Erkiagak bere ontasunean poetaz idatzi zuen irudia lausotzeko balio digu. Behintzat, haserre eta gogor agertzen zaigu bere bizitzako pasadizo horretan. Bigarren dokumentuak, baina, zerbait gehiago diosku. Alde batetik, Eusebio Azcuk diruarekin zituen arazoak berri ematen digu. Ez da lehenengo aldia zorretan ikusten dugula gure poeta. Mundakako Udalak berarekin zuen zorra eskatu zion poetari, gorago ikusi dugun bezala. Soldata aldetik ere ez zebilen diruz ongi hornitua Eusebio Azcuk. Bermeoko Nautika Eskolan 3.300 erreal urtero irabazten zituen. Mundakako Eskolako irakasleen soldataz hitz egiten denean, dokumentuetan 5.000 edo 4.000 erreal aipatzen dira, baina badirudi Sagredo maisuak 2.000 kobratzen zituela; beraz, Azcuerentzat 3.000 edo 2.000 erreal izango ziren urtero. Horri gehitu behar zaio ikasketa partikularrekin lortzen zuena eta herriz kanpoko ikasleei kobratzen zitzaiena, ohitura zen moduan Nautika Eskoletan, hau da, udalerrikoentzat doan zen eskola, baina kanpotarrei kobratzeko joera zegoen Bermeon. Mundakan ere horrela gertatu ohi zen, inoiz Udalak zalantza izan bazuen ere jarrera horren gainean. Kontuan hartu beharko litzateke Bermeoko Eskolako soldata 4.950 erreal zela Azcuk utzi zuen urtean. Beraz, soldataren aldetik galdu egin zuen Azcuk Mundakara etorrira.

Beste alde batetik, alargunaren minak agertzen ditu. Eusebio Azcueren lehen emaztea, Laureana Ocerin, 1856ko azaroaren 23an hil zen. Laureana, Bilbao abizenarekin bataiatu zuten, eta hori ere lehen aldiz ematen den datua da, 1820ko uztailaren 5ean. Aita ezagunik ez zuenez, Bilbao abizena eta amaren abizena, Ocerin, erabili zituen. Bost seme-alaba izan zituzten Eusebiok eta Laureanak, eta hau ere datu berria da, orain arte lau zirela uste baitzen: Sofia, Bermeon bataiatua 1843ko abenduan (Bermeo, 1843-Zamudio 1846), Alfonso Maria (Bermeo, 1845-1894), Carolina (1849), Conrado (1853-1870) eta Sol (1855-12-19, bigarren abizena Bilbao jarri zioten bataiatu zutenean, bigarrena aldatuta, alegia, eta ama hil baino ia urtebete

lehenago jaio zen. Horregatik, 1857ko apirilean egindako epaiketan aipatzen den hamasei hilabeteko epea).

Jakina da bigarren ezkontzan Mari Carmen Aberasturi hartu zuela emaztetzat. Emakume hori alarguna zen. Bere lehen senarra, Tomas Aguirre, 1856ko maiatzean hil zen (1835-1856). Baina ezkontza horretan badira datu bi deigarriak. Lehendabizi, ezkonduen adina: 1857ko ekainaren 3an ezkontzen direnean, Eusebio Azcuek 44 urte ditu eta 1835. urtean jaiotako Mari Carmen Aberasturik 22. Bigarren datua ere jakina da, biak ziren alargunak, Mari Carmen 1856ko maiatzean alargundu zen eta Eusebio urte bereko azaroan. 1857ko ekainean ezkondu ziren eta beren lehen alaba, Julia, 1857ko urriaren 21ean jaio zen. Aberasturi haurdun ezkondu zen, beraz.

Ezaguna da baita ere elkarrekin zortzi seme-alaba izan zituztela, bi, dirudenez oso gazterik hilak: Julia (1857-1874), Aurora Maria de los Dolores (1860), Jesus Maria del Carmen (1862) Mundakan jaioak; eta Lekeition, Resurreccion de Jesus Maria de las Nieves, euskal ikerlari handia (1864), Maria Luz (1867, urte berean hila), Diana Maria de la Paz (1868), Heliodoro Maria Antonio Pedro Pascual (1870-1872) eta Julia (1873-1874), aitaren heriotzaren urtean jaioa. Aitaren 13 seme-alabetatik lau goiz hil ziren.

4. Eusebio Azcueren poesiaz

Bizitzako min horiek izan zuten agerpenik bere obran? Ez da Eusebio Azcue nitasunaren poeta, nahiz eta lehen pertsona noizbehinka agertu bere obran. Adibide ederra da, Eusebio Azcueren pathos erromantikoaz hitz egiteko «Euskaldun bat Buenos Ayres aldian» (EV, 148-159) poema. Poema horretan nitasun bi agertzen dira, Eusebio Azcuerekin lotu dezakegun lehen, eta Buenos Airesetik idazten duen pertsonaiarena, bestea. Eusebio Azcuerekin identifika dezakegun ahotsa narratiboa da guztiz:

«Buenos Ayres aldeti
Artu dot carta bat:
Vertsoan imiñteko
Gurarijha daukat» (EV, 148)

Buenos Airesetik gutuna idazten duenak, ordea, bere bizitzaren zorigaiztoa azaltzen du. Pertsonaiak betetzen ditu ezaugarri erromantikoak, baina zorigaiztoa, tristezia, ametsa, negarra... ez datoz bat egilearen bizitzarekin.

Beste adibide bat ere badago. Poetaren nitasunarekin lotu dezakegun lehen pertsonaren erabilerak poemaren marko nagusia eratzen du, «Santo Domingoco Islaren Españara biurreriari» (EV, 455-462):

«Etorri naz Bilboruntz
Algortaco aldetic,
Ibaizabal ganian
Daguan bidetic» (EV, 455).

Eta orduan entzuten du poetaren irudiak Nereiden batzar bat eta hauek, berriro lehen pertsona erabiliz, Santo Domingotik datorren Nereida batek bere ahizpei gertaturikoaren berri ematen die. Agian «Adina» bezalako poemaren baten agertzen du Eusebio Azcuek joera erromantikoa; bestela, narraitibotasunak eta alegoria joerak hartzen dute haren poesia.

Bere lehen editore izandako Manterolaren hitzak irakurriz gero, ez da dudarik asmatu egin zuela bere iritzietan:

El señor Azcue [...] ha cultivado más o menos todos los géneros de la poesía, y en su precioso volumen se encuentran al lado de algunas composiciones religiosas, llenas de sentimiento y que dan á conocer sus arraigadas creencias católicas, otras muchas de género satírico, llenas de gracia y de intención; numerosos epigramas [...], varias fábulas, originales unas, traducidas otras, y diferentes composiciones morales y de costumbres (*Parnasorako Bidea*, 7).

Eta beste iritzi molde batean:

Y así, si en *Mundaca-ko arraiñ saltzaillac* [...] y otras muchas de la misma índole, se vé al poeta popular asimilándose al pueblo en cuyo contacto vivía, pintar en cuadros, sencillos pero de verdadero carácter y adecuado colorido, tipos del país, fiestas, costumbres, usos y aun abusos, tratando á veces de corregir estos últimos de presentar otras como modelos dignos de imitación prácticas que van cayendo en desuso y describiendo y fotografiando siempre con hábil pincel, tiempos, hombres y cosas (*Parnasorako Bidea*, 11).

Genero nahasketa hori bera izan daiteke erromantizismoaren ezaugarri bakanetarikoa. Baina, nire ustez, Eusebio Azcueren poesia lotu beharko litzateke garaiko poesia burges eta neurri batean zaharkituarekin. Estimatzen ditut haren ohitura-poemak, Manterolak hain zuzen deskribaturikoak, eta haren poesia politikoaz luze hitz egiteko modua ere badugu. Baina ezin dut kendu gogotik ez dagoela haren bizitzako une krudelen aipamen biografikorik. Poesia narratiboa maite du Eusebio Azcuek, edo ideologikoa, edo deskribapenean oinarriturikoa. Horregatik, bera presente egon arren, ez dago lirika handirik haren lanean, sentimenduak aipatzen badira ere.

Gehienez, aipatu beharko nuke baduela poema bat ezkontza desorekatuen aurka, adinez desberdin diren senar-emazteen aurka. Eta gai hori bere bizitzarekin loturik dago. Baina hori ere gai topikoa da neoklasizismoan ere (Moratínen *El sí de las niñas* gogoratzea baino ez dago), eta horretan ere molde literarioak gaina hartzen dio zentzu autobiografikoari.

Artxibategiak

BUA. Bermeoko Udal Artxiboa

Bizkaiko Artxibo Forala

Bizkaiko Eliza Historiaren Artxiboa

LUA. Lekeitioko Udal Artxiboa

MUA. Mundakako Udal Artxiboa

Bibliografia

AZCUE, Eusebio Maria, 1990, *Euskarazko vertsoak*. Asier Astigarraga eta Josu Bijuescaren edizioa. Bilbo: Labayru Ikastegia-BBK Fundazioa.

ASTIGARRAGA, Asier; BIJUESCA, Josu, 1990, «[Sarrera]» in Azcue, Eusebio Maria, *Euskarazko vertsoak*. Bilbo: Labayru Ikastegia-BBK Fundazioa, 13-44.

AZKUE, Resurrección, 1979 [1896], «Arrgibidea» in Azkue, Eusebio, *Parnasorako Bidea*. Donostia: Ed. Hordago. (Jat. ed.: Bilbo: Astuitar J. Bilbo).

DUO, Gonzalo, 2001, *Las escuelas de Náutica de Bizkaia, Gipuzkoa y Laburdi. Siglos XVI-XX. Análisis histórico documental*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.

ERKIAGA, Eusebio, 1961, «Bizkaiko Olerkari bat: Eusebio Maria Dolores Azkue Barrundia (Lekeitio, 1813-1873)», *Oleri*, 1 (1961) 67-79.

<andima.armiarma.com/oler/oler09/oler0941.htm>.

KORTAZAR, Jon, 1987, «Eusebio Azkueren poesiagintza» in Uriarte, José Antonio, 1987, *Poesia Bascongada. Dialecto vizcaino*. Jon Kortazar eta Miren Billelabeitiaren edizioa. Bizkaiko Foru Aldundia, 219-234.

Lan hau Gonzalo DUOren, Jon KORTAZAR BILLELABEITIAREN eta Kepa ORMAETXEAREN laguntzarekin idatzi da.

**Parnasotik *Euzkadia*-ra. Eusebio M.
Azkueren poesiagintza eta nazio identitatea**

**Del Parnaso a *Euzkadia*. Creación poética de Eusebio
M. Azkue e identidad nacional.**

**Du Parnasso à *Euzkadia*. Création poétique d'Eusebio
M. Azkue e identité nationale.**

**From Parnassus to *Euzkadia*. Eusebio M. Azkue's
poetic creation and national identity.**

BIJUESCA, K. Josu
Deustuko Unibertsitatea

Noiz jaso: 2014-07-01
Noiz onartua: 2014-09-30

Euskera. 2013, 58, 2. 395-432. Bilbo
ISSN 0210-1564

Eusebio Maria Azkueren poesiagintzari eskainitako artikulua hau atal bitan dago banatuta. Lehenengoan XIX. mendeko euskal identitatearen ezaugarriak E. M. Azkueren diskurtso poetikoan arakatu eta ezaugarri horietako bat, abertzaletasun bikoitza iritzi izan zaiona, berrikusi da subjektu melankoliko euskaldunaren argitan.

Bigarren atalean Azkueren ideia metapoetikoak arakatu dira, batez ere Euzka musaren alegoriaren bitartez adierazitakoak, alegoria horrek sortzen duen subjektibazio prozesua aztertzen den bitartean.

Hitz gakoak: Eusebio Maria Azkue, *Euzkadia*, Parnasoa, alegoria, subjektu euskaldun melankolikoa, nazio identitatea, patriarkalismoa.

Este artículo dedicado a la obra poética de Eusebio María Azkue está dividido en dos partes. La primera, investiga los rasgos de la identidad vasca del siglo XIX en el discurso poético de Azkue, y reinterpreta uno de esos rasgos en relación al sujeto melancólico vasco, lo que se ha venido definiendo como doble patriotismo.

En la segunda parte, se han estudiado las ideas meta-poéticas, sobre todo las representadas por la alegoría de la musa *Euzka*, analizando a su vez el proceso de subjetivación que genera dicha alegoría.

Palabras clave: Eusebio Maria Azkue, *Euzkadia*, El Parnaso, alegoría, sujeto vasco melancólico, identidad nacional, patriarcalismo.

Cet article consacré à l'oeuvre poétique d'Eusebio María Azkue est divisé en deux parties. La première s'intéresse aux traits de l'identité basque du XIXe siècle dans le discours poétique d'Azkue ; il réinterprète l'un de ces traits en relation avec le sujet mélancolique basque qui a été défini comme double patriotisme.

La seconde partie s'intéresse aux idées métagoétiques, surtout celles qui sont représentées par l'allégorie de la muse *Euzka* ; elle analyse alors le processus de subjectivation généré par cette allégorie.

Mots-clés : Eusebio Maria Azkue, *Euzkadia*, Le Parnasse, allégorie, sujet basque mélancolique, identité nationale, patriarcalisme.

This article on the poetry of Eusebio Maria Azkue is divided into two parts. The first investigates the features of 19th century Basque identity in Azkue's poetic discourse and reinterprets one of those features, which has come to be defined as double patriotism, in the light of the Basque melancholic subject.

In the second part his metapoetic ideas have been studied, especially those represented by the allegory of the muse *Euzka*, together with the process of subjectivation generated by that allegory.

Keywords: Eusebio Maria Azkue, *Euzkadia*, Parnassianism, allegory, Basque melancholic subject, national identity, patriarchalism.

1.

XIX. mendean euskal naziotasunaren ideiak toki zabala bete zuen politikari, kazetari, idazle edota pentsalarien artean. Euskal Herri penintsularri dagokionez, esan izan da XIX. mendeko euskal identitatearen osagaiak ondorengoak direla: foruak; fede katolikoa; euskal lurraldeen historia berariazkoa; euskara; eta abertzaletasun edo *patriotismo* bikoitza, alegia euskal abertzaletasuna eta espainola (Rubio, 2003, 99-177). Abertzaletasun bikoitzaren ideia hori deigarri gerta dakiguke egun. Eusebio Maria Azkueren sasoiari, ostera, jarrera hegemonikoa zen nonbait, abertzaletasun espainola oso modu estu eta berezian ulertuta baina: koroari zor zitzaion leialtasun gisa, koroa bera jotzen zenez gero foruen azken babesle eta bermetzat (Rubio, 2003, 160). Eusebio Maria Azkueren poesiagintzak ondo erakusten ditu XIX. mendeko euskal identitatearen alde horiek guztiak, beraren bertso sortak garantzian ikusiko dugunez. Aldi berean euskal identitatearen alde horiek ñabardura bereziak jasoko dituzte poeta honen eskuetan, batez ere *patriotismo* bikoitzari dagokion horrek.

Euskal identitatearen alde horiek ondoen erakusten duten bertso sailetariko bat «Anchinarik ona» tituluduna da. Poema horretan iragan loria-tsua eta orain negargarria aurrez aurre irudikatu dira, bai eta batetik bestera etortzeko arrazoiak eman ere. Lehengo euskaldunak erromatarrek eta Leongo erreinuak menperatu ezin izan zituzten bitartean, egungoak atzerriko indarren eragin kaltegarripean jausi dira. *Mundu zaharra* deitzen duenaren gainbehera eta baloreen iraultza salatzen ditu Azkuek. Horretarako arrazoiak bigarren ahapaldian laburtu eta ondorengoetan garatzen ditu:

Erakuzten cirian
 Lenago arpegijhak,
 Orain baña guebiltsas
 Maskaraz erdijhak.
 Asko guztuz aistu da
 Euskera gozoa,
 Ez dogu esagotuten
 Lengo Jaungoicua.
 (Azcue, 1990, 228; 9-16 l.)

Lehenengo arrazoaia, beraz, ohitura zaharrak bertan behera utzi eta «ekandu zital» berriei (84 l.) atea irekitzea; bigarrena, euskara ahaztea; eta azkenik, fedea galtzea. Euskal identitatearen ezaugarri funtsezko zenbaiten galarak jarri ei du *mundu zahar* hori arriskuan. Baina arrazoiak agertzeko ordena eta bakoitzari eskainitako luzera adierazgarri diren heinean, lehenengoa litzateke hiruretatik garrantzitsuena, alegia atzerriko ohitura berriak beso zabalik onartzea, eta horien artean janzkerari eta ibilgailu edota garraiobideei dagozkienak. Hona hemen azken horietan Azkuek salaturiko aldaketa:

¿Nun dira orduko guizon
Gueure Patriarcak,
Jhasten zituezanak
Oñetan abarcak?
Ez zan mando burdirik
Ibilteko euretan,
Nagozihak ebiltzan
Zamari ganetan.

Vizcajian eguin dira
Bide-laun zabalak
Libre sartu deitezana
Ekandu zitalak:
Orain gagoz eguiten
Burdña bidea
Fueruak igasteko
Segurua atia.

(Azcue, 1990, 231-232; 73-88 l.)

Lehenagoko ohituren kontra, «[g]aur dabil Vizcaitarra / mando burdijhetan» (105-106 l.), eta laster trenean, goratxoago ikusi dugunez. Beste horrenbeste gertatzen da gizarte ohiturei dagokienez, alegia janzkerari, berbarerari eta jan-edateko erari:

Parisen ernetan da
Moda bat astian
Sustraijhak dituzana
Laster gueure artian:
Cembait diru daroian
Urtian kabuan

Españati modeak,
 Ez daukat buruan.
 Ala francesa berba,
 Ala francesa jhan,
 Ala francesa jhantsi,
 Ala francesa edan:
 Española gorputza
 Francesa arima,
 Au da len esan dodan
 Gueure maskaria.

(Azcue, 1990, 234; 113-128 l.)

Poetaren begietan foruak, historia, hizkuntza eta fedea ez ezik, ohiturak ere identitate zeinu dira, batez ere janzkerari eta garraioari dagozkionak, ohitura berri horiek atzerriko eragin kaltegarriak ondoen erakusten dituztelako. Ohitura berri horiei buruzko aipamenetan modaren bitartez alegorizatutako inperialismo kultural atzerritarra identifikatu du Gabilondok (2003, 24). Atzerri hori, gainera, ez da zehazki Espainia. Espainiarrak baino askoz mehatxagarriagoztat jotzen ditu frantsesak, ikusi berri dugunez, eta ingelesak, biak ala biak liberalen laguntzaile izandakoak lehen karlistadan, ingelesen kontra agertzean iradokitzen denez:

Gutziz azpiratuta
 Ingelesak gaukaz
 Guri eguiten dozcuzan
 Citalkerijhagaz.
 Ogueta sei urtian
 Dogu adiskidia
 Gueure galtsaigarritsat
 Bere mesedia.

(Azcue, 1990, 234; 129-136 l.)

Azkueren bertso sail honetako subjektuak bere burua euskaldun eta era berean espainoltzat duela ematen du, era horretara gauzatuz hasieran aipaturiko abertzaletasun bikoitza. Badirudi espainolak beharrean, frantses eta ingelesak dituela euskaldunen egoeraren erruduntzat, haiek dira-eta azken batean gero liberal espainolek eurenak egingo dituzten ideia eta jarrera erasokorren asmatzaileak.

«Guizaldi onetaco deungac» bertso sailean ere ingelesak gaiztotzat irudikatzen dira. Ingelesen jarrera inperialista salatzeaz batera, Ilustrazioaren «argia» munduan zehar zabaldu izana leporatzen die:

Ingeles idun senduac
 Danac euren antzecuac
 Edo batetic
 Edo bestetic
 Dabiltz mundua argituten
 Eta bazterrac ostuten.
 (Azcue, 1990, 402; 37-42 l.)

Argi hori ostera inoren kalterako izaten da euren mesederako beste, lapurretara emanak direnez gero, Italia batu baino lehenagoko Napolesen gertatuak erakusten duenez:

Egun deungaren batian
 Sartu zan euren artian
 Pausu pausuca
 Ta issil ostuca
 Guizaldi onetaco arguija

 Chimista deunga gorija
 Chimista onec zaurituric
 Guelditu ziran itsuric
 Guizon artezac
 Eta Inguelesac
 Artu cituezan argalac,
 Alperrac ta Generalac.
 (Azcue, 1990, 403-404; 61-72 l.)

Ill cirian gauza on zarrac
 Asi cirian negarrac
 Jan zan oguija
 Ta miserija
 An zan aguertu ugari
 Esquerrac gaurco arguijari.
 (Azcue, 1990, 405; 91-96 l.)

Azkuek hobetsitako argia antzinako erregimenaren oinarrietariko bat izandako fedearena da, Ozollo eta Uriarte frantziskotarrei misioetara irtean egindako «Zuace eta erreizuez» bertso sailean adierazi bezala:

Zuace ta erreizuez
Fediaren suagaz
Arima dagozanac
Otz pecatuagaz:
Zuace dozuela
Arguija ezpanetan
Ta ceruco bidia
Ceuen pausuetan
(Azcue, 1990, 349; 1-8 l.)

Gizaldi honetako argia -Azkueren iritzian ingelesek munduan zehar barreiatua- gaitzetsi duen era berean arbuatuko ditu frantsesak ez ezik Frantziako Iraultzari bidea egin zioten baloreak ere. Berdintasuna susmagarria da, kaltegarria ez denean, onak eta gaiztoak maila berean jartzen dituelako elkarrengandik bereizi ezinik, «Inglaterraco leguiac» erakusten duenez «Mundu onetako deungac» sail berean:

Londres derichon errija
Da guizon deunguen abija:
Orain ta beti
Ta ango legueti,
Bardiñac dira guizonac
Munduan deungac ta onac.
(Azcue, 1990, 402; 25-30 l.)

Gutziz kaltegarritzat jotzen ez duenean ere, Azkue eszeptiko ageri da berdintasunaren aurrean. Horixe da ikusten dena «Bardintasuna» bertso sortan. Batzuk besteak beti «mutildu» (19 l.) edo «azpiratu» (88 l.) nahi dituztelarik, heriotza da benetako berdintzailea:

Alper dira guizonen
Munduco aleguiñac,
Ecin izan guiñaitez
Munduan bardiñac:
Guero erijotziac

Gaitu bardinduten:

Pobre, nai aberatsa

Dabe lurpetuten.

(Azcue, 1990, 346; 97-104 l.)

Gizarte mailaz gain, arraza eta generoa ere izan litezke desberdintasun iturri E. M. Azkueren irudimenean. Arraza ez da sarri ageri baina, ageri denean, diskurtsoaren subjektuak zalantza gutxi uzten du bere arrazakeriaz. Testuinguru kolonialean gertaturiko berriak garatzean ageri da arrazakeriazko jarrera hori. «Santo Domingoco isliaren Españara biurreriari» izeneko bertso sailean zuriak beltzen ginetik irudikatu dira, batez ere zuri horiek espainiar kolonizatzaileak izanik:

Eta Saxoia vizcor

Baltzac sututeco

Guizon zuri arguitsuac

Azpiratuteco

iGuizon baltzen menpian

Seme Pelayoenac!

Nun da saxoiric onei

Iminteco gonac?

Españolen semeric

Iñoc ez dau goitu:

Gudan coldartasunac

Ez beinbere lortu:

Alan eracutsi eben

Dominicanuac

Beti beti goituric

Baltz haitianuac.

(Azcue, 1990, 458; 81-96 l.)

Generoari dagokionez, hemen ere aurkituko da desberdintasunerako aukerarik. Aipatu berri den bertso-lerro batean *gonak imintea* menperatzearen irudi eta menperatuaren zeinu legez erabili bada emakumea, gonaduna hain zuzen ere, gizonaren menpekotzat jotzen delako erabili da. Nazio identitatea aztertu izan dutenek identitate horri buruzko diskurtsoak genero identitateaz ere berriazko diskurtsoa txertaturik dakarrela ohartu dute (Mayer,

2000, 1-22). Azkue ez da salbuespena. Berak ere emakumearen egitekoaz iritzi argi bezain zurruna erakutsi du «Bertsolari edo koblakaria» izeneko sailean:

Emakumeak izango dira
gizonen lagun emeak,
etêko gauzak ondo erabagi
eta ondo asteko semeak
(Azcue, 1990, 273; 77-80 l.)

Izan ere, emakumeak diskurtsoaren objektu besterik ez dira Azkueren poesiagintzan, noiz objektu desiragarri («Zaldun baten mandatua dama bateri» sailean ageri dena, esate baterako), eta sarritan objektu arbuigarri (femeninotzat jotzen diren bizioak salatzeari eskainitako kutsu satirikodun poema ugarietan), baina beti objektu. Ez «Bertsolari edo koblakaria» poema horretan bertan, esate baterako, ez eta beste inon ere, Azkuek ez ditu emakumeak irudikatzen diskurtso poetiko-literarioaren subjektu posizioan, emakume horiek beraren pentsaera ildo bertsukoak izanik ere. Aipagarria da, kasurako, Bixenta Mogelekiko jarrera, ez baitu inoiz aipatzen bere bertsoetan. Paradoxikoki, baina patriarkalismoaren posizio hegemonikoak ulergarri egiten duenez, Bixenta Mogelek sortuak izan litezkeen bertso sail bi Eusebio M. Azkuek asmatutakotzat heldu zaizkigu (ikus Xabier Altzibarrek aurkezturiko txostena 2013ko irailaren 20an Eusebio Maria Azkueri Euskaltzaindiak Lekeition eskainiriko omenaldian).

Emakumeari diskurtso poetikoaren subjektu posizioa betetzeko aukera ukatzen dionean, Azkuek bere garaiko bertsolaritzan errotuta zegoen ohi-turari jarraipena ematen zion, nahiz eta jakina den XIX. mendean emakume bertsolariak eta bertso jartzaileak izan zirela, Carmen Larrañagak (1997) erakutsi duenez. Hala jokatzean emakumeak ez dira kultura sortzaile eta eragile gisa ikusten, inoren identitatearen bitartekari soil gisa baizik, patriarkatuak nahitaezko dituen ugaltzaile biologiko eta sozial soil gisa (Vickers, 1990, 485). Aldi berean, kolektibitatearen identitate eta ohorearen gordeleku sinbolikotzat jotzen diren heinean, «ordezkaritzaren zama» haien bizkar gainean uzten da. Emakumeek «berezko» portaera, «berezko» janzkera erakusten dutenean kolektibitatearen mugak adierazten dituen marra gorpuzten dute. Haien portaerak euren kulturak ezarritako mugak urratzen

dituenean, gizonezko senitartekoei eta kolektibitateari lotsa edota desohorea ekarri dietela uste izango da (Yuval-Davis, 1997, 45-46). Azkueren bertso sorten artean ez dira gutxi emakumeen portaerak mintzagai dituztenak, sarritan desegokitzat jotzen direnak salatzeke asmoaz satiraren bitartez. Satirizatuak dira, besteak beste, planta egingzaleak («Emakume sendua») eta edanzaleak («Andra ordijha»). Ugariago dira ezkontzaren inguruko bertso sailak, ugalketa biologikoarekiko kezka azaltzen duenez. Lehenengo eta behin neskaharrak joko dira barregarritzat, emakume ondo ezkonduaren eredia urratzeagatik («Neska gazte bat, eta aberatsa» titulu ironikodun bezala, protagonista heldua eta pobrea denez gero), eta horiekin batera gazterik baina gizon limurtzaile alferrarekin ezkondu direnak, errua emakumeari berari egotziz «senar gurarik dagozalako / gazterik neskachak larri.» («Ezkontza bat beste asko lez», 41-42 l., eta ikus ere «Ezkontza bere modukoa»). Hala ere ez du uste Azkuek helduek beti erabaki behar dutenik etxeko neska gaztea norekin ezkondu, batez ere ezkontzaren bitartez onura ekonomiko soila bilatzen bada gauza guztien gainera. Halakoetan sorgin antzeko emakume tratulariak eta ezkongaien amak dira irainaren objektu («Ezkontzeco bitartecuac»). Kutsu satirikorik gabe bada ere, gurasoen iritzia gaitzetsiko ditu Azkuek etxeko alaba osaba indianoarekin ezkontzeko badira, mutil gazte eta behar den modukoarekin ezkondu beharrean, nahiz eta azkenean bigarren aukera hori gailenduko den («Jhoane Bekoerrotakoa eta Concepción Ganburukoa»). Emakumearentzako ezkontide egokiarekiko kezka erakustez gain, indianoarekiko antsietatea agerian gelditu da, gerora euskal literaturan eta kulturen sarri azalduko den bezala, *Kresala* eleberriko indianoa dela horren paradigma. Emakume eredugarrien artean, gainera, bada Ameriketara joandako semeak gogoraturiko ama errukitsua («Euskaldun bat Buenos Ayres aldian») eta, batez ere, Andre Maria, emakumeen portaeraren eredu nagusia, laster ikusiko denez. Hortaz, arrazen arteko harremanetan bezala, generoen artekoan ere E. M. Azkueren diskurtso poetikoak subjektu gizonezko euskalduna irudikatzen du, zeinak emakumeekiko harremanetan posizio hegemonikoa gordetzen duen bere buruarantz, bai eta gizonezkoentzat orokorrean.

Berdintasuna alde batera utzita, askatasunaz ere badago zeresanik Azkueren poesiagintzan. «Libertadia[re]n arguitasuna» izenburu ironikodun

bertso sailean berriro ere argiak eragindako askatasuna kaltegarritzat jotzen da, erlijioaren indar baketzaile eta era berean menderatzailea ahuldu duelako. Azkueren iritzian askatasunak gizarte iraultzari bidea irekitzeko arriskua izango luke:

Piper biurtu deusku
arguijhak mundua;
gane ederren barruan
vereno ta süa:
ta erakutsiten dago
piperren narrua;
esaten ichi barik
cer daben barrua
(Azcue, 1990, 183; 81-88 l.)

Nekatuak ez badau
ariman cerurik
egongo da aberatsak
illteko suturik:
borrerua izango da
fedia ez daukana
odol ta diruagaz
asetan ez dana.
(Azcue, 1990, 184; 113-120 l.)

«Chorijhak» bertso sorta ere askatasunaren eragin kaltegarriaren alegoria legez irakur daiteke. Bertan txoriak kaiolatuta dituen gizon baten istorioaren berri ematen da. Semeek txoriak hegaz egiten ikusi nahi dituzte, pozago biziko direlakoan. Horretarako txoriak kaiolatik atera eta mahai batera lotuko dituzte hari batez. Orain osterata txoriak lehen baino okerrago bizi dira: «Len biciten cirian ardura bagarik; / oraiñ beti burruka, eta luma barik.» (Azcue 1990, 175; 85-86 l.).

Hala ere, askatasun eskubidea euskaldunei aitortzen zaie, euren identitatearen ezaugarri denez gero. «Euskaldun bat Veracruzen» bertso sailean diskurtsoaren iturburua aita lehenengo karlistadan hil dioten euskalduna da. Haren ustez gerraren emaitza Euskal Herriek (pluralean) ordura arteko askatasunari eusteko eskubidea izan zen:

Eguin zan guero baquia
 Guc galdu бага guerria:
 Euscalerrijac
 Libre guztijac
 Dagoz betico leguian,
 Ta ez Gaztelarren mempian
 (Azcue, 1990, 434; 51-54 l.)

Baina euskaldun berori lehenengo Kubara eta gero Mexikoko kostaldeko Veracruzera doanean aberastera, bere burua kolonizatzaileen artekotzat du, espainoltzat alegia («egoten guinian sarri / Españolac guztiz larri», 115-116 l.) arerioek eraso egitean, eta kolonizatzaileon inperialismoaren alde agertuko da, gorago aipaturiko «Santo Domingo isliaren Española biurreriari» sortan aldarrikatzen denez. Propaganda inperialak esandakoaren ildotik, Azkueren iritzian ere lurralde kolonizatuak azken batean Jaungoikoak Isabel Katolikoari aspaldi eman eta oraintsu horietako batzuk Isabel II.ari itzulitako saria baino ez dira, erreginok erakutsitako fedearengatik:

Viva Isabel Segunda
 Ona baiño obia
 Isabel lelenguaren
 Biloba noblia:
 Alper vicico gara
 Ascoz urriñago;
 Ez da Erregiña izango
 Emen maitiago. [...]

Jaunac len emoten eutsan
 Lenengocuari;
 Ta biurtuten deutsa
 Gaur bigarrenari:
 Onac.... zan ta dalaco....
 Isabel bitsuac:
 Ez dabe au sinistuten
 Fede baco itsuac.
 (Azcue, 1990, 460-461; 137-168 l.)

Berriro ere abertzaletasun bikoitzaren gaia Espainiaren inperialismoari atxikitako probidentzialismoaren eskutik. Ez edozelan, Isabel II.a izen bere-

ko Erregina Katolikoarekin batera aipatzea koroari leialtasuna erakustea zen, koroak foruak babes baleza (Rubio, 2003, 158). Azkueren poemako euskaldunak, koloniekiko jarrera inperialistari babes sutsua eskaintzen dion horrek berak, oztopoak ditu onartzeko koroaren gobernua estatu barruko lurraldeekiko ere politika zentralista erabiltzeko prest dagoela.

Azkueren jarrera lurralde kolonizatuekiko bikoitza da. Espainiaren koloniak diren bitartean, euskaldunak jarduera kolonialean murgiltzea begi onez irudikatzen da, Santo Domingo Espainiaren menpeko izatera itzuli zen epe laburrean (1861-1865) gertaturikoei eskainitako bertso sailean ikusi dugunez. Aldiz, independentzia lorturiko herrialdeak eremu arriskutsuak bihurtu dira euskaldunentzat: hara joandakoen gorabeherak zoritxarrekotzat ditu Azkuek «Euskaldun bat Buenos Ayres aldi» eta «Euskaldun bat Veracruz» bertso sailetan. Era batera edo bestera, Espainiaren inperio kolonialaren gainbeheraren lekuko aparta da Azkue, frantses eta batez ere ingeles inperialismoak aurrea hartuta. Eta inperialismo berri horrek Bizkaiko merkataritza harremani eragindako kaltea agerikoa zaio:

Orduko demporetan
Gomutetan gara
Cembat ontzi joiazan
Vizcaiti Ozamara:
Guc artuten guenduzan
Vizcaico burdiñac
Ta Ibaizabaleri emon
Urre zati fiñac. [...]

Baña guizaldi onetan
Gueldica gueldica
Gaulo-saxoi labanac
Ill dabe America:
Santo Domingo bere
Len zana cerua
Euracgaiti erquindu zan
-Gauluac errua-

(Azcue, 1990, 457-458; 57-80 l.)

Gorago janzkeraz, berbakeraz eta jan-edateko eraz jardutean Parisen eragina salatu da, alegia Europatik datorren inperialismo kultural berria. Orain inperialismo kolonial berri horren parean kolonialismo hispaniarraren dekadentzia agerian gelditu da (Gabilondo, 2013, 24-25). Azkuek galera gisa bizi ditu prozesu horiek guztiak.

Orain arte ikusitako euskal identitatearen aldeek kutsu politiko-ideologiko nabarmena izan dute. Hortik kanpora ere bada tarterik euskaltzetasuna erakusteko, abertzaletasun arrunt edo *banal nationalism* deritzon horren bitartez (Billing, 1995). Azkueren poesiagintzan kirolei eta zehazki estropadei eskainitako bertso sortetan ageri da euskal identitatearen aztarna. Sail bi behintzat idatzi zituen horretaz: «Iru aupada eguin dira» eta «Castrocuai». Lehenengoaren gaia 1861ean Santanderren egindako estropadak dira, Isabel II.a bertan oporretan zegoela. Kantauri aldeko herri guztiei dei eginda, Bizkaikorik ez zen aurkeztu, baina azkeneko orduan Santanderren ziren arrantzale euskaldunekin tripulazio bat osotu zuten, nahiz eta euskaldunek euren ez zen txalupa bat erabili behar. Castrokoa izan zen irabazle, baina. E. M. Azkueren esanetan euskaldunek ez zuten irabazi «batel charragaz» irten zirelako (61 l.). Horrekin batera aditzera ematen du euskaldunek irabazteari uko egin ziotela «aloguera» edo ordainsaria ziurtatuta zutelako:

Vizcaitarrak eukêlez
ciur aloguera,
ez eben vitorijhan
jhoan nahi aurrerá:
Zarijha irabazia
orduan zan errez...
batelak biar evan:
baña gizonak ez.

(Azcue, 1990, 277; 65-72 l.)

Alegia, estropada galduta ere, euskaldunak garaile atera dira jasotako ordainsariarengatik. Galtzaile atera dena batela da, euskaldunena ez zen batela. Dena den, Bermeo, Ondarroa eta Lekeitioko kofradiek berehalako erantzuna eman zieten kantabriarrei desafio berri baterako. Oraingoan euskaldunak euren ohorea defendatzeko prestuago ageriko dira haien artekoak ez direnen aurrean:

Ya [=Ea] bada Castroko,
 kaskabel jhotsallak,
 ez dabe ecer balijho
 guedar ta barallak:
 baldin nai badoz[u]ê
 honriagaz urten,
 ez da Euskalduna atsera
 inosh biurtuten.

Emen dagoz Bermeo
 goitu bakoakaz
 eta Ondarroa andijha
 bere chalupakaz:
 emen da Lequeitio
 liorrez ta ichasoz
 bardiñik ez daukana
 bere alboan inosh.

Asko ta asko zagozê
 abant-lari putsak,
 baña geugaz bardiñak
 bakarrik Guiputsak:
 artu ezkerro erremuak
 eskuan gogora,
 euskaldun batela da
 bardiñ ceñ *vapora*.

(Azcue, 1990, 277-278; 73-96 l.)

Azken emaitzaren berririk ez da eman bertsoak estropada berria jokatu baino lehenagokoak direnez gero. Hala ere, argi dago euskaldunen ohorearen defendatzaileak gizonetzkoak direla, kirolen bitartez nazio identitatea aldarrikatzen denean gertatu ohi denez (Billing, 1995, 119-125). Berriro ere gizonetzkoak dira soilik jarrera eragile eta aktiboa erakuts dezaketenak, nazioaren heroi izateko gaitasuna aitortzen zaienak.

Orain arte ikusitakoaren arabera Azkue bere aldiko euskal identitatearen eraikuntzan eragile sutua da, diskurtso poetikoa eraikuntza horren alde jarrita. Diskurtso horrek erakusten duen subjektua gizonetzkoa, euskaltzalea baina abertzaletasuna bikoitzaren aldekoa, foruzalea eta fededun katolikoa

da, alegia antimoderno edo *mundu zaharrekoa*, Azkue moduko karlista bategandik espero zitekeenez. Alde horretatik ez dago ezusterik.

Dena den, deigarria da Eusebio M. Azkueren poesiari darion sunda moralista sendoa. Noiz txantxetan noiz benetan, bere gizartean ohikotzat dituen bizioak agerian jarri eta salatu egiten ditu, gizarte horren kritika moral zorrotza garatzen duen bitartean. Aldi berean XIX. mendean zehar bizi izandako aldaketa politiko-sozialei sentiberatasun nabarmenez erantzuten die, aldaketek berrikuntza kaltegarriak dakartelakoan. Berrikuntza horien jatorria atzerriko indar inperialistengan ezartzen badu ere, galeren errudun euskaldunak egiten ditu aldaketak onartzeko prest daudelako, onarpen horrek tradizioak irakatsitako balore moral eta ekanduak erkindu baino egiten ez dituen ez gero. *Mundu zaharra* deitzen duen horren galera hala azaltzen du. Erruaren diskurtso horren subjektua euskalduna den heinean, kutsu autokritiko nabarmena dario Azkueren poesiagintzari.

Jakina da autokritikarako joera indartsuegia, norbere burua gaitzestea, melankolikoaren ezaugarri agerietakoa dela. Agambenen interpretazio murriztailetik iragazi (Agamben, 1995, 51-55) eta beste pentsalari ugariaren ekarpenekin nahasi eta itxuraldaturik, melankolia ergelkeriaren eskutik eskaini zaigu XIX. mendetik honako euskal nazio identitatearen eta batez ere aber-tzaletasunaren azalpenerako (Juaristi, 1997, 30-31). Freuden melankoliari buruzko ikuspegia, ostera, aipaturikoen bertsioetan jaso dena baino nabarmenki sakon, konplexu eta aberatsagoa da. Ez da hau tokia teoria horretan luzatzeko. Eusebio M. Azkueren poesiaren kutsu autokritiko eta melankolika argitzeko egoki izan litekeen heinean ekarriko da gogora hemen.

Herrialdearen galera melankolia eragin lezakeen arrazoen artean dago Freudek doluari eta melankoliari eskainitako saio ospetsuaren arabera. Melankolia doluaren antzekoa da baina, doluan ez bezala, melankoliaren esperientzia bizi duenak ez daki beti zer galdu duen, nahiz eta litekeena den inkontzientean zerbait galdu izana. Galdutakoa edozer dela ere, niak bere buruari zuzenduriko destainak berez beste objektu bati zuzenduak ziren jatorrian. Baina azkenean subjektuak bere nia galduriko objektuarekin identifikatu du eta objektuaren galerak niaren galera ekarri dio subjektuari berari. Objektuak eragindako irain, bazterreratze edota desengainu egoerak

bizi direnean, subjektuak objektuarekiko atxikimendu edo maitasunari eusten dio -objektua bertan behera utzi badu ere- identifikazio nartzisistaren bitartez. Hala, objektuari zuzendu beharreko gorrotoa bere burua den ordezko objektuari zuzentzen dio subjektuak. Hortaz, objektuarekiko harremana anbibalentea da, maitasun-gorrotoaren artekoa, baina aldi berean erreprimetua eta inkontzientea. Libidoak objektua bertan behera uztean gainditzen da prozesua eta orduan soilik egingo zaio gertatua ageriko kontzientziari, baina oso era berariazkoan: niaren eta beronen instantzia kritikoaren arteko gatazka gisa (Freud, 1996, 2091-2100). Instantzia kritiko hori aurrerago supernia izenez ezagutuko dena da psikoanalisian.

Arau moralen araberrako (auto)kritikari toki zabala eskaini zaio E. M. Azkueren poesiagintzan. Superniaren presentzia indartsu horren arabera ere azal daiteke erlijioari aitorturiko garrantzia, dela arauak bertso eginez («Jaunaren legueko aguinduk») eta arauon urraketak eskatzen duen portatera azalduz («Pecatori bat Jaungoicuaren aurrian»), dela otoitz ezagunen itzulpenen bitartez –horietako zenbait Jose Antonio Uriarte frantziskotarrak Bonaparte printzearentzat eskatuak- (*Dies Irae, Ave Maris Stella, Stabat Mater*), dela ospakizun bereziei eskainitako bertso sailen bitartez («Gabonetako cantak», «Mayatzeko lorak», «Ama Birgiñiaren konzepziñoari», «Kurutzia- ren oñean dagoan amari», «Autsaen eguna») edo nazioarteko politikaren ondorioz erasopean dagoen Aita Santuaren defentsan idatzitakoenez («Pio IX eta Napoleon III). Tradizioak eta fedeak irakatsitako arauak ezagutarazi eta subjektuaren jardura zuzentzera datozela ziurtatu nahi duen poesiagintza da Azkuerena. «Aitaren legea» osatzen duen arau multzo hori hausten duen orok laidoa erakarriko dio bere buruari. Azkueren diskurtsoko subjektu euskaldunak kritika horiek saihestu edo zuritu beharrean berarengana erakartzen ditu, bizi dituen ezbeharren erantzukizuna eta errua berak balu bezala, zaharren irakatsiak bertan behera utzi izanaren ondorioz: oraineko hondamendia (*mundu zahar* horren galera hondamendirik ikaragarriena baita hemen) iraganeko arauekin hausteak ekarri die euskaldunei.

Azkueren diskurtsoko subjektu euskalduna melankoliaren eraginpekotzat joko balitz, subjektu horrek bere buruari zuzendutako kritika esperientzia traumatikoren bat biziarazi dion objekturen batentzat dela pentsatu beharko litzateke. Eta esperientzia traumatikoen mentsik ez zen izan XIX. mendeko euskal-

dun penintsularren artean. Espainiako estatuaren eraikuntzak ekarririko berrikuntza soziopolitiko ugarien aurrean jarrerak anitzak izan zirela onarturik ere, ez dago zalantzarik populazioaren multzo handi batek aldaketa horiek traumatikoki bizi izan zituela, hainbeste ze haien ondorioz sortuko zen euskal naziotasunaren kontzientzia modernoa. Ordurako hasieran bere buruari zuzenduriko destainak trauma horien guztien eragiletzat jotako beste instantzia bati, nazio-estatuari, zuzentzen hasiko zaizkio subjektu euskaldun abertzalea, bere desioaren objektu Euzkadi izeneko beste nazio bat bilakatuta. Azkueren poesia prozesu horren hasieran dago, bere burua harako *mundu zahar* haren galeraren erantzule egiten duen subjektu euskaldunaren aldia, antzinako erregimenetik datorren subjektuarenean alegia. *Mundu zahar* horretan nazio identitatearen irizpideetako bat foruen bermetzat jotzen den monarkia hispanikoa ageri denez gero, subjektu euskaldun horrek bere burua espainoltzat ere badu, nahiz eta ez gaztelartzat, gorago ikusi denez. Hortaz, euskaldunei monarkia hispanikoaren egituraren esleituriko zereginak naturalizat ditu subjektu horrek, besteak beste inperio kolonial hispanikoaren proiektuan eragile aktiboa izatea, bereziki proiektu horren alderdi administratibo-burokratikoan, militarrean eta merkataritzakoan. Ez da harritzekoa subjektu euskaldun horrek berak nahigabea erakutsi izana inperio horren dekadentziaren ikuskizuna begien aurrean ageri zaionean. Eta ez da harritzekoa ere itsasoaz haraindiko inperioari eutsi ezin dion bitartean estatu liberal zentralista eraikitzen ari den nazioari erantzukizunik ez eskatzea zentralismo horren eraginak bizi dituen subjektu euskaldunak, jasadako kalteen errua bere buruari botatzeko prest dagoen subjektu melankolikoa den heinean. XIX. mendeko estatu espainiarrak egitasmo kolonialari ez zion uko egin, galdutako lurraldeak berreskuratzeko eta beste batzuekin ordezkatzeko ahaleginak erakusten duenez: espainiar nazio identitatearen oinarritzko ezaugarria zen inperioa (Blanco, 2012, 24). Inperioaren erretorika, ordea, ez zen kolonietako biztanleak soilik irudikatzen. Euskaldunak ere *beste* egin zituen Espainiako estatu nazionalismoak, sarritan kutsu orientalista agerikoaz: zer komeni zaion ez dakien herri heldugabea, barbaroen herria, herri primitiboa, nekazari ezjakinen herria, matriarkatuaren lurraldea, alegia emakume fanatikoek menpeko zituzten gizon ahulen herria, Afrikako herrien parekoa (Molina, 2005, 159-186). Baina Azkueren poesian ez dago honekiko kexurik, ez erantzuteko ahalegin txikienik ere.

Naziotasun bikoitza egotzi izan zaie XIX. mendeko euskaldun penintsularrei. Eusebio M. Azkueren poesiagintzak naziotasun bikoitz horri buruzko ñabardura aski gogoangarriak eskainiko lizkiguke: erreprimetua den heinean, agerikoa ez baina ezkutuko maitasun-gorrotozko anbibalentzia harremana ontzat jo beharko litzateke nazio espainiarrarekiko, euskaldunei egindako kritika-itxuraz azaleratzen dena. Behin honetara helduta subjektuak bere burutik hurbilen duen nazio aukera hobetsiko du eta bestea baztertu, beste horrekiko lotura mingarria dela onartuta. Nazio identitateari dagokionez, emaitza hori izango duen prozesuaren hasiera erakutsiko liguke E. M. Azkueren poesiak.

2.

Eusebio Maria Azkueren bertsogintzak badu baina berriazko beste ezau-garririk. Haren sasoian horren ohikoa ez zen autokontzientzia poetikoa nabari zaio, bertsogintzaren jardunaz hausnartzea gogoko du. Autokontzientzia hori alor literarioan eragile edo agente izateko jarreran adierazi eta hausnarketa metapoetikoak dituzten bertso sailetan gauzatzen da. «Munduaren escu bijhac» sailean bada horri buruzko hausnarketa behin-behinekori. Alde batetik kanta berria egiteko asmoa erakutsiko du, horren bitartez bere burua bertsopaper idazleen artean lerratu duela, bai eta aditzera eman ere plaza eta tabernetako bertsolariek baino gehiago zaintzen dituela neurriak. Beste alde batetik bertsoak idaztea jostuntzaren irudiaz adierazten du: «Euzkak irakatzu deust / vertsoak neurtuten / ta jhosi ta alkarregaz / ondo batsanduten» (81-84 l.). Literatura klasikoari dion miresmena gogoan izanik, ez litzateke gehiegikeria izango jostuntzaren metafora kultura klasikoaren eremu horretatik jaso izana, bere burua *rapsoda* edo bertso lerro ehule gisa irudikatze asmoz, gerora Unamunok egingo zuen bezala (Juaristi, 1997, 109). Beraz Azkueren poesiagintzaren eredu garrantzitsuenak aipaturiko biak lirategi: batez ere bertsolaritzaren bertso berrigintza eta, bigarren maila batean, poesia klasikoa. Azkenik, neurri mugatuagoan bada ere, badu Azkueren poesia honek erromantizismoaren bitarteko kutsu sentibera eta exotiko edo orientalistaren oihartzunik.

Azkueren ustez bertsolariaren egitekoa egia esatea da, «Bertsolari edo koblakaria» bertso sailean dioenez:

Egia billoiz jantzi bakoak
igas dau gaur gizarteti.
Erdi goiazan bertsolaria,
bera ioan dan bideti.
(Azcue, 1990, 270; 9-12 l.)

Egia hori ez da gaitza antzematen lehen atalean ikusitakoaren arabera: galbidean den *mundu zahar* horrek irakatsia aldarrikatzea eta mundu berriaren argiak sorturiko kalteak salatzea, zenbait poematan azaldu eta «Egiaren ispilua» izenekoan laburtzen duenez, burgesiaren inguruan sorturiko hegemoniaz kexu ageri den bitartean:

Zabaldur dira mundu guztiti
goibelarrizarr zatarrak,
eta gitšitu zori tšarrean
gizon artezen batzarrak.

Barritsuenak gaurr dira onenak
ta baketsuak ezer ez;
onen egunak ioan zirenean
ta bizi dira gaurr nekez.

Orain dirua daukan guztia
da gizaldiko gizona,
prestu iakitun guztirakoa,
arteza guztiz eta ona.

Ezta gizona diru bakoa;
da elorr arantza latzena,
lengo munduko mukurr gogorr bat
arrgirik ezin leiena.
(Azcue, 1990, 522; 65-80 l.)

Hortaz, ez da harritzekoa bere aldiko egunerokotasunak eta egunerokotasun horrek dakartzan aldaketek kutsatutako poesia izatea Azkuerena, bestela ere bertsolaritzan gertatu ohi zenez. Bada, ostera, bertsolaritzatik kanpoko oihartzunik poeta honengan. Bertsoarako etorriari dagokionez, mitologia

klasikoaren ideietara jo zuen. Parnaso mendiari lotutako istorioekin liluratu-ta ematen du Azkuek. Istorio horien haritik, bertsolariak ere Castalia iturriko ura edan behar duela deritzo, «Apolo eta musak» bertso sailean dioenez:

Ura edaten ez badau
an vertsolarijhak;
eguingo dituz vertso
gauza ezak guztijhak.
(Azcue, 1990, 60; 77-80 l.)

Hala ere, testuinguru umoretsuagoetan Castaliako urari beharrean Bakoren ardoari aitortzen dio bertsoarako gaitasuna, «Munduaren escu bijhac» bertso sailean esate baterako:

Oh ardao tokijhetako
vertsolari latzak
ce arguitasuna daukan
estutu ta matsak!
Eguizuez vertsoak
tragu bitartian
Bako Jaunagaz ondo
zagozên artian.
(Azcue, 1990, 137; 18-24 l.)

Musa bakoitzari eta euren nebatzat duen Apolo jainkoari eskainitako sortan Azkuek bere burua poeta lirikotzat jotzen du, Eratoren eraginpeko-tzat, alegia:

¡Erato Musa ederra!
arren betatuizuz
neure vertso bigunak
gracijhâz eta suz;
irakurri deijhezan
Poeta euskaldunak
Frances, Napar, ta Guipuz,
ta neure lagunak.
(Azcue, 1990, 66; 217-224 l.)

Hortaz, poeta euskaldunetz osaturiko alor literarioa bereizten du Azkuek, eta bere burua ere horien artean txertatzen du. Ahapaldi horretan

esandakoak badu aldarrikapenetik zerbait. Antzinako erregimeneko alor literario espainiarrean errotuta eta hedatuta zegoen Euskal Herria poetarik gabeko lurraldea zela, orduko idazle erdaldunek sarri idatzi zuten. Iritzi horren aurrean Azkuek dio, alde batetik, badirela poeta euskaldunak, eta bestetik, poeta horiek berariazko alor literarioa osatzen dutela, alegia ez direla beste alor literario bateko parte edo ez daudela haren menpean.

Baina horrekin pozik ez zen gelditu, antza, eta hasierako intuizio hori are gehiago garatu zuen, harik eta poeta euskaldunentzat berariazko musa bat asmatu zuen arte. Euzka izena eman zion Parnasoko musa berriari eta poema epiko bat eskaintzeko gogoia ere izan zuen, nahiz eta egitasmo handinahi hori erdizka baino ez zuen burutu, lehen kantuko ia mila bertso lerroak idatzi ondoren. *Euzkadia* da musa euskaldunari buruz idatzitako bertso sailaren izenburua, *Iliada*, *Eneida* eta halakoetan inspiratua nonbait baina artikulua eta guzti (Euzkada + a > Euzkadia). 1979. urtera arte ez guztiz ezezagun baina bai ia ahazturik eta argitaratu barik izan zen. Aita Lino Akesolori zor zaio bertso horiek lehen aldiz argitara eman izanaren meritua. Aspaldikoak dira musei zuzenduriko inbokazioak euskal literaturan, noiz musa profanoari eta noiz sakratuari, Ana Toledok (2006) aztertu duen bezala. Azkueren ekarpena berariazko euskal musa bat asmatzean datza, Euzka izeneko musa:

iEuzka, Musa Vizkaitar,
Erato[re]n laguna
biar dan lez maiterik
gaur ez daukaguna!

(Azcue, 1990, 139, 61-64 l.)

Poemaren hasiera baino ez diruditen mila lerro horietan Olinpoko jainko-jainkosak elkarren artean borrokan egin eta gudarako prestatzen ageri dira, batzuk Apoloren alde eta beste batzuk kontra, azken horiek inbidia diotelako Parnason gizon legez zoriontsu bizi denez gero arrebatzat dituen musa ederren artean. Hor amaitzen da Euzkaren gorazarrerako izan behar zuen bertso sorta. Dena den, musa euskaldunaren berri gutxi batzuk ematera heldu zen, haren genealogiaren zertzeladaren bat behintzat, aitaren aldetikoa. Izan ere, Euzka hori Pirafros edo Heliafros jainko asmatuaren

alaba zen eta Pirafros bera Apolo eta Venusen semea, Venusek Vulcanori egindako iruzurraren fruitu (*Euzkadia*, 270-302 l.). Erato musa lirikoaren lagun («Munduaren esku bijhac», 62 l.) eta iloba (*Euzkadia*, 930 l.) zela ere esaten zaigu, musa guztiak Apolok arrebatzat zituen zera («Apolo eta Musak», 144 l.; *Euzkadia*, 715 l.). Azkuek egitasmo hori noraino garatzeko asmoa zuen ez dugu jakiterik.

Dena den, idatzita utzi zuen horretatik ondorio argi bi behintzat ateratzeko modua dago. Lehenengoa Euzkaren genealogiatik eratorria da. Mitologia klasikoaren arabera musak Zeus eta Mnemosyneren alabak dira, Euzka ez bezala. Beraz, badirudi berariazko genealogia honen bitartez nola edo hala euskal diferentzia adierazteko asmoa egon litekeela, Apolorekiko senidetasun are estuagoa irudikatuta. Hala ere, paradoxikoa da Euzka musari berariazko jatorria eman nahi eta jatorri hori atzerrian jartzea, sarritan gertatu ohi denez emakume gisa irudikatutako nazioaren ideia eta aldi berean musa inspiratzaile diren izaki horiekin, haien izateak kutsu anbigua baitu, aldi berean tokian tokikoa eta arrotza (Stirling, 2008, 32-33).

Bigarren ondorioa Euzkak ordezkaturiko euskal kulturaren Apolorekiko harremanetik eratorria da. Apoloren kontrako gudu poetikoak ezagunak ziren antzinako erregimenean alor literarioko lehiak alegorikoki irudikatzeke. Horietako bat Salas Barbadillok idatzitako *Coronas del Parnaso y plato de las musas* (1635) dugu. Alegoria horretan euskaldunak Apolori eta bertsozile gaztelar kalitatezko gudu egiten dieten poeta kaskarren artean irudikatu dira. Azkuerenean, oster, Euzka musa Apoloren ondorengo zuzena da. Beraz, euskal poesiaren aldarrikapen alegorikoa eskainiko liguke *Euzkadia* bertso sortak, alegia euskal literaturari alor literario espainiarrean eskaini ohi zitzaion subalternitate positotik kanpoko toki duina. Bigarren ondorio hau ere ez da paradoxarik gabekoa oster, Azkuek zehazten ez duenez gero horren aspaldikoa den musa noren inspiratzaile izan den, zeintzuk izan litezkeen inspirazio horren emaitzarik gogoangarrienak, zein izan litezkeen musaren inspirazioz sorturiko emaitzen kanona.

Euzkadia poemaren esandakoaz gainera, Euzkaren berri beste bertso sortaren batean ere eman zuen haren asmatzaileak, «Munduaren esku bijhac»

sailean esate baterako. Euzkaren eragin onuragarria euskaltzaletasunean eta hizkuntza garbitasunean gauzatzen zuen Lekeitioko bertso-gileak:

Ez zaitezê atseratu
vertsolari andijhak
berbak egon ez arren
Euzkaraz guztijhak
esan ardura barik
«artun bei higoa»
«berorrek Dn. Joan Jauna»
«neure amigoa».

Baña nik guisa orretan
ez dot cantau gura
ezpada Euzka maitiak
dakijhen modura
iEuzka, Musa Vizkaitar,
Eraton laguna
bihar dan lez maiterik
gaur ez daukaguna!

(Azcue, 1990, 138-139; 49-64 l.)

Egunerokotasunaren esperientzia desatseginari emandako erantzun gisa azaldu da subjektu (auto)kritiko melankoliko euskaldunari atxikitako poema multzoa, lehen atalean ikusi denez. Insatisfakzioa bizi duen subjektu berorrek kexua eta satira noiz edo noiz alboratu egiten ditu errealitateak ukatzen dizkion esperientzia desiratuak asebetetzeko. Literatura klasikoa eta batez ere mitologia klasikoa da E. M. Azkueren poesiagintzako subjektu euskaldunak darabilen kodea bere eldarnioak irudikatzeko, batez ere «Apolo eta Musak» eta *Euzkadia* poemetan. Neoklasizismoaren aztarnatzat jo izan da poema horietan txertaturiko osagai literario eta mitologiko klasikoaren erabilera. Sistema literarioen periferietan ohikoa den arren guneko oihartzunak garaiz kanpo heltzea, behar bada zehatzagoa litzateke kutsu klasikodun poema horietan subjektu euskaldun beraren beste alde ikustea, fantasien bitarteko desioen asebetetzea alegia, frustrazio iturri den errealitatearen aurreko konpentsazioa. Zaharkitua baina oraindik prestigioduna den kultura klasikoaren bitartez Azkuek literarioak eta aldi berean politiko-

nazionalak diren desioak gauzatzeko dituzten, *Euzkadia* poemaren hasieran ageri denez:

Nik, euki dodaz sarri ta askogaz ez-baijhak
baldiñ ete izan daben Musarik Vizcainjhak;
eta bici izan bada gueure artian inosh
icelan bere soñian daukagun aiñ billosh?

Baña oraiñ ciurtu naz bota ta barrijhak
Parnasoko nagosi Jaun maitegarrijhak,
Musa bat «*gueuk bakarrik*» beti euki dogula
«*gueure libertadia*» jhagoten deuskula.

(Azcue, 1990, 95; 7-14 l.)

«Apolo eta Musak» poeman Eratori inspirazioa eskatu badio ere bere «vertso bigunak / [...] / irakurri deijhezan / Poeta euskaldunak», *Euzkadia* honetan Azkuek zalantza du Bizkaiak –edo Euskal Herriak, metonimia gisa interpretatuz gero- musarik ote duen eta, izatekotan, «celan bere soñian daukagun aiñ billosh». Euskal tradizio literario baten gabezia salatuko luke Azkuek pasarte horietan, genero batzuetan batez ere, eta bereziki historiografian, ez behar bada genero honetan gabezia hori besteetan baino handiagoa delako, baizik eta merezi izandakoaren eta emaitza diskurtsiboaren arteko aldeagatik, Cliori eskainitako pasartean ageriko egiten duenez:

Ez dau Clíok ikasi
inosh bere euskara:
historijha bakoak
euskaldunak gara:
iCeimbat gauza andi armêtan
emen eguin dira!.....
i ta lumak tinta barik!.....
ta Clío beguira!.....

(Azcue, 1990, 65; 193-200 l.)

Funtsean Azkue salatzen ari dena Euskal Herri penintsularreko euskal literaturaren subalternitate egoera litzateke. Euskal tradizio literario sendo batean txertaturiko historiografia euskarazkoa lanabes ezin lagungarriagoa izango luke Azkuek *mundu zahar* haren defentsarako bertsoagintzaren bitartez, estatu liberal zentralistak bere helburuetarako erabiltzen zuen zenbait

idazlek egin ohi zuenez. Sarritan Eusebio Mariaren poesiagintzara hurbildu direnek bitxikeriatzat jo izan dituzte Parnasoko pertsonaiak mintzagai dituzten poema hauek. Bestelako iritzia izango zuketzen gogoan hartu balute zein indartsua zen Parnasoari buruzko formazio diskurtsibo espainola ez soilik antzinako erregimenean baizik eta oraindik ere estatu liberalaren eraikuntza garaian. Poema horiek dira Azkuek asmatu zuen era formazio diskurtsibo horrekin negoziatzeko, ondorengo lerroetan ikusiko dugunez. Izan ere, alor literarioa alegorikoki irudikatzen zuen Parnasoan erabateko kontsagraziaio lortzeko modua idazleak ereinotzeko koroa bereganatzea zen. Mezenasgoa eskaintzen zuenak ere idazle koroatuaren ospez hornitzen zuen bere burua. XIX. mendeko burgesia espainiarrak iraganeko eta oraineko idazleak ospatu ohi zituen antzinako erregimenekotik bereizten zen kultura berariazkoa erakitzekeo baliabide gisa (Palenque, 2008, 28), baina nekez aurkituko dugu idazle euskaldunik estatu liberaleko gobernuak koroaturiko idazleen artean, antzinako erregimenean ere aurkituko ez genukeen bezala.

Azkueren poema gehienak datatu baino lehentxoago Isabel II.aren gobernuak Quintana idazle eta politikaria poeta nazional gisa koroatu zuen Senatuan erreginaren beraren eskutik 1855.eko martxoaren 25ean. Quintana bera liberalek heroi abertzale gisa irudikaturiko Padilla eta Guzman bezalako pertsonaia historikoen laudatzaile izan zen, koroatzean parte hartu zuten poeta lagunek gogoratu zutenez (Palenque, 1991, 243). Koroatze ospakizunaren bitartez estatu-boterearen alorra alor berorretako eta aldi berean alor literarioko gizarte eragile ospetsu bat helburu politikoetarako erabiltzen ari zen: «Esta imagen social del poeta se construyó como autorrepresentación triunfante del régimen liberal, para el cual Quintana simbolizaba la lucha continuada contra la opresión y el mantenimiento de unos valores de integridad y honestidad a los que quería remitirse el propio sistema: el patriotismo liberal» (Sánchez, 2011, 6). Quintanaren erabilera politikoa berriro ageriko egin zen poetaren hileta ospakizunean gobernuak jarritako arreta berezian haren poeta nazional kondizioa azpimarratzeko, Fomentoko ministro Moyano bera (lasterrera hezkuntzan horren eraginkorra eta hizkuntza gutxituentzat horren kaltegarria izango zen Moyano legearen egilea) hileta segizioaren buru zela, hildakoa partaide izandako erakunde-ordezkarien laguntzaz. Erakundeon artean honako hauen ordezkariak izan ziren: Real Academia de la Historia,

Real Academia Española, Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Senatua, Consejo de Instrucción Pública, prentsa eta 1855.eko koroatze ospakizuna antolatu zuen batzordea (Sánchez, 2011, 9). Hortaz, ezin agerikoa goa da estatuko indar hegemonikoek lorturiko kontsentsua Quintanaren inguruan. Horixe bera erakusten du Senatuko koroatze ospakizuna irudikatzen duen pintura egin izana erreginak santzionaturiko lege baten aginduz. Egitasmo hori Vicente Lopezen seme Luis Lopez y Piquerrek burutu eta 1860ko Nazio Erakusketan plazaratu zen lehen aldiz. Pintura hori egun Pradoko Museo Nazional bere jabeak Senatuan du gordailatua (Miguel, 2014). Quintanaren bizitzaren inguruko xehetasun horiek guztiek ezin argiago erakusten dute zenbaterainoko garrantzia aitortzen zien estatuak artearen eremuko ondasun sinbolikoei eta bereziki literaturari nazio identitatearen eraikuntzarako.

Prentsari esker hedapen zabala lorturiko berri horiek guztiek izango zuten oihartzunik Euskal Herrian eta bereziki Azkuerengan. Parnasoari eta musei buruzko irudikapen poetiko horietan Azkue estatuak bere nazio identitateaz sorturiko diskurtso indartsuarekin negoziatzen ari da. Estatuaren diskurtsoa eta honek dakarren nazio identitatea bere horretan onartu beharrean, diskurtso horren ordezkoa proposatzen ari da poema horien bitartez, estatuaren diskurtso hegemonikoari nolabaiteko erresistentzia ezarri nahirik, subalternitatetik hurbil dagoen posizio zeharo ahulago batetik bada ere. Gorago aurreratu bezala, Parnasoa aipatzea literaturaren eta artearen alorra alegorikoki irudikatzeko ohiko era zen antzinako erregimenean. Parnaso espainola nonahi ageri da aldiko argitalpenetan eta oraindik ere XIX. mende osoan zehar (Quintanak berak bilduriko antologia batzuetan, besteren artean: *Tesoro del Parnaso español. Poesías selectas castellanas desde el tiempo de Juan de Mena hasta nuestros días*), eta horrekin batera musa gaztelar edo espainolari zuzenduriko inbokazioak.

Literaturatik kanpo ere Parnasoaren ideari nazioaren kultura maila jasoa iradokitzeke ahalmena aitortzen zitzaion ikonografiaren bitartez. Europako zenbait gortetan bezala, Madrilekoan ere Carlos IV.ak Parnaso español izeneko portzelana multzo bat eskatu zion 1802an Real Manufactura de Porcelana del Buen Retiro erakundearen lantegiari. XIX. mendeko gorabeheren ondorioz Parnaso mendian sakabanaturiko 63 figura izan behar zituen multzotik 14 baino ez dira heldu, horien artean Apolo eta musak (Melpo-

mene izan ezik), hiru idazle (Cervantes, Calderon de la Barca eta Jeronimo Bermudez), Herrera arkitektoa eta Tajo ibaia, gehienak Madrileko Museo Arqueológico Nacional erakundera eramana 1869. urtean (Barriuso, 2001). Museo horrek urte batzuk behar zituen irekitzeko, egoitza nagusia eraikuntza prozesuan baitzen, baina ez zegoen zalantza izpirik eraikin horrek eta bertan batuko zituen erakundeek nazio identitatearen eraikuntzan izango zuten egitekoaz: Palacio de Biblioteca y Museos Nacionales izeneko eraikina esandako museoaren eta Biblioteca Nacional de España erakundearen egoitza da. Ez da harrizkoa nazioaren kultura jasoaren alegoria gisa –eta beraz nazioaren beraren gorentasunaren ikur gisa– kontzebuturiko portzelana multzoa, Parnaso español hura, nazio identitatearen eta nazio horren batasunaren froga izateko pretentsio zientifikodun erakundearen amaitu izana. Holoren analisia XX. mendeko egoerari zuzendu bazaio ere, gehienez egokia izan liteke sorrera unerako ere:

El Museo Arqueológico Nacional es la clásica institución destinada a la construcción de identidad [nacional] y está lleno de objetos gloriosos procedentes de todas las regiones de la Península Ibérica expuestos con el fin de recrear la historia oficial de España. [...]. Empieza su discurso con la cultura existente con anterioridad a los íberos y continúa de forma unificada, lineal y clara hasta llegar a la actualidad; en esta historia todas las batallas y las victorias nos llevan a la unificación última de España. La escultura, las Artes Decorativas y los objetos funerarios se usan aquí para hacer hincapié en la construcción histórica del Estado-nación, a través de todas sus expediciones, conquistas y reconquistas» (Holo, 2002, 32).

Alde horretatik antzinako erregimenari zor zitzaion Parnaso español bezalako dekorazio artelan batek ere badu gaitasun nahikoa estatu liberal zentralistaren asmoerantzuteko berez duen zentzu identitario hori azpimarratuz antzinako erregimenarekiko loturak ahaztu ondoren. Portzelanazko Parnaso español horri estatu zentralistaren erakunde identitate-eraikitzaile berriaren egindako harrerak izango zuen oihartzunik garaiko komunikabideetan. Azkueren irudimena pizteko balio behar izan zuten berri horiek. Baina idazle honen erantzuna aski berezia izan zen: literaturan nahiz artean eraiki zen Parnaso espainolari buruzko diskurtso erraldoiarekin negoziatzen jarri-

ta, Azkueren erantzuna ez da zehazki euskal literaturaren aukera bera ukatzen zuen espazio horretan sartzen ahalegintzea, baizik eta Parnaso euskaldun batetik hurbilago egon zitekeen alor berri bat irudikatzea eta alor hori berariazko musa euskaldun baten inguruan hedatzea.

Euzka musaren beraren itxura ere ezin adierazgarriagoa da. Musaren deskripziorako testuinguru hurbilagoko osagaiak lehenetsi ditu poetak, mundu klasikotik zuzenean bildu beharrean, «Munduaren esku bijhac» poeman eskainitako erretratuaren arabera:

Kaltzaiduzko coroia
 dauko Euskak buruan
 ota loraz beterik
 ganeko inguruan,
 ulia zati bijhan
 eijhorik atserantz
 mantu azulen ganeti
 dindilizka beratz.

Gonia ta chambria
 zurijhak soñian
 ta cillar hebillakaz
 zapatak oñian:
 otso narru ediazaz
 estu ta garrijha,
 Olimpoko andra andijhen
 amurrugarrijha.

Euzkak irakatsi deust
 vertsoak neurtuten
 ta jhosi ta alkarregaz
 ondo batsanduten:
 belarrijhetan daukat
 vertsoên neurrijha
 ebaten dodanian
 andi nai chikijha.

(Azcue, 1990, 134-140; 65-88 l.)

Euzkaren ezaugarriek, eta batez ere apaingarriek, Erdi Aroan girotuak dirudite. Musa bizkaitarra izanik, jaurerriaren aztarna izan litezke koroa, mantua eta otso larruaz egindako hedeak, Bizkaiko armari zaharrean ageri ziren otsoen oihartzun. Erdi Aroa erreferente urruna izanik, badira idazlearen garaitik hurbilagoko ikonografiaren aztarnak. Eugenio Azcue pintore oriotarrak 1856an koadro alegoriko bat bidali zion Gipuzkoako Foru Aldundiari Parisetik, bertan zenez gero arte ikasketak osatzen. Irurac bat izeneko koadroak¹ hiru probintziak irudikatzen ditu emakume gisa:

Alegoriazko margolan horrek hiru probintzia euskaldunen batasuna adierazten du: itxura eta arropa klasizistak dituzten hiru emakume euren eskuineko eskuak batuta ageri dira, eta, hondoa dagoen paisaiaren erdian, haritz bat ikus daiteke, Gernikako arbolari aipamena eginez, zalantzarik gabe; ezkerreko eskuan, berriz, emakume bakoitzak bere lurraldeari dagokion armaria darama. Egikera akademikoa eta oihartzun puristak dituen obra da, eta [Eugenio] Azcueren mintzairan marrazkiak eta bolumenak zuten garrantzia erakusten du. (Fornells, 2013, 14)

Eusebio Mariaren Euzkak pintore oriotarraren Bizkaiarekin izan lezake antz handiena. Hala ere, hiru probintzien sintesi bezalakotzat ere jo liteke Euzka: Bizkaiaren koroa, mantua eta arropa zuria baditu ere, koadroko mantua ez da azula, gorria baizik; jantzeko azula duena Araba da, eta Gipuzkoa gerrikodun bakarra. Eusebio Mariaren irudikapenean hiru probintzien arteko banaketa gainditua izango litzateke batasunaren alde. Horregatik eta gorago aipaturiko kutsu politikoagatik («*gueure libertadia*» jhagoten» duena denez gero) musa ez ezik nazioaren beraren alegoria ere bada Euzka.² Eskoziako literaturako Scota aztertzen diharduela, Stirlingek uste du funtzio bien arteko gainezarpen hori ez dela nahitaezkoa. Britannia,

¹ Eugenio Azcueren koadroa, oraintsu Gipuzkoako pintore erromantikoei eskainitako erakusketa baterako bildua, Fornellsen liburuan ikus daiteke (73). Coro Rubioren liburuaren azalean ere ageri da.

² Nazioa emakume gisa irudikatu duten tradizio literario ugarien artean badira inoiz estatu egiturarekin harreman istilutsuak izandakoak, besteak beste Eskozia (Stirling 2008) eta Irlanda (Rosende 2008). Stirlingen lana bereziki lagungarri izan dut E. M. Azkueren poesia alegorikoaren interpretaziorako eredu gisa.

Helvetia, edo Marianne emakume itxurako nazioaren figurak dira Britainia Handian, Suitzan eta Frantzian hurrenez hurren. Figura horiek egiteko instituzionala dute: eraikin, txanpon edota zigiluetan ageri dira. XVIII. mendearen amaieran sorturiko Scotas musak, osteras, ez du egiteko instituzionalik, Eskozia Erresuma Batuaren parte denez gero. Haren eragina eremu literario mugatuko litzateke: «The lack of an institutional role for a Scotland-as-woman figura means that literature becomes her natural habitat. Alexander Ross's muse Scotas is very much concerned that he should write in Scots, and the production of literature in the national language is the most significant nationalist act to which she can push her sons» (34). Euzkari egotzitako egitekoa ere poeta euskaldunak euskaraz idatzaraztea litzateke. Baina beraren inguruan alor literario berariazko bat antolatzen den heinean, euskarazkoa den literaturaren alorra hain zuzen ere, alor berri horrek badu nazio berariazko baten prefiguraziotik zerbait. Euzkaren egitekoa ez da soilik inspiratzea, baizik eta *libertateak* zaintzea ere. Ez dago zalantzarik Eusebio M. Azkueren pentsaeran libertate horiek mundu zaharrari atxikitako foruak direla, baina aldi berean foru sistemak berezko ez duen euskaldunen arteko batasun irrika ere erakusten duela Euzkak. Alde horretatik, utopiatik edo etorkizunerako egitasmotik zerbait ere badu Azkueren fantasiarazko proposamenak. Luze eztabaidatu izan da Sabino Aranaren Euzkadi hitz asmatuaren sorreraz baina gutxitan ekarri da gogora Eusebio Mariaren *Euzkadia* (Azcue, 1990, 25-28), eta ekarri izan denean ere, haien arteko harremana ukatzeko izan da (Zabaltza, 1997, 78). Harremanaren proba empirikorik ez badago ere, zalantza gutxi egin liteke hitz bien arteko filiazioaz. Nekez kasualitate izan litekeen idazkera aldetiko berdintasunaz gain, Aranaren Euzkadik *eguzki* hitzarekin eta Bizkaiarekin duen lotura, Zabaltzak aztertu duenez, bazen alde aurretik Azkueren Euzkarengan: alde batetik, Pirafros edo Heliafrosen alaba izanik, aitaren izenak suarekiko eta eguzkiarekiko harremana adierazten du, eta besterik ez da Pirafros edo Heliafros hori bera Apoloren semetzat jo izana; beste batetik, agerikoa da Euzkaren beraren kutsu bizkaizentrista, bai behinik behin Bizkaiaren musatzat jotzen delako, bai eta Eugenio Azcuere Irurac bat koadroko emakumeen artean Bizkaia irudikatzen duena antzekoen duelako. Euzkadi baino lehen poeta batek asmatu Euzka izeneko musa izan zen, bai eta musa horren gorazarerako izan behar zuen poema egitasmo amaitu gabekoa ere, *Euzkadia*.

Apalategik Aranaren diskurtsoak eskatzen duen subjektu mota berria identifikatu du:

Lortzeke dagoen Estatuaren beharra aldarrikatuz, Sabinok euskal(dun)tasunaren urrezko aroa etorkizunean kokatzen du, benetako irakultza kopernikanoa burutuz ordura arteko euskal pentsamendua-
rekiko. Euskal pentsamendua, ordutik aurrera, utopikoa izango da, eta ez nostalgikoa. Bestalde, bigarren iraultza bat etortzen da Sabinoren premisa estatuzaletik (azken hau ez hain kopernikanoa, Errenazimentuko euskal humanisten ildora itzultzea suposatzen baitu, funtsean): Estatuaren beharrak esan nahi du «besteen gradura» igo-
tzea, alegia beste nazio modernoekin homologatzea. Bi iraultzak uz-
tartuz gero –etorkizunera begira jartzea eta nazio modernoarekiko homologatze nahia adieraztea-, euskal subjektu modernoa sortu dela ohartzen gara. Sabinoren paradoxa honakoa da, beraz: sakonki erreakzionarioa den esentzialismo erromantiko batetik abiatu-
rik modernotasunaren norabidean jarri izana euskal subjektua. (Apalategi, 2013, 64)

Azkueren egitasmu poetikoan ez dago estatu proposamenik oraindik. Eta hala ere Aranaren egitasmora heltzeko bidean dagoela esan liteke. Izan ere, Azkueren diskurtsoak ere baditu bere paradoxak, eta horietan txikiena ez da Euzka musaren jatorriari dagokiona, Parnaso mendia alegia. Literatura eskoziarra aztertzean, paradoxa bera aurkitu du Stirlingek ez soilik Eskoziaren emakume gisako irudikapenean, baizik eta beste nazio askorenean ere, tokian tokikoaren gauzatzea izanik ere, sarritan inondik etorritakotzat jotzen direnez gero, eta horrexegatik denak elkarren antzekoak. Paradoxa hori azaltzerakoan Stirlingek diskurtso horiek adierazten duten nazio auto-kontzientzia azpimarratzen du:

The similarities between the iconic figureheads are greater than their differences. Although each figurehead is meant to embody a pure national essence, a shared sisterhood seems more important than the distinct national identities the individual women represent. This runs counter to the idea that the woman-as-nation figure is home-grown, identified with the soil of her native land – rather, she is part of a larger aristocratic family. In this model the idea of nation itself is more important than individual national identity, and this

makes sense in the case of Scotland when we consider that the use of a Scotland-as-woman figure asserts Scotland's similarity to other nations and her participation in the condition of nationhood itself. (Stirling, 2008, 30)

Alegoria den heinean, Euzkaren jatorria ere haren jatortasuna adierazteko aipatzen da, nahiz eta baduen kontraesanik bertakoa izatearekin, kontraesan hori azaltzeko ahaleginik eskaintzen ez dela. Baina horrek berak naziotasunaren beraren aldarrikapena errazten du, Euzka beste nazio batzuen irudikapenen maila berean jartzen baitu. Lehen atalean aipaturiko subjektu melankoliko eta abertzaletasun bikoiztunetik abiatuak subjektu utopiko berrirako eraldaketaren lehen aztarnak Azkueren beraren diskurtsoan aurki litezke.

Euzkaren alegoriari lotutako diskurtso poetiko honen inplikazioak geopolitikoak ez ezik biopolitikoak ere badira, batez ere generoari dagokionez, emakume gisa irudikatutako nazioaren subjektuaz baldintza zorrotzak ezartzen direnez gero. Eta horretan ere Azkueren diskurtsoa ez da paradoxarik gabekoa, emakume figurako alegoriak erabili ohi dituzten diskurtsoetan gertatu ohi denez. Euzkaren deskripziora une batez itzuliz gero, ageriko egiten zaigu bere itxuraren zurruntasuna, eta batez ere birjintasuna eta kastitate adierazten duten sentsualtasun gabezia: arropa zuriaren sinbolikotasunaz gain, mantuak are gehiago estaltzeko balio du, bai eta belarri edo hebilladun zapatek ere, eta ile ehoa ere sentsualtasun gabezia horren aztarna da. Emakume itxurako alegoriak sakonetik aztertzean, Marina Warnerrek Atenearengan identifikatu du irudikapen horien eredu, bai nazio identitatearen aldetik, bai eta musa inspiratzailearenetik ere: «Athena, goddess of wisdom and of war, is the pattern for the armed maidens, invulnerable epitomes of the nation, like Britannia, as well as the Renaissance's muse of muses, patroness of learning and the arts» (XXI). Euzkari arretaz begiratu gero, ez da zaila ohartzera haren eredu hurbila Erdi Aroan badago ere, oraindik Atenearen ezaugarrien aztarnak ez direla guztiz ezabatu: altzaruzkoa du koroa, jainkosaren kasketaren antzera; otso narru hedez egindako gerrikoa Atenearen egidarekin berdinean liteke; eta bere itxura orokorrean jainkosa baten parekoa da, «Olimpoko andra andijhen / amurragarrija», baina nekez amatasuna edo edertasun limurtzailea adierazten duten jainko-

sen. Armadurarik ez duen arren, Euzka ere burdin jantzi eta guzti irudikatuturiko emakume alegoriko itxura androginodun horien artekoa da³, eta ez nolanahi, gizarte patriarkaletan hobetsitako irudi sinboliko garrantzitsua izan da-eta. XIX. mendeko gizarte viktoriarrean Ateneari egindako harrera beroa arakatzean, orduan eta ondoren ere emakumearen irudikapen horrek lorturiko arrakasta honela azaldu du Warnerrek:

Armour is worn by so many imaginary women, projections of the ideal, visual and literary, in our civilization today in order to demonstrate by deep association their law-abiding chastity, their virtuous consent to patriarchal monogamy as the system by which descent is traced and property transmitted. [...] Their bodies are made masculine through buckler, breastplate, helmet and spear, often directly recalling representations of Athena, to manifest their good behaviour in recognizing male precedence in kinship, or male authority in society and home. The chastity of the female body and the fidelity of a wife are essential to that. (Warner, 1996, 124-125)

Hortaz, Euzkaren itxurak berak bat egingo luke Azkueren poesiagintzak emakumeei eskainitako objektu posizioaz, lehen atalean ikusitakoaren arabera. Euskal poesiaren musari eta nazioaren irudikapenari emakume itxura eman izana ez da inondik ere emakumeak nazioan subjektu izateko gonbidapena. Sabino Aranaren pentsaeran agerikoa da gerora ere XX. mende hasierako abertzaletasunak emakumeari eskainiriko maila apalagoa (Amurrio, 2006). Horretan ere Eusebio Maria Azkue aitzindari izan zen. Aldi berean, musa nazionalak emakume itxura hartzen duenetik, emakumeei poeta edo idazle izateko aukera ukatzen zaie, subjektu poetikoaren posizioa gizonezkoentzat gorderik gelditzen den heinean, literatura eskoziarrean gertatutakoaren antzera (Stirling, 2008, 34). Beraz, ez da harrizkoa emakume bertsolariak edota Bixenta Mogel bezalako idazleak oihartzunik gabe gelditu izana Azkueren poesiagintzan, lehen atalean ageriko egina denez.

³ Eugenio Azkueren koadroan Gipuzkoa irudikatzen duen emakumeak biltzen ditu Ateneari dagozkion ezaugarri gehienak: gerritik gorako armadura janzteaz gain, kaskoa eta lantza dautza bere oinetan. Gainera hiru emakumeek euren probintziaren armariari eusten diote ezkerreko eskuaz ezkutua balitz legez.

Azkueren Parnaso euskalduna euskal literatura subalternitate egoeratik ateratzeko ahalegin gogoangarria da, bai bere horretan, bai eta gerora hegemonikoa izango zen euskal nazio identitatearen aurrekari gisa, euskaldunak subjektu poetiko eta politiko izateko bidean jartzen dituzenez gero. Baina aldi berean subjektu posizio hori bera ukatzen zaie beste batzuei, eta batez ere *mundu zaharra* atzean uztearen aldekoiei eta emakumei.

Bibliografia

AGAMBEN, G., 1995, *Estancias. La palabra y el fantasma en la cultura occidental*. Valentzia: Pre-textos.

AMURRIO, M., 2006, «Las mujeres en el proceso generizado de construcción de la nación vasca», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28 (2006) 119-134.

APALATEGI, U., 2013, «Euskal subjektuaren bilakaera erromanekoa: desberdintze estrategiaren eta homologazio nahiaren arteko negoziaketa literario-ideologikoak» [artikulu linean], 452^oF. *Literaturaren teoria eta literatura konparatua aldizkaria*, 9 (2013) 56-77. <http://www.452f.com/pdf/numero09/09_452f-mono-ur-apalategi-orgnl.pdf>

AZCUE, E. M., 1990, *Euskarazko vertsoak*. Bilbao: Labayru Ikastegia.

BARRIUSO, I., 2001, «Apolo y el Parnaso. El pensamiento neoclásico en las representaciones alegóricas», <<http://www.man.es/man/dms/man/actividades/pieza-del-mes/historico/2001-creencias-simbolos-y-ritos-religiosos-3/9-diciembre/MAN-Pieza-mes-2001-12-Apolo-Parnaso.pdf>>

BILLING, M., 1995, *Banal Nationalism*. Londres, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.

BLANCO, A., 2012, *Cultura y conciencia imperial en la España del siglo XIX*. Valentzia: Universitat de València.

FORNELLS, M., 2013, *Gipuzkoako Pintore Erromantikoak. Pintores Románticos Guipuzcoanos*. Donostia: Kutxa Fundazioa.

FREUD, S., 1996, «Duelo y melancolía», in *Obras completas. Tomo II (1905-1915) [1917]*. Madril: Biblioteca Nueva.

GABILONDO, J., 2013, «Galdós, Etxeita, Rizal – Madrid, Mundaka, Manila: On Colonial Disavowal and (Post) Imperial Articulations of the Hispanic Pacific-Atlantic» [online article], 452^oF. *Electronic journal of theory of literature and comparative literature*, 9 (2013) 13-41. <http://www.452f.com/pdf/numero09/09_452f-mono-joseba-gabilondo-orgnl.pdf>

HOLO, S., 2002, *Más allá del Prado. Museos e identidad en la España democrática*. Tres Cantos: Akal.

JUARISTI, J., 1997, *El bucle melancólico. Historias de nacionalistas vascos*. Madril: Espasa Calpe.

LARRAÑAGA, C., 1997, «Del bertsolarismo silenciado», *Jentilbaratz*, 6 (1997) 57-73.

MAYER, T. (ed.), 2000, *Gender Ironies of Nationalism. Sexing the nation*. Londres eta New York: Routledge.

MIGUEL, P. de, 2014, «Coronación de D. Manuel J. Quintana, 1859», <http://www.senado.es/web/conocersenado/arteypatrimonio/obrapictorica/detalle/index.html;jsessionid=zm2TSxdXVLg7GxDGvKnLzpyvTM2zPmQF2y5nwRyZVRPRpWfzZqX2!209784553?id=SENPRES_013992>

MOLINA, F., 2005, *La tierra del martirio español. El País Vasco y España en el siglo del nacionalismo*. Madril: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

PALENQUE, M., 1991, «La persistencia clasicista en la poesía decimonónica: Las «coronas» a Manuel José Quintana (1855)», *Philologia hispalensis*, 6 (1991) 237-247.

———, 2008, «La coronación de Manuel José Quintana (1855)», *Insula*, 744 (2008) 26-29.

ROSENDE, A., 2008, «La iconografía femenina de Irlanda. Creación y re/construcción de una nación en femenino», *Lectora*, 14 (2008) 251-267.

RUBIO, C., 2003, *La identidad vasca en el siglo XIX. Discurso y agentes sociales*. Madril: Biblioteca Nueva.

SANCHEZ, R., 2011, «Los funerales de Quintana», *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo*, 17 (2011) 1-13.

STIRLING, K., 2008, *Bella Caledonia. Woman, Nation, Text*. Amsterdam, New York: Rodopi.

TOLEDO, A., 2006, «Musen arnasatik goi-arnasara euskal letretan barrena», *Euskera*, 51-2 (2006), 629-656.

VICKERS, J., 1990, «At His Mother's Knee: Sex/Gender and the Construction of National Identities», in G. Nemiroff (ed.), *Women and Men: Interdisciplinary Readings on Gender*. Toronto: Fitzhenry and Whiteside, 478-492.

WARNER, M., 1996, *Monuments and Maidens. The Allegory of the Female Form*. Londres: Vintage.

YUVAL-DAVIS, N., 1997, *Gender & Nation*. Londres, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.

ZABALZA, X., 1997, «El significado oculto de la palabra «Euzkadi»», *FLV*, 29-74 (1997) 77-83.

Eusebio Maria Azkueren nortasunaz eta harreraz argitasun batzuk. Harenak ote dira «Carlistenac» bertsoak?

Eusebio Maria Azkue: algunas noticias sobre su vida y sobre la recepción de su obra. ¿Quién es el autor de los versos «Carlistenac»?

Eusebio Maria Azkue: quelques renseignements sur la vie et la réception de son oeuvre. Qui est l'auteur de la composition en vers «Carlistenac»?

Eusebio Maria Azkue: some information about the life and the reception of his work. Who is the author of the poem «Carlistenac»?

ALTZIBAR ARETXABALETA, Xabier
Euskal Herriko Unibertsitatea (EHU/UPV)

Noiz jaso: 2014-06-30

Noiz onartua: 2014-09-30

Ikerlan honek, alde batetik, Eusebio M. Azkueren alde biografiko batzuk erakusten ditu, Lekeitioko Nautika Eskolako irakasle izan zen garaikoak (1862-1873). Esaterako, katedrak lan zama handia ezarri ziola baina soldatari esker kitatu ahal izan zituela zorrak, eta, bestalde, aita familiako gisa arduraz jokatu zuela bere bi ezkontzetako seme-alaben arteko batasuna eta elkar laguntza bilatuz. Bestetik, Eusebio M. Azkueren hizkuntza, idazkera eta metrika beste testu batzuetakoekin konparatuta, ikerlanak ondorioztatzen du «Carlistenac» bertsoak, Eusebio M. Azkueren poemen biltzaile eta argitaratzaile batzuek Eusebio M. Azkueren izenpean agerrarazten dituztenak, ez diratekeela harenak, Bizenta Mogelenak baizik.

Hitz-gakoak: Bertsoak, «Carlistenac», autoretza, Bizenta Mogel, Lekeitioko Nautika Eskola, Azkue aita-semeei omenaldia (1936).

Este artículo, por una parte, muestra unos datos biográficos de Eusebio M. Azkue, de la época que fué profesor de la Escuela de Náutica de Lekeitio (1862–1873). Por ejemplo, que la cátedra le supuso gran carga de trabajo, pero que gracias al sueldo pudo saldar sus deudas. Como padre de familia actuó con responsabilidad, promoviendo la armonía entre los hijos e hijas de sus dos matrimonios. Por otro lado, comparando el lenguaje, la escritura y la métrica de Eusebio M. Azkue, el artículo concluye que los versos «Carlistenac», que algunos recopiladores de poesías y editores atribuyen a Eusebio M. Azkue, nos son suyos, sino de Bizenta Mogel.

Palabras clave: Versos, «Carlistenac», autoría, Bizenta Mogel, Escuela de Náutica de Lekeitio, homenaje a Azkue padre e hijo (1936).

Cet article présente d'une part des données biographiques sur Eusebio M. Azkue, à l'époque où il était professeur à l'Ecole de Navigation de Lekeitio (1862–1873). Que par exemple sa chaire supposait une grande charge de travail, mais que grâce à son salaire il put solder ses dettes. Qu'en tant que père de famille il se montra responsable, instaurant l'harmonie entre ses fils et ses filles de ses deux mariages. D'autre part, en comparant le langage, l'écriture et la métrique d'Eusebio M. Azkue, l'article conclut que les vers «Carlistenac», attribués à Eusebio M. Azkue par de quelques chercheurs, ne sont pas de lui mais de Bizenta Mógel.

Mots-clés: Vers, «Carlistenac», paternité, Bizenta Mogel, Ecole de Navigation de Lekeitio, hommage à Azkue père et fils (1936).

On the one hand, various biographical data relating to Eusebio M. Azkue are presented, from the period when he was a teacher at the Lekeitio navigation school (1862-1873). For example, that the post was a source of considerable hard work, but that the income allowed him to pay off his debts. As a father he acted responsibly, promoting harmony between the

sons and daughters of his two marriages. On the other hand, based on a comparison of the language, style of writing and metrics with other texts by Eusebio M. Azkue, the conclusion is reached that the verses entitled “Carlistenac”, which many poetry anthologizers and editors attribute to Eusebio M. Azkue, are not his but Bizenta Mogel's.

Keywords: Verse, “Carlistenac”, authorship, Bizenta Mogel, Lekeitio Navigation school, homage to Azkue father and son (1936).

Sarrera

Euskalzaleentzat Eusebio Maria Dolores Azkue (Lekeitio 1813-1873) Resurrección Maria Azkueren (1864-1951) aita izan zen, olerkaria baino gehiago, luzaroan, baina dagoeneko olerkari alderdiak gaina hartua dio guraso alderdiari. Diogunaren lekuko dira Eusebio Mariaren aipamenak bere garaian (Fr. J. A. Uriarte, J. Manterola), poemen argitalpenak hilda gero, eskainitako omenaldiak, haien kariatara eginiko azterketak etab. Hala ere, haren poesien transmisioa eta harrera ez ditugu ongi ezagutzen, ezta haren bertsoen testuingurua, eraginak, pentsamoldea edo bertso-gintza; areago, zalantzak ditugu ea harenak ote diren hari egotzen zaizkion bertso-sorta batzuk.

Euskaltzaindiak eta Lekeitioko Udalak antolatu eta ospaturiko jaiotza mendeurreneko omenaldia (Lekeitio, 2013) aitzakiatzat hartu eta E. M. Azkueren poemak eta bizitza hobeki ezagutzeko aukeraz baliatuz, bi arlo aztertuko ditugu artikulu honetan: bata, haren biografiari eta harrerari dagozkien alderdi batzuk (1); bestea, haren poema batzuen egiletza arazoak, «Carlistenac» bertsoak adibidetzat hartuta, hain zuzen, bertso horiek E. M. Azkuerenak balira bezala agertzen baitira Uriarteren bertso-bilduman eta E. M. Azkueren olerkien edizio oso eta zehatzenean, Astigarraga-Bijuescarenean (2). Ondorioz, XIX. mendeko idazle bizkaitarrak eta haien poemen egiletza arazoak, elkar eraginak eta testuartekotasuna ikertu beharra azpimarratzen dugu (3).

Uste dut gure artean hain erabilia eta askotan emankorra izan den biografia lanak laguntzen duela E. M. Azkueren bertsoak garaian kokatzen eta hobeto ezagutzen. E. M. Azkue irakaslea izan zen ogibidez, seme-alaba ugari izan zituen eta ez zuen olerkirik argitaratu (bat edo beste izan ezik), baina XIX. mende bukaeran Manterola eta Resurrección Maria Azkue haren poemak argitaratzen hasi zirenetik haren ospea gora-goraka joan zen, batez ere Pizkunde giroan. Bestalde, E. M. Azkueren bertso edo olerkiak sakabana-tuak zebiltzan, harik eta A. Astigarraga eta J. Bijuescak bildu zituzten arte (*Eusebio Maria Azkue-koa. Euskarazko bertsoak*, 1990). Eskuizkribu, iturri eta aldaerak biltzen dituen ikerlan horren bikaintasuna aitorturik ere, zalantzan jarriko genuke bilduma horretako bertso-sorta batzuk harenak direla.

Lan honetan, alde batetik, E. M. Azkueren biografia datu berriak biltzen ditugu haren irakasletzaz eta familiaz, Lekeitioko eta Euskaltzaindiko artxi-boak ikertuta, J. Kortazarrek bilduak osatuz. Bestetik, E. M. Azkueren poemen egiletza arazoak eztabaidatzen ditugu testukritikaz baliatuz eta testuen arteko konparazioak eginez.

Eskerrak zor dizkiegu artxiboetan ikertzeko eman diguten informazioa eta laguntasunagatik Maite Garamendi Lekeitioko Udal Artxiboko, Josune Olabarria Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako, eta Iñaki Goiogana Sabino Arana Euskal Abertzaletasunaren Agiritegiko langile teknikariei. Baita Euskaltzaindiari, Eranskinetako agiri batzuk argitaratzen uzteagatik.

1. Argitasunak Lekeitioko irakasletza aldiak eta harreraz

Atal honetan E. M. Azkueren alderdi biografikoak aztertuko ditugu: Irakasletza Lekeitioko Nautika Eskolan (1.1.), familiaren ardura (1.2.), 1836ko omenaldia (1.3.).

1.1. Jakina denez, lehenengo Bermeoko Nautika Eskolan egon zen irakasle (1842-1848), gero Mundakakoan (1848-1854)¹ eta azkenik Lekeitiokoan (1862-1873). J. J. Uribarrenek eramanda joan zen bere jaioterriko Nautika Eskolara, hark eta J. L. Abaroak 1861ean sortutakora.² Lekeitioko Udal Artxiboan gordetzen dira Nautika Eskolako matrikula liburuak eta agiri ugari. Horien artean, E. M. Azkue beraren eskuko informe bat, zuzendariaren ordezkari Demetrio Duro Valladolideko Errektoreari 1868/02/06an bidalia (ERASKINAK: 1). Ondorengo lerroetan azalduko dugu informe horrek zer dioen.

¹ J. Kortazarrek aztertu du E.M. Azkueren Bermeo eta Mundakako irakasaldia. Haren arabera, Mundakako Nautika Eskolak 1854 arte iraun zuten, eta ondoren, eskola partikularrak eman behar izan zituen (Kortazar, J. 2013).

² «Lekeitioko urian Jose Jabierr Uribarrendarr biotz andiko erri-maiteak itsas-gizonentzako ikastegia sortu ebanean, Uribarrenek berak begiz io ta eroan eban ikastegi barri atako irakasle izatera, 1861 garren urtean.» (R.M. Azkue: 1896:5). Uribarren bankaria zen Parisen eta aberatsa, Lekeitioko inguruko baserri askoren jabea. Baita ongiegilea, Nautika Eskola ez ezik, neskontzako eskola, etab. sortu baitzuten. Ik. Duo, G. 1995.

Nautika eskolak Pilotutza karrera eskaintzen zuen. 1859an sortua Erret-Aginduz, sortzaileak partikularrak ziren (esandako Uribarren eta Abaroa). Beste Nautika Eskolen parekoa zen baina graduak eta errebalidak emateko ahalmenik ez zuen, horiek Itsas Armadako departamenduetako kapitain jeneralen esku baitzeuden. Hala ere, karrera amaierako ziurtagiriak ematen zituen.

Eskolaren arduradunak lau pertsona ziren: zuzendaria, idazkaria, katedradun bat eta kontserjea. Zuzendaria Bruno L. De Calle zen, patroikidea hura ere. Idazkaria Angel M. Ventades zen, katedraduna Aritmetika eta Algebra, Geografia, Fisika, eta Metereologian. Beste katedraduna E. M. Azkue zen, Kosmografia, Pilotutza eta Maniobrak, Geometria eta Trigonometria, Marrazketa Lineala, Geografikoa eta Hidrografikoa irakasgaietan.³ Gero kontserjea zegoen, Garamendi izeneko bat, eskolak atek ixtean eta irekitzean garbiketaz eta ikasleen gizalegezko jokaeraz arduratzen zena. Katedrari zegozkion eskolak egunerokoak ziren. Katedradunek urtean 12.000 erreal irabazten zuten, kontserjeak 3000.⁴

Ikasketak hiru ikasturtetan banatzen ziren. Ikasle matrikulatuak 33 izan ziren 1868an, 57 1870ean. Gehienak ingurukoak ziren.⁵ Matrikula ordaintzen zuten, 100 erreal. Eskolak urtero 3.300 erreal irabazten zuen matrikula-tasekin baina erdia Estatuari ordaindu behar zitzaion matrikula papere-tan. Ordea, ez zuen dirurik jasotzen Estatutik, ez Foru Diputaziotik ez Udaletik. Irakasle-langileak eta materiala diru-iturri pribatutik ordaintzen ziren.

Aipatu irakasgaietan ez ezik, ikasleek beste lau arlotan ere izaten zituzten kalifikazioak hilerok-hilerok: Jokaera (Conducta), Memoria, Adimena eta Ahalegina (Aplicación). Baita hutsegiteei buruzko oharrak Asistentzia,

³ Irakasgaien artean Musika ere agertzen da, 1869-1870 ikasturtean behintzat.

⁴ Lekeitioko Nautika Eskolaz eta Nautika eskoletako maisuen lan-baldintzez, ik. Duo, G. 1994, 2000.

⁵ 1862-1863 eta ondoko bi ikasturteetako ikasleak honako herri hauetakoak ziren: Bermeo, Elantxobe, Lekeitio, Mundaka, Abando, Ibarangelua, Ea, Axangiz, Gautegiz, Natxitua, Kanala, Busturia, Aulesti, Oñati, Leintze-Gatzaga, Vitoria-Gasteiz, Corcubion eta Padron (A Coruña) (NEA, 9/2).

Ikasgaia (Lección) eta Gizalegea (Compostura) arloetan. Administrazio lana ez bide zen makala: agiri ugari daude E. M. Azkueren eskuz sinatuta.

Valladolideko errektoreari zuzendutako informean E. M. Azkuek diotso Pilotutza, Fisika eta Geografiako kabinete hautak eratu dituztela, diru asko kostata. Baita Biblioteka on bat egiteko urratsak hasiak dituztela.

Bere seme Alfontso Maria (Bermeo 1845–Lekeitio 1894) izan zuen ikasle. Ikasle bikaina, aitak bultzatuta duda gabe: 17 urterekin (1862) sartu eta eta katedradun bihurtu zen, 1872-1873an 28-29 urterekin katedrari zegozkion eskolak aitarekin aldizkatzen hasita; gero, katedradun oso zela, 12.000 erreal irabazten zuen. 1874-1876 bitartean soldata ordaintzeko arazoak izan bide ziren Nautika Eskolan: 1876ko agiri batean aitortzen da 14.000 erreal zor zaiola Alfontso M. katedradunari, 8.000 J. M. Ibarra katedradunari eta 3.500 Agustin Garamendi kontserjeari (NEA 21/3). Ik. Alfontso Maria Azkue Ozerin-en jaiotze-agiria, Mundakako eskolakoa, abadearena eta Lekeitio Nautika Eskolako kalifikazioak (ERANSKINAK: 2).

Alfontso Maria ez ezik, beste seme bi ere matrikulatu ziren Lekeitio Nautika Eskolan: Conrado Maria Jesus (1853-1870), 16 urterekin, 1869-1870 ikasturtean (NEA, 11/1) eta Resurrección Maria. Honek bi urte egin zituen hor ikasten.

1.2. E. M. Azkuek arduraz jokatu zuen bere familian tirabirarik izan ez zedin ondasun kontuan, familiakoak batuta egon zitezen eta elkarri lagun ziezaioten, bakoitza bere bizimodua ateratzen hasi arte. Esandakoa frogatzeko bi agiri aipatuko ditugu, biak hil aurreko urtekoak (1872).

Bata, bere ondasunen aitortpena, bi ezkontzetako seme-alabek ondasunen gorabeherak jakiteko eta liskarrik ez sortzeko helburuz egina, ordura arte ez baitzuen ondasunen inbentariarik egin.⁶ Aitorpen horretan E.M. Azkuek adierazten du ez zuela ondasunik irabazi lehen ezkontzan (1843-1856), bai zorrak egin (etxearen mailegua, jateko eta janzteko gastuak, Alfontsoaren piano ikasketak Mungian eta Conrado eta Solen inudea), eta zorrok biga-

⁶ Lekeitio, 1872-VI-15ean, 59 urteko zela egina, P. Olaortua lizentziatuaren aurrean (Azkue Bibliotekako Artxiboa, RMAren funts dokumentalak,130/24).

rrenez ezkondu ondoren (1857) kitatu zituela. E. M. Azkueren borondatea zen, bera bere emaztea baino lehen hiltzekotan, seme-alaba guztiek eskubide berdinak izatea ezkontza batekoak balira bezala, eta bere alarguna (M. Karmen Aberasturi) amatzat hartzea, eta honek ondasunak erabiltzeko ahalmena izatea (ERANSKINAK: 3).

Bere seme Alfontsoen piano ikasketen harira, ohargarria da nola arduratu zen seme-alabek musika ikas zezaten. Azkuetarrak oso musikazaleak izan ziren. Aitak flauta jotzen zuen⁷ eta trebeki abesten, Alfontso Mariak ahots ederra zuen, neba-arreba nagusiek Juan Maria Blas Altuna durangarrarekin solfeo eta piano ikasketak egin zituzten (Arana 1983: 12), eta ez dugu aipatuko Resurrección M. Azkueren musikalaritza. E. M. Azkuek musika zuen bertsogintzarako dohai eta lanabes: «belarrihetan daukat / vertsoen neurrija / ebaten dodanian / andi nai chikijha» dio (Astigarraga-Bijuesca 140). Aitak latinetik himnoak euskaratzen zituen eta semeak musika jarri.⁸

Beste agiria, bere seme eta katedran oinordeko Alfontso Mariarekiko notario-kontratua da. Aita zahartua zela-eta, katedra eginkizunei aurre egin ezinik, semearekin akordio bat egiten du, aitaren katedrako eskolak erdi bana emateko eta semeak soldataren laurdena jasotzeko, ezkondu gabe eta aitarekin bizi bazen, eta ezkonduko balitz soldataren erdia, katedradun jarraitzen bazuen beti amaordeari eta neba-arrebei soldataren laurdena emateko obligazioarekin, amaordeari hil arte eta neba-arrebei hauek bizimodua ateratzeko gai izan arte (ik. ERANSKINAK: 4).

Beraz, Lekeitioko Nautika Eskolako katedrari esker ondo irabazten zuelako kitatu ahal izan zituen zorrak. Ez da dudarik azkenean bere sorterrian bizi ahal izan zela inoizko erosoan. Eta, bestalde, aita familiako gisa, ardura handiz jokatu zuen. Ezkontza bietako seme-alabak batuta egotea nahi zuen,

⁷ «Apolo ta Musak» poeman (ibid. 57-73), kontatzen du nola eta zergatik Euterpek asmatu zuen flauta, Moulane Michelenak ohartarazten duenez (1918:627-28).

⁸ *Ave Maris Stella euskeraz da latinez*. E. M. Azkuetarrak euskeraratua. *Mundakan 1861*. R. M. Azkue tar abadeak erezteko ipinia (Bilbon 1895). Hona horren bertsio bat: *Begoñako Andra Marid-sari / Ave Maris Stella / euskeraz / Eusebio Maria Azkuetarrak ipini dsa / R.M. Azkue tar abadiak*. (Euskaltzaindia, Azkue Bibliotekako Artxiboa, Resurrección María Azkueren funts dokumentalak, 15/2, 15/3).

denek bere bigarren emaztea amatzat hartzea eta elkarri laguntzea, batez ere bere katedran oinordeko jarri zuen Alfontso seme nagusiak.

Baina Lekeitioko Nautika Eskolako irakaskuntza- eta administrazio lanak eta zamak bertso ontzeko astia jango zion ziur asko. Ezen badirudi Lekeitioko Nautika Eskolara etorri artekoak direla E. M. Azkueren olerki gehien-gehienak, Lekeitiora etorrita gero bere lan literarioa «baztertutxoago» utzi zuela, behintzat (Astigarraga–Bijuesca 1990:15). Ordea, Lekeition idatzi bide zuen Ama Birjinari bederatziurren bat, erdaraz, Uriartek euskaratuta argitaratu zena (1964) eta Azkue aita-semeen izenpean 1931n berrargitaratu zena, bermoldatuta.⁹

1.3. 2013ko Omenaldi hau baino lehen E. M. Azkuek beste bi izan ditu XX. mendean (1936, 1973). 1936koa izan zen entzutetsuena, Pizkunde giroan antolatua eta zinez handikiro ospatua: Azkue aita-semeei egin zitzairen gorazarre, Lekeition, bagilaren 27 eta 28an, VII. Euzko Oleriti Egunarekin batera (ik. Egitaraua: ERANSKINAK: 5).

Gorazarrea Euskaltzaleak kultura erakundeak eratu zuen, Lekeitioko taldearen laguntzaz, Bizkaiko gobernadorearen baimen eta Lekeitioko Udalaren babesaz, gastuak partekatuta. Euskaltzaleak eta Lekeitioko Udalaren arteko harreman onak Errepublikarekin hasi ziren: Aitzolek Lekeitioko Udalari diru-laguntza eskatu zion Euskaltzaleaken kultura-kanpainarako, euskal eskoletan materiala sortzeko (1931). Eta Udalak dirua eman: 1931, 1933 eta 1934an 50 pezeta; 1932an, 75 pezeta.

Azkuetarren Omenaldi egunerako propaganda orri politikak atera zituzten, «euzko gogoaren taupadak, euzko izatearen ezaugarri bizien eta agiriarenak»

⁹ Fr. J. A. Uriarteren *Lequeitiyoco Ama Virgīna Antiguacuaren Bederatzi urruna* liburuan E. M. Azkueren bertso batzuk daude: «Andra Mariya Lequeitioco Antiguacoari Pozgar[r]ijjac». Liburu hori R. M. Azkuek bermoldatuta berrargitaratu zen: *Lekeitioko Andra Mariari / bederatziurrena / Eusebio Maria ta R. M. Azkue lekeitiar aita-semeak egina*. Bilbao, Editorial Vasca, 1931. Hitzaurrean R. M. Azkuek esaten du (3-9. or.) bazela beste bat, *Lequeitioco Ama Virgīna Antiguacuaren bederatziurruna* (1864), erderaz Eusebio Maria Azkuek egin eta Aita Uriartek euskeratua. R. M. Azkuek Uriarterena aldatu zuen, Lekeitioko abadeen eskabidez, «azaletaraegi egina dalako», «gure egun ónetan aiñ egoki ezitrudian zer edo zertxo ikusten dala-ta» (Euskaltzaindia, Bibliotekako Artxiboa, Resurrección María Azkueren funts dokumentalak, 92/6).

eta holako adierazmoldez beteak. Alkateari gutunak egin zizkieten Aitzolek, Eusebio Erkiagak (Batzordearen izenean), Xanti Meabek¹⁰ etab. Jai Batzordeak, E. Erkiaga zuela idazkari, gonbidapenak egin zizkien Zita enperatrizari, ezker eta eskuineko politikari, ahaldun eta pertsona ospetsuei, batez ere kulturako jendeari, baita prentsari.¹¹ Gorazarrerako diru-laguntza eman zuten pertsona eta erakunde batzuek: Austriako Familia Imperialak 100 pezeta, Espainiako Akademiak 100, Iruñeko apezpiku Olaetxeak 50, Sotak 50, Fermin Irigaraik 25, Altubek 25, F. Belaustegigoitiak 25, Santanderko apezpikuak 25, Erramun Ertze abade lekeitiarrak 15, J. Larreak 10, gainerakoek gutxiago.

Bagilaren 27ko ospakizunak umeen idazketa eta irakurketa sariketarekin hasi ziren. Irakurketa sariketan parte hartu zuten: 17k 17 urtetik beherakoetan eta 14k gorakoetan. 10, 5 eta 3 pezetako sariak jarri ziren. Mutikoak baino azkarragoak agertu ziren neskatoak, E. Erkiagaren arabera.¹²

Hitzaldiak eman zituzten: bat Lauaxetak «Eusebio Maria olerkari» izenburuduna, eta gainerakoak Altzo, Labaien eta Aitzolek R. M. Azkueren irakasletzaz, antzerkilaritzaz eta musikalaritzaz, eta literatura lanaz, hurrenez hurren.

Abestaldeak «Vizcay'tik Bizkai'ra»ren arrantzaleen abestia kantatu zuen, eta ondoren Eusebio Mariaren «Antxinarik ona!» eta «Gaba» deklamatu zituzten bi neskatok eta «Sur bateri» Malax delakoak.

¹⁰ Buruzagi sozialistak R. M. Azkue goستن du bere gutunean: «mi admirado primer maestro de euzkera en el antiguo Instituto Vizcaino (ya son años) D. Resurrección, de perseverancia viril, (...)» (Lekeitioko Udal Artxiboa, 1005-4).

¹¹ Zerrendan agertzen dira: Sotatarrak, Kanpion, E. Bilbao, J. Urkixo, B. Bizkarra, R. Picavea, Ondarroa eta Motrikuko zirkulu tradizionalistak, Fr. Belaustegi, F. Belaustegigoitia, P. Larrañaga, A. Isusi, M. Lekuona, J. M. Barandiaran, Larrea'tar Jon, *Euzkadi* egunkariaren zuzendaria, *Jaungoiko Zale*, *Ekin*, *Argia*, *Karmengo Argia*, etab.

¹² «Umien azterketak izan genduzan lenen. Euzkeraz zeñek obeto idatzi, eta irakurri. Eun bat mutiko-neskatok jaso eben gure deya. Ikusgarria egoan Udaletxea; ango zarata ta zaparradea! Nok ixildu eta nok ezi ango lagun-taldea? / Neskatoak izan ziran txapeldun, mutikuak baño azkarrago bai zati bat. Sariak, ostera, guztientzako lain izan ziran. / Kepa deunaren egunez banandu yakezan sariok. / Sariketok urtero egiteko asmoa artu dau Lekeitio'ko «Euskaltzaleak». Ori ondo!» (Endaitz, «Lekeitio'ko Oleriti-Eguna. Gomuta samurrak», *Euzkadi*, 1936-VII-05, lehen or.).

28an, meza ostean, Olerki-sariketa, Euzko-Poema sariketa eta herri olerki sorten sariketa udaletxean: olerki sailean, zilarrezko haritz abarraren irabazlea I. Otamendi izan zen, ohorezko aipamenduna G. Sukia (gero kardinala izango zena) eta gainerako aipamendunak Iraizoz, S. Onaindia eta E. Erkiaga. Euzko-poema sailean, Manuel Lekuona, 500 pezetako sariaren irabazlea. Herri olerki sorten sailean sarituak izan ziren L. Salaberria, G. Rementeria, J. Arriaga eta I. Ziarsolo, 100, 75, 50 eta 25 laurlekorekin hurrenez hurren.¹³ Ondoren, M. Arantzazu Barrenak deklamatu zuen saritako olerkia.

Gero, bertsolariek kantatu zuten plazan: *Basarri, Uztapide, Zepai*, Uriarte eta *Txapelek*, J. Zubimendi artezkari zutela.

Bazkarian, bakoitzak 10 pezeta ordainduta, 106 bazkaldar bildu ziren, parte hartzaileen artean euskal kulturaren munduko pertsona ospetsuenak.

Bazkari ostean E. M. Azkue jaio zen etxe-aurrean gomutarria agerrarazi zuten, T. Montzonek hitzaldi samurra eginik.

Bandak euskal kantak baino ez zituen jo (Euskaltzaleak-en jaia zelako), eta jendeak gogo txarrez hartu eta txistuak jo.

Gaueko bederatziatan antzerkia, Gora Buru antzokia bete-bete eginda: Oiartzungo Mendiburu taldeak Lekuona anaien «Eun dukat» antzeztu zuen. Erkiagaren arabera, «Karmeleren etorkizuna» ere antzeztu zuten (*Euzkadi*, 1936-VII-05). Bertsolariek eman zioten amaiera VII. Eusko-Olerki-Egunari.

Azkuetarren lanen erakusketa egon zen udaletxean, lau egunez; hiruzpatalau mahai hizkuntza, literatura eta musika saileko liburu eta idazkiz beterik. R. M. Azkue euskaltzainburuaren lanen zerrenda bat ageri da paperetan (ERANSKINAK: 6).

Komunikabideek omenaldiaren berri eman zuten oparo, xehetasun ugariekin: Union Radio Donostia, *Euzkadi* (1936-VI-25, 26, 27, 28; VII-1,

¹³ Sariketaren oinarriak ik. *Yakintza* 1936:240). Ohargarria da baldintza bat: «Aditzeko errez ez dan olerkirik ez da saritua izango».

VII-5), *El Día* (1936-VI-28; VI-29). *Euzkadi* egunkariko editorial artikulu sinatu gabe baten egileak (Lauaxeta?) Azkue aita-seeak aberriaren izarizat hartzen ditu.¹⁴

Omenaldi egunetatik laster gerra ekarri zuten faxistek, Pizkunde giroko amets gozoa amets gaizto bihurtuz. Lekeition Azkue aita-seeen omenaldiaren antolatzaile edo lehen lerroko parte hartzaile batzuk fusilatua, erailak izan ziren: Aitzol, Martin Lekuona, Lauaxeta...

1936ko Omenaldirako Carlos Solano pintoreak Eusebio Mariaren koadro bat marraztu zuen, eta udaletxean jarri zuten, izan ere aitaren koadroaren eta seme euskaltzainburuaren presentzian ospatu ziren jaiak. Koadroa Resurrección Mariaren jabetzakoa zen baina Udalak eskatu zion udaletxean gelditu zedila (1936/07/15).¹⁵ Egun koadro horren arrastorik ez dugu, ez dakigu non egon litekeen ez zer gertatu den, Lekeitioko udaletxean ez baitago.

2. Nor da «Carlistenac» bertsoen egilea?

E. M. Azkuek ez zuen poema-libururik argitaratu. Haren poemak zein diren eta ez diren jakiteko, transmisioa eta egiletza arazoaren sorburua azalduko dugu, lehenik, eta arazo horien erakusburu bat jarriko: «Carlistenac» bertsoak (2.1), ondoren bertso horien egilea E. M. Azkue den edo ez eztabaidatu eta aztertuko dugu (2.2), azterketaren ondorioz bertso horien egilea gure ustez nor datekeen adieraziko dugu, baita egile horren ustezko beste kanta batzuk aipatuko (2.3), eta, azkenik, egile edo kantuen arteko elkar-eraginaren eta testuartekotasunaren adibide batzuk erakutsiko ditugu (2.4).

¹⁴ Egilearen arabera, E.M. Azkueren omena Uriarte eta Manterolari zor zaie, bere garaian ez omen baitzen lekeitiar poeta aintzat hartua izan. Bidezkotzat jotzen du E. M. Azkueren entzutea berriztatzea eta gaztediari eredutzat jartzea. «Olerkari arauz, ona zan. Punterengua? Eztiñogu olakorik, baña guztiz ona. Asko beragandik ikasi daikegu. Neurritz idazten eban eta gogayak, be, sakonak eukoizan» («Azkuetarrak», *Euzkadi*, 1936-VI-28).

¹⁵ Euskaltzaindia. Azkue Bibliotekako artxiboa. Resurreccion Maria Azkueren funts dokumentalak, 103/153).

2.1. Arazoen sorburua eta adibide bat: «Carlistenac»

Eusebio M. Azkuek bere eskuizkribuak etengabe orrazten, aldatzen eta euskalzaleen artean zabaltzen jardun zuen. Eskuizkribuok eskualdi ezberdinetakoak dira eta haietako bakar batean ez dira batzen haren olerki guztiak; eskuizkribu-bilduma bat baino ez zuen argitaratu semeak (*Parnasorako Bidea*, 1896).¹⁶ Eusebio M. Azkueren olerkien eskuizkribuak eta orain arte ezagutzen ditugun iturriak eta aldaerak bildu dituzte A. Astigarraga eta J. Bijuescak beren argitalpen lan zehatz txalogarrian (*Eusebio Maria Azkuekoa. Euskarazko vertsoak*, 1990). Baina, nola eskuizkribuok sakabanatu ziren, eta batzuk beharbada galdu ere, gutxienez galdetu behar da zein diren Eusebio M. Azkueren olerkiak, batez ere *Parnasorako Bidea* bildumatik kanpo geldituak.

Guk ez dugu uste Astigarraga–Bijuescak Eusebio M. Azkuerenak direlaketzat jotzen dituzten guztiak harenak direnik. Egia esan, nolabaiteko duda azaldu zuten argitaratzaileok *Parnasorako Bidean* edo J. A. Uriarteren *Poesía Bascongada, Dialecto Vizcaino* bilduman baino agertzen ez direnei buruz: «ez dakigu Uriartek edo Manterola–R. M. Azkuek erabili eben bildumen atalen bat diran edo beste bideren batetik heldu ziran honeen eskuetara.» (Astigarraga–Bijuesca: 1990: 34). Aitortzen dute, baita ere, «hutsune handiegiak dagoz oraindino Eusebio M. Azkueren lanaren ezagutzan» (ibid., 35).

Adibide bat jarriko dugu: «Carlistenac» bertsoak. Bertso horiek J. A. Uriarte frantziskotarrak (Arrigorriaga 1812–Zarautz 1869) baino ez ditu biltzen, ez baitira ageri E. M. Azkueren eskuizkribuetan ez argitalpenetan. Ez dakigu bertso-paperetan agertu ziren edo nondik jaso zituen Uriartek. Uriartek nonbaitetik kopiatuta jarri zituen bere bilduman (eskuizkribuan 143-146. orrialdeetan, Kortazar–Billelabeitiaren edizioan 93-96. or.). Uriarteren bilduman ustezko egilearen izena ageri da parentesi artean: (Azcue); ez bertsoen hasierako orrialdean baina bai 3.ean, 145. or., goikoertzean. Ustezko egilearen izena bere eskuz jarri zuen Uriartek (itxura ba-

¹⁶ L. Akesolok aztertu ditu Zarauzko eskuizkribuak, *Parnasorako Bidea* eta Uriarteren bildumaren (PBDV) arteko ezberdintasunak eta ondorioztatu, zenbaiten iritziaren kontra, semeak egindako aldaketak garrantzi gutxikoak direla (Akesolo 1879, 1988).

tean, behintzat, nahiz ezin dugun ziurtatu).¹⁷ Egiletzakoa Uriartek E. M. Azkueri ezarri ziola ikusi eta fidatuta edo, Astigarraga–Bijuescak ere Eusebio M. Azkueren olerkien artean jartzen dituzte bertsook (279-284 or.). Eusebio M. Azkuerenak ote dira, benetan? Horixe eztabaidatuko dugu ondoko azpiataletan.

Hona bertsook:

Carlistenac

I. Zabaldun belarriac / Euscaldun maitiac, / Entzuteco gozaro / Zuben albistiatic: / Ez da beste soñuric / Mundu zabaletan, / Zuben icena baño / Aspaldi onetan.

II. Eguija esateco / Ez da erraz sinisten, / Beguiz icusi arren / Jacuna jazoten: / lau urte luceetan / Beti guerra baten; / Mundubac arrituric / Zaitube icusten.

III. Zubec asi cenduben / Guerra odoltsuba, / Bacarric lagun zala / Jaungoico altsuba: / Lurreco indar бага / Guizonen ustian, / Gueijago arguituteco / Ceuben entzutian.

IV. Barria ta burlia / Arerijuetan / Ez zan beste gauzaric / Lelengo egunetan; / Eun bategaz leguez / Yzanic gudia, / Uste eben bertatic / Zubec goitutia.

V. Milla osuetan / Talda ugarijac / Alde guztijetatic / Ona etorrijac: / Arma, diru ta soñez / Osaro jantzijac, / Ynglaterratic dauquez / Cañoec barrijac.

VI. Guichi balira leguez / Millazco eunac; / Cristiñuac ditubez / Billatzen lagunac, / Gente arrotzai deutse / Bertara deituten / Gozauten dirala / Bazterrac ondatzen.

VII. Frances, Yngles, Polaco, / Portugues galdubac / Cristiñu malmutzac / Emonic escubac; / Alde guztijetatic / Talda ugarijac / Betetan ditubez gaur / Euscaldun errijac.

¹⁷ Arantzazuko frantziskotarren artxiboan dagoen eskuizkribu originalean hatz batek puskatuta dago ustezko egilearen izena, artxibozainak esan didanez, baina nire 1983ko fotokopian garbi ageri da Azkueren izena: (Azcue).

VIII. Mendi basuetara, / Diñue euscaldunac: / Elduco dira nosbait / Ybarren egunac: / Bacochar al dabena / Lepuan arturic, / Guazan ardura baga / Ez equi bildurric.

IX. Ez ciran Euscaldunac / Beinbere mempetu; / Erroma bera ez zan / Euracaz jaubetu: / Gure Asaba onacaz / Ez gara iños aztu; / Talda arro orrecaz / Gura dogu neurtu.

X. Suba eta odola / Bazter guztijetan, / Alperric da zabaltzen Euscal-errijetan: / Egunic egunera / Yndarrac barrijac / Eracusten ditube / Euscaldun arguijac.

XI. Batzube amaitu, ta / Bestiac etorri... / Bazan arerijua / Numbaita ugari...! / Ychaso ta liorrez, / ¡Noc leique cembatu, / Cembat buru gaistoco, / Emen jacun sartu?

XII. Euren soiñ ta armacaz / Dira orniduten. / Menditarrac ez ditu / Ascuac bildurtzen. / Celai ibarretan / Asi dira jasten: / Nunnai arerijua / Azartu billatzen.

XIII. Emen gara mutillo, / Dirautse euscaldunac, / Ygaro ciran nosbait / Lelengo egunac. / Urten errijetic / Guria da lurra; / Bes-telan ganian da / Suba ta egurra.

XIV. Orma artetan dira / Cristiñuac sartzen; / Baña queia emonic / Ditube ateraten. / ¡Cembat triscantza gogor / Yngles azurretan, / Baitabere ez guichi / Euren lagunetan!

XV. Euscal errijac dira / Arrotzen izuba; / Agaitic arrituric / Gueijago munduba, / Banaca guelditubac / Dacusez iguesi; / Len arro, apaindubac / Arlote, ta ichusi.

XVI. Francesac batera, ta / Ynglesac bestera, / Duaz euren lecuban / Barri emotera: / Polaco, Portuguesac, / Lagunac ichiric, / Ta ona etorrijaz / Ondo damuturic.

XVII. Amaitu ciran bada / Burla ta barriac, / Bildurric artu ditu / Zanzuen ordiac; / Billatu Cristiñuac / Goruntzco bidia / Ez zaituz lotsatuco / Ygues eguitiac.

XVIII. Baña atzian dira / Euscaldun senduac, / Guztiz amaituteco / Arturic goguac, / bein asitaco salla / Nai dabe aurrera; / Garaitza osuagaz / Orduban echera.

XIX. *¿Celan ez da zurtuco / Gaur mundu guztija, // Ta eracutsi arguiro / Bere mirarija? / Ezpadau iñoz izan / Guerra onec besteric, / Lurraren azalian / bardindutecoric?*

XX. *Cerubari esquerrac, / Euscaldun maitiac; / berac sendatu ditu / Zuben eguitiac. / Beragan daucazubez / Garaitza guztijac; / Daben leguez esango / Guda onen amaijac.*

XXI. *Goratuco zaitubez / jatorri guztijac; / Ta benetan dontsutu / Uri ta errijac. / belaunic belaunera / Zuben entzutiac, / Pocez beteco dtu / Zarrac ta gaztiac.*

XXII. *Baitabere esquerrac / Erregue Jaunari, / Carlos bostgarren-go, ta / Zuben burubari: / Bera izan dozube / Guztijan [Guztijen? Guztijon?] laguna, / Zubecaz igaroric / Gaba ta eguna.*

XXIII. *¿Noc dau iñoz icusi / Alan erregueric, / Gose egarrijetan, / Sarritan ez loric? / Bala artetan bere / Batbere bildurric / Ycusten ez jacola... / ¿Nun da irudiric?*

XIV. *Ymiñi bada laster / Bere jarlecuban, / Escribiduric dago / Alanche ceruban: / Alperric amorratu / Guztiz infernuba, / Etsi daique benetan / Aucija galduba.*

Bertso horiek 1837 bukaera aldekoak dira, bertso-jartzaila atzerritar soldaduez mintzo delako («Frances, Yngles, Polaco, / Portugues galdubac», VII). Zazpigarren ahapaldi horretan 1834/04/22ko ituna, Itun edo Aliantza Laukoitza aipatzen da zehar bidez; 12.000 soldadu bidali zituzten gerrara ingelesek, Lacy Evans jenerala buru.

Gerratean zabaldu ote ziren bertso paperen bidez? Izenburua, behintzat, geroago norbaitek ipinia dirudi, beharbada Uriartek berak; bertsoetan ez da ageri *karlista* hitza, eta, bestalde, orduan *errealistak* deitzen ziren eta gero-erago *karlistak*.

2.2. Zergatik egilea ez datekeen E. M. Azkue

«Carlistenac» bertsoak E. M. Azkuerenak direla uste izateko arrazoi batzuk badira. Alde batetik, Uriarteren bilduman Azkueren izena agertzen da paren-

tesi artean, azaldu dugunez. Bestetik, Uriartek E. M. Azkueren poema multzo handi bat bere bildumaratu zuen (PBDV), Markinako idazleen idazkeran jarrita eta beste aldaketa batzuekin; E.M. Azkueren 74 poema horiek Uriarteren bildumaren erditsua osatzen dute eta elkarren jarraian ageri dira, baina «Carlistenac» izenekoetatik bereiz. Gainera, Uriartek aspalditik ezagutzen zuen Eusebio M. Azkue: elkarren ikaslagun (Bilboko S. Fraiskuko komentuan) eta adiskide ziren, hari eta Ozollo misionistei eskaini poemaren sarreran adierazten duenez (eskuizk. 491; Kortazar–Billelabeitiaren ediz., 245). Bermeon bizi izan ziren biak eta Uriartek adierazten dio Bonaparteri berak bultzatuta ondu dituela Azkuek bertso asko eta bizkaierazko poeta onena dela (Ruiz de Larrinaga 1957:333). Bestalde, bertsoen egilea karlista amorratua agertzen da eta badakigu E. M. Azkue ere ideologiaz eta hizkeraz tradizionalista porrokatua zela.

Baina hala eta guztiz ere, esandakoei hiruzpalau eragozpen jarri behar zaizkie.

Lehenengoa: Uriarteren bilduman «Carlistenac» ez da ageri E. M. Azkueren poemekin batera sailkatua, haietatik bereiz baizik. Uriartek lau multzo bereizi zituen bere bilduman (ipuinak, bertsoak, gabon kantak eta E. M. Azkueren poemak, azken hauetan egilearen izena noizbehinka ageri dela) eta «Carlistenac» bigarren multzoan kokatu zuen, bertsoen multzoan.¹⁸ Uriarteren bilduman egile batzuen obrak ez daude batera, bereiz baizik eta izenik gabe (adib. Iturriagaren alegiak).

Bigarren eragozpena: Uriarteren bilduman egilearen izena askotan agertzen da (maizenik parentesi artean), baina ez beti. Adib., alegien multzo mardulean ez da J. A. Mogel, Iturriaga edo Uriarteren ordea bereko kide zen J. M. Zabalaren izenik agertzen, alegi gehienen egileak haiek izanik; ez bide zekien norenak ziren. Egile batzuen bertso-sorta guztiak ere ez ditu biltzen Uriartek, nahiz asmo hori zukeen.

Hirugarren eragozpena: Uriarte eta E. M. Azkueren arteko harremanei buruz ez dakigu gauza handirik (Astigarraga–Bijuesca 16). Uriarte komentu batetik bestera ibili zen. 1856. urtean hasi bide zuen bere bilduma eta bizitza

¹⁸ Uriarteren eskuizkribuan «Carlistenac» 143-146. or. kokatuak dira, Azkueren poemak 273-598. or.; Kortazar–Billelabeitiaren edizioan haiek 93-95. or., hauek 155-290. or.

osoan osatzen joan zen (Kortazar–Billelabeitia 1987: 9), baina ez zuen argitaratzeko prest utzi.¹⁹ Gainera, 1856az geroztik Bibliaren itzulpen lanek hartuago zegoen Uriarte poesia bilduma argitaratzeko ardurak baino. Eta, nolahi ere, bilduma beretzako egin zuen Uriartek, eta beraz, testuen jatorrasun eta fidagarritasunari dagokionez, Uriarteren transkripzioa ez da E. M. Azkueren Zarauzko edo Bizkaiko Aldundiko eskuizkribuen maila berekoa, Zarauzko eta Bizkaiko Aldundiko horiek E. M. Azkuek bere eskuz idatziak baitira.

Beste eragozpen bat: «Carlistenac» bertsoak Azkuek 1837an ondu bazi-tuen, nola gelditu ziren bakartuta, egileak bere eskuizkribuetan jaso gabe (salbu Uriarteren bilduman)? E. M. Azkueren olerki gehienak 1850-60 inguru-tukoak dira, ustez, eta alde horretatik ere dudan jartzekoa da haren egiletza.

Gure ustez, «Carlistenac» nekez izan daitezke E. M. Azkuerenak, alde batetik, enuntziatio moduari begirata eta, bestetik, ustezko egileen tes-tuak bertso horietakoekin konparatuta.

Bertso horiek atera edo zabaldu zirenean (1837) E. M. Azkue gerran ze-bilkeen,²⁰ baina enuntziatio moduari ohartuta, gerratik kanpoko batek idaz-ten ditu bertsoak, euskaldun soldaduei zuzentzen baita *zuek* erabiliz:

Zubec asi cenduben / Guerra odoltsuba («Carlistenac», III).

Carlos bostgarrenge, ta / zuben burubari: (ibid., XX).

Izan ere, *zuek* hori ez zatekeen egokiena soldadu edo ofizial batek eginiko bertsoak izan balira.

Baina, batez ere, testuen arteko konparazioaz baliatzen gara bertso horiek E. M. Azkuerenak ez diratekeela argumentatzeko. Horretarako bertsook Bilboko gabon kantekin (GK 1818-1832), egile beraren 1828ko «Vizcai

¹⁹ Esaterako, poema batzuk birritan kopia-tuak daude. Seguru asko ez zuen argitaratzeko asmorik ere, Akesolok dioenez (1988:12). R. de Larrinagak dio PBDVren aurkibidea Uriartek berak egin dela baina arre-ta gabe (Ruiz de Larrinaga: 1954: 292).

²⁰ *Pamasorako bidean*-en sarreran R.M. Azkuek dio E. M. Bilboko S. Fraiskuko komentuan latina eta filosofia ikasten ari zela «Karlos V-n aldeko gerlari edo gudariakana ioan bearr izan eban» (R.M. Azkue: 1896: 5). Baita Bergarako hitzarmena ez zuela aintzat hartu. Uriartek dio gerran ofiziala izan zela (Ruiz de Larrinaga: 1957: 333). S. Fraisku komentua karlisten gunea izan zen.

gutziz linargui» bertsoekin (Altzibar 2008) eta E. M. Azkueren poemekin konparatu ditugu, zehatzago E. M. Azkueren honako iturri edo eskuizkribu eta argitalpen hauekin: Z (Zarauzko eskuizkribuak), CV (*Cancionero Vasco*), EE (*Euskal-Erria*), PB (*Parnasorako bidea*, 1896), PBDV (Uriarte, *Poesia Bascongada, Dialecto Vizcaino*), B (Bizkaiko Diputazioaren Artxiboa: «Apolo ta musak» eta «Dies irae») eta A-B (Astigarraga-Bijuescaren edizioa). Esan dugunez, edizio honek aurreko guztien aldaerak biltzen ditu eta horregatik berori baliatu dugu gehienik; adibide gehienetan eskuizkribu edo argitalpenen ondoren A-B edizioko orrialdea jarri dugu, eta parentesi artean testu beraren beste iturri bateko aldaerak aipatzen ditugunean.

Konpara ditzagun testuok hizkuntza aldetik (hiztegia, adizkiak, posposizio-atzizkiak, eufonia eta grafiak), baita estilo, topiko literario eta metrika aldetik.

Hiztegia

GK (1818-1832)	«Carlistenac»	E. M. A.
<i>Gueuc dongsutu guinaiz / betico errijac</i> (1828, (II), IX) [dongsutu 'zoriontsu egin'].	<i>Goratuco zaitubez / jatorri guztijac; / Ta benetan dongsutu / urita errijac</i> (XXI)	
<i>Josepe ta Marija / Artu vitarteco, / dongsutu gura bozu, / secula betico</i> (1825, III) ['zoriontsu izan'; 'santutu'].		
<i>Gau dongsuba</i> (1820 Pozgarriya) [dongsu 'zoriontsu']. ²¹		(Ama Birjinaz) <i>Ez iakan eldu orbanik / lora dongsuari</i> (PB 38) [dongsu 'santu']

Ikus dezakegunez, E. M. Azkuek ez du erabiltzen *dongsutu* aditza, are gutxiago *errijac dongsutu* hitz konbinazioa, ziur asko gaztelaniazko «hacer

²¹ Adibide ugari gabon kantetan: *Mesias dongsuba* (1829, VI); *seme ain dongsuba* (1830, V); *hurrian dongsubac* (1832 (I), VI).

felices a los pueblos» klixearen kalkoa (ilustrazioaren arabera, hori zen politikaren helburua). Ez da erraz sinestekoa E. M. Azkuek, bera ikasten egon zen tokian zabaldu ziren gabon-kanta horietako klixek bakan hori ikasi eta erabiliko zuela gerran zebilela. Ohargarri da, bestalde, *dontsutu* 'zoriontsu egin' aditzaren adiera ez dela OEHN bildua.

Hitz, kolokazio, esamolde eta forma berberak ageri dira «Carlistenac» ber-soetan eta gabon kantetan, baina ez dugu aztertu E. M. Azkueren poemetan haietako zein agertzen den eta zein ez. Gabon kantetako adibideak, hitz batzuenak, ugariak dira (*arrotz*, *asaba*, *ikusi*-ren adizki trinkoak, *Vizcai*, *vizcaytar*, *goitu*, *guda*, *malmutz*, *mempetu*, *osoro*, *zurtu*) eta ez ditugu hemen denak jarriko.

GK (1818-1832)	«Carlistenac»
<i>Ezagutuco</i> (...) <i>arguiró</i> (1824, XVI)	<i>eracutsi arguiro</i> (XIX)
<i>Ez da arrotzic sartu</i> (1818 [II], XII); <i>jente arrotza</i> (1819, V)	<i>Arrotzen izuba</i> (XIV), <i>gente arrotzai</i> (VI)
<i>Gure ásaba onac</i> (1830, V)	<i>Gure Asaba onacaz</i> (IX)
<i>azartu</i> («Vizcai guztiz linargui» 1828, VI)	<i>azartu</i> (XII)
<i>dacusez</i> (1818, III)	<i>dacusez</i> (XV)
<i>Dirautse</i> (1818, VI); <i>dirautsé</i> (1831 [II], I)	<i>Dirautse</i> (XIII)
<i>Egunic egunera</i> (1825, XIII)	<i>Egunic egunera</i> (X)
<i>Icusico dau buruban egurra</i> (1824, V); <i>ibillico da / echian egurra</i> (1830 [II] [[irudizko adiera]	<i>Bestelan ganian da / Suba ta egurra</i> (XIII)
<i>euscaldun garbijac</i> (1824, VIII)	<i>euscaldun arguijac</i> (X); <i>euscaldun sendo</i> (XVIII)
<i>Vizcaia</i> , <i>Vizcaitar</i> (urtero, salbu 1820); <i>España</i> (1820, VIII, XII; 1830, XI), <i>españarrac</i> (1820, VIII)	<i>Euscaldun errijac</i> (VII), <i>Euscal errijac</i> (XIV), <i>Euscal errijetan</i> (X);
<i>goitu</i> (-) (1819, VI; 1824, III, VI)	<i>goitulia</i> (IV)
<i>bizico gara</i> (...) <i>gozaro</i> (1824, XIX)	<i>entzuteco gozaro</i> (I)
<i>Guda</i> (1824, VI); <i>arrotz gudatsuba</i> (1825, IX); <i>gudatu</i> (1818 [II] IV; <i>guda guizonac</i> (1828, IV); <i>Gudari</i> (1828, IV)	<i>guda</i> (IV)

GK (1818-1832)	«Carlistenac»
<i>guerratic</i> (1818 (II)); <i>guda edo gerratic</i> (1832, VII); <i>guerra amaitzaillia</i> (1820, XIV)	Guerra (II, III)
<i>malmutz ta gaistuac</i> («Vizcai guztiz linargui» 1828, IV); <i>Otzo malmutzac</i> (1824, XIV); <i>malmutz ta arruac</i> (1829, VII); <i>guizon eskerbaga malmutzen</i> (1830, VIII)	cristiñu <i>malmutsacaz</i> (VII)
<i>Gura leuque / (...) mempetu</i> (1818 (II), VI); <i>nai cituban mempetu</i> (1819, III); <i>etsaien mempian</i> (1820, XIII); <i>euren mendian</i> (1824, XVIII); <i>mempecuac</i> (1825, XVII)	<i>Ez ciran Euscaldunac / Beinbere mempetu</i> (IX)
<i>zainduco (...)</i> / <i>osoro forubac</i> (1819, XXVIII); <i>Jangoicuaeren leguia / osoro gorderic</i> (1820, X); <i>gorde osoro / Vizcaico forubac</i> (1824, I); <i>gorde (...)</i> / <i>osoro forubac</i> (1825, IX); <i>gorde osoro / ...aguindubac</i> (1829, XI); <i>osoro beteetaco</i> (1832, VIII)	<i>osaro jantzijac</i> (V)
<i>zurtu ta arrituric</i> («Vizcai guztiz linargui» 1828, VI); <i>daucac zurturic</i> (1820, XVII)	<i>Celan ez da zurtuco</i> (XIX)

Bat datoz gabon kantak eta «Carlistenac» arruntagoak diren honako hitz hauetan ere:

Gerra amaitzaillia (1820, XIV), *guztiz amaitu* (Car XVIII); *ex deusé ardura* (1830 [II], XVI), *ardura бага* (Car VIII); *arerijo, areriju(-), areriyu(-)* (1818 [II], VI; 1820, VII; 1825, XII; «Vizcai guztiz leinargui» 1828, X), *areriju(-)* (Car IV, XII); *Baita bere* (1819, Pozg.; 1831 [II], X), *Baita bere* (car XIII, XIV); *Bertatic* (1828, Pozg.; «Vizcai guztiz linargui» 1828, VII), *bertatic* (Car IV); *beteetaco* (1832, VIII), *betetan* (Car VII); *bildur* (1818 [II], VII *ex dago bildurrik*; 1828, V *eguan bildurra*; 1820, VIII *ex dabe (...)* *bildurric*; 1831, IX *ex dauca bildurric*); *ex euqui bildurric* (Car VIII); *billatu* (1828 (II), VIII; 1831 (II), XX *billatutera*), *billatu, billatzen* (car VI, XII); *ganian* (1830 Gaboneco cantac / Jesusen ...ganian; id. 1830, VII *gañian*), *ganian* (Car XIII); *glorija gocetaco* (1820, XXII), *gozatuten dirala* (Car VI); *gura* (1818 (II), V, VI; 1820, XIV; 1824, V [gutxitan *nai*, 1824, XV eta beste behin edo behin]), *gura dogu* (car IX); *igaro(-)* 1819, XI, XX; 1824, XX; 1829 (II), XIV; «Vizcai guztiz linargui» 1828, III), *Ygaro ciran, igaroric / Gaba ta eguna* (Car XIII, XXII); *imini, iminteco* (1829 (II), XXI; 1831

(II), XX [inoiz ez ipini]), Ymiñi (...) jarlecuban (Car XXIV); *infermu(-)* (1820, VII), *inpemu* (1831, IV), *infernuba* (Car XXIV); *iñoz* (1819, VIII), *iñoz* (Car XIX); *izugarri* (1818 (II) Sarr. Bizcaitar sendo / *izugarriyac*; 1819, VII *Erroma izugarri / fede bagakuak*; «Vizcai guztiz linargui» 1828, X *izugarrija*, *Euscal erriyac dira / arrotzen izuba* (Car XV); *jaube* (1819 XVII), *euracaz jaubetu* (Car IX); *mirari(-)* (1818, V; 1831, I), *eracutsi arguiro* (...) *mirarija* (Car XIX); *bijotzak sendotu* (1819, XIX), [cerubac] *sendatu ditu / Zuben eguitiac* (Car XX); *basuac trisquetan* (1831 (II), XIII), *triscantza gogor* (Car XIV); *zubez, ceuben* (1825, V; 1831 (II), XIX), *zubez, zuben* (Car I, III, IV).

Hitzen aldaerak

GK (1818-1832)	«Carlistenac»	E. M. A.
<i>Azquenengo</i> (1819, XIV)		<i>Azkan</i> (Z, CV, PB); <i>azquen</i> (PBDV, batzuetan) ²²
<i>Igues</i> (1818, IX)	<i>Ygues eguitiac</i> (XVII)	<i>igas even, igas doaz</i> (Z, EE, CV); <i>igues</i> (PBDV), <i>iges</i> (PB, ez beti)
[adjekt.] <i>duaz iguesi</i> (1818, II-III)	[adjekt.] <i>Dacusez iguesi</i> (XV)	<i>igas/igasi</i> ²³

²² Adibideak: E.M.A. «Munduaren escu bijhac» 42. bertso lerroa *azkanak*, A-B 138. Uriartek batzuetan *azkan* aldatu egiten du eta *azquen* jartzen: PBDV, A-B 326 *azquenera artian* (PB *azkanera arrtean*); PBDV eskuizk. 499 *azcana* / ibid. *Azquen*, A-B 442; PBDV eskuizk. 563 *azquena*, A-B 496; «Micheletia eta viciputza» PBDV, A-B 501 *Azquenera*.

²³ Adibideak: E.M.A. «Euzcadia» Z 535 *igas even*, A-B 114 (PBDV *igues eben*); Z «Euzcadia» Z 725 *igas doaz*, A-B 120 (PBDV *igues duaz*); «Munduaren escu bijhac» Z 40 *igas doianian*, A-B 138 (PBDV 483 *Ygues doianian*); Z *igas ez deijhen*, A-B 169 (PBDV *Ygues*; PB 122 *iges*); Z *igas even*, A-B 191 (PB 133 *iges eben*); Z *Igas eutsan*, A-B 194 (PBDV 345 *Ygues eutsen*; PB 136 *Iges eutsan*); Z *igasten deutso*, A-B 211 (PBDV *Yquesten deutsa*; PB *Igesten deusku*); CV *igas (...)* *ebiltsezala, igas eben*, A-B 245 (PB *igesi ebiltzala*); EE *igas ioan*, A-B 272 (310 *igas ioan*). *Igues* PBDVn batez ere; *iges*, PBn (badira *igas, igasi* adibideak ere PBn): PBDV *iguesten* 288 (PB 81 *igesten*); PBDV *igues juan cirian* 292 (PB 85 *iges eben*); PBDV *igues eguin guraric* 324 (PB *igasi guraric*).

GK (1818-1832)	«Carlistenac»	E. M. A.
<i>daucaguna leguez</i> (1818, I)	<i>Daben leguez esango</i> (XX)	<i>dalez, egozalez</i> (Z, PB); <i>Dan leguez, egozan lez</i> (PBDV) ²⁴
<i>Alperric gura eban</i> (1819, IV); <i>alperric dira / nire aleguiñac</i> , <i>Alperric legue onac dira zabalduten</i> (1825, IV, VIII); <i>Alperra izango da / ondo aguintzia</i> (1825, XVIII)	<i>Suba ta odola (...)</i> / <i>alperric da zabaltzen</i> (X); <i>Alperric amorratu</i> (XXIV).	<i>Alper da</i> , <i>Alper gabiltz</i> ²⁵

Beraz, hitzen aldaera zenbaitetan bereizi egiten da E. M. Azkue gabon kantetatik eta «Carlistenac» bertsoetatik. Uriartek E. M. Azkueren hitzei aldaketak egin zizkien, Markinako idazleen eredu literarioa (*azken, iges*) hobesten baitzuen. Uriarteren aldaketei dagokienez, hemen eta ondorengo atal zenbaitetan aztertzen ditugun batzuk Akesolok aipatuak ditu (Akesolo 1988: 11-12). Ohargarria da, bestalde, *alperric da zabalduten/zabaltzen* esaldia agertzen dela bai gabon kantetan eta bai «Carlistenac» bertsoetan.

²⁴ Adibideak: «Euzkadia» Z 895 *ez egozalez*, A-B 126 (PBDV *ez egozan lez*); Z *ez jhakalez*, A-B 145 (PBDV *Ez jacon lez*); Z *parkatu dotseguléz*, A-B 156 (PBDV *parca deutsegun leguez*; PB *parrikatu deutsegunez*); Z *dalez*, A-B 165 (2) (PBDV *dan lez*); «Apolo ta Musak», A-B 61 *daukêlez*; PBDV *dagozan leguez*, A-B 320 (PB 273 *dagozalez*); PBDV *daguan leguez* 326 (PB *dagoalez*); PBDV *ez dan lez*, A-B 340 (PB *eztalez*); «Stabat mater» PBDV 499 *eutsan lez*, A-B 441 (PBn *ez dago poema hori*). Salbuespenak: PBDV *cijalez* (PB *zia lez*).

²⁵ Adibideak: PBDV 563 *Alper gabiltz*, A-B 496; PBDV *alper dira (...)* *aleguiñac*, A-B 346 (= PB 334); «Moguel ta Characa», A-B 290 *Ta alper eraguin jaquen / Boticaco drogai*.

Adizki laguntzaileak eta trinkoak

GK (1818-1832)	«Carlistenac»	E. M. A.
<i>Ciran</i> (1819, XIV) / <i>cirian</i> (-) (1818, VI; 1820, III, IV; 1825 IX; 1830, I)	<i>Ciran</i> (XIII), <i>dirala</i> (VI)	<i>Cirian</i> , <i>dirian</i> (Z) ²⁶
<i>ditubana</i> 'hark haiek' (1820 (I), <i>citubanac</i> (1828, VIII)	<i>Ditu</i> 'hark haiek' (XII);	<i>Dituz</i> , <i>Cituzan</i> , <i>balituz</i> 'hark haiek' ²⁷
<i>Ditube</i> (-) 'haiek haiek' (1819, XVI; 1820, XIX; 1825; 1829 [II], XIII), 1830 (II), XIII / <i>ditubez</i> (1829, I; [II], XVIII); <i>cituben</i> (1819, XI; 1824, VI)	<i>Ditube</i> 'haiek haiek' (X, XIV) / <i>ditubez</i> (VI); <i>zaitubez</i> 'zaituztete' (XXI); <i>Ez zaituz</i> 'ez zaituzte' (XVII)	<i>Cituezan</i> 'haiek haiek' ²⁸
<i>dauca</i> (1820, XI; 1831, IX), <i>daucaz</i> (1829, XVII); <i>daucagu</i> (1820, 1824, 1831); <i>daucaguz</i> (1831); <i>daucat</i> (1829), <i>daucadaz</i> (1832)		<i>Dauko</i> , <i>nauko</i> (Z, PB), <i>dauka</i> (Uriarte, PBDV) ²⁹

Beraz, E. M. Azkue besteetatik bereizten da *-z-* pluralgilea darabilelako (*dituz*, *cituezan*) baina ez *-b-* eufonikorik. *-z-* pluralgilearen erabileran zalan-tza erakusten dute gabon kanteak eta «Carlistenac» bertsoek, eta horretan ere bat datoz.

²⁶ Adibideak: «Euzcadia» *Z lotu cirian*, A-B 102; *bannatu cirian*, A-B 104; A-B 172 *motstuta biciten cirian*, *ce pozik biciko dirian*.

²⁷ *Dituz* 'hark haiek': «Euzcadia» *Envidijhak mempetu / dituzan guizonak*, A-B 97; «Euzcadia» 743, A-B 121 *Neptumok baltuz dituz / berreun ta amar Triton*; «Euzkadia» 753, A-B 121 *azurrezco ezpatak / gogortu dituzanac / cresalen embatac*; A-B 163 *dituz. Cituzan* 'hark haiek': «Euzcadia» 859, A-B 125 *imini cituzan*; A-B 164 *erre cituzan / ordi pestiak. Balituz* 'hark haiek': «Euzcadia» 932 *bigun euki ez balituz / Eratok erraijhak*.

²⁸ *Cituezan*: 'haiek haiek' «Euzcadia» 629, A-B 117 (Musak) *eroan cituezan* (gudariak); A-B 104 *ta bere beguijhak / botaten cituezan / suzko oñastarrijhak*.

²⁹ *Dauko*, *nauko*: «Euzcadia» A-B 112, 167 *ez dauko*, 169 *Iduna dauko* (PB 122 *Iduna dauko*); PBDV, A-B 326 *ez dauka usteric* (PB 278 *eztauko usterik*). A-B 167 *nauko oraiñ atsegin barik* (PB 121 *nauko gaur atsegin barik*).

Posposizio-atzizkiak

GK (1818-1832)	«Carlistenac»	E. M. A.
-a + (genit.) -ren: <i>seinchubaren</i> (1818, 1819)	-a + -ren: <i>lurraren</i> (XIX)	-en; -n (Z, CV, EE, PB) (Uriartek aldatu à -aen, -aren, -en) ³⁰
-tic: <i>Atzetic</i> (1818 Pozgarrija); <i>Aurretic</i> (1818, VI) / <i>echeti</i> (1825, VII)	-tic: <i>bertatic</i> (IV), <i>guztijetatic</i> (VII)	-ti, -di, -ric (Z, PB), Uriartek aldatu à -tic) ³¹

Nabarmena da E. M. Azkueren berezitasuna (-en, -ti). Gabon kantetan badira salbuespen batzuk, jokabide arruntetik (-aren, -tic) kanpokoak: -en errima arrazoiengatik (*Jaincuen semia*, *Jaungoicuen legia*, GK 1824, XI, XIII); -ti (*echeti*, GK 1825, VII).

³⁰ E.M.A.ren adibideak: -en ‘-aren’, sing. bokal, diptongo, edo kontsonantez bukatzen diren hitzetan): Z, A-B 121 *ezpata alan derichon ichas arrañènak*; Z, A-B 194 *iNok esan lei mutillen bijhotsen larrilha* 194; Z, A-B 195 *bijhotsen keia asi zan agoti botaten*; Z, A-B 199 *Jhoane (...) / bere Conce maitien / penak jhakinagaz*; Z, A-B 200 *egoan Bekoerota / (...) / jhoten Conce galanten / ventanako zura*; Z, A-B 201 *igaro even Mungúa / urijhen Campoti*; «Pio IX, eta Napoleon III» Z, A-B 221 *Mastai Aita Santuen / besoetakoa*; CV, A-B 241 *Jaungoikoen echia*; EE, A-B 257 *andra gaztia etorren / gizonen aurreti*; «Moguel ta Characa» PBDV, A-B 287 *Icusten ez ebela / egunen arguiric*; PBDV, A-B 289 *Juan zan erdi billa / Zaldijen ganian* (PB 82 *ioan zan errdi-bila / zaldien ganean*); «Nesca gazte bat, eta aberatsa» PBDV, A-B 313 *Cerbait nastetan jaco / buruen ganian*. -n (-a, -o bokalez bukatzen diren hitzetan, artikulatu gabe): Z, A-B 115 *Minervan*; Z, A-B 115 *Apolon*. Zalantzak: EE, A-B 269 *Iauman* (baina *Jaumen* ere).

Uriarteren ukitukoak: -aen: PBDV, A-B 324 *amaen* (PB *amen*), PBDV eskuizk. 499, A-B 442 *Jaumaen*; PBDV 563, A-B 495 *Autsaen / ibid. zoruen ‘zoroaren’*; PBDV eskuizk. 595, A-B 503 *Chacurraen*. -aren: PBDV eskuizk. 501, A-B 443 *Curutze Santuaren*; PBDV *guessuaren* (PB *gai-soen*); PBDV eskuizk. 593, A-B 501 *erijotziaren*. -en: PBDV eskuizk. 492, A-B 440 *Franciscoen*; PBDV 595, A-B 503 *San Pedroen*.

³¹ E.M.A.ren ezaugarria da -ti: Z, A-B 185 *Baquio-ti gora* (PB *Bakioti gora*; PBDV *Baquiotic gora*); Z A-B 195 *agoti botaten* (PB 137 *agoti*; PBDV *Aotic*); Z, A-B 199 *bijhotseti, menpeti* (PB 141 *biotzeti, menpeti*; PBDV 348 *vijotzetic, mendetic*). Arrunta da -di (-n bukaeradun hitzetan): *andi, emendi* etab. -ric (batez ere erimogatik): Z, A-B 186 *ezelan kendu eciñik / zeloak bururik ‘burutik’* (PB *bururik*; PBDV *bururic*); «Ezcontzetaco bitartecuac» PBDV (iturri bakarra), A-B 316 *umetatic*.

Uriartek gehienetan -tic: «Stabat mater» PBDV eskuizk. 499 *curutzetic/bijetatic/lecutic* (erriman).

Eufonia eta grafiak

GK (1818-1832)	«Carlistenac»	E. M. A.
[Eufonia bokalikoak] -ia, -ija, -ua, -uba	-ia, -ija, -ua, -uba	-ea, -ijha, -oa, -ua
[Grafiak] j, c, ts, tz, ss, b	j, c, ts, tz, ss, b	jh, k (jhakanian), ts/tz (Alabantsac), sh (eshetu), v, tt [battera]

E. M. Azkueren idazkeraren beste ezaugarri bat: partiz. + *ta*, *da* elkarren-gandik bereiz (*eraguiñ ta cartai* ‘eraginda kartai’; *galdu ta izatiak* A-B 57, *paperian Taliak / esan da daukana* A-B 70; *Bota ta plantia*, A-B 229).

Estilo ezaugarri batzuk

GK (1818-1832)	«Carlistenac»	E. M. A.
[Maiz aditz <i>inversioa</i> : laguntzailearen eta trinkoen aurreratzea] <i>Alperric legue onac dira zabalduten</i> (1825, VIII). ³²	[Maiz aditz <i>inversioa</i>] <i>Suba ta odola (...) / alperric da zabaltzen</i> (X). ³³	[Gutxitan aditz <i>inversioa</i>] <i>laster cirian / amaitu</i> (Apolo, A-B 62). ³⁴
[Bakan beste <i>inversio</i> batzuk] <i>Eriotzaren bere / ez dauca bildurric</i> (1830, IX)		
		Hiperbaton: <i>gudarizko eguin evan / banari</i> [banaketa'] <i>zuzena</i> («Euzkadia», A-B 116); <i>Ciclope bizar barik / daukazanai garrak</i> (ibid., A-B 122)

Aditz laguntzailearen aurreratzea oso ugaria da gabon kantetan eta «Carlistenac» bertsoetan; ez, ordea, E. M. Azkueren poema narratiboetan (behin bakarrik «Apolo ta Musak»-en eta «Anchinarik ona!»-n, birritan «Moguel ta Characa»-n). Errimogatik baliatzen dira haiek, askotan, *-ten*, *-tu* errima errazagoak eta erabilgarriagoak direlako adizki laguntzaileak baino. Baina estilo erretorikoaren adierazle ere badira; horretan ere bereizten dira haiek E. M. Azkuerenetik.

³² Adibideak ugariak dira. 1818koak eta egile beraren «Vizcai guztiz linargui» neurtitzetakoak baino ez ditugu jarriko: *yatorcu eracustera* (1818, VIII); *duaz igesi* (1818, [II], III); *jaco edeguico* (1818, [III] IX). *deutsez / bidiak zarratu* («Vizcai guztiz linargui», 1828, VI), *deutsagu / (...) erre gutuko* (ibid., XIII).

³³ Adibideak oso ugariak dira: *Jacuna jazoten, Zaitube icusten* (II); *ditubez (...)* *Billatzen, deutse (...)* *deituten* (VI); *Noc leique cembatu, / (...) / jacun sartu?* (XI); *dira ormiduten* (XII), *dira / (...) sartzen, ditube ateraten* (XIV), *Dacusez iguesi* (XV), *Duaz (...)* / *barri emotera* (XVI).

³⁴ Adibideak oso gutxi dira poema aski luzeetan: *egozan vicirik* («Moguel ta Characa», A-B 289); *Cer eguan / (...) escatuten* («Apolo, ta Musak», A-B 292); *zirianak / Aberats* («Anchinarik ona!», A-B 232).

Joskeraren bihurritzea (hiperbaton): hona E.M. Azkueren beste ezaugarri edo berezitasun bat, gabon kantetan eta «Carlistenac» bertsoetan agertzen ez dena; E. M. Azkuek poema kultoetan baliatzen du noizean behin.

Topiko literarioak

GK (1818-1832)	Carlistenac	E. M. A.
<i>Vizcaitar sendo izugarriyac</i> (1818, (II) Sarrera) <i>Beti Bizkaija leial / bere jaunarentzat / eta izugarrija arrotz geistuentzat</i> («Vizcai guztiz linargui», 1828, X)	<i>Euscal erriyac dira / arrotzen izuba</i> (XV)	
<i>Erroma izugarri (...)</i> ezarri buztarrija (1819 [VII]); <i>Erromatarrac (...)</i> aldendu biar eben (1825, X). <i>Vizcaico ezaugarrija / len zan lauburuba</i> (1819, XX; 1824, III)	<i>Erroma bera ez zan euracaz jaubetu</i> (IX)	[Gutxiagotan] <i>Erromatar soldadu, (...) ona etorri zirian / Ezarten catiak</i> («Anchinarik ona», A-B 229). <i>Leongo Infantea, Jaun Zuria, Padurako bataila, Bizkaiaren libertatea</i> (ibid., A-B 228-231)
[asaba zaharrak eredu] gure asaba/guraso zaharrak edo onak (1818, 1819, 1825, 1828, 1829, 1830 1832)	<i>gure Asaba onacaz / ez gara iñoz artu</i> (IX)	
[Ubi sunt edo lehen eta orain] <i>Nun dogu Vizkaitarrac orduco fedia?</i> (1819, XVIII); <i>Nun da orain orduco / Guizonen indarra?</i> (1825, XIII).		<i>Nun dira orduco guizon / Gueure Patriarcak</i> («Anchinarik ona!», A-B 231) <i>Au da bicimodua / Orain daukaguna / Lengo guisaldijhetan / Etzana ezaguna</i> (ibid., A-B 235)

Batzuek eta besteek mito edo sinbolo eta topiko literario bertsuak darabiltzate (bereziki *Ubi sunt* edo *lehen eta orain* dei genezakeen hori) baina gabon kantetan ugariagoak dira E.M. Azkueren bertsoetan baino. Ik. beste antzekotasun batzuk 2.4. atalean.

Metrika

GK (1818-1832)	Carlistenac	E. M. A.
Bizkaiko zortziko txikia guztiz nagusi	Bizkaiko zortziko txikia	Bizkaiko zortziko txikia ugari. Bertso moldeetan bariazio handiagoa.
Bakan zangalatraua: <i>dinue, lenago / il senar ta emazte</i> (1819, VIII); <i>Ceuben eche aldeco / lanac egin ondo</i> (1831 [II], XIX)	Zangalatraurik ez	Zangalatraua noizbehinka: <i>Eta alan salduteco / Guero, euquiten ditu</i> (PVDV 290, XI); <i>baleukê lez, bici bat / galdu ta, barrija</i> (Z, A-B 180)
Lizentzia metriko gutxi, sinalefa gutxi ³⁵	Sinalefa ugari baina ez egitera jotzen du gehiagotan ³⁶	Neurkera zorrotza: beti sinalefa, noizbehinka sineresia ³⁷

³⁵ GK 1830 (II): 20 estrofatan 2 sinalefa bakarrik, beste 37 aukeretan sinalefarik ez. GK 1832 (II): 13 sinalefa; beste 38 aukeretan ez, ordea.

³⁶ 24 estrofetan 13 sinalefa, baina beste 17 aukeretan ez dago sinalefarik.

³⁷ E. M. A.k aukera guztietan egiten du sinalefa: ondorio hori atera dugu bost poematan lehen bost estrofa aztertuta. Adibideotan sinalefa (laburduraz, s.) kopuruaren ugaritasuna ohartarazi nahi dugu: «Apolo ta Musak» I, II: 5 s.; III: 7 s. «Euzcadia» I: 4 s.; II: 4 s.; IV: 4 s. «Libertatian arguitasuna» II: 3 s.; IV: 2 s.; V: 2 s. «Anchinaric ona!» I: 2 s.; IV: 3 s. «Moguel ta Characa» I: 3 s.; II: 3 s.; III: 3 s.; V: 2 s. Sineresiak, ordea, noizbehinka egiten ditu: «Apolo Ta Musak» III, «Moguel ta Characa» III.

GK (1818-1832)	Carlistenac	E. M. A.
Gehiagotan errima ertaina eta ez gramatikala, oro har. Errima errazak nagusi: <i>-rik, -ia(k), -u(b)a(k), -etan, -tu, -ten</i> . Bizkaiko zortzikoan ere errima bakarra edo antzekoa estrofa frankotan.	Gehiagotan errima ertaina eta gehixeagotan ez gramatikala. Errima nagusiak: <i>-iac/-ijac, -ten/-tzen, -ric, -etan, -tu, -uba, -ac</i> . Errima bera edo antzekoa estrofa askotan	Errima aski aberatsa: ertaina, silaba biko gutxienez; errima gramatikalari ihes. Errima bariatuagoa, zailagoa eta aberatsagoa.

Bat datoz hirurak Bizkaiko zortziko txikia erabiltzean (7/6A/7/6A/7/6B/7/6B). E. M. Azkuek ere maiz darabil («Apolo ta musak», «Jaunaren Legueko aginduak», «Euzcadia», «Ipuñac», «Libertadian arguitasuna», «Anchinaric ona!», «Moguel ta Characa...»); horietako batzuetan 4 bertsolerrotan tolestuta, Iparraldekoen erara. Baina bertso moldez bariatuagoa da.

Zangalatrauaren erabileran aldetxoa badago ere, askoz nabarmenagoa lizentzia metriko edo poetikoen, eta, partikularki, sinalefaren erabileran. Gabon kantetan baino gehiago erabilia da sinalefa «Carlistenac» bertsoetan, baina haietan nola hauetan sinalefa egin edo ez egin aukerakoa da, eta E. M. A. ren poemetan, ordea, nahitaezkoa. Horrek esan nahi du gabon kantak eta «Carlistenac» herri bertsogintzatik hurbil direla: haiek sinalefaz ahalik eta gutxien baliatzeko joera erakusten dute; «Carlistenac» bertsoak, bertsolariak bezala, komentziaren arabera baliatzen dira, arau zehatzik gabe.³⁸ E. M. Azkueren poemek, ordea, neurkerari dagokionez beste eredu bat jarraitzen dute, zorrotzagoa, kultuagoa (Oihenartek bezala), agian gaztelaniazkoaren bidez.

Errimari dagokionez, bat datoz «Carlistenac» bertsoak gabon kantekin: gehiagotan ageri dira errima ertainak eta ez gramatikalak. Bat datoz errima

³⁸ «Carlistenac» bertsoen bertsogintzari oharrituta, A. Zavalak dio egilea ez dela herri-bertsolaria, «gizon eskolaturen bat» baizik (Zavala 1992: 301). Gure ustez, komeni da bereiztea herri poesia bertsogilea eskolatua izatetik edo ez izatetik, herri-bertsogintzaren bidea hartu baitute hainbat bertsogile landu edo poetak. Bestalde, zergatik bazterten ditu Zavalak emakume eskolatuak?

nagusietan ere, baita zortzikoan estrofa askotan errima bera izatean (zortziko txiki arrunta balitz bezala) edo antzekoa behintzat, bertso lerroak binaka errimatuz: hala gertatzen da «Carlistenac» bertsoetan estrofa herenetan baino gehiagotan; gabon kantetan ere frankotan, ik. GK 1830, (II), XIII, XV, XVI. Errimaren luze-laburrari dagokionez, gabon kantetan errima laburrak ugariak dira, luzeak urriak, baina asonantzia bokalikoak ere badira noizean behin.

E. M. Azkueren berezitasun bat da gabon kanta eta «Carlistenac» bertsoetakoa baino errima aberatsagoa, zailagoa eta bariatagoa erakustea. Haren neurtitzetan gutxitan ageri dira errima laburra edo gramatikala, egileak ia beti errima ertaina edo silaba bikoia gutxienez lantzen du, franko aldiz hirukoa edo luzea, eta laburretan ere hoskidetasunaz aberasten du errima.³⁹ Errima arloan nekez egin zezakeen aldaketarik Uriartek; are neke-zago, E. M. Azkueren errima landuagoa izanik.

2.3. Nor datekeen egilea

Testu konparaketaren ondorioz, garbi ageri da «Carlistenac» bertsoek kideetasun ugariago dituztela Bilboko gabon kantekin (1818-1832) E. M. Azkueren poemekin baino. Hori erakusten dute gure azterketa-puntu nagusien emaitzek (enuntziazioa, hiztegia, *herriak dontsutu* klisea, adizkiak, *inversioa* eta hiperbatona, sinalefa, zangalatraua, errima, etab.). Beraz gure hipotesia da «Carlistenac» bertsoen egilea gabon kanta horien egile bera datekeela: Bizenta A. Mogel (1782-1854). Ezin uka bertso horiek badutela antzekotasunik Juan Jose Mogelen bertsoekin ere, baina askoz gehiago Bizentarenekin.⁴⁰ Bestalde, logikoa da Mogel neba-arrebak pentsamoldez ez

³⁹ GK eta «Carlistenac» bertsoetako errima ohikoez gainera, beste honako hauek ere ageri dira «Apolo eta Musak», «Euzcadia», «Libertadian arguitasuna», «Anchinaric ona!», «Moguel ta Characa» poemetan: adizkiak, *-ago*, *-ena*, *-ana*, *-aric*, *-eric*, *-iric*, *-era*, *-aten*, *-duten/tuten*, *-oan*, *-uan*, *-akaz*, *-ira*, *-antia*, *-urun/urrun*, eta hainbat.

⁴⁰ J. J. Mogelen eta haren ustezko bertsoetan (Altzibar 1992:385-400) agertzen dira «Carlistenac» bertsoetako hitz eta joskera batzuk gabon kantetan ez daudenak, adib. *burla ta barriac*, *garaitza osuagaz*, *garaitza guztijac*, *nunbaita* (Car XVII, XVI, XX, XI), *burla ta barreric*, *Vizcaytarren garaitzác*,

ezik hizkeraz ere antzekoak izatea, eskola berekoak baitziren eta seguru asko elkarren eraginpekoak. Nolanahi ere, egilea Bizenta edo Juan Jose Mogel izatea askoz probableagoa edo sinesgarriagoa da E. M. Azkuerenak direla eta Uriartek ohiko aldaketak egin zizkiela pentsatzea baino.

Uriartek Bonaparteri eginiko gutunetan Bilboko gabon kanta batzuk aipatzen dizkio, 1814, 1816, 1820 urteetakoak (Ruiz de Larrinaga 1954, X, 265-266) baina ez egilearen izenik. Seguru asko ez zekien 1820koen egilea B. Mogel zela. Izan ere, Bilboko gabon kantak bertso-paper inprimatuetan ateratzen ziren, egilearen izenik gabe; horregatik ez Uriartek ez Manterolak ez zuten ezagutzen Bizenta Mogel gabon kanten egile gisa (bai alegigile gisa). Bonapartek eta batez ere J. Urquijok batu zituzten Bilboko gabonkanta horiek baina Bizentarenak zirenik ez zekiten. Ezta Uriarteren gutunen argitaratzaile Ruiz de Larrinagak ere.

Ikusi dugunez, egiletza arazoak agertu zaizkigu ustez E. M. Azkue eta J. J. Mogelenak omen diren bertsoetan. Egile horiek lehen karlista gerratea bizi izan zuten eta ez zuten bertso-libururik argitaratu. Bertsoen –batez ere bertso anonimoen– egileak nor ziren jakiteko eragozpenak handiak ziren XIX. mendean. Hona beste adibide bat: Uriarteren bildumako hirugarren multzoa gabon kanten osatzen dute (ez, ordea, Bilbokoek, guk aztertuek). Haien arteko bat edo beste ez ote Bizentaren eskukoa edo, behintzat, haren eraginpekoa? Bizenta Mogel 1854an hil zen, eta Uriarte 1856an hasi bilduma egiten. Ez litzateke harrigarri Uriarteren bildumako gabon kanten multzoko batzuk Bizenta Mogelenak izatea.

Hain zuzen, Uriarteren gabon kanten multzoko lehen lau-bostak Bizenta Mogelen hegatsakoak dirudite hizkeraz eta pentsamoldez («Gabongo cantac», PBDV esk., 217-235; Kortazar–Billelabeitiaren ediz., 132-141). Gainera, «Carlistenac» bertsoetako hitz bereziak agertzen dira gabon kanta

cerchubaita (J.J. Mogel). «Carlistenac» eta gabon kantetako beste asko ere bai: *Asabeen leguiac*, *ondo entzunian* 'entzutetsuan', *goitu*, *igaro*, *imini/ipini*, *-en irudian/irudira*, *lelengo*, *mirari*, *zurturic*, etab. «San Antonio Paduacuarenac» bertsoetan (Uriartek PBDVn bildu eta J.J. Mogelen bertsoen ondoan jarriak, egile izenik gabe) beste bizpahiru agertzen dira: *dontsuric*, *eracutsiten arguiro* («Carlistenac»-etan bezal-bezala) eta *gozaro*. J.J. Mogelenak ote dira bertsook? J.J. Mogel apaiza Bizentaren anaia zen eta Bizkaiko Aldundi Karlistako diputatu jenerala gerratean, 1834-1838 urteetan.

horietan (*albisti*, *entzute* ‘fama’, *garaitzia* ‘garaitza’); hona beste arrazoi bat «Carlistenac» bertsoak B. Mogelenak direla uste izateko.

Dataz ere «Carlistenac» bertsoen garaitsukoak dira Uriarteren bildumako gabon kanta horiek. Bigarren gabon kantari 1837ko data agertzen da, gerrari aipamena egitean: «Mundubac sarri dituz / Guerra aserriac» (IX). Hirugarrenean «Garaitziaren azquenia / Ondochu gozatu gaitian» (Estribillua), eta laugarrenean «Pocera birau ditu Naibague guztijac» (II). Beraz 1837, 1838 eta 1839koak dirateke gabon kantok. Hortaz, itxura guztien arabera B. Mogelek gabon kantak ontzen (argitaratzen ere?) jarraitu zuen, beti bere izenik jarri gabe.

2.4. Elkar-eragina eta testuartekotasuna

Aztertu ditugun bertso anonimoen egiletzari lotua da haien utzi duten arrastoa, haien arteko elkar eragina eta testuartekotasuna. Bada, azken atal honetan hori erakusteko adibide batzuk jarriko ditugu.

Ikusi dugu gabon kantetan, «Carlistenac» bertsoetan eta E. M. Azkueren neurtitzetan mito edo sinbolo politiko-ideologikoak (topikoak) berrerabiltzen direla. Izan ere, tradizio beraren parte dira B. Mogel eta E. M. Azkue. Tradizio hori azaltzen da bertso-moldeetan (batez ere Bizkaiko zortzikoa) eta jostura bereko adierazmolde edo klixeeetan. Hala bada, bera baino lehenagoko B. Mogelen gabon kanten ildo beretik dabil E. M. Azkue, edo B. Mogelen eragina du.

Tradizio horretan asaba zaharren eredu, antzinako euskaldun menperatu gabeena goraiatzaren dute batak eta besteak, eta garaiko euskaldunen jokaerarekin kontrajartzen dute eredu hura, garaikoen jokaera gaitzesteko arlo askotan (janzkera, ekonomia, moda berriak, hordikeriaren ondorioak, narzismoa...). Mito edo sinbolo politiko-ideologikoen erabilera hori Astarloatarrekin hasten da edo behintzat haien eraginpekoa da (*Urteko Domeka*, II, hitzaurrea; Bilbo: P. Apraiz, 1818). Joera morala –eta legezaharrekoa, tradizionalista– Bizentaren bertsoetan agertzen da, baita M. Zabalarenetan («Anchinaco euskaldunen alabantzaac»). Arrese Beitiarekin esanahi politikoa nabarmenduko da («Bizkaitar zarrak eta erromatarrak», 1882).

Adibide batzuen bidez ikus daiteke pentsamolde berekoak eta adierazmolde bertukoak direla B. Mogelen gabon kantak eta E. M. Azkueren zenbait poema:

Vizcaitar sendo / viotz andicua / iños makurtu ezdiran / leial, ta senduac! (GK 1819, sarrera).

Orducoak cirian / Utzak Vizcaitarrak, / Iñok vencidu bako / Munduan bakarrak:/ (...) Euskaldunak danak («Anchinarik ona!», A-B 231).

Nun dira Vizcaitarren / ezne ta artuak? / Nun gaztañak ugari, eta Sagardauac? (GK 1829, [II], XIII).

Nun dira vizcaitarren jhakechu laburrak? / Nora mendijetako / Igas dabe egurrak? / Arech ta egurrak saldu / Ta erosi gabana / Au da gaurko eguneko / Guizonen afaná (E.M.A., «Anchinarik ona!», A-B 233).

Lehenagokoak izanik, logikoa da Bilboko gabon kantek bere eragintxoia izatea E. M. Azkueren neurtitzetan eta guk haien oihartzuna entzutea honen neurtitzetan:

Vizcaij ez dirudi / iñolaz lengua, / ardaua, ta pipia, / ta carta jocua. / Onéc dira oraingo / guizonen lagunac, / ugarturic ascoren / laia ta achurac (GK 1829 [II], III).

Vizcaijan eguin dira / Bide-laun zabalak / Libre sartu deitezan / Ekan-du zitalak (E.M.A. «Anchinaric ona!», A-B 232).

Gure Asaba zarrac / viztu al baleitez, / semetzat ezagutu / naico ez guinduequez (GK 1819, XXV).

Biztuko balitz ere / orain Jaun Zuria / Ezagutuko ez leuke / Vizkaiko gentia (E.M.A. «Anchinaric ona!», A-B 228).

«vici modu barri bat / aurrera jarraitu. // Alan izango dogu / eriotza ona / eta aren ondoren / Ceruco ondasuna (GK 1832, XII).

Eta igaroten badot / bici modu charra / neuretsat izango dot / betiko negarra (E.M.A. «Ezkontsa bere modukoa (A-B 147).

Hortaz, badirudi gabon kanten tradizioak bere eragina izan zuela XIX. mendean, baita E. M. Azkuegan. Ez da harritzekoa: latina eta filosofia ikasi

zituen Bilboko frantziskotarren komentuan, harik eta karlisten altxamendua gertatu arte.⁴¹ Beraz seguru asko ondo ezagutuko zituen 1828-1832 bitarteko gabon-kantak behintzat, hain zuzen Bizenta Mogelenak, izenik gabe agertuak, eta beharbada Bizenta bera ere ezagutuko zuen.

3. Ondorio batzuk

«Carlistenac» bertsoen, Bilboko gabon kanten nahiz Mogel neba-arreben ustezko edo balizko bertsoen kasuak adierazten du transmisioaren katean etenak izan ditugula XIX. mendean, eta arazoak ditugula orduko poesiagintza ezagutzeko. Mogeldar neba-arrebek baino oinordeko leialagorik izan zuen E. M. Azkuek –batez ere bere seme Resurrección–, baina, Mogel neba-arrebek bezalaxe, desertuko bakartadean ibili behar izan zuen Eusebio Maria Azkuek ere bere garaian, ia poemarik argitaratu gabe hil baitzen, eta, eskuizkribuak zabaldu zituen arren, eskuizkribuok sakabanatzean ez baitakigu zehazki hari edo beste nori egotzi olerki hau edo bestea. Beraz, hutsune ugari nabari dira oraindino XIX. mendeko euskal idazleen ezagutzan, eta dugun ezagutza partziala osatzen lagundu behar dute arlo desberdinetako ikerketek (biografia, pentsamoldea, bertsoen harrera, testuingurua, bertso-gintza, estiloa, testuartekotasuna, testukritika etab.).

Esaterako, «Carlistenac» bertsoen kasuan egin dugun bezala, E. M. Azkue eta Mogeldar neba-arreben zenbait kanturenean ere berraztertu beharra dago Uriarteren poesia bilduma iturri bakartzat duten poemen egiletza. Egile bakoitzaren testuak finkatze aldera, komenigarria litzateke egileen lexikoa biltzea, testuen arteko konparazioak egin eta egileak nor izan ziren finkatu ahal izateko. Baita ere, egileen arteko eragina eta testuartekotasuna aztertzea. Azkenik, guztiz premiazkoa genuke E. M. Azkueren olerkien edizio on bat izatea, Astigarraga–Bijuescaren lana erreferentziazkotzat harturik baina ortografia berdinduta eta gaurkotuta.

⁴¹ Uriarteren arabera, Teologia ere ikasi zuen, eta ikasketa guztiak probetxu handiz egin omen zituen (Ruiz de Larrinaga 1857, XII-3: 333).

Bibliografia

AKESOLO, L., 1979. «Azkue aita-semeak (Jorratzaile batzuk jorratzen)». *Karmel* 1979 (2), 37, 26-37.

———, 1988. «Azkue aitasemeak aurrez aur barriro: Parnasorako bidea eta Poesía Bascongada». *Karmel* 1988 (4), 6-18.

ALTZIBAR, X., 1992. *Bizkaierazko idazle klasikoak*. Bizkaiko Foru Aldundia.

———, 2008. «Bizenta Mogelen gabon-kantak eta 1828ko bertsoak». *Bidebarrieta. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales de Bilbao–Bilboko Giza eta Gizarte Zientzien aldizkaria*. XIX, 2008, 25-104.

ARANA, J. A., 1983. *Resurrección María Azkue*. Bizkaiko Aurrezki Kutxaren Kultur Ekintza.

ASTIGARRAGA, A.–BIJUESCA, K.J., 1990. «Sarrera». Ik. Azkue, E. M. 1990. 13-48.

AZKUE, E. M., 1896. *Eusebio Maria D. Azkue-tarrak. Parnasorako Bidea*. Resurrección María Azkueren edizioa. –(edizio faksimila) Donostia: Hordago, 1979.

———, 1990. *Eusebio Maria Azkue-koa. Euskarazko bertsoak*. Astigarraga, A.–Bijuesca, K.J.ren edizioa. Bilbo: Labayru Ikastegia–BBK.

———, «Apolo ta musak». Bizkaiko Aldundiaren Artxiboa, Bonaparte Fondoa

———, «Dies irae». Bizkaiko Aldundiaren Artxiboa, Bonaparte Fondoa.

———, «Euzkadia». Lenengo Cantua. Fragmento de un poema euzkerico por D. Eusebio Mª Dolores Azkue. Originales manuscritos. Caja 56, Documento 8. Catálogo del Archivo Provincial de Zarautz. 2004. 1797. zbk.

———, Diez y ocho poesías euskericas por D. Eusebio M. D. Azkue. Manuscritas en varias fechas. Caja 56, Documento 9. Catálogo del Archivo Provincial de Zarautz. 2004. 1798. zbk.

AZKUE, R. M., 1896. «Arrgibidea». Ik. Azkue, E. M. 1896. 3-19 or.

Diccionario General Vasco–Orotariko Euskal Hiztegia. Mitxelena, L.–Sarasola, I. Bertsi elektronikoa. 3. argit., 2013.

DUO, G., 1994. «La enseñanza de Náutica en Lekeitio durante los siglos XVIII y XIX», *Ikuska*, 1994, 5, 29-52.

———, 1995. «Lekeitio en el Siglo XIX y Jose Javier de Uribarren (1791-1861)», *Eusko Ikaskuntza. Cuadernos de Sección. Historia-Geografía* 23, 137-162.

———, 2000. «Modificaciones en las condiciones de trabajo de los maestros de Náutica, entre el Antiguo Régimen y el Liberalismo». *Vasconia*, 2000, 30, 135-140.

ERKIAGA, E., 1936. «Lekeitio'ko Olerti-Eguna. Gomuta samurrak», *Euzkadi*, 1936-VII-5.

Euskal-Erria. Revista Bascongada. S. Sebastián, Establecimiento tipográfico y librería de A. Baroja—hijos de I. R. Baroja, 1880-1918.—(ediz. faksimilea) Bilba: La Gran Enciclopedia Vasca, 1979.

KORTAZAR, J. «Eusebio Maria Azkueren bizitzari buruzko zertzelada berriak». www.euskaltzaindia.com/dok/.../lekeitio_kortazar.pd.

KORTAZAR, J.—BILLELABEITIA, M., 1987. «Sarrera». Ik. Uriarte, J. A. 1990. 9-40 or.

LEKEITIOKO UDALA. Nautika Eskolako Artxiboa (NEA).

MANTEROLA, J. (arg.). 1877-1878, 1878, 1880. *Cancionero Basco*. S. Sebastián.—(edizio faksimilea) Sendoa, 1981.

MOURLANE Michelena, P., 1919. «Los poetas en lengua vasca. La poesía vascongada en el siglo XIX. Fragmentos de un ensayo», *I. Congreso de Estudios Vascos* (Oñate 1918). Bilbao, Bilbaina de Artes Gráficas Juan J. Rochelt, 1919, 621-643.

RESURRECCIÓN MARIA AZKUEREN FUNTS DOKUMENTALAK. Euskaltzaindia. Azkue Bibliotekako Artxiboa.

RUIZ DE LARRINAGA, J., 1954. «Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte con notas bio-bibliográficas del P. Fr. Juan Ruiz de Larrinaga, O. F. M.». *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, 1954, X-2, 3, 4, 231-302 or.

———, 1957. XIII-2, 220-239 or.; XIII-3, 330-348 or.; XIII-4, 429-452 or.

———, 1958. XIV-3, 397-443 or.

URIARTE, J. A. *Poesía Bascongada, Dialecto Vizcaino* [edo *Poesía Bascongada Vizcaina*]. Eskuizkribua. Arantzazuko Frantziskotarren Artxiboa. —Jose Antonio Uriar-

te. *Poesía Bascongada, Dialecto Vizcaino*. Kortazar, J.–Billelabeitia M.en edizioa, Bizkaiko Foru Aldundia, 1987.

Yakintza–Revista de Cultura Vasca, 1933-1936. 19. z., 1936ko ilbeltz-otsaila 1936.

ZAVALA, A., 1992. *Karlisten leenengo gerrateko bertsoak*. Auspoa.

Laburdurak

A-B: Astigarraga, A.–Bijuesca, K.J.ren argitalpena. Ik. Astigarraga, A.–Bijuesca, K.J. Ik. *Eusebio Maria Azcue-koa*.

Car: «Carlistenac» bertsoak (PBDV).

CV: Ik. Manterola.

EE: Ik. *Euskal-Erria*.

E. M. A.: Eusebio Maria Azkue.

GK: (Bilbo eta Abandoko) gabon kantak (1818-1832). (I): lehen kanta. (II): bigarren kanta. Ik. Altzibar 2008.

NEA: Ik. Lekeitioko Udala: Nautika Eskolako Artxiboa.

OEH: Ik. *Diccionario General Vasco–Orotariko Euskal Hiztegia*.

PB: *Parnasorako Bidea*. Ik. Azkue, E. M. 1896.

PBDV: *Poesía Bascongada. Dialecto vizcaino*. Ik. Uriarte, J. A.

R. M. Azkue: Resurrección María Azkue.

Z: Zarauzko eskuizkribuak: ik. Azkue, E. M. «Euzkadia» eta Diez y ocho poesías euskéricas por D. Eusebio M. D. Azkue.

Eranskinak

1. Eusebio Maria Azkuek Valladolideko errektoreari (Lekeitio, 1868/02/06)

Ylmo Sr. Rector de la Universidad de Valladolid

Contestando a los cinco puntos que abraza la circular nº 18 espedida por ese Rectorado con fecha 31 del mes pasado de Enero, y recibida en la Direccion de esta Escuela en 5 del corriente mes, debo manifestar a Vs Y.

1º. Que el cuadro del personal de este establecimiento se compone, de un Director, el cual esta reunido al propio tiempo con el caracter de compatrono, como [firmante?] y testamentario de los Fundadores, siendo el que desempeña este cargo el [caballero?] D. Bruno L. de Calle.

De un Secretario, que con el caracter de Catedratico propietario desempeña la Cátedra diaria de Algebra y las alternadas de Geografía, Fisica y Metereologia, siendo D. Angel M. de Ventades el que egerce estos cargos.

De un Catedrático, propietario tambien, el cual desempeña la Catedra diaria de Cosmografía, Pilotaje y Maniobras, la id. de Geometria y Trigonometria, y la alternada de Dibujo lineal, Geografico e Hidrográfico, siendo el encargado de estas Catedras el que, por ausencia del Sr. Director propietario, tiene el honor de dirigirse à Vs Y. en esta ocasion firmando la presente comunicacion.

De un Conserge, que cuida de la conservacion y limpieza del establecimiento, y del orden y compostura que deben observar los alumnos al entrar y salir de la escuela. Los sueldos, títulos etc. de este personal, así como las asignaturas que cada profesor explica, está todo aprobado por la Superioridad y conforme a reglamento.

2º. Que el número de alumnos matricuados en esta Escuela para el presente curso académico es el de 33, repartidos en los tres años que abraza la carrera de Navegación, de la siguiente manera = 17 en

el primer año, 10 en el segundo y 6 en el tercero, como se demuestra por el adjunto cuadro nº 1 y se comprueba en el libro de matriculas de este Archivo.

3º Que no siendo propio de las atribuciones de las Escuela de Nautica el conferir grados ni revalidas de Pilotos, por estar reservada esta atribucion a los Capitanes Generales de los Departamentos de Marina, únicamente se espiden por la Secretaria de esta Escuela certificados de la conclusion de carrera de Pilotos, habiendose firmado y sellado en la Direccion de este establecimiento, desde 1º de Octubre de 1866 a 1º de Octubre de 1867, siete certificados, correspondientes a otros tantos alumnos, que tenian ya concluida su carrera de Pilotos, segun se demuestra tambien en el adjunto cuadro nº 2, y esta ademas comprobado en el libro de registros de esta Secretaria.

4º Que, como he manifestado en el punto anterior, no habiendo grados ni revalidas en las Escuelas de Nautica, tampoco hay ingresos bajo este concepto, pero el producto anual de Matriculas puede regularse proximamente en el de tres mil trecientos reales anuales; pues la esperiencia de seis años que lleva funcionando esta escuela arroja el numero de treinta y tres alumnos matriculados en cada curso, los cuales pagando por derechos de matricula, en dos plazos, a razon de 100 reales cada alumno, componen la suma de tres mil trescientos reales en cada curso. Aqui debo manifestar a V. Y. que, siendo esta Escuela de fundación particular, creada en virtud de Real Orden de 20 de abril año de 1859, con todas las atribuciones y preeminencias de las demas Escuelas de Nautica del Reyno, aun con la de que los Profesores que presten sus servicios en ella, conserven sus antigüedades y [número?] en el escalafon respectivo, segun se desprende de la Real Orden de 26 de Marzo de 1862, y teniendo manifestada a la Superioridad y depositada la cantidad que a los Fundadores se les exigió en Orden de 7 de Setiembre de 1861 [?, 1866?] (con cuya cantidad se cubren desahogadamente las necesidades del material y personal de enseñanza, no percib[iendo] cantidad alguna para su sostenimiento ni del Estado ni de la Diputación Foral ni del Municipio, cediendo por el contrario a favor del Estado la mitad de los derechos de matricula, o sean mil seiscientos reales anuales, por

termino medio, con cuya cantidad se compra el papel de matriculas de la Nacion en la aduana de Bilbao.

5º Habiendo habido necesidad de atender a la formación de los gabinetes de Pilotaje, Fisica y Geografía, lo que esta ya conseguido, pues puede decirse que hoy son selectos, se ha invertido gran porcion de dinero, que de otro modo se hubiese destinado a la Biblioteca, en la adquisicion de magnificas colecciones de mapas hidrograficos, principalmente de España y sus posesiones; mas ahora que los gabinetes de enseñanza estan completos, empezara esta Direccion a la formacion de una Biblioteca digna del establecimiento, puesto que hoy no existen mas que 24 volumenes, algunas colecciones de revistas cientificas y los numeros de la Gaceta oficial de Madrid desde 1º de Enero de 186[?] hasta el dia de esta fecha, coleccionados, encuadernados y compactados [?] en forma de tomos.

Lo que tengo el honor de participar a Vs. Y. en cumplimiento de la circular antes citada abrazando los cinco puntos en ella expresados.

Dios guarde a Vs Y. mil años.

Lequeitio 6 de Febrero de 1868

P[or]. A[usencia]. del D[irector] [?]

Eusebio Maria de Azcué

(Lekeitioko Udal Artxiboa. Nautika Eskolako Artxiboa 24).

2. Alfontso Maria Azkueri buruzko agiriak

(Jaiotza-agiria)

Certifico yo el infra[scri]tro Presbitero Beneficiado y Cura de las Yglesias Parroquiales Unidas de la Villa de Bermeo, Obispado de Calahorra; Que habiendo registrado el Archivo Cural à instancia de parte se encuentra entre otros Libros Sacramentales uno que contiene partidas de bautizados y es el numero quince forrado de pergamino blanco que dio principio con la de Juan Blas de Laca y fin con

igual de Maria Felipa de Echevarria y a su folio doscientos cuarenta y cinco se halla una estampada que dice asi.

Alfonso Maria de Ascue.

En la Villa de Bermeo Prov. de Vizcaya, Obisp. de Calahorra à tres de Sep[tiemb]re de mil ochocientos quarenta y cinco; Yo el infr[ascrit]o Presbitèro Cura y Beneficiado de las Yglesias parroquiales Unidas de esta Villa de Bermeo, he bautizado solemnemente à un niño al que he puesto por nombre Alfonso Maria, el cual segun la relacion que se me ha hecho por la parte ha nacido a las siete de esta mañana; hijo legitimo de D. Eusebio de Ascue natural de la Villa de Lequeytio, y feligres de esta Villa, y de d^a Laureana de Ocerin natural de la Villa de Bilbao, y feligres de esta citada villa; Abuelos paternos dn Juan José de Ascue nat. y felig. de Zamudio, y d^a Maria Ygnacia de Barrandia natural de la Villa de Lequeytio, y feligres de la espresada Ante Yg.^a de Zamudio; Padrinos Fran.^{co} Brassac, y Ana Maria de Arana vecinos feligreses de esta citada Villa, a quienes adverti el parentesco espiritual, y demas obligaciones que contrajeron. La Abuela materna del niño es Dª Josefa de Ocerin, natural, y felig. de la citada anteYg. de Ceberio. T.gos Vicente, y Pedro de Dondis hermanos nat. de Guernica, y vecinos de esta; Y p.^a q.^e conste lo firmo yo el Cura = D.ⁿ Fernando Yldef.^o de Amunategui.

La prexedente partida concuerda fielmente con su original que en caso necesario me remito y queda en el referido archivo, de esta Parroquia de Santa Eufemia. Bermeo doce de Marzo de mil ochocientos cncuenta y dos.

Ber[meo] Dn Juan Geronimo de Torres.

(Lekeitioko Udal Artxiboa. Nautika Eskolako Artxiboa 1)

(Mundakako eskolako ikasketak)

D.ⁿ Manuel Sagredo profesor de instruccion primaria superior, maestro de la escuela pública de ésta anteiglesia y pueblo de Munda-ca,

Certifico que D.ⁿ Alfonso de Azcúe hijo legítimo de D.ⁿ Eusebio María Dolores y de D.ª Laureana de Ocerin, ya difunta, vecinos que eran de ésta, asistió á ésta escuela, que dirijo, y estudió en ella con bastante aprovechamiento, lectura, escritura, doctrina cristiana, elementos de religión y moral, aritmética teórico-práctica y gramática española, elementos de geometría y dibujo lineal, habiendo observado buen comportamiento, hasta que en julio de 1855 dejó de asistir para dedicarse á otras cosas. Y para que conste y obre los efectos que le convengan, doy éste á su instancia en Mundaca á 16 de Setiembre de 1862.

Manuel Sagredo [errubrikarekin]

(Mundakako abadearena)

Certifico yo el infrascrito Capellan y Cura Coadjutor de esta Yglesia Parroquial Santa Maria de la Anteiglesia y Puebla de Mundaca que Don Alfonso Maria de Azcúe mi feligres ha frecuentado los Santos sacramentos de penitencia y Comunión y ha observado buena Conducta Moral y para los fines conducentes doy la presente.

Mundaca 23 de Setiembre de 1862.

Juan Antonio de Mundaca. [errubrikarekin].

(Lekeitioko Nautikako Eskolako kalifikazio batzuk)

Alfonso M.ª Azcúe y Ocerin. Natural de Bermeo, Provincia de Vizcaya. De 17 años.

(Calificaciones: Ordinarias)

Curso 1862 á 1863: Arit.^a y Algebra: Sobresaliente. Geografía (1.er curso): Id. Dibujo lineal: Aprobado.

Curso 1863 á 1864: Geom.^a y Trigonom.^a: Sobresaliente. Geografía (2.º curso): Id. Dibujo geográfico: Aprobado.

Curso 1864 á 1865. Física: Sobresaliente. Cosmg.^a y Pilotage: Id. Dibujo hidrográfico: Aprobado.

Observaciones: Registro N. 20=Pág.^a 2.

(Lekeitioko Udala, Nautika Eskolako Artxiboa 9/2).

Oharra: Alfontso M. 1862-1863 ikasturtean sartu eta berehala, lehen hilabetetik bigarrenera, kalifikazioak erabat hobetu zituen, aitak eskuz jarritakoetan ageri denez.

3. Eusebio Maria Azkueren ondasun aitortpena

En la villa de Lequeitio á quince de junio de mil ochocientos setenta y dos: ante mí el Licenciado Dn Pedro de Olaortua, vecino y Notario de ella y del Colegio de Burgos y testigos que se espresaran compareció Dn Eusebio Mª de Ascue y Barrundia, casado, Profesor de Nautica, mayor de cincuenta años, vecino de esta espresada villa, que manifesto hallarse en el libre egercicio de los derechos civiles sin que presente cédula de empadronamiento por no haberse repartido en este Señorío de Vizcaya, esento de contribuciones directas dijo: que estando casado en segundas nupcias con Dª Maria del Carmen de Aberasturi su actual esposa, y no habiendo formalizado inventario ni relación de bienes á la disolucion de su primer matrimonio por fallecimiento de su primera muger Dª Laureana de Ocerin, para que en todo tiempo se sepa el estado de la casa en aquella epoca y que entre los hijos que tiene de ambos consorcios no se susciten diferencias que puedan romper la buena armonia que debe existir entre hermanos, ha creído conveniente manifestar por medio de una descripción de los bienes y deudas que habia á la época citada de la muerte de su precitada esposa Dª Laureana y para verificarlo en la forma siguiente.

Estado de la casa a la disolución del primer matrimonio. Efectos:

Cinco camas arregladas como corresponde con buenas cajas, mudas de sábanas y almohadas.

Dos comodas buenas.

Dos estantes, uno grande de caoba y otro pequeño de pino.

Dos mesas y dos consolas de nogal.

Una docena de sillas de paja.

Un sofá, algunos cuadros y tres espejos.

Dos relojes, uno de péndola y pesos, y otro redondo de sala.

Una herrada de tres calderas grandes y un utensilio regular de cocina.

Una vajilla regular, con sus cucharillas de plata para café.

Varias ropas de uso de su difunta muger que se vendieron para sufragios de su alma é importaron seiscientos cuarenta reales.

Deudas: Por la enseñanza de su hijo Dn Alfonso en Munguia, diez y seis meses á ciento veinte reales mensuales, mil novecientos veinte.

A la nodriza de su otro hijo D. Conrado por sus lactancias, seiscientos sesenta reales.

Id. á la nodriza de su hija Sol por diez y seis meses de lactancias, ochocientos ochenta reales.

Id. Por dos años de rentas de la casa habitación á cincuenta ducados uno mil y cien reales.

Id. Se debia por leña, tocino y pan, mil ciento noventa y cinco reales.

Id. Se debia á dos personas por dinero que me prestaron para la casa, mil doscientos reales.

Id. Debía por efectos de tienda y al sastre y zapatero, setecientos ochenta reales.

Declara dicho D. Eusebio que las anotadas eran las únicas existencias que habia á la defunción de su primera muger Dª Laureana acaecida á mediados de Noviembre de mil ochocientos y cincuenta y seis, y que tambien son ciertas las deudas consignadas que existian en la misma época, de las cuales se pago muy poca cosa antes de contratar su segundo matrimonio, con Dª Maria del Carmen su actual esposa el cual se verificó en Junio de mil ochocientos cincuenta y siete ó sea siete meses despues de disueltas las primeras nupcias.

Declara que en ninguno de los matrimonios se formalizo contrato ni capitulado alguno por falta de bienes en los conyuges para verificarlo, y que tiene y reconoce por hijos legítimos suyos á saber, de Dª Laureana de Ocerin á D. Alfonso Maria, D. Conrado María, difunto, y a Sol de Azcue y Ocerin, y de Dª Maria del Carmen á Dª Aurora Maria, Resurrección Maria y Diana Maria de Azcue y Aberasturi.

Que su atencion a las insignificantes bienes que existieron cuando tubo la desgracia de perder á su primera esposa, y habiendose satisfecho todas ó casi todas las deudas que habia á la defunción de aquella despues de contraído su segundo matrimonio, manifiesta y quiere que se consiguen sus deseos de que si llega á faltar el declarante antes que su esposa actual Dª Maria del Cármen de Aberasturi, sean considerados para el reparto de las existencias que hubiere, como si todas ellas fuesen habidos de un solo matrimonio, sin que los del primero aleguen preferencia alguna por su legítima materna ni los del segundo se consideren privilegiados y que tanto unos como otros respectan, cuiden y tengan a dicha su esposa como madre propia, pudiendo ella misma cuidar y disponer tanto de las personas de los hijos como de los bienes que existieren al fallecimiento del declarante.

Asi lo declara y firma dicho Dn Eusebio Maria de Azcue hallandose presentes por testigos D. Valentin Ventades, D. Claudio de Algorta y D. Juan Agustin de Goya, los tres de esta vecindad que firman tambien. Y enterados los concurrentes del derecho á leer ó á hacerme leer este instrumento, á su eleccion, optaron por el ultimo medio, y tubo efecto su lectura de todo lo que doy fe con la del conocimiento=Eusebio Mª de Azcué=Valentin de Ventades=Claudio de Algorta=Juan Agustin de Goya=Signado: Licenciado Pedro de Olaortua.

Y á requerimiento de Dn Alfonso Mª de Azcué, libro, signo y firmo esta primera copia hoy dia ocho de Enero de mil ochocientos ochenta y cuatro, quedando su original, con el que concuerda, en mi registro del año de mil ochocientos setenta y dos, y anotada su saca. Emendado=ciento=los=valga.

Licdo Pedro de Olaortua [errubrikarekin]

(Euskaltzaindia. Azkue Bibliotekako artiboa. Resurreccion Maria Azkueren funts dokumentalak, 130/24).

4. Eusebio Maria Azkue eta bere seme Alfontso Maria Azkueren arteko notario-kontratua

En la villa de Lequeitio á veinte y nueve de Setiembre de mil ochocientos setenta y dos: ante mi el Licenciado D. Pedro de Olaortua, Notario del Colegio de Burgos, vecino de la villa de Lequeitio, distrito notarial del partido de Guernica, y testigos que se espresaron, comparecieron

Dⁿ Eusebio Maria de Azcué y Barrundia, casado, mayor de cincuenta años, Catedratico de Nautica, vecino de esta Villa, de una parte,

Y de otra, Dn Alfonso Maria de Azcue y Ocerin, su hijo de veinte y siete años de edad profesor tambien de Nautica, de estado soltero, domiciliado en esta misma Villa. Y manifestando ambos hallarse en el libre egercicio de los derechos civiles espusieron: que el D. Eusebio obtubo hace bastantes años la Cátedra de Dibujo y Geometria elemental, Trigonometria, Cosmografia, pilotaje y maniobra, en el establecimiento titulado de Nautica de esta villa: Y hallandose yá bastante achacoso sin poder cumplir, como quisiera, por la aglomeracion de materias, los deberes de su cargo, ha determinado de conformidad y consentimiento del director del mismo establecimiento dar participacion en la enseñanza á su hijo el D. Alfonso, y para el efecto convienen en las bases y condiciones siguientes:

1^a. Explicarán ambos padre e hijo todas las materias correspondientes á la Cátedra que el D. Eusebio M^a tiene á su cargo, alternando en la explicación de las mismas, y mientras D. Alfonso permanezca en estado de soltero vivira con su padre en comunidad de familia, como hasta ahora, percibiendo la cuarta parte del sueldo de dicha Catedra.

2^a. Si llega á contraher matrimonio, percibirá la mitad del Sueldo desde el día en que se case, siguiendo asi mientras los dias de su padre, separandose de la Sociedad de familia.

3ª. Si al fallecimiento del padre, Dn Eusebio, su hijo D. Alfonso, como es de esperar, sigue desempeñando la Catedra, abonará y entregará á su madrastra y hermanos la cuarta parte del sueldo, que por dicha Cátedra disfrute, pagando sus contingentes en los plazos en que cobre sus haberes.

Esta obligación de D. Alfonso dura mientras los dias de la madrastra; y si esta falleciese, hasta la colocacion de todos los hermanos en matrimonio, o hasta que todos ellos tengan su modo de vivir independiente. Con cuyas clausulas, y manifestando los interesados la aprobacion del director del Establecimiento, formalizan Padre e hijo este convenio que se obligan á cumplir, bajo la responsabilidad de los gastos, y daños y perjuicios, que de no cumplirlo se irrogaren, que avonará el que diere causa á ellos. Asi lo digeron, otorgan y firman dichos D.ª Eusebio Maria y Dn Alfonso Maria de Azcué, estando presentes por testigos Jose Miguel Urresti, y Ygnacio Berrojalbis, los dos de esta vecindad, que manifestaron no tener prohibicion de serlo, y firman tambien, y enterados los concurrentes del derecho que les concede la ley para leer ó hacerme leer este convenio, á su eleccion, optaron por el ultimo medio y tuvo efecto su lectura, de todo lo que yo el Notario [doy] fe con la del conocimiento á los otorgantes y testigos=Eusebio Maria de azcue=Alfonso Maria de Azcué=Ygnacio de Berrojalbiz=Jose Miguel de Urresti= Signado: Licenciado Pedro de Olaortua.

Y á requerimiento de D. Alfonso, libro, signo y firmo esta primera copia, quedando su origina con el que concuerda en mi protocolo corriente y anotada su saca. Emendado=Setiembre=vi=me=valga.

Lic^{do} Pedro de Olaortua.

D[e]r[ech]os cuatro pesetas. [errubrika]

(Euskaltzaindia. Azkue Bibliotekako artiboa. Resurreccion Maria Azkueren funts dokumentalak, 130/25).

5. Azkue aita-semeei gorazarrea

Azkue Aita Semeei

GORASARREA

VII-garren Eusko-Olerti-Eguna

LEKEITIO'n

1936-Bagilla'ren 28-gn.

Egitaraua

Bagilaren 27-gn.

Arratsaldeko lau eta erdietan, Udaletxean, UMIEN AZTERKETAK, Euskeraz zeñek obeto irakurri.

Gabeko zortzi ta erdietan, GORA-BURU ANTZOKIAN Antze-yaya, AZKUE AITA SEMEEN OMENEZ, ITZALDIAK:

«Azkue'tar Eusebi M.^a, olerkari», LAUAXETA yaunak eginda.

«Azkue'tar R. M.^a, euskal-irakasle», ALTZO abak.

«Azkue'tar R.M.^a, antzerkigille ta ereslari», LABAYEN'dar Andoni M. yaunak.

«Azkue'tar R.M., euskal elertilari», ARIZTIMUÑO yaunak.

Bitartietan, OMENDUAREN OLERKIAK esango ditue umeak, eta euron ABESTI batzuk be, kantauko ditu abestaldeak.

Olerti egunean

Bagillaren 28-gn.

Igande goizean, TXISTULARIAK kalerik kale.

Amarretan, MEZA NAGOSI ABESTUA.

Meza ostean, Udaletxean, VII-garren EUSKO-OLERTI-EGUNA'ko sariketa eta olerki saritua irakurtea.

Ondoren, BERTZOLARIAK plazan.

Ordubatetan, Udaletxean, BAZKARIA.

Arratsaldean, lau ta erdietan, AZKUE'tar EUSEBI M.^a yayo zan etxean GOMUTARRIA AGERTUAZOTEA. Batzordeko batek egingo dau eskeintzea, eta EUSKALTZALEAK'eko lendakari yaunak ITZALDIA.

BERTZOLARIAK barriro be, ekitaldia.

Yarrayan, plazan, DANTZA-SOÑUA, zazpirak arte.

Gabaz, bederatzietan, GORA-BURU antzokian, Antzerti-yaya, Oyarzungo MENDIBURU TALDE ospatsuak antzeztuta EUN DUKAT.

YAI-BATZORDEA.

OARRA: Bazkarira eldu nai dabenak, illa onen 25-karrenerako adierazo begioe Yai-Batzorde oneri. –Zuzenbidea: AZKUETARREN OMEN BATZORDEA, Udaletxea, Lekeitio.

(Lekeitioko Udal Artxiboa 2005-4).

6. Resurreccion Maria Azkueren lanen erakusketa 1936ko gorazarrean

(Sección Musical)

Cancionero Popular Vasco (con acompañamiento), 12 tomos.

Cancionero Popular Vasco (sin acompañamiento), 9 cuadernos.

Vizcaitik Bizkaira–Zarzuela en tres actos (la música).

La Música Popular Vascongada (Conferencia).

Música Popular Vasca (conferencias).

Urlo–Opera vasca en tres actos con textos vasco, español y alemán.

Sasi-eskola.

Pasa de chimbos.

Andra Urraca (Oratorio).

Tantum ergo.

Begoña-ko Andra Mariari.

Errosarioa euskeraz.
Litania SS. Cordis Jesu.
Andra Mariari oiuk.
Iesusen Biotzari oiuk.

(Sección literaria)

Euskalerrriaren Yakintza (Literatura Popular del Pais Vasco).
Euskalzale–Revista.
La estigmatizada de Konnersreuth.
Discurso leído en la Real Academia Española
Igarkizunak.
Txirristadak.
Lamiak Euskalerrrian.
Jesusen Biotzaren ila.
Urlo-Opera–(libreto)–Texto Vasco, Español y Aleman.
Vizcaitik Bizkaira–Zarzuela en tres actos (libreto).
Ardi Galdua.

(Sección Euskeralogica)

Morfología vasca
Diccionario Vasco Español Frances (2 tomos)
Diccionario V.E. y E.V. (de bolsillo).
Particularidades del dialecto roncalés.
Gipuzkera osotua.
Acerca del Santoral vasco.
Advertencias a las notas sobre el santoral Vasco.
Evolucion de la Lengua Vasca.
Observaciones acerca de la obra Langue Basque et Langues F.
Neologismos formados a imitación de otras lenguas.
La Epéntesis en la conjugación Vasca.
Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos.
Aezkerea edo Petiriberro inguruetako mintzaera.
Verbo Guipuzkoano–Apendice de la Morfología Vasca.
Prontuario de la Lengua Vasca.

Euskal Literaturaren Historiografiari buruzko II. Jardunaldia

Donostian, 2013ko abenduaren 13an

Euskera. 2013, 58, 2. Bilbo
ISSN 0210-1564

Aurkezpena

TOLEDO LEZETA, Ana M.
Literatura Ikerketa Batzordeburua

Euskaltzaindiaren Literatura Ikerketa Batzordeak (LIB) antolatuta, iragan urteko abenduaren 13an *Euskal Literaturaren Historiografiari* buruzko II. Jardunaldiak egin ziren Donostiako Aita Villasante Ikergunean. Jardunaldiak jorratu zuen gaia periodizazioa izan zen.

Euskal literaturaren antologia bat osatu nahian gabiltza batzordeko ki-deok. Berez, jada amaituta dago lehen liburukia: «Erdi Arotik Errenazimentura» izenburupean, denbora-tarte horretan ekoiztutako corpora abiapuntu, alderdiren batetik esanguratsuak jo diren idazlanetatik lagin zabal samarra jasotzen du. Ikuspunturen batetik adierazgarria izan zitekeen idazlan oro hartu da gogoan; izan ere, literatur genero tradizionalen barrutia gaindituz, bada balio historikoan oinarrituz aukeratutako testutatik bildutako zatirik ere.

Euskal literaturaren antologia osatu nahi bada, egitasmoa ez da bukatzen Errenazimentuan, noski. Edozein dela ere bizitzako eremua, une jakin batean indarrean daukana iraunkortasun mugatukoa du, denbora ez delako alferrik igarotzen. Hortik, ardatz diakronikoan kokatuz egindako azterketa guztien justifikazioa. Baita historian barrena mamitu diren idazlan literarioei buruz dihardutenena ere, jardun literarioaren jarraibideak aldatuz joan direlako denboran zehar.

Azterketa diakronikoak aroak, garaiak, aldiak, bereiztea eskatzen du. Aroak, garaiak, aldiak bereizteak, berriz, eragiketa gauzatzeko irizpideak. *Euskal Literaturaren Historiografiari* buruzko II. Jardunaldien asmoa testuin-

guru horretan sortzen da. Horrenbestez, jardunaldiak antologiak euskarri izan zitzakeen periodizazio-irizpideak argitzea, zehaztea, zuen xede. LIBk esku artean duen egitasmoa, hain justu euskal literaturaren antologia, egituratzen laguntzea zuen jomuga jardunaldiak.

Gauza jakina da euskal literaturaren ibilbidean, gutxienez XIX. mende arte, testu profanoaren urritasuna nabarmena izan dela. Urritasun horrek, eta ez bestek, desberdintzen du inguratzen duten hizkuntza ofizialetan idatzitako literatura handietatik, gainerakoan, euskal testuak ez baitira isolamenduaren produktu. Dena den, zehatz-mehatz literarioak izan daitezkeen beharrak asetzeraz bideratutako idazlanei beste premia batzuei erantzuteko idatzitakoak modu ohargarrian nagusitzeak ez du errazten periodizazio-lana.

Horregatik, zein idazlanetatik jaso laginak erabakitzeak edo aldiak zedarritzeko erabili beharreko irizpideak finkatzeak badu zailtasun erantsirik. *Euskal Literaturaren Historiografiari* buruzko II. Jardunaldiotan parte hartu zuten hizlariak eskatu zitzaizkien euskal literaturaren ibilbidearen periodizazioak sorrarazten dituen arazoen gainean hausnartzea, eta arazo hauei aurre egiteko proposamenak mahairatzea. Hizlarion txostenak jardunaldian aurkeztu aurretik eskuratu zitzaizkien parte hartzeraz gonbidatu ziren kideei, eztabaida, iritzi-trukaketa, bateratze-lana... eraginkorragoa izan zedin.

Euskera agerkariaren zenbaki honek prestatu ziren txostenak baino ez ditu argitaratzen, txosten bakoitzak piztutako jarduna eranstea bertan beherra utziz. Baina, eskerrak ematerakoan behintzat, txostengileei luzatutako eskerra zabal bedi jardunaldiko hitzaldi bakoitza osatzen, aberastean, zenbait alderdi auzitan jartzen eta abarretan lagundu zuten gonbidatuengana: mila esker.

Aldiak mugatuz euskal literaturan: eredu bila

**Fijando los periodos en la literatura vasca: en busca del
modelo**

**Détermination des périodes dans le littérature basque:
à la recherche de modèle**

**Establishing periods in Basque literature: the search for
a model**

TOLEDO LEZETA, Ana M.
Deustuko Unibertsitatea. Euskaltzaindia

Noiz jaso: 2014-02-17
Noiz onartua: 2014-04-28

Euskera. 2013, 58, 2. 489-514. Bilbo
ISSN 0210-1564

Literaturaren historiak aldietan antolatzeko irizpide desberdinak erabili dira: dela kronologikoa, dela sozio-politikoa, dela generoen nahiz belaunaldien arabera... Euskal literaturarako irizpide sozio-politikoa baztertzea hobesten da euskaldungoak inoiz ez dituelako gertaera sozio-politiko berdinak bizi izan eta irizpide literarioetan oinarritzearen alde egiten da, garai batean indarrean dagoen arau literarioen sisteman berritasunen bat ekartzea bihurtuz mugarriak finkatzeko euskarri. Dena den, azken finean, euskal literaturaren historia periodizatzerako bi aukera nagusi daude: edo inguratzen duten hizkuntza ofizialetan egindako literaturetara jo erreferentzia bila edo eremu urriko hizkuntzetan garatutakora.

Hitz-gakoak: Aldia, mendea, generoa, arau literarioa, berritasuna, botere politikoa, hizkuntza ofiziala, eremu urriko hizkuntza.

La historia literaria no solamente debe seleccionar los textos que la conformarán, debe establecer también un criterio de periodización. Habitualmente recurren a razones cronológicas, socio-políticas, generacionales, género del texto... En relación a la historia de la literatura en lengua vasca este artículo propone descartar el criterio socio-político, porque la comunidad vascohablante nunca ha vivido acontecimientos socio-políticos compartidos y optar por criterios literarios, adoptando la renovación del sistema de normas literarias como fundamento para determinar los períodos. En cualquier caso, el historiador de la literatura en lengua vasca ha de buscar su modelo en el ámbito de las literaturas desarrolladas en las lenguas oficiales de la Europa Occidental o en las desarrolladas en las lenguas minorizadas.

Palabras clave: Período, siglo, género, sistema de normas literarias, novedad, poder político, lengua oficial, lengua minorizada.

L'histoire littéraire ne doit pas uniquement sélectionner les textes qui la constitueront mais elle doit aussi établir un critère de périodisation. Habituellement on recourt à des arguments chronologiques, socio-politiques, générationnels, au genre du texte... En ce qui concerne l'histoire de la littérature en langue basque, cet article propose d'écarter le critère socio-politique, car la communauté bascofphone n'a jamais vécu d'événements socio-politiques communs, et d'opter pour des critères littéraires en adoptant le renouvellement du système de normes littéraires comme base pour déterminer les périodes. Quoi qu'il en soit, l'historien de la littérature en langue basque doit chercher son modèle dans le domaine des littératures des langues officielles d'Europe Occidentale ou dans celles des langues minoritaires.

Mots-clés: Période, siècle, genre, système de normes littéraires, nouveauté, pouvoir politique, langue officielle, langue minoritaire.

Various criteria have been used to establish literary periods: chronological, sociopolitical, text-genre or generational... In the case of Basque language literature, the sociopolitical approach is ruled out, as Basque speakers have not shared the same sociopolitical events, and literary criteria have been preferred, taking contributions which renew the system of literary norms as the basis for determining periods. In the final analysis there are two options available for establishing the periods of Basque literature: by referring either to literatures in surrounding official languages or to those in minoritized languages.

Keywords: Period, century, genre, system of literary norms, novelty, political power, official language, minoritized language.

Literaturaren historia jasotzen duten liburuak aldi edo mugimendutan zatituta agertzen dira. Historia horretara eramateko datuak hautatzen dira eta datuon antolaketa datza periodizatzea. Datu horiek ordenatzeko, historia egituratzeko, elkartzeko saioa, ahalegina, da, periodizatzea. Aldia ezin atzeman daiteke isolaturik: aldien sail edo segida baten barnean bakarrik da aldi, eta elkarrekin gatzatzen eta osatzen dute literaturaren garapena.

Edozein literatura nazionalen epekatze-ariketa zaila suertatzen bada, berez, XX. mendera arte literatura «normalizatu» bat mamitzera iritsi ez den literatura baten ibilbidea aldien segida bat jarraituz atontzea ez da erraza goa. «Normal» adjektiboa literatura handietan garatutakoari erantzen bazaio, hiztun komunitate zabala euskarri duten hizkuntza ofizialetan jartzen da eredia. Literatura handien jardunbidearen azterketan oinarritzen dira aldiak zehazteko erabili izan ohi diren kategoriak eta hizkuntza ofizialetan burututako literaturak bereganatutako babesaren jabe izatera ez dira heldu historikoki ofizialtasunik eskuratu ez duten hizkuntzetan landutakoak. Normaltasunaren eredutzat hartzen bada euskal literatura inguratzen duten hizkuntza handietan (gaztelera, frantsesa) moldatutako literatura, zalantzarik gabe, berezitasun batzuk aurkezten ditu euskaldunak. Berezitasun horiek ez dira murrizten kopuru-mailara. Uste izatekoa da hiztun-kopuruak zerikusia izango duela ekoizpenarekin eta, horrenbestez, proportzioa gogoan eduki beharreko irizpidea izango dela: eremu urriko hizkuntza batean ondutako literatura ezin izan eremu urrikoa ez den hizkuntza batean jorratutakoa bezain ugaria. Baina, euskal literaturaren berezitasunak ezin azal daitezke proportzioen alor soilera lotuz, testu-tipo batzuetan proportzioak gorde zitezakeen arren, (oro har, eliz liburuan), literatur genero tradizionalen barrutiko emaitzak historikoki oso urriak izan direlako: kontakizunaren kasuan, hiru mende luzetan testigantza bakar bat ere ez.

Ez proportzioen alorrera, ezta maiztasun batekin aipatu den berankortasunarenera joaz ere, argi daitezke berezitasun guztiak; zeren eta berankortasunarekin batera eguneratzeko egindako ahalegina ere azpimarratzeko modukoa baita. Ez ote, bada, eguneratzeko ahalegina Errenazimentu bete-betean Etxeparek herri-hizkuntza idazketaren iragazkitik iragazi eta hizkuntza horren goraiapamen sutsua egin izana? Ez ote, bada, eguneratzeko ahalegina, beste zenbait berrikuntzekin batera, Oihenartek maitasunezko

neurtitzetan dakarren banakoa den «ni» liriko baten eraketa? Ez ote, bada, eguneratzeko ahalegina XVI. mendean bertan hasita errefrau-biltzaileek betetako eginkizuna?

Gauza jakina da aspaldidanik euskara ez dela izan Euskal Herrian hitz egin den hizkuntza bakarra. Halaber, nabarmena da, literatur genero tradizionalak, genero epiko, liriko eta dramatikoak, leku txikia bete dutela euskal letren barrutian. Euskaldun ikasiek beren behar intelektual eta literarioak asetzeko bitarteko legez, beste hizkuntza bat hobetsi, eta euskara baztertu izanean legoke kausa, ziurrenik. Euskal Herriko gizarte-geruza ikasiak idazlan profanoa euskaraz paratzeko eta gozatzeko zaletasun handiegirik erakutsi ez izanean, hain zuzen ere. Ondorioz, euskal literatura inguratzan duten literatura handiekin erkatzeak bereziki bistaratzen duena zera da, hauetan ere historikoki (gutxienez XVIII. mendearen bigarren erdira arte) nagusiki eliz liburua ekoitzi izanagatik, honen ondoan idazlan profanoak tarte zabalagoa eduki zuela.

Egia da dokumentu literarioak galdu direla edo baten bat berrikitan aurkitu dela. Duela hamarkada eskas bat arte Lazarragaren euskarazko eskuizkribua ezezaguna zen; 1967an lehenbiziko aldiz argitaratu zen Oihenarten (1592-1667) *Arte Poetikoak* (1665) utzi du berririk: egileak esku artean izana aitortzen duen poesi eskuizkribuak galduak dira; poeta ere ba omen zen Zalgizeren idazlan poetikoaren arrastorik ez da gelditu... Beraz, bada albiterik jakinarazten duenik Lazarragak, Etxeparek edo Oihenartek egungo dokumentazioak adierazten duena baino lagun gehiago izan zituztela euskararen erabilera literarioan. Alegia, euskaldun ikasiak egun dokumentatua dagoena baino gehiago landu eta gozatu zuela euskaraz literatura, nahiz eta historiaren unerren batean, transmisioa eten izanak gure ezagueraraino garraiatzea galarazi duen.

Euskal produkzio literario idatzia bizirik iraun duena baino ugariagoa izan arren, zoritxarrez, gorde den dokumentazioa bakarrik da benetakoa. Dokumentazio horren arabera, Lazarragaren eskuizkribuaren aurkikuntzak hiru mende luzetan aurreratzen badu ere euskal kontakizunaren jaiotza, ordutik XIX. mendearen azken herenera arte itxaron beharko da genero horrek jarraipena izan dezan. Zalantzarik gabe, XVI. mendean bertan

euskal kontakizunaren sorrera kokatzea ez da huskeria, aditzera ematen duelako euskal literaturan berau inguratzen duten literaturetan bezalatsu hasi zirela gauzak, baina, dirudienez, haiek bezalatsu garatuz joatea ez zuen lortu: hiru mendetarako desagertuko da idazketaz baliatzen den kontakizuna.

Eta, zer esan antzertiaz, Hegoaldean XVIII. mendera arte dokumentatzen ez denean?

«Hutsune» hauek, transmititzera heldu denaren urritasunak, bihurtzen dute berezi euskal literatura inguratzen duten bi literatura handien aurrean: gaztelerarena eta frantsesarena. Horrela, hauek literatur genero tradizionaleri eskainitako arreta normaltzat jotzen den neurrian, euskarazkoak XX. mendera arte normaltasunik ez duela eskuratu ondorioztatu behar.

Haatik, agerikoa da euskalduna ez dela bizi izan isolaturik Europako mendebaldean. Euskarara iritsi eta euskaraz ere adierazi dira aldian aldiko pentsamendu eta korronteetatik ernetako idazlanak. Egiatzapen honen aitzinean, norbaitek proposa dezake euskal literatura idatziaren historia egitea baztertzea eta euskal letren historiarengatik ordezkatzeta. Hala, garai historiko desberdinetako letrek azaleratutako pentsamendua jasoko luke historia horrek. Garai edo aro historiko bakoitzaren pentsamendutik sorrarazitako testuei egingo lieke leku. Euskal literatura idatziaren historia, ostera, literatur genero tradizioaletako eremu hutsera bilduko litzateke.

Historia egitea jomuga duenak ezinbesteko du datuak hautatzea. Nire ustez, iragan denboretako historia ezin osa daiteke letra profanoen esparru soiletik, batik bat, esparru horretakoak ez diren testuren batzuek berebiziko garrantzia izan dutelako euskara idatziaren eraketan eta historian. Murrizketa gogorregia litzateke asmo estetikoaren nagusi duten idazlanetara mugatzea, besteak beste, inguruko literaturetako historiek ere bereganatzen dituztelako literatur genero tradizioaletatik kanpo geratzen diren testu-tipoak: dela aszetika, dela mistika... Gainera, egon zitekeen helburu didaktikoa asmo estetikoaren aurretik zuen idazlanik, gerora, xede estetikoan eginiko idazlanen batean eragin zezakeenik. Juan Mari Irigoienek idazlanen batek, kasu, badu harremanik Axularren *Gerorekin* (1643), hizkera-mailan behintzat.

Ez hori bakarrik. Gogora ekar daiteke sailkapen hirukoitza berraztertzeke saiorik ere egin dela. Zatiketa hirukoitzaren derrigortasuna auzitan jarritz, badira eskema zabalago baten alde azaldu direnak, nahiz eta, oraingoz, heldutasun eta zehaztasun gehiegirik lortu ez «laugarren generoa» deitua zedarritzean. Izendapen desberdinak erabiliz, bai «literatura meditatiboa», bai «literatura aplikatua», bai «didaktika», banaketa hirukoitzak barneratzen ez zituen hainbat testu-motaren aterpe bihurtu da.¹

Historikoki hizkuntza ofizialaren estatusa erdietsi duen hizkuntza ez dago estatus horren jabetzarik gabe laga denaren parean. Jakina, literaturaren garapena baldintza dezaketen beste alderdi batzuk ere egon daitezke hizkuntzen artean, hala nola hiztun-kopurua. Betiere, babes sendoagoa izango du hiztun-kopuru ugariako hizkuntzan sortzen duen idazleak. Halere, botere politikoak bultzatzea ala mespretxatzea, oraindik erabakigarriago da. Euskaratuko ote zen Testamentu Berria baldin eta kalbinismora bihurtutako erregina bat egon ez balitz? Albreteko Joanaren agindupean bizi zen euskaldungoa, nahiz orduko euskaldungo osoa bera ere ez zen jendetsua izango, baina, zeinahi botereren menpe bizi zena nagusiki elebakarra izateak, eta jakina, horien artean zeuden erreginarene agindupekoak, berekin ekarri zuen Erreginarene egitarau erlijiosoan euskara sartzea. Tamalez, fede kalbinista hedatzeko bitarteko moduan bakarrik hartu zuen aintzakotzat euskara.

Zantzuek adierazten dutenaren arabera, premiak soil-soilik eraman zuen euskaratik arduratzera. Alegia, Albreteko Joanak euskararen alde egindakoak bere egitarau erlijiosorako atxikimendu zabalagoa eskuratzea zuela jomuga eta ez besterik. Datua da euskara hizkuntza ofizialaren estatus gabe utzi zuela, bere erresumako beste hizkuntza komunitate batena zen bearresa ez bezala. Albretetarren Gortean, seguru asko, euskara ez zen zeharo ezezaguna. Angulemako Margaritak, Joana Erreginarene amak, babestu zituen intelektual eta idazleetako batek, Rabelais-ek, hain justu, Nafarroako Gortean igarotako egonaldi baten ondoren, bere *Pantagruelen* (1532) euskarazko zenbait hitz jasotzeak, euskararen oihartzunak Gortearaino iritsiak zirela pentsatzeko bidea irekitzen du, edo, agian, baita gehiagorako ere:

¹ Hernadi, P., 1978, *Teoría de los géneros literarios*, Barcelona: Antoni Bosch editor, 26-29.

bazirela euskaraz zekitenak. Haatik, Frantzisko I.a Frantziako erregeren arreba Angulemako Margaritaren laguntzatik ez zen erne euskaraz idatzitako testu bakar bat ere eta norbaiten idazte egintza sustatu bazuen, ez da bakarrik galdua dela, baizik eta berririk ere ez dela geratu, galdutako beste testu batzuei buruzko albisteren bat ailegatu zaigunean.

1. Aldiak zehazteko irizpideak

Kausak kausa, egun ezagutzen den uztak osatzen du euskal literatura eta uza hori da alditan antolatu behar dena. Literaturaren historiak maiztasun handiarekin literaturatik at aurkitu dutela aldia mugatzeko irizpidea gauza ezaguna da. Hala, besteak beste, irizpide kronologikoaz baliatu dira. Ez dira gutxi «mendea» kontzeptura jo, eta, unitate horren arabera, gertaera literarioak sailkatu dituzten historiak. Ez dago zertan esan: mendea bezalako zenbaki-kontzeptu bat erabiltzeak ez du inolako balio kritikorik. Izan ere, literaturgintzan eman daitezkeen aldaketek ez daukate mende-aldaketekin batera etorri beharrik. Berez, mendeka edo hamarkadaka edo urteka... literaturaren historia bat egituratzeak periodizatzeari uko egitea dakar, nahiz eta abantailarik izan dezakeen literaturaz kanpoko irizpide bat hautatzeak. Bistakoa da, mendeka, hamarkadaka edo urteka taxututako literaturaren historia batean, komenigarri den etiketa bat baino ez dela aldia, literaturaren historia ataletan banatzeko premiak sorrarazitako etiketa, hain zuzen ere. Materiala ordenatzeko modu bat da, zalantzarik gabe, baina, hortik zatiketa-modu horrek propioki historia literarioa denarekin zerikusia duela uste izatera alde handia dago.

Literaturatik landa gelditzen den periodizatzea da, halaber, irizpide politikoetan oinarritzen dena. Historian gertatutako jazoerarik garrantzizkoenak zatiketa-ardatz eraikiz, jazoera horien arabera sailkatzen du. Mendeka edo hamarkadaka moldatutako banaketa bezala, literaturaren barrutitik at du periodizatze heldulekua. Esaterako, «Erreforma» Elizaren historiatik dator; «Humanismoa», bereziki, jakinduria eruditutik... Literatura ez da gizateriaren garapen politiko, sozial edo intelektualaren isla edo kopia hutsa, horiekin eta gainerako giza jarduera guztiekin harremanetan egon arren.

Gertaerok eragin sakona dute literaturan, baita honek ere, giza jarduera horietan. Horregatik, hain justu, ganorazko gogoetarik eskatzen du, eztabai-daezinak baitira hizkuntza, literatura eta botere politikoaren arteko loturak. Jadanik adierazi denez, euskal literatura botere politikoak ofizialtasunik eman gabeko hizkuntza batean mamitutako literatura da. Besterik ere erants daiteke: inoiz ez da euskaraz mintzo zen eta den komunitate osoa barneratu duen botere politiko bakarrik eratu.

Euskaraz mintzo zen komunitate osoa hartuko zukeen botere politiko bakar baten gabeziak, irizpide politikoak jarraituz aldiak zedarritzea eragozten du. Jazoera politikoek eragina dutela literaturan ukaezina da. Urrutiago joan gabe, ikusi besterik ez dago 1936ko gerraren ostean Hego Euskal Herrian datorren isilaldia. Hala eta guztiz, onargarri da aldi berean egoera politiko desberdinen menpe bere ibilbidea egin duen eta egiten ari den hiztun-komunitate baten literatura aldietan banatzeko? Esaterako, zenbateraino izan daitezke euskal literaturan mugarri lehen gerrate karlistaren edo bigarren gerrate karlistaren amaiera, hainbat euskaldunek gerra horiek bizi izan ez dituztenean?

Euskal literaturaren historiografian arrunt samarra da bigarren gerrate karlistaren bukaeran berpizkunde aldi baten hastapena kokatzea. Hona zergatia: gerratearen amaieran ezarritako foru-galerak euskal letren berpizkunde bat ekarriko zukeen berekin.

Zinez, eremu labainkorra da kausena, gertaerak egiazta eta neur daitezkeen ziurtasunarekin ezin ziurta daitezkeelako gertaera horiek eragin dituzten kausak. Arestian aipatutako adibidearekin jarraituz, 1876az gero, euskal gertaera literarioa indartu zela baieztatu daiteke: bertsoa ugaltzen da, antzerki berria deituaren hasiera urtealdi horietan lekutzen da, kontakizuna, XVI. mendean dokumentatu den artzain-eleberriaren osteko isilaldia etenaz berriro abian ipintzen dute... Kausa, ordea, bigarren gerrate karlistaren amaierak foruak indargabetu izanak bultzatutako sentimenduetara mugatzen ote da? Berpizkunde horrek ez ote du beste eragilerik? Dela denborak aurrera egin ahala gero eta haur gehiagorengana heltzea eskolatzeko modua izatea, dela Erromantizismoak hizkuntza gutxietsiak balioztatzea eta hizkuntza gutxietsien alde egindako aldarrikapena, dela giro horretan XIX. mendean

zehir euskararengatik interesa erakusten duten hainbat euskalariren lanarekin batera hizkuntza prestigioa berreskuratzen joatea... Aipatutako alderdiek, nola aipa gabe gera zite(z)keen bat(zu) ere, ez ote zuten lagundu berpizkunde hori ahalbidetzen? Gerra karlista horiek beroriek ez ote zuten zerikusirik izan XVIII. mendearen bigarren erdiaz gero iragartzen doan izpiritu erromantikoarekin? Eta zergatik jarriko litzateke mugarrria 1876an, eta ez, adibidez, Antoine d'Abbadiek Lore-Jokoei sorrera eman zienean?

Euskaldun batzuk gerra batzuk bizi izan dituzte eta, besteak, beste batzuk. Euskaldunak zirkunstantzia historiko eta politiko desberdinetan bizi izan dira. Beraz, zirkunstantzia historiko eta politikoek berebiziko esku hartzea dutela literaturan berretsi arren, nekez aurkituko dira lurralde desberdinetako euskaldunentzat balio duten mugarri historiko eta politikoak. Faktore soziopolitikoek badute eraginik gertaera literarioan, gizartealdaketek badute eraginik literatur egituren aldaketan, baina euskal literaturari dagokionez, zaila da, ezinezkoa ez esateagatik, oinarri horren arabera eratzea literaturaren historia, osotasunari begiratu nahi bazaio behintzat.

Aldiak zehazteko irizpideen artean generoarena ere ezaguna da. Aldiok finkatzeko euskarria obraren izaerari lotzen zaionez, irizpide ontologikotzat har daiteke. Ez da aukerakoena. O. Tacca-k dioen bezala, «Tal división por géneros ofrece el inconveniente de que si se los considera inmutables, no responden a la cambiante realidad literaria, y si se los considera variables el principio ordenador carece de fundamento» (1968: 91). Beste oztoporik ere gehi dakioke: idazle jakinaren obra zatikatzen du. Genero desberdinen bidez osatutako idazlearen sorlana sakabanatzen du. Sortzailearen sorkuntza han-hemenka barreiatzen da, uste izatekoa denean generoak bereizten dituen testuen artean harremanen bat egongo dela. Horrez gain, ezin alboratu daiteke, badirela idazleak literatur genero tradizionalen arteko mugak hautsiz, generoak nahasiz eraiki dituztenak beren idazlanak. Euskal literaturaren XX. mendearen bigarren erdiko zenbait idazlanek hala erakusten dute.

Ez dira hemen agortzen literaturaren historiak aldiak zedarritzeko bilatutako sostenguak. Bada besterik ere, hala nola belaunaldietara jotzen duena.

Alabaina, egokiago dirudi, Wellek-en irizpidea aintzakotzat hartzea. Hone-la mugatzen du aldia: «tramo temporal dominado por un sistema de normas literarias, cuya introducción, despliegue, diversificación, integración y desaparición pueden trazarse» (1983: 47). Alderdi honetatik begiratuta, bistakoa da, adibidez, Oihenartek darabilen arau literarioen sistema ez dela Etxeparek *Linguae Vasconum Primitiaen* (1545) erabilitakoa. Oihenarten idazlan poetikoa *-Oten gaztaroa neurtitzetan* (1657)- bakarrik gorde izan balitz, eta Oihenartek Etxepareren obrari eginiko kritikak ezagutzeko zoria jadetsi ez bagenu ere, bataren eta bestearen testuen erkaketa hutsa aski zatekeen bi idazlanok arau-sistema desberdinek gobernatzen dituztela on-dorioztatzeko. Poetika desberdinak dituzte euskarri. Poetika desberdin horiek lizentzia metrikoen erabileran edo baliatutako erriman hasi, eta oraindik askoz harantzago doaz: figura erretorikoak eratzeko hautatutako langaien artean dauden aldeak direla, giza tipoa oinarri izatetik gizabanakoa oinarri izatera igarotzea dela...

Iragan denboretako literaturgintzaren urritasunak bere baldintzak ezarriko ditu. Mende batzuetan behintzat, ez da horren zaila izango, delako «sistema de normas literarias»en sarrera zedarritzea. Arau horien hedapena, dibertsifikatzea, askotarikitzea arakatzeak, berriz, ez du joko gehiegirik eragingo idazlan profanoek osatzen duten corpus laburrarengatik; izan ere, dagoeneko adierazi den moduan, sortutako euskal produkzio literarioa bizi-rik iraun duena baino zabalagoa izanagatik, eskura geratu den dokumentazioa bakarrik da erreala, eta horren argitan, Lazarragak edo Etxeparek indarrean jarritako arau-sistemek ez zuten ez hedapen, ez dibertsifikatze handirik izan. Ezta Oihenartenak ere.

2. Bilakaera

Wellek-en definizioan bi ardatz gurutzatzen dira. Bata, nolakotasunaz ari da; bestea, denboraz. Hau da, denbora-epe jakin batean jarraitzen den arau literarioen sistemaz dihardu. Arau literarioen sistema denboraren ardatzean kokatu beharrak arazo bat baino gehiago planteatzen du. Hona, arazo horietako bat, adibide baten bidez azalduta. Demagun, alegia. Aldi neoklasi-

koaren adierazpen da alegia eta aldi erromantikoak agerrera egin ostean hasten da jorratzen euskal letretan. Nahiz autua, nahiz alegia, Erromantizismo bete-betean garatzen dira euskal literaturan. Bestela esanda, Neoklasizismoari egotzitako denbora-tartea igaroa denean lantzen dira bultzada klasiko batetik erretzen diren autua eta alegia generoak. Txosten honen lehen lerroetan beraietan aipatu da euskal literaturaren berankortasuna: mugimendu literarioak inguruko literaturetara baino beranduago heldu izana. Halakorik badela onartuz, ñabarduraren bat ere gehitu da: zenbait letradunek euskal letrak eguneratzeko egindako ahalegina, hain justu. Dena den, ahalegin horretan ez dirudi historian zehar beti berdin-berdina izan denik abiadura: noizbait motel samarra, hurrena, oso motela izatera ere iritsi da. Motela edo oso motela izan denean, nola jokatu? Esaterako, non egin beharko litzaeke leku XIX. mendeko alegiei, Neoklasizismoari eratzitako denbora-tartea amaitutzat emanik Erromantizismoarenean dabiltzanean inguruko literaturak eta euskal literaturan bertan ere izpiritu erromantikoak agerrera egina duenean?

Egia da aldi batetik bestera ez dela igarotzen bat-batean eta aurreko aldi-ko ikuskeratik mamitutako obrak berrietatik mamitutakoekin batera sortzen direla. Errenazimentua behatu besterik ez dago, eta ez bakarrik XIV. mendearen hasieratik bertatik aldi hori Italian jaioa delako, Europako mendebaldeko beste leku batzuetan XV. mendearen bigarren erdira arte, nahiz XVI. mendearen lehen erdira arte, eta baita mende horren bigarren erdira arte ere, itxaron behar denean, baizik eta XVI. mendearen lehen hamarkadatan beraietan ez delako aurkitzen Europa osoan leku bat zeinetan agerri oro Errenazimentua den berrikuntza horren adierazpen den². Errenazimentua loretan egon arren, testu oro ez da Errenazimentuaren adierazpen: mundu-ikuskeraren berriaren eredu diren testuen ondoan Erdi Aroko ikuspegitik taxututakoak dira.

² «Hemos de dar por descontado que ni aun dentro de esos límites [que para nosotros sitúan la fase más caracterizada del período entre 1450 y 1550], ni siquiera en las primeras décadas del siglo XVI, en ningún lugar de Europa encontraremos que todo lo que vemos es Renacimiento y nada más que novedad renacentista.» Maravall, J. A., «La época del Renacimiento», in Rico, F.; López Estrada, F., 1980, *Historia y crítica de la literatura española. Siglos de Oro: Renacimiento*, Barcelona: Editorial Crítica, 46.

Garai batean, garai asko bizi dira: sentsibiltate eta adierazpen-forma anitzak. Aro historiko batean mundu-ikuskerak desberdinak azaleratzen dira aldi berean. Nonahi eta noiznahi gertatzen da. XX. mendeko euskal literaturatik ateratako adibide franko aipa daiteke. Esaterako, bada alderik berrogeita hamarreko urteen bukaera aldera eta hirurogeiko hasieran Txillardegik eta Eusebio Erkiagak idazten dituzten eleberriei darien mundu-ikuskeretan. Dena den, ez dago XX. mendera jo beharrik, ez bigarren erdiaren hasierara, ez geroagoko garaietara ere, mundu-ikuskeren aldiberekotasuna ikusteko; XIX. mendean bertan ere, oinak Erromantizismoan zituzten idazlanekin batera, izpiritu neoklasiko batean zituztenak -alegiak, kasu- erne zirelako.

Gauzak horrela, nola jokatu bi ardatzekin, testuaren nolakotasunari eta denbora-tarteari erreferentzia egiten dietenekin?

Aukera bat honakoa izan daiteke: aldi berri baten sorrera zehazteko unean-unean abangoardia eratzen duen testua hautatu eta horren inguruan harilkatu aldiak izan duen bilakaera, testu hori abiapuntu eta erreferentzia gisa hartuz. Ordu arte ezezaguna zen berrikuntza dakarten testuen argitalpen-urteak jarri mugarri eta mugarrion artean ekoiztutakoari leku egin: 1545, 1657 urteak mugarri ukaezinak dira, eta aurrerago, irizpide berbera jarraituz, Neoklasizismorako edo Erromantizismorako jauzia islatzen duten lehen idazlanen argitalpen-urteek ezarriko lituzkete mugarriak. Bestela esanda, *berritasuna* litzateke bilakaeran indarrean legokeen irizpidea. Katebegi berria historia osatuz doan katean. Irizpide horrek ez du inongo zerikusirik balioarekin, noski. Ebaluazioa berritasunaren mailakoa litzateke, eta esan beharrik ere ez dago: berria izateak ez ditu bere baitan barneratzen baliotsua edo ona ezaugarriak. Bistakoa da, berritasuna irizpideak beste irizpide batzuk baztertzen dituela, dela kalitatearena, dela irakurleak egindako harrerarena... Hartzaile zabalaren arreta erdietsi izanak edo testuaren bikaintasunak gabe, berritasunak bihurtuko luke idazlana mugarri.

Berritasuna irizpide legez hautatzen bada, Neoklasizismoak kutsu erromantikodun lehen idazlanak agerrera egin arteko iraupena du. Aldi honen bilakaeraren berri eman ostean, garaikide izan d(it)uen beste arau-sistema batetik (edo batzuetatik) moldatutako idazlanentzako tartea irekiko litza-

teke. Jardunbide horri eutsiz, ikuskera desberdinak euskarri dituzten idazlanak aldi berean bizi direla, elkarrekin bizi direla agerraraziko da: aroak baten duena, ikuskerak bereizten du. Denbora partekatzen dute, ez horrela, arau literarioen sistema.

Garai batean ez ezik, testu berean bertan ere, atzeman daitezke izpiritu desberdinetatik jaiotako zatiak. Beren artean alderik izan baduten Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiaera*, Oihenarten *Oten gaztaroa neurtitzetarena* eta Juan Antonio Mogelen *Peru Abarkara* (1881) joko da baieztapena azaltzeko. Ez dituzte osatzen adibide berdin-berdinak, Etxepareren eta Oihenarten testuek ez dutelako Mogelenari darion batasun-mailarik. Hala ere, badute kidetasunik: jasotzen dituzten langai eta langaion antolaketa lokarri handiagoz ala txikiagoz kateatu, emaitza liburu edo liburuxka bakarrera bildu zuten, arestian izendatutako izenburupean argitaratutakora, hain justu.

«...eta baskoek, berzek bezala, duten bere lengoajian eskribuz zerbait doktrina, eta plazer hartzeko, solas egiteko, kantatzeko eta denbora iragaiteko materia»³ izan dezaten idazten omen du Etxeparek. Paratestuan agindutakoa testuratu zuen: euskaldunen hizkuntza «eskribuz» jarri eta argitaratu izana ez ezik, doktrina eta plazeraren alderdiak aintzakotzat hartu zituen.

Linguae Vasconum Primitiaen erabilitako grafiaz René Lafon-ek burututako azterketan, bi ondu aldi izan zituela ondorioztatu zuen: lehen hamahiru koplak ondu aldi batekoak zirela, eta, hitzaurre, hamalau-hamabostak, aldez, bigarren ondu aldi batekoak.⁴ Batzuk idaztetik besteak idaztera denbora-tarte bat egon zenaren salaketa bezala zekusan behatutako grafia-aldaketa. Haatik, bada beste alderik ere, grafiak bereizten dituen bi zati hauen artean: Erdi Aroko airea arnastetik Errenazimentukoa arnastera igarotzen da. Honela bada, bilakaera batez hitz egin daiteke Etxepareren idazlanean.

Oihenartek *Les proverbes basques recueillis par le Sr d'Oihenart, plus les poesies basques du même auteur* (1657) liburuxka argitaratu zuen. Atsotitzak

³ Etxepare, B., 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*, Bilbo: Euskaltzaindia, 1995, 23.

⁴ Lafon, R., 1951, «La langue de Bernard Dechepare», *BRSVAP*, VII, 312.

eta poesiak liburuxka bakarrean: guztiak euskaraz emanak egotea lotzen zuen «basques» horrek, hain zuzen ere. Batuketa moduan -«plus»- aurkeztu eta, atsotitzen saila bukatu ostean, izenburu batez hornitu zituen poesiak: *Oten gaztaroa neurtitzetan*.

Atsotitzak alboratu eta poesiaren barrutia behatuz, aipatu berri den liburuxkan barneratu zituen neurtitzak, *Oten gaztaroa neurtitzetan* izenburua daraman atala alegia, oso nabaria da maitasunaz dihardutenetan Errenazimentua ezaugarritzen duen indibidualismoa, «ni»a guztiaren neurri izatea. Inoren ordezkari ez den «ni» bat da bere kexuak kanporatzen dituen edo maitea laudatzen duena: bete-betea erantzuten dio «ni» liriko bati. Ez da horrelakorik ageri debozizko poesietan. Debozizko poesietan kristau-doktrinak irakasten duena azaltzen du: ez dago «ni»rik bere neurrira bizitako erlijiotasunik adierazten duenik, galderak dituenik, zalantzek harrapatuta daukatenik... «Ni»a desagertu egiten da debozizko poesietatik, doktrina ikasgai bihurtzeko. Maitasunezko neurtitzak paratzen dituen Oihenart da Oihenart errenazentista, eta ez debozizkoen paratzailea, guztiak liburuxka berean argitaratu izanagatik.

Liburuxka berean argitaratu zituen, bai, ez edonola, horregatik, lehenbizikoetatik bigarrengoetarako iraganbidean barne-koherentzia gordetzea bilatu zuelako. Batzuen eta besteen artean ez dago jauzi bat, iraganbide bat baino: XVII. poema. 1653ko gertaera batek bultzatutakoa da berau: emazte zuen Joanaren heriotzak, hain justu. Maitasunezkoetatik debozizkoetara igarotzeko darabilen poema horretan dioenez, aurretik euskaraz ia ezezagunak ziren musak luzaroan zerbitzatu eta ezagutzera eman ditu. Horra hor, zorretan zirela uste izateko eta beraiengana laguntza eske zuzentzeko arrazoia, emazte Joana gaitzak jo zuenean. Joana hiltzean heriotzaren erantzule egiten ditu: ez dutela babestu ondorioztatzen du. Horren kariaz, aurrerantzean inoiz ez dutela izango agindupeko hitzematen du.⁵ Eten du musekin harremana. Orduan, *Oten gaztaroa neurtitzetan* argitaratu eta handik hiru

⁵ «beraz nizaz hain axol guti / duzuen gero, zuen zerbitzuti / naiz oraidanik ment'orotan / jalkiten ez itzultzekotan». Altuna, P.; Mujika, J. A. (Ed.), 2003, *Arnaud Oihenart. Euskal atsotitzak eta neurtitzak. Proverbes et poesies basques. Proverbios y poesías vascas*, Bilbo: Euskaltzaindia, (117-120 bertso-lerroak), 438.

hamarkadetara Bernard Gasteluzarrek bere *Eguiaic Catholicac* (1686) idazlanaren bigarren partean adierazi zuen nahiarekin⁶ inplizituki bat egiten du Oihenartek: musa profanoek eragindako etorria baztertu, Jainkoarengandik letorkeen etorriagatik ordezkatzeko. Gisa horretan zurtzen du maitasunezko neurtitzetatik deboziozkoetara igarotzea: etorriaren eragilean aldaketa.

Maitasunezko eta deboziozko neurtitzak ondu eta azaldu den moduan uztartu bazituen ere, bere burua maitasunezkoen egiletzat nabarmentzeko eta deboziozkoekiko atxikimendutik askatzeko joera sumatzen zaio. Guztiak maisu legez argitaratzen dituela iragartzen du, hots, euskaraz neurtitz zuzenak paratzea ez dela zaila erakusteko, baina deboziozkoek harako «J'ai fait ajouter à la fin quelques rimes pies, pour exciter ceux qui ont plus d'affection et d'aptitude que moi à la Poésie à en faire de meilleurs et en plus grand nombre» eransten die (Altuna; Mujika 2003: 301). Ez da deboziozkoetatik aldentzeko uzten duen marka bakarra, frantses hutsean idatzitako hitzaurre horretan bertan; izan ere, neurtitzak bi ekinaldiren fruitu direla aitortzen du, maitasunezkoak gazte denborakoak eta gainerakoak argitalpenaren lehenaldi hurbilekoak, baina izenburua jartzerakoan gazte denborakoak soil-soilik ditu gogoan: *Oten gaztaroa neurtitzetan*. Hitzaurrean esaten duenez, XVII.a eta jarraian zetozen deboziozkoak ez ziren gaztetakoak, hirurogei urteak atzean utzita zituen gizon batenak baino.⁷ Nahiz eta hirurogei urteak bete ondoren argitaratu zuen bere euskal idazlana, hitzaurrean jakinarazitakoaren arabera, XVII. poema honen aurretik zetozen hamaseiak gaztetan moldatutakoak ziren. Hortaz, gaztetakoez eta zahartzarokoez osaturik egonagatik, hartzaileak eskuratzen duen lehen informazioan, izenburuan, aipurik ere ez «zahartzarokoei». Dirudienez, maitasunezkoak deboziozkoak baino «bereagotzat» zituen edo mezu hori helarazi nahi izan zuen behintzat. Hau da, «ni» errenazentista oinarri zutenekin, eta ez doktrina irakastera bideratutako deboziozkoekin, identifikatzen da.

⁶ «Urrun adi, Parnaseko / Musa zahar profanoa, / Eta zato, zeruko / Musa berri dibinoa». Akeso-lo, L. (Ed.), 1983, *Bernard Gasteluçar. Eguiaic Catholicac salbamendu etemalaren eguitemo necesario direnac*, Bilbo: Euskaltzaindia, 63.

⁷ Seguru asko hirurogei urteak beteak zituen gizonak ondu zituen poesia guztiak, nola maitasunezkoak, hala deboziozkoak; izan ere, 1657 arte ez du argitaratzen euskal lanik, baina, berak gazte denboran paratutakotzat aurkeztu zituen batzuk, eta argitalpen-urtetik hurbileko moduan, besteak.

Beste era bateko adibidea antzeman daiteke Mogelen *Peru Abarkan*. *Peru Abarkak* indar neoklasiko bati erantzuten dio. Gertatzen dena zera da, aire erromantikoko osagai batzuk ere bereganatzen dituela: Peru, «Basarteko» katedraduna, baserritar «bakartia» da, komunitate berezitu baten ordezkari moduan eratutako pertsonaia... «Basarte»k eta «bakarti»k intelektualismo ilustratutik urrutiratuz, Naturara itzultzeko gonbita luzatzeaz gain, gauza jakina da Erromantizismoa, nola gizabanako mailan, hala giza komunitate mailan, singularizaturik, bereziturik dagoenaz arduratzen dela.

Idazlan berean aldi desberdinetako arrastoak sumatzeaz landa, gerta daiteke, baita ere, aldi horietako baten pentsamendutik jalgitako testu-zatia aldi horrek landutako estetika-moduarekin bat ez etortzea. Berriro Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiaen* erreparatuz, nabaria da hitzaurrea eta azken bi koplak ikuskera errenazentista batetik ernetakoak direla; corpus hori, ordea, ez dago eraikita Errenazimentuak oso bereak zituen zenbait ezaugarritatik. Banakoturik dagoen gizatalde zehatz baten hizkuntza laudatzen, edo oso errenazentista den idazlanaren egile izatearen harrotasuna erakusten badu ere, -lehen egilea izateak areagotzen duen harrotasuna, gainera- Errenazimentuak oso berea izan zuen forma lantzea ez zuen gune bihurtu: fintasun formal ezititsuenekin jolasteak ez zuen erakarri. Corpus errenazentista hori ez da edertasuna kategoria esentziazat daukan norbaitengandik jaiotako fruitua.

Erdi Arotik, Errenazimentutik... bildutako uzta urria izan arren, utzi zuten lekukotasunik euskal literaturan. Aurrerago, XVIII. mendean, ez da faltako izpiritu neoklasikotik sortutako idazlanik. Jakina denez, helburu didaktikoak gobernatzen duen aroa da. Ez gurean, ezta inguruetan ere, ez zen izan poesiak emaitzarik gorenena lortu zituen garaia. Euskal letren mundua historikoki erabilgarritasunarekin ondo uztartu denez, oso eroso zetorkion. Horren eroso, non, ekoizpenak bistaratutakoaren arabera, testu erabilgarria XVIII. mendearen mugak zeharkatuz, kementsu sartuko den XIX. mendean barrena, elkarriketaren eta batik bat alegiaren ugaritasunak salatzen duenez.

Edozein kasutan, bada Erromantizismoaren erroetan elikatutako idazlanik XIX. mendean, indarrean dirauen aurreko aldiko ikuskera oinarri duten

idazlanekin batera. Alegiaren kasua da nabarmenena: XIX. mendean jorrazten diren genero epikoen eta dramatikoek gainetik dago kopuruz.

3. Zer ulertzen da idazlanaz?

Erromantizismoaren erroetan elikatutako idazlanik badela XIX. mendean esaten zen arestian, baina poesiaren barrutian, zer ulertzen da idazlanaz?

XIX. mendean, bereziki Erromantizismo berantiar baten garaian, ordu arte ezezaguna zen neurrian hasten dira idazketaz baliatzen literatur genero tradizionalak testuak garatzeko. Eskolatzea gehiagorengana heltzen da. Mendean zehar aurrera egin ahala, gero eta gizarte-geruza zabalagoetara hedatuko da irakurtzen eta idazten ikasteko ahalbidea, nahiz eta horietako asko eskola handiegiaren jabe izatera ez iritsi. Ondorioz, ordu arte beste irtenbiderik gabe beren behar literarioak ahotsa bitarteko baino ase ezin zitzaketen gizarte-maileri irakurketa-idazketak ezagutzeko aukera irekitzen zaie. Jakina, beren kultur erreferentziek ahozkoatasunean egoten jarraitzen dute; orain, ordea, erreferentzia horiek mundu idatzira eramateko gauza dira. Bertsopaperak deituak horren erakuskari garbia dira. Badira, baita ere, kopiatzaile bat eskura daukaten agrafoak, beren ahozko sorkariari letrak dakarkion iraunkortasun zehatzago eta sendoagoa bermatuko dietenak.

XIX. mendeko euskal letretan argi gelditzen da, erdaraz bada ere, irakurtze-idazketen ikasketa jendarteratzen doala, «gehiengoetako» batzuei behintzat, lehenbiziko aldiz kulturaren parte hartzeko gonbita luzatzen zaiela. Halaber, agerikoak dira gonbit horren mugak: letrak bereiztea jadetsi. Trebetasun hau lortzeak ez dakar berarekin goi-mailako kultura bat norberregatzea, noski. Zer esanik ez, ezta kultura poetiko landu bat ere.

XIX. mendeko poesiak ez zuen gainditu bertsopaperaren barrutia, honako zentzu honetan bederen: salbuespen bakanen bat izan ezik⁸ ez dago poesi liburu bakar bat ere; hots, ez dago batasun baten azpian eratutako poesia-

⁸ Jean Martin Hiribarrenek (1810-1866) 1853an eman zuen argitara 5428 bertso-lerroz osatutako *Eskaldunac: Iberia, Cantabria, Eskal Herriac, Eskal-Herri bakhotchka eta hari darraicono*. Urte berean *Montebideoco berriac* (1853) ere plazaratu zuen.

multzorik. Baieztapenak berdin balio du, Bilintx edo Etxahunentzat, Iztueta edo Elizanbururentzat, Arrese Beitia edo zehatz-mehatz bertso paper izenaz izendatu diren bertsoen egileentzat. Hauek izan ziren arrakastarik handiena erdietsi zutenak, enkarguz eta kobratuz ere egin baitzituzten: euskal XIX. mendean ez dago bertso egilerik enkarguz eta kobratuz jardun zuenik bertso paper egile hauetatik kanpo. Arrunki bertso paper egiletzat jotzen direnak eskola gutxikoak dira. Baita eremu horretan lekutu ohi izan ez diren Bilintx edo Etxahun ere. Kultura poetikoaren mailan bada alderik XIX. mendeko bertsoegileen artean, ez horrela, hauen idazlanen formatuan: luzera handiagoko edo txikiagoko bertso papera. Ez da gaintitzen bertso soltearen maila: Lore-Jokoetako sariketen oinarriek bertso soltea eskatu izanak, hauen ugalketa eragin zuen. Alabaina, sariketon eskakizunetatik at ere bertso soltea paratu zuten, bertso-liburuak zekarren erronkari aurre egin gabe.

Bertso solteoz atondu da bildumarik. Hala, goian aipatutako idazleen nahiz aipurik gabe geratu diren bertso solteak liburu batera bildu dira, ez egilearen eskutik gehienetan⁹, baizik eta edizio-prestatzaile batenetik¹⁰. Horiek horrela, gutxienez, bi arazo planteatzen dira. Lehenik eta behin, XIX. mendeko poesia mintzagai, zer ulertzen da idazlanaz? Bigarrenik, nola kokatzen da egile berak bultzada literario desberdinetatik mamitutako obra? Lehen galderari dagokionez, badirudi idazlan izendapenarekin edo beste izendapenen batekin bertso solteari egin beharko litzaiokeela erreferentzia, horretara laburtzen baita egileak batasunen batera menderatuz aurkeztuta-

⁹ Bada egileak berak kaleratutako ediziorik. Esaterako, F. Arrese Beitiak prestatutako *Euskeriaren liburu kantaria* (Bilbo: Jose Ayastuy, 1900) eta *Asti-orduetako bertsozko lanak* (Bilbo: Jose Ayastuy, 1902). *Euskeriaren liburu kantarian* «Euskaldun neure adiskide onai» izenburupean eginiko hitzaurrean zioenez, «zuei eskeinten deutsuedaz hemeretzi urte onetan argitaratu dodazan kantu errikoiak, eta gañera beste neuk ipiniriko kantu pillotik aterata ezarri deutsedazanak bere bai», 3. Askoz laburragoak dira F. Lopez Alenek edo Serafin Barojak prestatu zituzten edizioak. Lopez Alenek *Josetxoko* (Donostia, 1896) «Irakurtzalle adiskidia»ri zuzendutako lehen hitzetan aitortzen zenez, «Lan txiki ontan bildu ditut bertso banako batzuek», 4. Serafin Barojak *Gazi-gezak. Poésias prosáicas en Vasceuce y Castellano* (San Sebastián: Imprenta de Baroja, 1875) prestatu zuen.

¹⁰ Aurreraxeago aipatuko direnei, besteak beste, *Bordel bertsoaria* (J. M. Satrustegiren edizioa, Auspoa, 1965) edo *Poèmes Basques de Salvat Monho (1748-1821)*, (P. Lafitterren edizioa, Ikas, 1972) erants dakieke.

ko corpora. Eskuarki bertso paper deitua, Lore Jokoen urtez urteko oroitzadazkiak edo aldizkariak ditu argitalpen-leku XIX. mendeko bertsoak. Ez dago bertso egilerik bertso liburrako jautzia egiten duenik, elkarrekin harremanetan dagoen bertso-multzoa moldatzea xede duenik. Lotura bertso soltera murriztu eta bertso solteak pilatuz doaz.

Badira bertso solte horiek sailkaturik eman dituzten edizioak, hala nola, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet Etchahunen*¹¹ bildumak «poésies autobiographiques», «poésies satiriques» eta «poésies de circonstance» atalak bereizten ditu edo *Parnasorako bideak* (1896)¹² zortzi atal. Bada, sailkapenik gabe argitaratu den bildumarik ere: Bilintxen *Bertso ta lan guziak*¹³ edo Elizanbururen *Elizanburu. Bere bizitza ta lanak. Su vida y obras*.¹⁴ Dena den, sailkapenaren iragazkitik iragazitako bilduma izan ala ez, arnas desberdinetatik jaiotako bertsoz osaturik daude.

Pilatzen dituzten bertso solteak arnas beretik ernetakoak ez direla erakusteko, hiruzpalau adibide baino ez. Felipe Arrese Beitiaren (1841-1906) «Euskara eta foru kantuak» deituak¹⁵ eta egile beraren alegiak¹⁶ edo Grazien Adema «Zaldubi»k (1828-1907) eskuizkribu berean idatzi zituen¹⁷ «Bildotxa eta otsoa» (1873) nahiz «Belea eta axeria» (1873) batetik, eta, demagun, «Eskualdunak» (1892) zein «Gauden gu euskaldun» (1893)¹⁸ bestetik, ez dira bultzada-modu berdinetik jalgitakoak. Zer egin behar da, Zaldubi neoklasikoa eta erromantikoa bereizi? Eta non lekutuko litzateke, Eusebio Maria Azkueren *Parnasorako bidea? Parnasorako bidea* Resurreccion Mariak, Eusebio Maria Azkueren semeak, aitak 1860-1861 urteetan idatzi zuen

¹¹ Jean Haritschelhar-ek prestatutako edizioa, Bilbao, 1970.

¹² Resurreccion Maria Azkuek moldatutako edizioa, Bilbo: Astuitar J.-n moldagintza.

¹³ Antonio Zavalak prestatutako edizioa, Donostia: Auspoa Liburutegia, 12, 1962.

¹⁴ Antonio Maria Labayenek atondutako edizioa, Donostia: Editorial Auñamendi, 1978.

¹⁵ Itziar Urrutia Zorrozuak eginiko sailkapenetik jaso. Ik. *Felipe Arrese ta Beitia: idazlan guztiak*, I, Bilbao: Bizkaiko Foru Aldundia, 1999, 79-222.

¹⁶ Itziar Urrutia Zorrozuak taxututako bilduma, II. liburukia, 747-787.

¹⁷ Adema, Gratien «Zaldubi», 2008, *Artzain beltzaren neurtitzak*, Bilbo: Euskaltzaindia. Argitalpenaren paratzailea: Henri Duhau.

¹⁸ Henri Duharen edizioan, hurrenez hurren, 79-81; 82-83; 181-193; 194-202.

EUSKARAZKO VERSOAK, neurri askotan *apainduak*. *Imini dituzana da Eusebio Maria Dolores Azcue-koa*, 1861 garren urtian eskuizkribuaren argitalpena da. Argitalpenak «Apolo eta Musak»¹⁹ izenburupean jasotzen dituen neurtitzei, bai alegiei tarte egiteak Neoklasizismora igortzen badu, «iiiAntxiñarik ona!!!»-ri²⁰, bere aldetik, kutsu erromantikoa dario.

Eragozpen handiegirik gabe sumatuko dira ezaugarri erromantikoak Etxahunen poesia autobiografikoetan, baina gainerakoetan?

Mitxelenak Bilintx «la voz más auténticamente romántica de la literatura vasca»tzat jo zuen (1960: 132). Zinez, ukaezina da Bilintxen lotura Erromantizismoarekin. Hori bai, paratu zituen bertso guzti-guztiak ez dira Erromantizismoaren adierazpen.

Honela bada, mende luzetan, XVII. mendetik XX. mendera arte bertso soltearen eskusibotasuna salbuespenen batek baino ez du hausten mundu profanoan. Bertso solteak ontzean, oraintxe heltzen zioten nola alegiari, hala erlijioari, nola satirari, hala gabon kantari... eta, jakina, bere identitatea galduz zihuan giza komunitate bateko partaide ere sentitzen ziren eta galerak agerian utziz identitatea finkatu eta aldarrikatzeari nahiz «ni» batek barnean ezin gorde zitzakeen sentimenduak kanporatzeari ere ekin zioten.

Bestalde, lantze-mailari dagokionez, bada alde oso nabarmenik aldizkari desberdinetan argia ikusi zuten poesietan. Ohikoena ez izanagatik, aurkitzen da forma lantzean arreta oso berezia jarritakorik ere. Esaterako, Antonio Arzak-en «Baga»²¹ poema aipa daiteke, poesia espazialean urratsa.

Nola antola daitezke mugimendu literario desberdinetan sustraiak dituzten egile beraren idatziak? Eta oraindik gauzak gehiago korapilatzeke, estilo jasoko, ez hain jasoko, herrikoiko ala oso herrikoiko bertsoek betetzen dute XIX. mendea. Herri-literaturaren eta literatura landuaren arteko bereizketara egin beharko litzateke? Egia esan, bide ikaragarri labainkorrean sartzea

¹⁹ *Parnasorako bidea*, 293-307.

²⁰ *Parnasorako bidea*, 199-204.

²¹ Arzac, A., 1890, «Baga», *Euskal-Erria*, XXIII (1890), 202.

lekarke; izan ere, lehenik eta behin, herri-literaturaz zer ulertzen den zedarritzea eskatuko luke eta lantegi nekeza dirudi.

Herri-landu bereizketara jotzeak, bataren eta bestearen arteko mugariak jartzeko sortzen dituen oztopoez gain, geroagoko garaietarako ere banaketa atxikitzea galdatuko luke barne-koherentziak. XX-XXI. mendeetara hedatuko genuke sailkapen hori?

XIX. mendeko bertso-gileak kultura poetikoaren mailak edo bertsoen lantze-mailak bereizi arren, bertso soltea paratu izanak uztartzen ditu. Adierazi behar den ezaugarria da, poesia idazlanaz arrunki ulertzen dena barne-lotura gordetzen duen bertso-multzo batez osatuta dagoelako.

Bere ahulezia guztiekin ere, bertsoa da jaun eta jabe XIX. mendeko idazte-egintza profanoan. Prosa narratiboa hiru mende luzetako antzutasunaren ostean, lehen urratsak ematen hasten da. Baita antzertia ere, Hegoaldean behintzat. XVIII. mendeko lehen testuaren ondotik datorren mende bateko isilaldia eta gero, XIX.aren azken laurdenean berragertzen da. XX. mendearen hastapenetan gisa honetan epaitu zuen Etxegaraik antzerti jaio berria:

De profundos análisis psicológicos, de ese andar por los laberintos y sinuosidades del alma y mostrar al exterior los más complicados estados de conciencia, no se hable, pues sería realmente demasiada exigencia pedir tales maravillas á un teatro que todavía está, y debe estar, en su infancia, porque no es posible que formas de arte como ésta nazcan adultas, ni que en veinte años recorran el espacio que otras más adelantadas han recorrido en siglos (1901: 50).

4. Ondorioak

- a) Ezer baino lehen, paradoxa moduko bati aipamena. Goitik behera politika orokorrak eta egitura horren barnean hizkuntza-politikak baldintzatu duenean euskal literaturaren garapena, justu, euskal literaturaren historia periodizatzeke irizpide soziopolitikoak alde batera uztea gomendatu da. Arrazoia, berriz, euskal komunitatea inoiz ez gobernatu izana botere politiko bakar batek eta, ondorioz, gertaera soziohisto-

riko berdinak ez bizi izana. Botere politiko bakar baten azpian behin ere ez egonagatik, gertaera soziohistoriko erabakigarri bat partekatu du euskal komunitate osoak: Euskal Herrian hitz egiten ziren beste hizkuntzei ez bezala, hizkuntza ofizialaren maila ukatu izana euskarari, estatus hori aitortzeko ahalmena zuten botere politikoek.

Zinez, gertaera erabakigarria dirudi euskal literaturaren historia azaltzeko. Izan ere, Errenazimentuan, estatu modernoek sorrerarekin, estatu desberdinek herri-hizkuntza bati hizkuntza ofizialaren maila emanaz, hizkuntza landu bihurtzeko ahaleginari lotzen zaizkionean, inongo estaturen babesik gabe, euskaldunak ere heltzen dio egitekoari, lehenbiziko betebeharretik bertatik hasita: idatziz jarri. Etxepare ez zuten bakarrik laga zeregin horretan: poesia eta prosa narratiboa jorratzen dira, errefracuak biltzen dira... Lehen urrats hauek sendotuz joan ordez, ahulduz doaz. Euskal Herrian hitz egiten ziren hizkuntza ofizialak indartu ahala, indargabetuz doa euskara, XIX. mendean gizarte-baldintzetan datozen aldaketek (haurren eskolatzeari hedatu, hizkuntza prestigioa irabazten joan...) berriro normalizazioranzko biderantz zuzentzen duten arte. Jarrera horri eutsiz eta areagotuz, behingo batean, kantitatez ez bada ere, -eremu urriko hizkuntza baita euskara- asmoz eta kalitatez inguratzen duten literaturen parean kokatzea lortu arte XX. mendetik aurrera.

- b) Euskal literaturaren historia aldietan banatzeko aukera bat irizpide kronologikoa jarraitzea da, baina, onartuz mendea bezalako zenbaki-kontzeptu bat etiketa bat baino ez dela. Gertaera soziopolitikoak euskarri eraikitzea baztergarri litzateke, euskal komunitate osoarentzat baliagarriak liratekeen mugarrak ezartzeko gaitasunik ez izateagatik.
- c) Irizpide literarioetara jotzea dirudi egokiena, modu hertsian hartu barik horratik. Testu profanoen esparrua gaundituz, beste hizkuntza batzuetan ere ondu izan dituzten eta literaturaren historietan tokia izan ohi duten testu-tipo erlijioso erabakigarrienak alde batera utzi gabe: dela biblia-itzulpena, direla aszetikak edo mistikak eskainitako fruiturik funtsezkoenak... Beraz, hiru literatur genero tradizionalen eremua, laugarren bati zabalduko litzaioke: literatura aplikatua edo didakti-

koa... deitu izan denari. Unean-unean abangoardia markatuko lukeen idazlana abiaburu, abian jarri duen aldiaren jardunbidea azalduko litzateke, jarraian, garaikide izan arren, beste mundu-ikuskera bat darien idazlanei leku egiteko. Bestela esanda, aldiari denboraren ardatzean egotzitako iraupena lehenetsiko litzateke, tarte horretan oinarrizko uniformetasun estetiko bat erakusten duten idazlanak jasoz. Aldiak biltzen duenaren azterketa amaitu ondoren, denbora-tarte horretan beste ikuspuntu batetik taxututako idazlanen txanda letorke. Jakina, ez da biribil-biribila aurkeztutako aukera; esaterako, arestian aipatutako XIX. mendeko zenbait bertso-gileren lana zatikatzea eta barreiatzea ekarriko luke.

- d) Herri / landu bereizketak berez konplexua dena are konplexuago bihurtzen du. Ez bakarrik bien artean mugarri finkoak ezartzearen ezintasunarengatik, baita modu nabarmenean herri-adierazpen izan denak ere, bertso-paper gisa ezagutuak, kasu, beste sistema batean funtzionatu duelako. Gainera, XX-XXI. mendeetara hedatu beharko litzateke banaketa.
- e) Eragozpen frankori aurre eginaz XXI. mendera iritsi den hizkuntza batean garatutako literatura da euskarazkoa. Europa bertako zenbait hizkuntzekin alderatuta oso goiz letraz baliatu dena idazlan profanoak moldatzeko. Ez, noski, inguratzen zuten gaztelera edo frantsesarekiko. Horiekiko harremanean ez da izan, ez goiztiarra, ez, inondik inora, aberatsa. Baina, hizkuntza horietan -eta beste hizkuntza ofizial batzuetan: ingelesa, alemana...- landutako literaturetan ala eremu urriko hizkuntzetan jorratutakoetan erreferentzia bilatzea da aukera. Badirudi, lehen aukera egokiagoa dela; azken batez, ukaezinezkoa baita, gutxienez globalizazioa heldu arte behintzat, euskal komunitatearen kultur harremanik sakonenak horiekin izan direla: euskal letratan izan duten eragina oso nabarmena da. Badu desegokitasunik euskara inguratzen duten hizkuntza handietan burututako literaturen historien jarraipena eginaz, euskal literaturena eraikitzeak: euskararen parean egon ez diren hizkuntzetako literatura hautatzen da eredu jartzeko. Bistakoa denez, erreferentziaren aurrean beti azalduko da euskal literatura txiki, ahul, baita noizbait ezgauza ere, ez direlako

maila berean egon hizkuntzak. Maila berean egon ez diren eta ez dau-
den hizkuntzetan mamitutako literatura erreferentzia moduan har-
tzea da, azken finean, euskal literaturari egotzi izan zaizkion hainbat
ezaugarriren eragilea: berankorra, idazlan profanoetan urria, eta oro
har, aurreko lerroetan mintzagai izan diren «berezitasunen» jabea.

Aipatutako bibliografia

AKESOLO, L., (Ed.), 1983, *Bernard Gasteluçar. Eguiac Catholicac salvamendu eter-
nalaren eguiteco necesario direnac*, Bilbo: Euskaltzaindia.

ALTUNA, P.; MUJICA, J. A. (Ed.), 2003, *Arnaud Oihenart. Euskal atsotitzak eta
neurtitzak. Proverbes et poesies basques. Proverbios y poesías vascas*, Bilbo: Euskaltzain-
dia.

ARRESE BEITIA, F., 1900, *Ama euskeriaren liburu kantaria*, Bilbo: Jose Astuy.

———, 1902, *Asti orduetako bertsozko lanak*, Bilbo: Jose Astuy.

ARZAC, A., 1890, «Baga», *Euskal-Erria*, XXIII (1890) 202.

AZKUE, R. M. (Ed.), 1896, *Eusebio Maria Azkue. Parnasorako bidea*, Bilbo: Astui-
tar J.-n moldagintza.

BAROJA, S., 1875, *Gazi-gezak. Poesías prosáicas en Vascuence y Castellano*, San
Sebastián: Imprenta de Baroja.

DUHAU, H. (Ed.), 2008, *Gratien Adema» Zaldubi. Artzain beltzaren neurtitzak*,
Bilbo: Euskaltzaindia.

EHEGARAY, C. de, 1901, *Apéndice á la obra Noticia de las cosas memorables de
Guipúzcoa de D. Pablo de Gorosabel*, VI, Tolosa: Imprenta, Librería y Encuaderna-
ción de E. López.

ETXEPARE, B., 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*, Bilbo: Euskaltzaindia, 1995.

HARITSCHELHAR, J. (Ed.), 1970, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet Etchahun*, Bil-
bao: Gráficas Ellacuría.

HERNADI, P., 1978, *Teoría de los géneros literarios*, Barcelona: Antoni Bosch editor.

HIRIBARREN, J. M., 1853, *Eskaldunac: Iberia, Cantabria, Eskal Herriac, Eskal-Herri bakhotcha eta hari darraicona*, Bayonne: Imprimerie Foré et Lasserre.

———, *Montebideoco berriac*, Bayonne: Imprimerie Foré et Lasserre.

LABAYEN, A. M. (Ed.), 1978, *Elizanburu. Bere bizitza ta lanak*, Donostia: Editorial Auñamendi.

LAFITTE, P. (Ed.), 1972, *Poèmes Basques de Salvat Monho (1748-1821)*, Bayonne: Ikas.

LAFON, R., 1951, «La langue de Bernard Dechepare», *BRSVAP*, VII, 309-338.

LOPEZ ALEN, F., 1896, *Josetxo*, San Sebastián: Establecimiento Tipográfico de La Voz de Guipúzcoa.

MARAVALL, J. A., 1980, «La época del Renacimiento», in Rico, F.; López Estrada, F.: *Historia y crítica de la literatura española. Siglos de Oro: Renacimiento*, Barcelona: Editorial Crítica, 44-53.

MICHELENA, L., 1960, *Historia de la literatura vasca*, Madrid: Minotauro.

MOGEL, J. A. de, 1881, *El doctor Peru Abarca, catedrático de la lengua bascongada en la universidad de Basarte ó Diálogos entre un rústico solitario bascongado y un barbero callejero llamado Maisu Juan*, Bilbao: Asociación Gerediaga, 1981. Edizio faksimilea.

SATRUSTEGI, J. M. (Ed.), 1965, *Bordel bertsularia*, Tolosa: Auspoa 45-46.

TACCA, O., 1968, *La historia literaria*, Madrid: Gredos.

URRUTIA, I. (Ed.), 1999, *Felipe Arrese ta Beitia: idazlan guziak*, I eta II, Bilbao: Bizkaiko Foru Aldundia.

WELLEK, R., 1983, *Historia literaria. Problemas y conceptos*, Barcelona: Laia.

ZAVALA, A. (Ed.), 1962, *Bilintx, Bertso ta lan guziak*, Donostia: Auspoa, 12.

Gudaosteko euskal poesiaren antologiak. Poetikak eta irakurketa soziokulturalak

**Antologías poéticas vascas de postguerra. Poesía e
interpretaciones socioculturales**

**Anthologies poétiques basques d'après-guerre. Poésie
et interprétations socio-culturelles**

**Post Spanish civil war Basque poetry anthologies:
poetics and sociocultural readings**

OTAEGI IMAZ, Lourdes
Euskal Herriko Unibetsitatea (EHU/UPV)

Noiz jaso: 2014-05-16
Noiz onartua: 2014-07-08

Euskera. 2013, 58, 2. 515-556. Bilbo
ISSN 0210-1564

Poesia antologiek euskal literaturaren historian eta kanonean jokatu duten funtzioa hartu da aztergaitzat artikulu honetan, bereziki antologiaren hezkuntza funtzioaz eta literaturaren balioak irakurleengana helburu didaktikoez helarazteko zeregin bitartekariaz. XX. mendeko poesia antologia garrantzitsuenen inguruko hausnarketak agirian ezarriko du literatur tes-tuen balioaren epaiketan hizkuntza ereduari loturiko irizpideak izan duen garrantzi handia, poesia modernoaren kanonizazioan indar gehienez jokatu duen bektorea bilakateraino. Bestalde, euskal literaturaren sisteman jokatzeko duten balio irizpideetan, hizkuntzaren egoera soziolinguistikoak duen indar grabitazionalaren inguruan hausnartzen da, bai gizarte mailan bizi duen egoera diglosikoari buruz, bai estandarizazio prozesu berankorraren ondorioei buruz.

Hitz gakoak: antologia, kanona, poesia modernoa, diglosia, euskara batua.

Este artículo analiza la función que han desempeñado las antologías poéticas en la historia y el canon de la literatura vasca. Más en concreto, la función educativa de las antologías, y su función mediadora, en tanto que transmite los valores literarios a los lectores. El estudio de las principales antologías poéticas del siglo XX, deja bien a las claras la centralidad de los criterios sujetos al modelo lingüístico, a la hora de enjuiciar el valor de los textos literarios. Podemos considerarlo como el vector más potente en la canonización de la poesía moderna.

Por otra parte, se reflexiona sobre la fuerza gravitatoria que tiene la situación sociolingüística, dentro de los criterios de valor que juega esta en el sistema de la literatura vasca. Tanto por la situación de diglosia en la que vivimos, como por las consecuencias de la estandarización tardía.

Palabras clave: Antología, canon, poesía moderna, diglosis, euskara unificado.

Cette article analyse la fonction occupée par les anthologies poétiques dans l'histoire et le canon de la littérature basque. Plus concrètement, la fonction éducative des anthologies et leur fonction médiatrice, puisqu'elle transmet les valeurs littéraires aux lecteurs. L'étude des principales anthologies poétiques du XXe siècle montre bien le caractère central des critères sujets au modèle linguistique, lorsque l'on étudie la valeur des textes littéraires. Nous pouvons le considérer comme le vecteur le plus puissant en matière de canonisation de la poésie moderne.

Par ailleurs, on réfléchit à la force gravitationnelle que représente la situation sociolinguistique parmi les critères de valeur qu'elle utilise dans le système de la littérature basque. autant par la situation de diglossie dans laquelle nous vivons que par les conséquences de la standardisation tardive.

Mots-clés: Anthologie, canon, poésie moderne, diglossie, basque unifié.

The part played by poetry anthologies in the history and canon of Basque literature is examined, in particular the educational function of anthologies and their role in mediating in the transmission of literary values to readers. Reflection on the major 20th century poetry anthologies brings out the importance of criteria based on models of language in judgments on the value of literary texts, to the point where they constitute the prime vector in forming the canon of modern poetry.

In addition, the force of attraction caused by the sociolinguistic situation in the matter of evaluative criteria within the system of Basque literature is also a focus of reflection, both with regard to the diglossic situation at present experienced and to the consequences of a belated standardisation.

Keywords: Anthology, canon, modern poetry, diglossia, unified Basque.

1. Hurbilpena

Gudaosteko euskal poesiaren antologiak aztertzea helburutzat duen artikulua honetan, lehenik, hausnarketak izango dituen abiapuntu teoriko erreferentzialak zehaztea komeni da. Alde batetik, oroitarazi behar da antologiak literaturaren historiarekin eta kanonarekin duten lotura estua, eta bestetik, azpimarra daiteke antologiak gehienetan izaten duten zeregin hezitzailea, literatura irakurleengana helarazteko tresna izateko funtzioa.

Abiapuntu horietan gehiago sakonduz, gogora genezake antologiak edozein literatura nazionaletako historien osagarri direla, eta elkarren menpekotasun bat agertzen dutela biek: literaturaren historia bat osatzeko historiagileak idazle eta idazlan hautapen bat egin du eta haien arteko harremanak deskribatzen ditu bere historian, hari kronologiko batean ezarritako gertakari literarioen arteko koherentzia eraikiz. Beste alde batetik, egia da antologia bat egin ahal izateko historia literarioaren aldien eta urraspide nagusien ideia bat beharrezkoa dela. Idazleen balioaren eta errepresentatibotasunaren irizpide bat du beharrezko antologia orokorren egileak, baina baita aldi edo denbora baten irizpidea ere, antologiaren mugak finkatzeko. Aho batez onartzen da, beraz, historiek eta antologiak kanon batean kokatzen dituztela testuak eta egileak, eta haien sagaratze prozesuan urraspide nagusi bilakatzen dira (Claudio Guillen, 1985; Jose Maria Pozuelo, 1996).

Horregatik, gure artean, antologia aipatuenen hitzaurreak literaturaren historiaren atal nagusi bilakatu izan dira, eta genero bateko poetikaren bilakaeraren azalpen-saio goiztiarrak izan dira sarritan, literaturaren historia orokorragoen muin bilakatu aurretik. Hala gertatu da, esaterako, eta bi adibide soilik aipatzearen, Iñaki Aldekoaren *Una antologia de la poesia vasca*ren hitzaurrea edota Maria Goyri Mintegiak (*Euskal baladak*, 1983) euskal baladei buruz burutu zuen hitzaurre eta azterketa, generoari buruzko ikas-kuntzetan oinarritzko azalpen historiografiko bilakatu direla.

Euskal poesiaren antologia guztien azterketari ekitea ez daiteke izan gure gaurko asmoa, susmoa dudan arren ez litzatekeela fruitu gutxiko ikerketa, baina gure artean modu kritikoa gutxi jorratu den barrutia izanik, asmo

ausartegia litzatekeelakoan nago. Aipagarritzat daukat arlo honetan Iratxe Retolazak 2007-2008ko *Caravansari* aldizkarian argitaratu zuen artikulu interesgarri bat, eta atseginez adierazi nahi nuke gaurko artikulu honetan bidelagun eta mintzakide izango dudala azterlan hura; izan ere, ikerketa arlo honetaranzko lehen hurbiltze baten abantaila eskaintzen baitit euskal poesia modernoaren eta postmodernoaren antologiei buruz. Horri esker, gaurko nire saio honetan esparru murriztago bati atxiki ahal izango natzaio: Zehazki aztergai izango ditut Guda Zibiletik aurrerako XX. mendeko euskal poesiaren zenbait antologia.

Iratxe Retolazak *Antologías de poesía vasca: itinerarios personales por territorios poéticos* lanean adierazi zuen moduan, «Toda antología de literatura es un viaje guiado por territorios literarios, y plantea, evidentemente, itinerarios personales» (2007: 223). Horrenbestez, erran gabe doa bat natorrela berarekin esaterakoan euskal antologien barrutia antologia-egileen planteamendu eta ikuspegiak bezain dibertsoa eta askotarikoa dela. Egileak paraje edo lurralde bat ezagutzera emateko gida moduko bat da antologian irakurleari egiten dion proposamena, baina ez da beste gabeko «erakuste» saio desinteresatua izaten, beti izaten baitu zerbait frogatzeko asmo isil-gordea. Ikuspuntu batetik harturiko panorama erakustean, testuak ezagutzera ematez batera, literatur testuaren inguruko «tesi» bat gordetzen dute antologiek beren baitan, nolabait, produkzio multzo horren izaerari buruzko ideia bat frogatzeko asmo inplizitua. Eta gehienetan produkzio horren bilakaeraren berri ematea beste asmorik aldarrikatzen ez badute ere, norabide bateranzko bilakaera erakustea izaten dute gogoan. Ez da garrantzi gutxiagokoa, antologietan ikuspuntu horiek hobestean, euskal sistema literarioak islatu dituen kezka eta obsesioen lekuko bilakatzen direla ohartzea. Beraz, ildo horretatik zerbait sakontzeko asmoa dakarte lerro hauek.

Har dezagun lehenik ikuspegi teoriko orokor bat geure terminologiaren oinarri gisa baliatzeko. Marta Palenquek «Historia, antología, poesía: la poesía española del siglo XX en las antologías generales (1908-1941)» izeneko artikuluan proposatzen digun terminologia ildoari lotuko gataizkio (2004: 314). Antologiak sailkatzerakoan, irizpide nagusitzat hartzen du antologoak hobetsiriko ikuspuntu kronologikoa: hots, antologia orokorra egingo duen ala aldi literario baten mugetan etsiko duen. Bere azalpenen

arabera, antologia orokorragoei ekiten dienean, helburu orohartzaile bati lotzen zaio antologoa, eredu errepresentatiboak bilatzen ditu eta, nolabait, helburu hezitzaileetarako edo formakuntza orokorrerako baliagarri izango den tresna osatzea izaten du gogoan. Horregatik, antologia orokorrek funtsean bermatu egiten dute literaturaren historietan finkaturiko kanona; baina inoiz edo behin hari zuzenketak egiten edota ñabardura baloratiboak eransten ere ausartzen dira antologoak. Aldiz, aro mugatu bateko edota talde jakin bati dagozkion antologietan, -bereziki garaikide eta moderno edo postmodernoetan- helburua hipotesi berriak probatzea izan ohi da, kanon berri bat sortzea eta aurreko epean izandako poetika gauditua dela frogatzea, testu corpus baten bidez argudiatuz aurrekoa «zahartua» geratu dela.

Euskal antologia orokorren arloari soilik begiratuko bagenio, hots euskal literaturaren esparru zabalak aurkeztea helburutzat duten *lorategiak* soilik aintzat hartuko bagenitu, ikusiko genuke badirela zenbait mota ezberdin: batetik, badira genero ezberdinak biltzen dituztenak, hala nola, Koldo Izagirre eta Xabier Mendigurenen *Euskal literaturaren antologia* (1998. 232-233). Antologia honek asmo pedagogiko garbia du, azalean berean adierazia baita Bigarren Hezkuntza eta Batxilergoko ikasleei zuzendua dela, eta, horregatik, egile bakoitzari eta hautaturiko testu bakoitzari buruzko azalpenez eta hiztegiak lagundurik aurkezten dira testu guztiak. Alabaina, arestian aipatu dugun moduan, antologian ñabardurak edo xehetasunak erantsiz corpora pertsonalizatzeko joera nabari da, esaterako, euskal literaturaren historietan ordura arte inork aipatu gabeko egilea «plazaratu» zuelako antologia hark: Juan Bautista Bilbao «Batxi» bidaien kronikari bizkorra. Iñigo Aranbarrik eta Koldo Izagirrek aurkitu eta aldarrikatutako idazle bati sarbidea eman zitzaion antologia orokor horretan, urtebete lehenago argitaraturiko Batxiren *Hau mundu arrano hau* artikulua bilduma argitaratu berria zutelarik iturri gisa (1997).

Bestetik, Jon Kortazarrek eta Miren Bilelabeitiak Alfaguararentzat eginitako haur eta gazteentzako euskal poesiaren antologiek ere (2004, 2005), aurretik aipaturikoak bezala, helburu didaktikoari erantzuten diote, eta ildo beretik doa Juan Kruz Igerabidek Anayarentzat (1997) eginitakoa ere. Asmo funtzional bera dute testuen edizio elebidun diren beste zenbait antologiak, hala nola, Patri Urkizuk UNEDentzat eginitakoa (2009), edota Garcia Truji-

llo eta Gonzalez Langarikak lau hizkuntzatan argitaraturiko poesia hautapena (2010).

Aipaturiko antologia orokor edo orohartzaile horien aurka-aurkako ezau-garriak dituzte Maria do Cebreiro Rabade irakasle galziarrak antologia «sortzaile» gisa bataiatu-rikoek. «Las antologías de mujeres en la poesía catalana (1975-2001)» artikuluan (2011: 325-336) dioskunez, antologia sortzaileek ez dute kanonean ezarrirako balioak berresteko asmoa, baizik eta hura kordokarazi eta errealitate berri bat gorpuztu eta sortzeko xedea. Horretarako, «irudimen antologikoa» izendaturiko kontzeptu berri batetik abiatzen da:

El término imaginación antológica tiene su origen en el título genérico del monográfico en dos volúmenes de la revista *Proof texts*, coordinado por David Stern (1996). También el trabajo de Alberto Manguel (1988) sobre la antología como acto de creación resulta indicativo de este cambio de percepción del fenómeno antológico, hasta hace poco tiempo objeto de tratamientos casi «punitivos» por parte de la bibliografía especializada. En cambio, en los últimos años a las antologías se les viene reconociendo una potencia creativa y transformadora, y no meramente reproductiva de los valores existentes (2011: 326).

Izan ere, literatura katalaneko emakumeek idatziriko poesiaz diharduten antologiak dira Maria do Cebreiroren ikergeia artikuluko horretan, eta haieran generoa irizpide nagusitzat hartu denez testuen hautapena egiterakoan, argi dago antologiaren egileek emakumeek idatziriko literatura ikusgarri egiteko asmoa izan dutela, eta gizonezkoen literaturaren saldoan sarturik izaten ez duten fokuen argia haienganatzea. Borondate sendo horren ondorioz, emakume idazleen ikusgarritasuna areagotzen dute Rabaderen iritziak, «y pueden llegar a generar una arquitectura específica y modalidades alternativas de entendimiento de las labores de selección y organización del material poético» (2011: 326).

Maria do Cebreiro Rabaderen artikulua arabera, emakumeen antologia horiek formalki kontserbadoreago izaten diren antologia kanonikoak ez bezalakoak izatera ausartzen dira, eta «imaginación antológica», sormen berritzaile hori, irudimen askeagoaren eragile bilakatzen da.

Irakasle galziarraren ondorioak gure esparrura ekarriz, nabarmenduko dugu badirela gurean ere euskal antologia orokorretan ikusgarri edo nabarmenegi agertzen ez diren gai jakin batzuen inguruko testuez osaturiko antologia «sortzaileak» eta berritzaileak, gizartean suertaturiko aldakuntzen haritik. Hala gertatu da, esaterako, maitasuna gaitzat duten antologiaren artean. Antzinakoenetako bat aipatzearen, Santi Onaindiaren *Euskarazko 100 maitasun olerkirik hoberenak / Las cien mejores poesías de amor de la lengua vasca* (1975) izeneko lana har genezake abiapuntutzat. Maitasunezko euskal kantuen irudi jakin bat hobesten eta erakusten du Onaindiak, antologiako hitzaurrean argitasunez adierazia dena. Iratxe Retolazaren hitzetan egoki laburtua aurki genezake:

Mediante esta nueva antología, todavía defendía esa visión tradicional y esencialista de la expresión poética, y no solamente eso, sino que pretendía mostrar «que la lírica vasca ha producido, a través de los siglos, bastante buena poesía amorosa» (Onaindia 1975: 15), y añade «una nota característica: la poesía euskara jamás ha sido enturbiada hasta la fecha por la truculenta pasión erótica». De esta manera, de nuevo, la poesía quiere ser reflejo del alma vasca, que, como se ve, considera Onaindia que no debe de ser «enturbiada» (Retolaza, 2007-2008: 27).

Santi Onaindiaren antologiak gudaosteko euskal antologiaren artean eraginkorrenak izan ziren, eta hain zuzen ere, garrantzia horren lekuko, sustatu zituen «erantzun»en artean aipatu ahal genuke maitasun olerki horietakoak ez bezalakoak diren maitasunak biltzen dituzten antologiak. Patri Urkizuk osatu zuen maitasun ez hain xaloen adierazpide ziren testuez osaturiko beste antologia bat, *Eros, eros...* (1985), euskal tradizio herrikoian nahiz landuan edanez. Aipagarri da, gisa berean, egile talde batek osaturiko *Desira plazer* (2009), 1968 eta 2008 bitarteko euskal poesia erotikoren antologia ere, Urkizurenaren ildo heterodoxotik, bestelako maitasunen, gay, lesbiana, queer-en testu hautaketaraino bidea egin zuena, edota Anjel Errok *Desira desordenatuak* (2010) lan bilduman argitaratu zuen poesia gayaren sorta guztiz pertsonala. Antologia sortzaileak deskribatzerakoan Maria do Cebreiro Rabadek iradoki zuen ausardia eta esperimentalismo generikoan, aurrerapausoak atzeman ditzakegu aipatu berri ditugun horietan.

Antologia sortzaile eta berritzaile horien irudimen antologikoaren azterketa hurrengo ikergai baterako utziz, azterlan honetan antologia orokorrak eta aldi-sortzaileak izango ditugu ikusmiran; zehazki, poesiaren generoaren baitan ibilbide kronologikoaren epeak eta kanona eraikitzen erabakigarriak izandako antologiak. Horretarako, helburu didaktiko nabariaz osatutako Mendiguren-Izagirre, Kortazar, Billelabeitia, Igerabide edota ia eskola liburuaren esparruan diharduten argitaletxeek prestatuak alde batera utziko dira, eta XX. mendeko euskal poesia modernoaren ildo nagusiak zehazten parte hartu duten antologiei jarriko zaie arreta: batetik, aldi literario modernoaren lehen corpusak bihurtu diren Joan San Martin, Ibon Sarasola, Joan Amenabar, Jon Kortazar, Iñaki Aldekoa, eta Mari Jose Olaziregiren antologiak, eta, bestetik, antologia orokor gisa, Santi Onaindiaren antologia eta Koldo Izagirrereren «Poesia kaierak» hartuko dira aztergaitzat.

2. Modernitateko antologia aldi-sortzaileak

Santi Onaindiak argitaraturiko *Mila euskal olerki eder* (1954) liburua antologia orokor gisa aurrerago aztertuko den arren, ezinbestekoa da aipatzea euskal literaturaren ikuspuntu erromantikoaren arabera kanonaren eraikuntzan lehen urrats garrantzitsu gisa. Ondoren heldu zirenek, ordea, aldi literario berri baten eraikuntzan parte hartu zuten, poesia modernoaren aldi literarioaren iragarle moduan. Hala, gudaosteko urte ilunen ondoren, 1960tik aurrera ahots berri baten beharra sumatzen zela iradoki zuen San Martinek *Uhin berria* antologiaren bidez, 1969an, baina giroa benetan ez zen aldatu 1972-1973ra arte. Euskal idazleek bilerak burutu zituzten estandar literario modernoaren bila: lehenik Baionan 1964an eta gero Ermuan 1968an. Ondoren, 1968ko urrian ekin zitzaion batasunaren aldarria zabalteari Euskaltzaindiaren Arantzazuko biltzarraz baliatuz.

Ezagun den moduan, asmo berri horiek egoera soziopolitikoaren aldakuntzen pausoan gertatu ziren. Frankismoaren diktaduraren urte gogorrenek egindako garbikuntza epearen ondoren (1939-1964), aldi bakegile bati ekin zion. Horretarako, 1964an «25 años de paz» izeneko kanpainaren barruan, erakusketa eta argitalpenen bidez gudaren eta gudaostearen memoria

kapitalizatzeko helburuz, Fraga Iribarne Informazio eta Turismoko ministroak bakea eta aurrerakuntza sozioekonomikoak Francoren agintaldiaren fruitutzat aurkeztu nahi izan zituen. Ondorioz, Fraga ministroaren prentsa legeak zirrikitua ireki zion euskarazko produkzio idatziari 1966tik aurrera, erregimen frankistaren politika kulturalaren aldakuntza kanpainaren ildotik, baina zentsura sareari erabat utzi gabe. Horren ondorioz, euskarazko testuen gainean ezarritako zentsurak eragindako geldotasuna gainditzen hasi zen eta euskal literaturaren hazkunde tasak gorantz egin zuen: hogeita bost liburu eman ziren argitara 1963an, hogeita hamahiru 1965ean, berrogeita hamarreko galgara iritsi zen 1969an, eta 1975ean hirurogei. Hortaz, zenbait aldizkari eta argitaletxe zabaltzeko baimenak heldu ziren: Lur, Etor, Jakin, Auspoa, Gero, Kriselu... Testuinguru horretan sortu zuen Juan San Martin eibartar idazleak *Uhin berri* izenez bataiatu zuen lan bilduma, aldizkarietako idazle berrien lanak liburu batean bilduz 1969an.

Juan San Martinen antologiari arretaz erreparatzea komeni da, zeren, garai jakin eta labur bateko produkzioaren antologiek ohi duten moduan, San Martinen *Uhin berriak* hogeita bost poeta bildu zituen, 1930az geroztik sortuak eta 1963 eta 1969 artean plazaratuak. Aldi jakin bateko euskal olerkigintzaren poetika berri bat eman nahi zuen ezagutzera antologia horrek. Liburu batean eta sorta berean bildurik, testuok joera berri baten lekuko bilakatzen ziren eta joera berri horren existentzia materializatu egin zuten. Martin Ugaldek *Zeruko Argia* aldizkari bere iruzkinean adierazi zuen moduan, «era berrikoa» izatea hartu zuen irizpidetzat San Martinek, «bai egin-bidean eta baita protesta-giroari dagokionean ere» (1970: 6).

Ibon Sarasolaren *Gerraondoko euskal poesiaren antologia. 1945-1964* antologia osatzera eta bermatzera zetorren Juan San Martinek eginiko iragarpen lana: poesia modernoaren etorreraren urratsak ilustratu zituen, izan ere, bere antologiaren amaiera datatzat hautatu baitzuen San Martinen antologiaren hasiera data: 1964. Izenburuak berak iragartzen duen moduan, epe jakin bateko poesia, «gudaosteko poesia» du objektu gisa. Gisa horretan, guda aurretik abiaturiko bilakaeraren urratsak markatu gura zituen, aldi literario berri baten etorrera iradokiz. Zein dira, bada, azpimarratu zituen urratsak?

Lehen mugarria, poesia jaso herri poesiatik banantzea izan zela iradoki zuen Iratxe Retolazak. Are gehiago, Sarasolaren antologiaren lehentasun-tzat azpimarratu zuen irizpide hori:

Aunque en un primer acercamiento parezca que esta estructura cronológica busca narrar la evolución estética de la poesía vasca, no parece ser esa su intención. Cara a esa visión moderna de la poesía que se estaba imponiendo en la década de los 60, Sarasola pretende acotar el terreno de la poesía culta, uno de los importantes criterios de selección de la visión moderna de la literatura, dibujando ya unos límites claros entre poesía popular y culta (2007: 23-24).

Asmo «moderno» horren ildo berean jarraitu zuen, Retolazaren iritziz, Joan Amenabarrek ere *Euskal poesia kultoaren bilduma (1880-1963)* liburuan (1983). Amenabarren antologia Lore Jokoetan Emeterio Arresek aurkezturiko testuetatik abiatzen zen eta Gabriel Arestiren *Harri eta Herri* arteko aldiko testuak hautatu zituen, aldi horretako testuen ezaugarrien kidetasun gisa «kultua» izatea azpimarratuz, eta Gabriel Arestik zekarren berrikuntza linguistikoa, metrikoa eta tematikoen ondorioz aurreko aldi hura amaitutzat joz (Retolaza, 2007: 24).

Gudaosteko euskal poesiaren antologietan egin den testu eta egile hautaketak gudaosteko poesiagintza kultua bermatu du, eta tematikoki nahiz linguistikoki modernotzat jotzen denari eman dio lehentasuna. Horren lekuko dira, bai San Martin (*Uhin berria*, 1969), bai Ibon Sarasola (*Gerraondoko euskal poesiaren antologia (1945-1964)*) (1973). Ondotik etorri ziren antologia itzuliek ere poesia modernoa hartzen dute objektutzat, Jon Kortazarrek katalanez argitaraturiko *Reduccions*, (nº 22, 1984) eta gero gaztelaniara eginiko antologietan (1995, 2000, 2002). Geroztik, Iñaki Aldekoak gaztelaniara (*Antología de la Poesía Vasca. Euskal poesiaren antologia*, 1991), nahiz Fabio Aris-timinhok portugésara (Sao Paulo, 2008), Salome Gabuniak georgierara (Tbilisi, 1991), Ciril Bergles-ek eslovenierara (2008), M.J. Olaziregik ingelesera (2007) eta, azkena, Manuela Palacios-ek ere ingelesera (2012) eginikoak.

Juan San Martinen edota Ibon Sarasolaren antologiek bezala, «era berriko poesia» edo «poesia modernoa» aurkeztera eta bermatzera jo zuten trantsizio-ko antologoeke ere, eta euren testu antologietan 1950-60ko hamarkadan har-

tu zuten oinarri, Federiko Krutwig, Jon Mirande eta Gabriel Arestiren lanak bilduz, baina jadanik aldi haren kanonaren epaia osatutzat ematen zutelarik.

Poesia modernoaren definizioa osa lezaketen ezaugarriez hausnarketa eginez gero, lehenik, arestian Martin Ugaldek aurreraturiko bi irizpideak oroitu behar ditugu: «egin-bidea» eta «protesta-giroa». Bestela esanik, Ugaldek poema modernoan ezaugarritzat seinalatu zuen berezitasun formal gisa hizkuntzaren estandar hiritarra, eta bestetik, enuntziazioaren taxu kritikoa azpimarratzen zuen, inkonformismoa. Funtsean, jadanik Ugaldek azpimarratu du uhin berriaren «berritasuna» zertan aldendu den gudaosteko ordura arteko idazleetatik, kultura hiritar garaikidearen ezaugarriekin bat egiteko ahalegina deskribatuz. Juan San Martinen edota Martin Ugalderen iritzi horiek oso zabal hedaturik aurki genitzake belaunaldi hartako partaideen artean. Aski da, esaterako, Hasier Etxeberriak Anjel Lertxundiri eginitako elkarrizketa irakurtzea, haren gaztaroko euskal giroan euskara batua-ren inguruan batu zirenen identitatea, gudaostean euskararen mundua patrimonializatua zuen abertzaletasun tradizionalaren eta Elizaren aurkako-tasunean eraiki zela. 1969an Batasunaren Kutxa izeneko manifestuaren sinatzaileek hizkuntza berri baten beharra aldarrikatzen zuten, jarrera monopolizatzaile eta euskararen unibertso murriztailearen aurkako jarrera hartuz (Etxeberria, 2002: 186-187).

Antologia modernoan irizpide izan ziren argumentuetara joz, interesgarri da Iñaki Aldekoak Visor-entzatzat eginiko antologiaren hitzaurrean dioena gogoratzea, fokua eskaini baitzuen, bere ustez, «a aquellos poetas que han influido con una voz convincente en la trayectoria moderna de la poesía vasca» (1986: 11). Izan ere, Aldekoaren iritzi, XX. mendeko lehen erdiko euskal poesia «estuvo muy alejada de los centros de irradiación de la tradición moderna» eta «placida marginalidad» batean bizi zen. Hitzaurre horretan bertan aditzera ematen duenez, ordea, Xabier Lizardi edota Lauaxeta-ren lanak salbuespentzat hartu behar dira, berauek izan baitziren «los creadores de los dos mejores poemarios de la preguerra *Biotz begietan* (1932) y *Arrats beran* (1935)».

Horrenbestez, Aldekoaren hitzaurreak dioena bat dator gerora euskal literaturaren historian gudaurreko olerkarien kalitatearen aitormenarekin,

baina argiro esan duen moduan, Ibon Sarasola edo Jon Kortazarren ildo beretik, lehentasuna eman nahi dio euskal poesian modernitate europarraren sarreraren iragarle den poesiari, horri aitortzen baitio zinetako interesa.

Modernitatearen kalitate balio hori bereziki atxikitzen zaio bizitza hiritarren, kezka existentzialen eta ni indibidualen adierazpenari. Azalpen-irizpide horren arabera, modernitatea ni indibidual batek esaten duen mundu ikuskera bat da: inguruko errealitateaz inkesta subjektibo eta kritikoa egiten duen nor poetiko baten agerpena da, eta hori gure olerkigintzan Jon Miranderen obraren eskutik heldu zen 1950-1953 artean, bera izan baitzen Aldekoaren hitzetan esateko «el autor que aportó un impulso decisivo en la renovación de nuestra poesía» (1993: 12).

Sarasola, Kortazar edota Aldekoaren hautuek gudaosteko poesia modernoaren kanona eraiki dute norbere sasoian, lehenik antologiaren bidez, eta ondoren historiak idatziz. Esan beharrik ere ez dago, liburuaren argitaratze data hurbiltzen direla hautaturiko azken testuak hiru kasuetan, eta euren artean ia hamar urteko tartea zegoela, antologiaren eguneratze funtzioa azpimarragarri eginik. Hiru antologiaren sarreraren arteko alderaketa eginez gero, berriz, zenbait ondorio atera genitzake. Hala, Ibon Sarasolarenak ezagun du gudaosteko garai zailekiko hurbiltasuna, izan ere, antologia egin izateko arrazoitzat argiro azaltzen baitu euskal sistema literarioaren prekaritatea. Bere hitzen arabera, 1945-1964 arteko zentsura frankistak atzerrian edo atzeratuta atera behar izan duen poesia berreskuratu du bere antologian, aldizkari suntsituetatik eta bazterrekoetatik batera bilduz. Giroak hoberantz egin du Jon Kortazar eta Iñaki Aldekoaren hitzaurreek adierazten dutenez, euskal poesia modernoaren bilakaeraren urratsak deskribatu gura zituzten biek eta egoera normalizatu batean, euskal literaturaren modernotasun homologagarriaren lekukotza eskaini nahi izan zuten.

Aldekoarenaz geroztik egin diren antologiek bide ezberdinak jarraitu dituzte: poesia Modernoaren antologia egintzat ematen dute eta Postmodernitateko aldiaren testu antologiari ekin diote. Datu interesgarria izan daiteke gogoratzea Jon Kortazarrek *A ponte das palabras. Poesia vasca 1990-2000* (2000) hogeitaz idazleren lanak aurkeztu bazituen ere, geroago *Montañas en la niebla. Poesia Vasca de los años 90* (DVD poesia, 2006) epe bereko sei idaz-

leren azterketa sakonagoa eskaini zuela, postmodernitatearen poetiken esparruan kokatuz. María Jose Olaziregik *Six Basque Poets* (Arc, 2007) olerki hautatuen eta itzulien argitalpenetan sei egiletara murriztu zuen bere aukera. 1975az geroztiko olerkarien testuak soilik hautatu zituzten biek, baina ez datoz erabat ados euren kanona eraikitzean: Kortazarrek Rikardo Arregi, Karlos Linazasoro, Juanjo Olasagarren, Miren Agur Meabe, Harkaitz Cano eta Kirmen Uribe hautatu zituen. Olaziregik, aldiz, trantsizio garaiko hiru eta 1990az geroztiko beste hirurekin elkartzuz aurkeztu zuen poesia garaikidearen kanona: Bernardo Atxaga, Joseba Sarrionandia, Felipe Juaristi, Rikardo Arregi, Kirmen Uribe eta Miren Agur Meabe. Badira adostasun zenbait, baina hartzen duten epearen hasiera-data ezberdinak –Olaziregik 1975 eta Kortazarrek 1990- ongi justifika dezake aldea.

Antologia aldi-sortzaileon atalari buruz argitasunez ikus genezake 1950etik aurrerako euskal poesian modernitate eta postmodernitate aldi literarioak finkatu direla, eta aldi horietako bakoitzean kanonean kokatu diren egileen izenetan aldeak egonik ere, antologiek finkaturikoaren ildotik osatu dela euskal literaturaren historia garaikidea. Azken batean, modernitateko eta postmodernitateko antologia egile garrantzitsuenen eta historia literarioaren egileen nomina kointzidentea izan baita, eta antologiak historiak baieztatuko duenaren aitzindari gisa heldu baitzaizkigu.

Jarraian, ordea, kanon hori eratu aurreko epe batera egingo dugu itzulia, Luis Mitxelena eta Luis Villasanteren euskal literaturaren historiek (1960, 1961) abiaraziko zuten euskal literaturaren ikuspegia baino lehenagokora, lehen euskal antologia orokorra egin zen garaira, eta, gaurko perspektibaz baliatuz, agerraraziko dugu faktore soziolinguistikoek literaturaren kalitate balioespenetan gure artean izan dituzten garrantzi handiaren ondorio historiografikoak.

3. Euskal antologia orokorrak

Euskal poesiaren antologia orokorrak ez dira ugariak, eta hezkuntzaren testuingurutik at, pare bat soilik. Euskal sistema literarioaren egoeraren zehaztasunei dagokienez, Santi Onaindiaren *Mila euskal olerki eder* (1954) instituzio akademikoetan euskal literaturaren ikasketak ezarri aurreko egoe-

rari dagokion egitasmo editoriala izan zen, eta helburu jakin bat betetzeko proiektu nazionalari erantzuten zion. Onaindiaren antologiak euskal literaturaren corpusa batera aurkeztu, eta, haren balioa eta kalitatea erakutsiz, euskarari berari prestigioa ematea bilatzen zuen. Hizkera sistemikoa erabiliz, kapital sinboliko hura erakutsiz, euskal kulturaren izaera bera aldarrikatzea zen Onaindiaren asmoa, lehen frankismoaren urte ilunetan. Horrexegatik, formatu dotorean argitararazi ziren mila eta hamaika gehiago «olerki eder», historia batean bezala kronologikoki antolaturik, eta karmeldarraren beraren sarrera pasarte goraiatzaileez.

Santiago Onaindiak *Milla Euskal Olerki Eder* (1954) euskal poesiaren antologia zabala argitaratu aurretik, bizpahiru azterlan historiografiko orokor ezagutzen ziren XX. mendean: Nikolas Ormaetxea «Orixe»ren *Euskal literaturaren atze edo edesti laburra* (1922-1927) eta Piarres Lafitteren bi azterlan: lehena, 1930eko *Euskaldunaren loretegia* XVI. mendetik hunateko liburuetarik bildua eta bigarren lana, 1942ko Iparraldeko euskal literaturari buruzko hitzaldi baten inprimaketa izan zen: *Les basques et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule* (1942).

Jakina denez, Lafitteren antologia egitasmoa erdibidean geratu zen, lehen atala, 1800 artekoa soilik argitaratu ahal izan baitzuen, arazo ekonomikoak medio; Santi Onaindiak antologia egiteko asmoa hartu zuenean, bai Nikolas Ormaetxea «Orixe»ren eta bai Piarres Lafitteren aholkua eta laguntza jaso zituen bere mila olerki eder horien edizioa egiteko, baina ez da liburuaren kredituetan inolako aipamenik jasotzen. Arrazoi nagusitzat aipa genezake bai Lafitteren eta bai Orixeren poesiak zabalki ordezkaturata zeudela antologian, eta ez zela egoki hautatzaile eta hautatu izatea aldi berean. Arrazoa hori izan zela baieztatzeko lekukotza idatzirik ez dugu ezagutzen, baina hala izan zela ondoriozta genezake zenbait gertakariren ondorioz. Batetik, erreparatu behar diogu Orixek idatzi zuela liburuaren ohorezko hitzaurrea, eta euskal poesiaren autoritate gisa eginiko aitormen hutsa baino esker emate inplizitu bat izan daiteke. Orixek Onaindiari 1953ko azaroaren 10ean, abenduaren 10ean eta 12an, eta 1954ko urtarrilaren 26an eginiko gutunetan ikus daitezke zenbait testu finkatzeko eginiko ahaleginak, hautatzerakoan erabili zituzten irizpideak eta izandako zalantzak (Paulo Iztueta-aren edizioa, 2006: 309).

Ikus daiteke, gisa berean, Orixeren aholkularitzaren lan baldintzak zernolakoak izan ziren. San Salvadorreko Zaragozatik erantzuten zituen Onaindiaren gutunak, eta kontsultak egiteko liburutegiaren falta deitoratzen du etengabe: «Bi bider irakurri dot aurkibidea eta ageri danez, diranak eta ez diranak batu dozuz liburugei ortan. Ni, beti lez, liburu barik eta nire oroimenaren mende, ez nadike baitaratu zenbat uts dauden olerki ixilduenak.» (Iztueta, 2006: 318).

Gisa berean, irakur genezake gutun horietan Orixeren iritzi zorrotz zenbait Onaindiak eginiko hautuaz eta, banaka harturik, bertsioren alderaketa eta iruzkinaz Onaindiari emandako aholkularitzaren berri. Hona esaterako, balorazio orokorra eginez esanikoa:

Osterantzean, ez neuke esango gure Bilbilitarragaz «sunt mala», baina bai nere gardiz, «sunt mediocria multa». «Sunt bona» ere bai, eta asko. «Aliter non fit. Avite, liber». Baiñan erdi erdiko orreik baiño kaxkarragoak ageri dira este errietako lorategietan (Anthologietan). Orreik bere, euren mendeko barri emoten deuskue (Iztueta, 2006: 103)¹.

Piarres Lafitterren laguntzari dagokionez, aldiz, Xipri Arbelbidek (1999) haren biografian dioenez, XVI. mendetik bere sasoiara arteko testurik aipagarrienaren urrezko orrien bilduma prestatua zuen gudaurrean, baina osorik argitaratu beharrean, Baionako Lasserren inprimarazi zuen lehen atal bat, 1800 arteko sorta, baina lehena batere saldu ez izanak bigarrena argitaratzeko asmotik gibelarazi zuen. Horretaz gain, 1944an agertu zuen «Kantuz» izeneko testu bilduma, haren segidan «Errepikan» izeneko bilduma etorri zen eta azkenik, ospetsuena, 1967ko «Kantu, kanta, kanthore» 370 kantu bilduz. Horregatik, Aita Onaindiak laguntza eskatu zionean bere mila olerkiak hautatzeko, osoki bere gain hartu omen zuen Iparraldeko testuen bilduma osatzeko ardura (Arbelbide, 1999: 24). Hortaz, beharbada ez da apal-

¹ Pasarte honetan Orixek Bilbilis hirian sorturiko Marcial idazle latindarraren 57. epigramaren zehar aipamen ironiatsua egiten ari da: «Sunt bona, sunt quodam mediocria, sunt mala multa. Quo legis, hic: aliter non fit, Aviter, liber». Itzulpena: Irakurtzen ari zaren liburuz ezer gutxi diotsut, badu onik, badu zerbait erdipurdikorik, eta eskasetik asko. Avito, zati horiez osatzen da hauxe ere, zeren liburuak ez dira bestela egiten, horrelaxe baizik».

tasun falta Lafitte beraren zortzi poema aurkitzea mila olerki horien artean. Susmoa izatekoa da Santi Onaindiak bere aholkulariei kredituetan egin ezin izan zien aitortza, haien poemak antologian sartuz egina izatea: Jean Barbier, Jules Moulier «Oxobi» edota Xabier Dihartze «Iratzedet»-en parean kokatu zuen Lafitte, haiei adina poema esleituz.

Baina, zer dela eta hartu zuen Onaindiak antologia handiaren asmo hori? Santi Onaindiaren izena gudaosteko olerkiaren munduarekin loturik zegoen alde askotatik: bera olerkaria zen, baina ospetsuago zen olerkariaren bultzatzaile eta olerki-aldizkari baten sortzaile gisa. Euskal gizartearentzat esanguratsu izango ziren beste zenbait elizgizonekin batean, Aingeru Sukia edo Jose Maria Arizmendiarieta bezala, euskal literaturaren une esanguratsuan hasi zen idazten Onaindia, eta Euskal Pizkundearen garaiko «olerkariak» bere lanik ederrenak ezagutzera eman zituzten sasoiari plazaratu zituen bere poemak: *Euskal Esnalea*, *Karmen'go Argia*, *Pyrenaica*, *Ekin*, *Yakintza*, *Eguna* eta *Euzkadi* aldizkarietan eman ziren ezagutzera. Gerra hasi zenean, berriz, gudarien apaiz kapilau izan zen Euskal Herriko kanpainan barrena. Guda ondoren, kartzelan egon zen hiru urtez, eta gero deserriratu eduki zuten. 1951n itzuli zenean Euskal Herrira, *Karmen'go Amaren Egutegia* izenez birsortu zuen karmeldarren euskal aldizkari zaharra, 1957tik aurrera *Karmel* aldizkaria izendatzen dena. Beraz, pertsona ezaguna zen euskal poesiaren esparruan. Antologia burutu eta gero ere, euskal poesia garaikidearen sustapenerako argitaratu zuen *Oleri* aldizkaria (1959), bereziki aipagarria hartu zuen hedaduragatik eta eskaini zuen plataforma zabalagatik; izan ere, bere bi aldietan, 1959 eta 1995 artean, batez beste, 1.950 olerki eta bertsolan inguru eta 350en bat olerkariaren lanak eman zituen ezagutzera. Gehiegikeriarik gabe esan daiteke Onaindiak olerki-mugimendu bat sortu zuela *Oleri* aldizkariaren bidez, gazte asko olerkigintzara bultzatuz.

4. *Mila euskal olerki eder (1954)*

Onaindiaren antologia zabala 1.200 orrialdeko alean inprimatu zen Zarauzko Itxaropena argitaletxean, eta proiektu editorial oso sendoa izan zen. Halere, lehenik bere zabaltasuna aipatu badugu ere, bere funtzioagatik dugu

batez ere interesgarria; izan ere, euskal liburuen gabezia gorrian gudaosteko belaunaldientzat testu iturri garrantzitsu bilakatu baitzen. Horregatik, zailantza handirik gabe, euskararen historian arrakastarik handiena jaso izan duen liburutzat izendatzea ez da berez ausarkeria izango, testu falta nabaria bizi zen sasoiari batera bilduta eskaini zituelako euskal poesiagintzaren emaitza gailenenak.

Ez da hain kontu ezaguna Onaindiak arazo ugari izan zituela zentsurarekin antologia nahiz *Oleri* aldizkaria zirela eta. Xeheki azalduta dago Ibiñagabeitia proiektuaren web orrian², *Oleri* aldizkariaren aurkezpen lerroetan poliziak 1955eko martxoan dendarik denda jardun zuela *Milla euskal olerki eder* liburuaren edizioa bahitzeko aleak konfiskatzen. Onaindiak lortu zuen, halere, argitalpenaren zati bat salbatzea eta zabaltzea. Garaiko zentsura legearen arabera, derrigorrezkoa zen argitaratzeko baimena eskatzea, baina Onaindiak intsumisioaren bidea hartu zuen eta ez zuen tramitea bete, ez antologiaren kasuan eta ez *Oleri* aldizkariaren kasuan ere. Baimenik gabe argitaratzen zituen, bere adierazpenen arabera, ba omen zekielako alde aurretik baimenik ez ziola Gobernuak emango, eta horregatik «Suplemento Poético de Karmel» jarri omen zion bigarrenari estalgarri gisa eta baimenik eskatu gabe atera. Sei-zazpi bider izan zituen poliziak horrexegatik bisitan, Manuel Fraga Iribarne ministroaren debeku behin betikoa jaso zuen arte, *Oleri* gehiago ateratzea debekatuz.

Liburuaren lehen irakurleek ere halaxe hartu zuten. Besteak beste, Andima Ibiñagabeitiak egin zion iruzkin kritikoan liburuaren balio aldarrikatzaile hori ikusi zuen, eta bere ustez, liburuaren alderdi kaskarrak zirenak aipatu ondoren, honela amaitu zuen:

Dana dala lan izugarria ta bear bearrezkoa Aita Onaindiak egin diguna, atsandiko lana gaiñera. Nola gure elertia beztu ta murriztu ibili zaizkigu erdal idazleak eta aien besotik euskal idazle ez gutxi (erderaz idazten duten aietakoak esan nai dut). Unamunok esan zula, urliak idatzi zula, eta guzien gaiñetik, Menendez Pelayok ialki zula... (...) Euskeraren oraingo etsaiak ederregi aurkitu dute nunbait

² <http://andima.armiarma.com/oler/index.htm> [2014-08-06].

liburu au, eta saltzea galazo dute. Ez dute nai euskera aberatsegi, beren izkuntzak bezin oparo agertu dedin (Ibiñagabeitia, 1955).

Onaindiak hitzaurrean zioen moduan, euskal olerkia bazegoela frogatzea zuen asmorik nagusia, eta horretan apologisten tradizio zaharra jarraitu baizik ez zuen egin. XVIII. mendeaz geroztik euskal testuen aurkezle guztiek borrokatzen duten mamuaren aurkako legitimazio argumentu sendoa aurkeztu nahi zuen Onaindiak. Ildo berean eta mende bat aitzinago, Larramendiren etsai berarekin borrokan egin behar izan zuen Jose Manterolak ere 1888ko bere *Euskal Kantutegiaren* hirugarren alearen hitzaurrean, euskal poesiaren existentzia bera zalantzan jartzen zuten Padre Marianaren jarraitzaileen aurka ziharduela azalduz: «Háse dicho hasta la saciedad que los bascongados no tienen literatura propia especial, no ha faltado quien ha negado a nuestro hermoso idioma (...) condiciones para la poesía...» (1880: VI).

Santi Onaindiak XVIII. mendeaz geroztik zetorren euskal literaturaren pobretasunaren eta euskal hizkuntzaren poesiarako ezgaitasunaren argudioez gain, guda aurretik, Miguel Unamunok gehituriko iritzi ezkorrak zituen akuitlatzaile. Jose Manterolarena bezala, apologisten tradizio larramenditarrari lotzen zaio Onaindia, ezinbestez, eraso sinbolikoak hor zirauelako, hots, bai euskara eta bai euskal literatura kuestionatuta zeudelako eta gaur egun ere kuestionatuta jarraitzen dutelako, neurri handi batean. Horrela betetzen da Ikasketa Kulturalen ildoan jakina den irizpide nagusi bat, hots, boterean dagoenak beti egiten diola azpijana kategoria subalternoan daukan komunitatearen errepresentazioari (Van Dijk, 1999), hain zuzen ere boterean dagoenaren diskurtsoak badituelako baliabideak subalternoaren praktika diskurtsiboak neutralizatzeko eta ahultzeko. Alabaina, Ikasketa Subalternoak gai izan dira erresistentzia egiten duten diskurtsoek garaturiko dinamika askatzaileak agertzeko ere, zeren, Gayatri Spivak-ek «Can the subaltern Speak?» ospetsuan esan zuen moduan (1994: 66-111), inongo kulturak ez du ezberdin eta menpeko iraun nahi; aitzitik, «ezberdin» izateari uzteko ahaleaginean dihardu etengabe, eta mendebaldeko kultura determinazio geopolitikorik gabeko jakintza edo arte eredutzat naturalizatzen denarekiko lehia beti desorekatuan segitzen du.

Egiaz menpeko ez izateko diskurtso legitimatzaileak ibilbide luzea du gure artean. Besteak beste, eta aipaturikoez gain, apologista izendapenetik kanpo

ikusi ohi ditugun idazleek ere horren arrasto nabariak erakusten dituzte. Hala, Pizkunde garaian Jose Ariztimuño «Aitzol»ek *La muerte del euskera*³ izeneko saiakera argitaratu zuenean Migel Unamunoren nahiz Pio Barojaren erasoei erantzunez, aipatu zituen argudioen antz-antzekoak etorri zitzaizkion gogora Santi Onaindiari ere bere hitzaurrean. Euskal literaturaren prestigio falta, tradizio bat eratzeko produkzio jarraitua osatu ezina eta babesle edo mezenasgorik eza aipatu zituen, hurrenez hurren. Horiexen hutsunea bete nahi izan zuen Antologia handiak, euskal tradizio literario osoak eman zezakeena bilduz: hala ahozkoa nola idatzia, hala herrikoia nola kultura.

Bereziki interesgarri dira hizkuntza eta literaturaren egoera soziolinguistikoaren dependentziaz eta prestigioa nahiz legitimazioa eskuratzeari buruz, ondoko bi artikuluetan Josu Bijuesca irakasleak emaniko azalpenak: «Literatura eta mezenasgoa XVI. eta XVII. mendeetako Euskal Herri Penintsularrean: Mikoletaren «Vuestra Merced»-en aitzakiaz» (2010a) eta «Praktika literarioaren esparru sozialak eta XVIII. mendeko euskal literatura penintsularra: Naissance de l'écrivain» (2010b), zeinetan euskal literaturaren sistemaren eraketaren sorrera zailtasunak aztertu dituen, dokumentazioaren azterketa xeheaz. Alde horretatik, beraz, Aitzolen, Onaindiaren edota Atxagaren adierazpenek etenik izan ez duen deslegitimazio sinboliko baten aurkako lehia zaharraren lekukotza ematen dutela baieztatu genezake.

Onaindiaren kasuan, euskal literaturak hizkuntza zentsuraren muga ere bazuen aurrean tinko. Espainiar nazioaren batasunari «traizioa» egiteagatik zigortutako hizkuntza-komunitate baten literatura produkzioa baitzen. Ez da dudarik, guda aurretik garaturiko euskal sistema literarioaren osagai guztiak suntsituak ikusteak berebiziko inpaktua eragin zuela gudaosteko kultur eragileen animoan. Haien jarrera erresistenteen ereduak eta iturriak gudaurreko Pizkundeko belaunaldiak garaturiko poetikan eta diskurtso kulturaletan babesten ziren, haietan hartzen zuten amasa, baita hogeitaz joanda gero ere.

Horregatik, Orixeren bi orrialdeko ohorezko sarreraren ondotik, Onaindiak «Ataria» izeneko hitzaurrean literatura-gertakariei buruzko hausnar-

³ *El Dia*, 1931, azaroak 31, 5 or.

keta teoriko pertsonala agertzerakoan, gudaurreko Pizkundean indarrean egondako irizpide soziopolitiko berberetara jo zuen. Zehatzago esateko, Aitzolen hitzak aipatu zituen xeheki 1930eko *Eusko olerkiak* liburutik hartuta, poetaren funtzio nazionala azpimarratuz, eta gisa berean, 1959ko *Oleri* aldizkariaren lehen alean, Lizardiren hitzak ekarri zituen lehen planora zehar-aipamenez, bereziki olerkariak nazio pizkundeetan duten betebeharrak garrantzitsuak ari den atalean: «Aberri aldeko gogo-gudari-sailletan olerkaria beti da leen-oiñean» (1988: 309-311).

Onaindiaren iritzi literarioak Pizkundeko poetikaren ildo nagusietan oinarritzen dira, eta ondorioz, funtzio nazionalaz gain, funtzio soziolinguistikoa aitortzen zioten literaturari olerkariak. Lizardiren hitz berberak aipatu zituen diskurtso hori formulatzean ere: idazleen lanak eragin handia izan zezakeen hizkuntzaren berreskuratze eta prestigiatze lanetan. Hortaz, Onaindiaren antologia handiaren azken helburua erresistitzea eta subalternizazioari eustea ziren. Larramendik indarrez adierazitako huraxe bera: ezina ekinez gitea.

Apur batez hitzez beste eginez, uste dut argigarri gerta daitekeen azalpenak lagundu diezagukeela erlazionatzen Onaindiak ikusten zuen paisaia eta gaur egungo idazleek trantsizio garaiaz adierazten dutena. Izan ere, euskal literaturaren instituzionalizatzeko prozesuak eta sistema literarioaren sendotzeak ekarritako abantailak gorabehera, 2009an Bernardo Atxagak Neuchâtel-eko Grand Seminaire-en adierazitakoak oroitarazten digu, borroka berean jardun behar izaten duela subalternitatetik atera nahi duenak:

De la imposibilidad de las literaturas que tienen como primera base una lengua minoritaria, poco cabe explicar. Es evidente que una institución literaria necesita de un número mínimo de lectores, y que lo único que puede existir por debajo de ese umbral es un ente más bien fantasmagórico, con libros de existencia más aparente que real, y con un desarrollo sin élan, sin impulso propio, subordinado a tal o cual política. (2011: 14).

Larramendiren «ezina» pertsonifikazio baten bidez gauzatu zuen Atxagak hitzaldi hartan, «hircocervo» animalia mitikoarekin irudikatuz. Hala, noiznahiko hizkuntza minorizatuetakoa idazleak mendez mende piztia mitiko

harekin lehia gogorrean margotu zituen. «Hircocervo»a, akerra eta oreinaren arteko animalia kimerikoa, euskara bezalako hizkuntzan idazten duten idazleek duten etsaia da, eta biziki aldakorra den piztia multiformearekin egin behar duten borrokara deituak daude:

Cambia de tamaño, de fiereza, de cuernos, dependiendo de las circunstancias de cada época. Sería temible en el siglo XVII, y el mismo Axular –padre de las letras vascas- se queja de ello en el prólogo a su libro *Gero*, es temible también hoy, porque la misma literatura (...) tiene problemas a la hora de introducirse en la sociedad, pero en la época en la que yo empecé a publicar, comienzos de los setenta, el hircocervo atacaba con especial furia, no daba tregua. Era como se sabe, la época de la dictadura del general Franco, y el uso público de la lengua vasca era problemático. La posibilidad de publicar un libro era mínima. (2011: 14).

Zorionez, berrogei urte joan dira Atxagak lehen urratsak eman zituenetik eta gurean urtero 2.000 liburu argitaratzen dira, horietatik 300 inguru literatura arlokoak. Atxagak modu adierazgarrian esan zuen moduan, «el imposible, el hircocervo, esta siendo vencido, o al menos toreado» (2011: 14).

Hirurogeita hamarrekako hamarkadako zailtasunei buruzko Atxagaren hitzetan, badago gazte eta gudaren esperientziarik ez zuen belaunaldiaren aisetasuna. Aldakuntzen haizea usaintzeko gai sentitzen ziren, nahiz eta Euskal Herriko eta orokorrean estatu osoko kultur esparru meharrak urtetako atzerapena jasaten ari den. Atxagak aipaturiko Allan Ginsberg-en «Howl» poema, esaterako, Santi Onaindiaren antologiaren garaikidea zen. Baina ez zen gaztelaniara itzulia izan eta Estatuan ez zen ezagutu 1970 arte. Horrek erakusten du penintsulako kultur isolamendua norainokoa zen Barnatanek *Antologia de la beat generation* (1970) argitaratu zuenean.

Aldiz, irakurketa kultural batetik ikusita, Santi Onaindiaren antologia irakurri eta gudaoste ilunaren zentzuaz inprimatua nabari dezakegu. Berezi Onaindiaren eta Orixeren lerro arteetan, hogeitaz urte lehenago hautsia zen dinamika kulturalaren oihartzun urrun eta akituak sumatzen ditugu, eta haien diskurtsoek ere eusteko indarra egin duten giharren trenkadura adierazten dute, parálisisa.

Izenburuaren gaiari helduta, ezinbestekoa da gogoan hartzea Onaindiaren antologiaren funtzio larramenditarra. Esate baterako, zer dela eta mila hautatu, eta ez ehun edo berrogeita hamar? Zein irizpide zuen gogoan? Atarian emaniko azalpenen arabera, irizpide nagusi gisa «ederzaletasuna» aitortzen zuen Onaindiak, «barne-ikaraz eta adimen suz eder» diren testuak hautatu zituela (Onaindia 1954: 29). Baina beste batzuetan, testuen antzinatasunari zor zaion errespetuagatik hautatu zituela aitortu zuen. Azkenik, beste batzuen kasuan, eder izatera iritsi ez arren eta antzinakoak ez izan arren, «estilo edo idaztanka aipagarria» zutelako aukeratu zituen (Onaindia 1954: 29).

Arrazoibide horiek irakurrita, erraz ondoriozta genezake Onaindia bere antologiak izan zezakeen funtzio kanonizatzaileaz jabetua zela. Euskal poesiaren historia bat «idazten» ari zela «de facto»: «Ez naiz, gaiñera eder billa bakarrik ibili; nire lenbiziko saioa ori zan arren, iñoren esanari ekin diot gerora, ta euskal elertiaren edesti antzera egiteko esan didate, gure olerkari, edo behintzat geienen bertsoak aldiz-urren aukera ta sarturik: horrela egiten ahalegindu naiz» (Onaindia, 1954: 29).

Gogoan izan behar da euskal literaturaren historia idazteko zegoela, artean. Bi maisu aholkularien saio laburrak hartu zituen abiapuntutzat, Nikolas Ormaetxea «Orixe»ren *Euskal-literaturaren atze edo edesti laburra* (1922) eta Piarres Lafitte'ren *Euskaldunen Loretegia. 1500-1800* (1930) eta, guda ondoren, lapurtarrak argitaraturiko kantu bilduma eta Iparraldeko literaturari buruzko saioa.

Abiapuntu hori ezagututa, Euskal Pizkundearen testuinguruan idatziriko bi historia horiek eta hogeitaz urte ondorengo *impassearen* ondoren heldu zen Onaindiaren antologia lanak harremanak ikusten ditugu. Hala, Onaindiaren antologiaren «Atari»koan, euskal olerkigintzaren bilakaeraren historia bat finkatzen da, gutxiago edo gehiago, eta liburuak betebeharreko funtzio hezitzailea eta dibulgatzailea betetzen du. Halere, aitortu behar da bere maisuena baino lausoagoa dela bere planteamendua, izan ere, XIX. mende erditik aurrerakoan aldiak edota ezaugarriak banatzeko irizpide garbirik ez du zehazten. Izen andana eman arren, izenik aipagarrienak bereizteko argitasunik ez daiteke aurkitu atal horretan. Nabaria da testu ugaritasun handiagoaren lekukotza ematea hobetsi duela, testu aipagarrienak azpimarratu

ordez. Kopuruaren pisua darabil argudio gisa, baina kalitateari buruzko irizpidearen lausotasunak aldarazi dion epitetoaren ñabardurak atal honetan dira esanguratsuen; izan ere, Onaindiaren eta Orixeren arteko gutunetan suma daitekeenez, «hoberenak» delakotik «ederrenak» esatera eta, azkenik, «eder» soilean uztea erabaki zuen, zuhurki.

Bestalde, ortografiaren arloan hartu zituen erabakiek ere dibulgazioko testu bat irudikatzen dute. Testu zahar eta berriei, Iparraldeko nahiz Hegoaldekoei batasun ortografiko bat ezarri zien. Argi eta garbi, testuen edizio dibulgatzailea eta didaktikoa bideratu nahi zuen Onaindiak, asmo filologiko edo akademikorik gogoan hartu gabe, gerora, hezkuntzarako asmoz egin diren beste antologien ildo berean.

5. Euskal parnasoa?

Genero poetikoaren kanonari dagokionez, Onaindiaren antologiaren zabalatasunak zenbait poetaren Parnasoa osatu eta kongsakratzeko bidea ireki zuen, baina beste askori aipamen hutsa besterik ez zien eman. Nola da hori posible, egile ezezagunen testuez gain, 300 idazleren testuak bildu zituela jakinik? Erantzuna da proportzionaltasunaren erabilera esanguratsua hautatu zuela, idazle garrantzitsuagoen testu gehiago jasoz eta garrantzi gutxiagokoen presentzia testimoniala bakarrik eginez. Hona hemen banaketari buruzko zenbait azalpen: lehen-lehenik, 140 herri-olerki anonimo jaso zituen. Horiei antologian eta literatura klasikoa deritzogun XVI-XIX. mende artekoa erantsirik, nekez iristen dira, biak batera ere, antologiaren %20 izatera. Beraz, kenketa simple bat eginez nabaria da euskal olerkigintzaren hiru laurden, XIX. eta XX. mendeetako testuez osatu zuela. Are zehatzago esanik, XIX. mendeko ugaritasunaren (ia 300 poema) eta aurreko hiru mendeetako 200 artekoaren arteko aldeak euskal produkzioaren alderdi ezagun baten berri ematen du: XIX. mendeaz aitzineko euskal literatura idatziaren emaria urria zela. Euskal literaturaren historia sozialak azpimarratu duen moduan, 1876tik aurrera nabarmentzen da testu idatzien ugaltze azkarra (Torrealda, 1997: 56).

Onaindiak zailtasun nabarmenak izan zituen testu erromantikoen artean hautu zorrotza egiteko, eta horren arrazoia erromantizismoak bere zaletasun

poetikoarekin zuen harreman estua izan daiteke. Onaindiaren hautamen kritikoan nabaritzen dugun muga-lausotasun bera pairatu dute haren ondoren testu antologiak burutu dituzten gehienek ere: antologoak bere poetika propioaren eragina eta perspektibaren kutsadura ezin ditu gainditu. Horren ondorioz, antologiaren bigarren erdia XX. mendeko testuez osatu zuen: 500 baino gehiago dira 1900-1954 arteko testuak Onaindiaren antologian. Horietatik, erdiak baino gehiago gipuzkoarrak dira, idazleen ia mostra soziologiko proportzionala, Juan Mari Torrealdairen datuen arabera (1977: 407-414).

Interesgarria da, era berean, emakume idazleen errepresentazioa nolakoa den Onaindiaren antologian: gaur egun ezagutzen ditugun emakume poeten errepresentazio ia osoa ematen du: Bizenta Mogel, Rosario Artola, Sorne Unzueta «Utarsus», Errose Bustintza «Mañariko», Tene Muxika, Pantzeska Astibia, eta Pantzeska Pagadizabal «Onintza». Guztiak izendatzen ditu eta haien bizpahiruna testu eskaintzen.

Irizpide linguistikoei dagokienez, Onaindiaren antologiak hizkeraz garbi eta aberatseko idazleak kontsaktatzen ditu: Lore Jokoetan estilo herrikoi eta zaindua erakutsi zuten idazleak dira eredugarriak eta, haiekin batean, olerkarien poetikaren sortzaileak nahiz jarraitzaileak. Hala, Euskal Pizkundearen testuak bilakatu ziren Onaindiaren antologiaren muina. Aldiz, hain hizkuntz estilistak izan ez ziren XIX. mendeko zenbait poeta ez ditu zabalegi errepresentatzen, hala nola, Jose Mari Iparragirre edo Indalezio Bizkarondo «Bilintx». Berez, haien lekuan gaur egun ahantziak ditugun hizkuntza estilistak ageri dira aitzindurik. Beste horrenbeste esan daiteke, zenbait poeta garaikide eta sinbolistari uzten dien tarte urria kontuan hartuz gero, hala nola, F. Krutwig edo J. Mirande. Bazterketa horren salaketa egiten zuen A. Ibiñagabeitiak *Euzko Gogoako* bere erreseinan, eta arrazoien bilaketak antologian ezarririko zentsura moralaren inguruko ikerketara eramango gintuzke, zalantzarik gabe.

6. Lorategiaren planoak

Onaindiaren antologiaren egitura aztertuz geroz, jakina da, egileak azpitu-tituluan adierazi moduan, antolamendu kronologikoari eman ziola lehenta-

sunak. Halere, ahozko testuak datatzeko zailtasuna zela eta, lehen mailan kokatu zituen guztiak errenkan urterik zehaztu gabe, «Erri olerkiak» izenburua emanez; amaieran, aldiz, bertsolari sonatuenak ere sartu zituen, testu bana edo birekin. Ondoren, literatura idatziaren antolamendu kronologikoari ekin zion eta XX. mendeko testu ugaritasunaren antolatzaile gisa, hizkeraren irizpidea hautatu zuen: bizkaiera, gipuzkera eta Iparraldeko sailak bereiziz.

Onaindiaren kanonean, XIX. mendearen bigarren erdiko eta XX. mendeko testuek liburuaren hiru laurdenak hartzen dituzte. Pizkunde deituraz baitaiatua den aroa dugu hori, Lore Jokoetatik, baina bereziki 1876tik 1936ra artekoa. Pizkundearen lehen aipamena Jose Manterolak bere kantutegiaren hitzaurrean iradoki zuen, «en el país bascongado se opera en los momentos actuales un verdadero renacimiento literario, que promete ser fecundo en resultados» (1880, VII). Nolanahi ere, Guda Zibila arteko epea izendatzeko erabiltzen bada ere, haren eraginpeko testuek gudaostean ere irauten zuten, esate baterako, Orixe edo Jokin Zaitegi bezalako autoreen lanetan.

Onaindiaren antologian egile bakoitzeko zenbat testu hautu zituen ikusita, erraz esan daiteke zein kanon poetiko eraiki zuen irizpide kuantitati-boari erreparatuz. Kasurik nabarmenena hamabi testu baino gehiagorekin errepresentatuta dauden egileak dira: Jean Baptiste Elizanburu (23), Grazian Adema «Zaldubi» (13), Piarres Topet «Etxahun» (13), Estepan Urkiaga «Lauaxeta» (18) eta Xabier Lizardi (18). Beste idazle guztiei baino «espazio» zabalagoa eskainiz kontsokratu zituen bost egileok euskal idazle aipagarrientzat, irakurleak berehala interpretatzen baitu testu kopurua *excellencia* ikurtzat.

Bigarren maila batean, hamarna-hamaikana testu sorta duten idazleak datoz: (Iparraldekoak:) Etxepare, Oihenart, Gazteluzar, Ibarrart eta Lafitte. Horien pareko dira, poesia kopuruz, Hegoaldean, Mateo Zabala, Eusebio Azkue, Orixe, Zaitegi, Jautarkol, Eltzo-Azpiazu, Emeteri Arrese, Eusebio Erkiaga eta Nemensio Etxaniz. Gainerako berrehundik gora idazleek hamar testu baino gutxiago dituzte eta askok bizpahiru soilik.

Onaindiaren kanonak kontsokratzen dituen lehen bost egileen Parnasoak iraun egin du, funtsean, aldi horretarako, aski lausotu bada ere biga-

rren mailan kokatu zituenen distira. Gaurko begiez ikusita, Onaindiak (eta bere aholkulariek) euskal olerkigintzaren eta haren harrera kritikoaren argazki fidela erakutsi zuten, osotara, nahiz eta argazki horrek handitua edo puztua dirudien. Izan ere, mila aurkitzearren sartu dituen zenbait egilek eta testuk ez dute gaur egunetik begira justifikaziorik. Ondorioz, emaitzak nolabaiteko distortsioa iradokitzen du: batetik, egileen hizkeraren dohainei, hizkeraren jatortasunari eta garbitasun eredugarriari emandako gehiegizko balorazioa agerian geratzen da; eta bestetik, poetika konpartituaren eraginarenean indarra sumatzen da behin eta berriro.

Onaindiaren antologiaren harrerari dagokionez, Orixeren *Euskaldunak* (1950) poemaren kasuan bezala, irakurle garaikideen iritziak banatu egin ziren haren aurrean; «1956ko belaunaldi berria» (Torrealdai, 1998: 127-137) edo Juan San Martinek «Uhin berria» bataiatu zuenaren etorrerak poetika modernoaren sartze indartsua hobesten zuen jadanik. Espero izatekoa zen moduan, Antonio Labaienek (*Egan*, 1954, 2-4, 43 or.) edo Andima Ibiñagabeitiak (*Euzko Gogoia*, 1955-1-2 zb) Onaindiaren liburuaren baloreen aldeko iritzia agertu zuten; izan ere, Labaien bera izan zen gudaosteko asmo editorial haren bultzatzaileetako bat, Orixeren *Euskaldunak* (1950) poemaren edizioaren bultzatzaile izan zen gisa berean. 1950etako bi lan handinahiek dakarte gudaurreko asmoen izpiritua, Jokin Zaitetik *Euzko Gogoako* iruzkinean islaturikoa eta Onaindiak berak *Oleri* aldizkarian berretsiko zuena. Poetika horren arabera, Onaindiaren antologiak asmo hirukoitza zuen: lehenik, literaturaren bidez hizkuntza prestigiatzea zuen helburu; bigarrenik, eredu literario bat finkatzea eta hedaraztea; eta hirugarrenik, hizkuntzaren duintasuna frogatu eta haren bitartez naziotasuna legitimatzea.

Alabaina, esan bezala, aitortu behar da Onaindiaren antologiak harrera hotza izan zuela. Harrera kritiko ukakor hura, Onaindiaren iritzi, bereziki Luis Villasanteren eta Koldo Mitxelenaren harrerak izan ziren esanguratsuenak:

Etsaien artean, berriz, A. Villasante ezik, euskal literaturak idatzi dituzten guztiak zenbatu ditzakegu. L. Mitxelena'k ez zuen aipatu ere egiten, naiz-ta nere izena bai oar baten maxiokari gisa; etzaio itxura danez eder jakintsuak eta erriak ain ondo artu zuten euskal literaturari buruzko, Orixe'ren «Euskal-literaturaren atze edo edesti laburra»

(1927) eta P. Lafitte'ren «Euskaldunen Loretegia» (1931) kanpo, bildumarik zaarrena; ondorengo guztiak ortaz baliatu izan dira. (S. Onaindia, *Euskal literatura* VI, 197).

Antologiako 500 testutik gorako egileen hizkuntz eredu garbizaleak ez bide zuen egokitasunik literatura-hizkera eredugarri gisa, euskara batuaren ereduaren aurkako norabidean zihoan argiro eta hamarkada hartako tentsio gunearen erdi-erdian kokatzen zen, euskararen patrimonializazioaren tirabiran. Hizkuntz eredu funtzionalagoa zuen gogoan Mitxelenak, esate baterako, urte gutxi barru Txillardegiren lehen nobelan edota Arestiren poemetan mamitu zena (1957 eta 1963). Aldiz, Onaindiaren antologiak gerraurreko kanona berresten zuen eta aurrekoen ondarea gaurkotzeko ahalegina egin zuen. Halere, gudak zapuzturiko belaunaldi haren fruituen uzta maskaldua zegoen. Hogei urteko izozteak alferrik galdu zuen hazia eta behar berriek hizkera berria eskatzen zuten.

Gaur egunetik begiratuta esango genuke Santi Onaindiak, Marcelino Menéndez Pelayok bezala, ehun olerki bakarrik hautatu izan balitu, *Las cien mejores poesias (liricas) de la lengua castellana* (1908) hura eredutzat hartuz, askoz egile gutxiago aipatuko zituzkeela, eta ziurrenik Parnasoan aipatu ditudan hamabost bat izen horietatik soilik hartuko zituzkeela. Beharbada, beste 900 horietan nabarmentzen den mediokritatea eragotziko zukeen, eta egilearen poetika pertsonalaren eragina ez zen horren nabari agertuko. Modu kritikoagoan hobetsiko zituen «benetan antologikoak» ziren testuak (horrelakorik epaitzeko gai den inor balego). Baina, ondorioz, ziurrenik, are eredu kontserbadoreagoa erakutsiko zukeen, ez zatekeen Peillen, Krutwig edo Miranderen testu arrastorik ikusiko, ez «Paris-Beuret» poemaren gisakorik. Era berean, emakumeen izenik edo testurik, esate baterako, ez zukeen aipatuko, ezta bakar bat ere, ziurrenik, Ibon Sarasolaren (1973), edota geroagoko Jon Kortazarren (1984) edota Iñaki Aldekoaren (1993) antologietan ez dauden bezalaxe. Onaindiaren antologiaren *blow up* horrek agerrarazi egin zituen argazkian.

Aski ezaguna da Menéndez Pelayoren antologia izan dela Iberiar penintsulan XX. mendean eginiko poesia antologia orokorren eredu nagusia: batetik, kopuru finko bat ezarri izenburuan, haien kalitatea azpimarratu «mejores» superlatiboaz, eta bestetik, hizkuntzaren historian benetan

adierazgarriak diren testuak hautatuz osatu. Horrekin batean, idazle hilen testuak soilik onartu behar ziren, modu horretan kanon kontserbatzailea finkatuz. Menéndez Pelayoren egitura eta planteamenduak imitatu zituzten gerora beste hainbatek, eta haietako bat, zehazki Jose Berguak moldaturikoa da Onaindiarenaren eredutik hurbilen dagoena: *Las mil mejores poesias de la lengua castellana. 1135-1935* (1935). Jose Bergua editore eta antologo madrildar progresista izan zen, gaur egungo «Ediciones Ibéricas» argitaletxearen aurrekaria. Bere antologiaren hitzaurrean aitortu bezala, ez ziren benetan mila berak hautaturikoak, eta ez ziren hoberenak ere. Asmo komertziala aitortzen zuen argiro, irakurleak erakartzeko eginiko aldarrikapena zela adieraziz. Garaian garaiko egilerik errepresentatiboenen bilduma egin nahi zuela argitu zuen Berguak azkenik.

Onaindiak, bere aldetik, antzerako izenburu erakargarria moldatu nahi izan zuen, baina bestelako helburuak izanik ere, irakurleen artean arrakasta ere lortu nahi zuelako. Funtsean, milako kopurua mantendu zuen, «mila» esatea «asko» esatea delako. Zenbaki ia menderaezin horren bidez gure literaturaren aberastasunaren aldarrikapena egin nahi zuen, eta legitimazioa eskuratu euskal literaturarentzat eta hizkuntzarentzat. Aldiz, ekidin egin zuen «hoberenak» superlatibo harroa, eta kalitate berme gisa, «eder» dotorea erabili zuen, Orixeren aholku zuhurrari men eginez.

7. Beste antologia orokor bat: *poesia kaierak* (2000)

Onaindiarenarena bezala, antologia orokorren artean aipatu beharko genukeen pareko beste proiektu zabal bakarra Koldo Izagirreraren *Poesia kaierak* da (Susa, 2000). Onaindiak milako kopurua hautatu bazuen, Koldo Izagirrek berrogeikoa hartu du irizpidetzat; baina zenbakiek esangurarik badute, garbi ikusiko dugu erreferentzia, hots, idazle bakoitzeko hautatu duen hogeita bosnako kopuruak argiro seinalatzen duena jomuga bera da: berrogei bider hogeita bost, mila poema antologiko eskaintzen dizkigu Izagirrek ere.

Ez du Koldo Izagirrek antologiaren irizpideen azalpen zuzenik egiten, egile bakoitzari buruzko sarrera kritiko interesgarriez hornitu badu ere kaiera bakoitza. Aldiz, Susa argitaletxearen editoreak kaiera bildumari eginiko

sarrera orokorrean, argi ikus dezakegu euskal poesiaren testu antologia orokor honen helburu nagusiak honakoak direla:

- a) Hogeigarren mendeko poesiaren antologia (posible bat) da.
- b) Gerraurreko klasikoak bezala mende amaierako joera eta estilo aniztasuna jasotzen ditu bilduman.
- c) Olerkigintzaren zentraltasuna aldarrikatu nahi du euskal literatura sisteman, honako baieztapenez: «gure literaturaren aurrerapauso guztiak poesiak markatu ditu XX. mendean. Orixe, Lizardi, Mirande, Aresti gabe, esaterako, ezin liteke konprenitu gure historia».
- d) Poeten gorazarre izan nahi du.
- e) Irakurlearen zerbitzurako egina da, izan ere, antologiak irakurle arruntaren eskura jarri ditu poeten testuak.

Izagirreraren antologiaren orokortasuna bermatzen dute sarrerako adierazpen hauek, aro jakin bateko joera, norabide edota bilakaera zehatz bat frogatzeko helbururik ez baitu. Onaindiak euskal poesiaren esentzia eta presentzia aldarrikatu nahi zuen bezala, agian Izagirreraren antologia honek ere XX. mendeko poesiaren «balioa» eta kapital sinbolikoa erakutsi nahi izan du euskal irakurleen aurrean, eta historiografiaren aurrean, berriz, generoaren zentraltasuna aldarrikatu, euskal literaturan jokatzen duen abangoardiako funtzioa seinalatuz.

Hortaz, Izagirreraren antologiak poesia generoaren aldarrikapena eta gorazarrea egiten duen aldi berean ikus genezake antologoaren barne poetika baten arabera eginiko hautua egiten duela. Arestian, Onaindiaren antologiarenean Pizkundeko idazleen aldeko irizmena nabarmendu genuen gisa berean, eta hizkuntzaren kalitatearen eta espresio moldearen erromantizotasuna nagusitzen ziren bezalaxe, Izagirreraren *XX. mendeko poesiak kaierak* antologian ere bada antologoaren poetikaren arrastorik. Bereziki agerian uzten dute poetika hori estatistikek: berrogei idazleetatik, erdiak 1980tik hona idazten hasitako poetak dira.

Heziketa helbururik ez duten antologo guztien antologiek hurbileko testuak hobesten dituzte, antologarentzat bezala irakurleentzat garaikide di-

ren egileetara jotzen dute. Hartara, partekatzen diren gaiak, ikuspuntuak eta gustu estetikoak erraztuko baitute liburuaren harrera abegikorra. Izan ere, antologietan arestian aipaturiko funtzio aldarrikatzaileak, legitimatzaileak eta homologatzaileak aitortu arren, antologia egileak ez baititu alde batera uzten bere garaikide diren egileen eta irakurleen onespeneraren beharra. Antologia ez da, hortaz, genero didaktiko edo propedeutiko huts gisa hartu behar, gure ustez. Aitzitik, gehienetan garaikideentzat eginiko testu hautapen literarioa izaten da, antologoen eta irakurleen balioak eta gustu estetikoak ordezkatzen dituena.

8. XX. Mendeko euskal poesiaren historiaren giltzadurak antologietan

Antologia literarioei buruzko hausnarketa saio honek bistaratu dituen bizpahiru giltzadura historiografikoren inguruko hausnarketaz amaituko dut nire azterketa, haien inguruko arazoak birformulatzeko proposamenak eginenez. Batetik, XX. mendeko lehen hereneko Pizkundeko poesiak euskal antologia modernoetan errepresentatua izateko ezagutu dituen zailtasunak, eta bestetik, Trantsizioaren aldakuntza sakonek nola eragin zioten euskal poesiaren bilakaerari eta euskal sistema literarioan zeukan egoitzari. Funtsen bi gaiak baitute poesia modernoaren mugen inguruko gaiarekin zerikusia.

Garaiko euskal literaturaren sisteman olerkigintzari zegokion zentraltasuna aho batez aitortu da euskal literaturaren historiografian 1980ko hamarkadara arte. Euskal narratibaren kanonizazio prozesua aro demokratikoarekin batera abiatu da eta aldaketa handia ekarri zuen euskal literaturaren paradigmatan. Hausturarik eragin ez bazuen ere, sistema literarioaren finkatzeko baldintzak sortu zituen, bereziki, euskararen koofizialitate legearen bidez, zeina 1979ko Autonomia Estatutuaren eta 1982ko Euskararen Erabilera Normaltzeko Legearen ondorioz heldu zen. Bereziki, hezkuntzaren alorrean eredu elebidunak ezarri izanaren ondorioztat jo daiteke irakurlegoaren premien aldakuntza eta erakundeen politika kulturalak argitalpengintzari laguntzeko partidak ezarri izanaren fruitu argialetxeen

sorrera. Ondorioz, Olaziregiren iritziz, ez dago inolako zalantzarik genero narratiboak lortu dituela abantaila gehien egoera berri horretan, eta gure sistema literarioan kanonikoa izatera iritsi dela:

No cabe duda de que ha sido el genero narrativo el que más se ha beneficiado de esta nueva coyuntura, y ha conseguido convertirse en canónico y central dentro de nuestro sistema literario (M. J. Olaziregi, 2011).

Hala baieztatzen zuen Maria do Cebreiro Rabadek ere antologia iberiaren testuinguruan ezarririk:

En comunidades culturales como el País Vasco, considerado como marco geopoético, lo mismo que en Cataluña, la poesía funciona desde el siglo XIX como género depositario de los elementos de caracterización de la identidad nacional (2004: 326).

XX. mendeko euskal literaturaren bilakaera deskribatu duten historialari guztiek adierazi dute euskal literaturaren kanonean genero poetikoak zentraltasuna galdu duela, eta datari dagokionez ere bat datoz laurogeiko hamarkadaren hasieran kokatzean. Aipua gehiegi ez luzatzearen, aski izango genuke Iñaki Aldekoaren *Euskal Literaturaren Historia* irakurtzea, gertakariaren inguruko hausnarketa nondik norakoa den sumatzeko:

Hirurogeiko edo hirurogeta hamarreko hamarreko urteetako genero literarioak ospetsuena izatetik, poesiaren garrantzi soziala gainbeheran hasi zen laurogeiko hamarkadaren erdialdera. Laurogeita hamarreko hamarraldian, poesia-liburu on batek narratibako beste liburu kaskar batek baino oihartzun gutxiago du, guk hori gustuko izan ala ez. Hamarraldi horren hasieran inork ez zuen zalantzan jartzten poesiaren gailentasuna literaturaren Parnasoan, eta gure arteko irakaspen literarioak eraginkorra Bernardo Atxaga edo Joseba Sarrionandia bezalako poetena zen. Harrezkero, ordea, gauzak asko aldatu dira (2008: 335).

Aldekoak dioskunez, aldatu diren gauzen artean irakurleen atxikimendua beste generoetara aldatu izana da garrantzitsua, zeren, berez, idazlan kopurua ez da nabarmenki gutxitua. Bestalde, poesiaren transmisio modua zuzeneko saioretara aldatu denez, poeta eta musikagileen arteko kolaborazio

eta emanaldiek garrantzia hartu dute, eta CD-dun liburuen formatuak arrakasta bilatzen du berrikuntza teknikoan bidez.

Nolanahi ere, komeni da azpimarratzea generoen kanonikotasunaren aldakuntza hori ez dela bat batean gertatua, eta trantsizio aldi bat ere bizitu duen belaunaldi oso baten «sakrifizioa» eskatu duela zenbait kritikoren iritziz. Mende bukaerako euskal literaturaren historiari buruzko liburuen egileek zailtasunak izan dituzte 1985-2000 arteko idazleak sailkatu edo talde gisa multzokatzeko, hain zuzen neoabangoardiaren (1976-1986) aldia igaro zenetik eta «idazle berriak» (Harkaitz Cano eta Kirmen Uribe) arteko aldia deskribatzeko (Otaegi, L, 2012: 235-240).

Zehazki, Xabier Mendigurenek «63ko belaunaldia» izendatu zuen belau-naldiaz ari gara, partaide ziren idazle batzuek (F. Juaristi, K. Linazasoro) «belaunaldi galdua» deitu zutena; urrats bat harantzago joanez, I. Zaldua kritikoak «porrotaren belaunaldia» eta «belaunaldi ikusezina» izena eman zion, edota «tropela» ere bai (Zaldua, 2005a). Era batera edo bestera, literatura produkzio-multzo baten zailtasunak deskribatzen dituzte izen horiek. Aldekoak arestian iradoki bezala, garai horretako eleberrigile eta poetek, kalitatezko lanak idatzi arren, oso nekez lortzen dute lehen lerroan nabarmentzea. Eta horren arrazoi gisa, aipatzen da, batetik, aurreko hamarkadetakoa idazleen kanonizazioaren prozesuan «beranduegi» heldu izana, eta bestetik, mendearen amaieran idazle gazte iritsi berrien arrakastak «sandwich» eran harrapatuta geratu izana (Iban Zaldua, 2005b: 91).

Ikuspuntu sistemiko batetik, Trantsizioaren ondoren sorturiko baldintza berriek eraldatu egin zuten ofizialduriko hizkuntzetako literaturen egoera. Batetik, hedatze akademikoak irakurle berriak eta gazteak ekarri zizkion, baina bestetik, hizkuntza estandarra eta literatura produkzio homologagarriaren premia jarri zuen mahai gainean. Hala, geure literaturaren ezarpena errazteko, euskal sistema literarioak ere «egonkortze» eta «finkatze» kanonikoa eragin zuen, ordura arte garaturiko kultura literarioari balio sinboliko bat eratzikiz, gizartearen aurrean komunitatearen jabego kultural eta nazional bat aldarrikatzeko. Aldakuntza bertsuak ezagutu zituzten Galizia eta Kataluniako sistema literarioek ere eta zehaztasunez aztertu dituztenen artean aipa genezake Maria do Cebreiro Rabade irakaslea, *As antoloxías de*

poesía en Galicia e Cataluña liburuan (2004) haien arteko paralelotasunak aztertu dituelarik.

Trantsizioaren ondoko poesian, neoabangoardiaren eragina amaitutakoan (1975-1986), poetika ezberdinak garatuko dira aldi berean, aurreko belaunaldietan gertatu bezala poetika «apurtzaile» nagusi batek besteak ordezkatu gabe. Aldi hori deskribatzerakoan, baldintza berrietan narratibaren garapenak ezagututako abantailak jasotzen dituzte kritikoek. Besteak beste, Joseba Gabilondoren *Nazioaren hondarrak* (2006) liburua aipatu ahal izango genuke ikuspuntu honen garatzaile gisa, edota Maria Jose Olaziregi (2011), zeina honako ondorioetara heldu zen poesiak Pizkundean zehar eta Trantsiziora arte izaniko zentraltasunaren galera azaltzerakoan:

Es obvio que hemos pasado de una escritura que respondía al objetivo político de construir Nación hasta bien entrado el siglo XX, hasta casi la década de los años 1960 para ser mas precisos, a una escritura en euskara donde la elección de la lengua literaria no conlleva una opción política exclusivamente nacionalista.

Poesiaren generoaren zentraltasunaren arrazoiez hausnarketa egitean, Iratxe Retolazak aurreko adituek ez bezalako arrazoiak izan zitzakeela argudiatu zuen:

(...) conviene subrayar que la poesía ha sido en el sistema literario vasco el género con más prestigio, el género cumbre hasta finales del siglo XX. Este prestigio se lo debe a un conjunto de circunstancias y criterios, pero entre todos ellos destacan dos rasgos particulares de la tradición literaria vasca: la poesía ha sido durante siglos uno de los géneros más cultivados y más arraigados en la literatura oral y popular, y, además, las primeras tentativas de modernidad en la literatura vasca llegaron principalmente de la mano de poetas. Esta doble situación del género poético en el sistema literario vasco va a ser decisiva para entender el panorama de las antologías poéticas en nuestra literatura (2007-2008: 22).

Poesiaren zentraltasunaren arrazoiez eginiko hausnarketen ildoan, Retolazaren iradokizunek berretsi egiten dute Koldo Izagirreraren antologiaren sarreran aipaturiko argudio nagusia, hots, poesiagintza dela genero zentrala

XX. mendean, genero horretan abiatu direlako gure literaturan aurrerapauso guztiak. Euskal sistemaren kanonizazioari buruzko hausnarketan, euskal literaturaren sistemaren barne-eragileei erreparatzen diete K. Izagirrek eta I. Retolazak, autonomia bat aitortuz literaturari esparru soziopolitikoetatik. Lehenatasuna ematen die barne-eragile horiei dinamika propioa izan dezaketela iradokiz, sistema soziopolitikoaren inpronta bigarren mailan utziz.

Bi norabide historiografiko ezberdin horien aurrean, seinalatu behar genuke, beharbada genero poetikoaren kanonikotasunaren inguruko hausnarketak azterketa astitsuagoak eskatzen dituela. Barne eta kanpo eragileak integratuko dituen azterketa-eredu baten premia erakusten du gure iritziz, euskal sistema literarioaren autonomiak esplikatu ditzakeen fenomenoaren azterketa xeheagoak eginez, eta arlo soziopolitikoaren eraginaren dinamika doitu.

Bestalde, narratibaren eragile gisa faktore erabakigarritzat aipatzen dira, euskal narratibaren garapena erraztu zuten euskararen ofizialtzearen ondorioz sortutako irakurle gazteak eta alfabetaturiko irakurle helduak ugaltzea. Baina, ez da horregatik ahantzi behar genero poetikoaren prestigioa eta irakurleengan itsatsi zen irudiaren balio sinbolikoa eragile horiez gaindikoa dela. Horregatik, gudaurreko olerkariaren eredu kultural berritzailea bezala, gudaosteko obra arestiarren inpaktu modernizatzailea aintzat hartu beharko lirake. Izan ere, gudaosteko 1950-1975 urteetako poesiagintzak, bere kalitatearen ondorioz, eredu legitimatzaile gisa jokatu zuen, gerora kantagintza berriaren fenomenoarekin batean, poesia eredu herrikoi nahiz kultuak integratzea lortu zuena eta jendarteratzeko eragiketa kulturean maila sakonagora jo zuena. Ildo honetan aipagarri izan daiteke azken urteetako literatura fenomeno adierazgarria izan den gertaera: Xabier Lete poetaren azken kantaldi eta errezitaldien harrera jendetsua, ia osoki egilearen figura publikoaren ondare sinbolikoak soilik esplikatu dezakeena⁴.

Mende osoko testuen antologia orokor gisa «testu errepresentatiboaren hautua» egiten duela dio Izagirrek, hartara, poetika baten, joera edo bila-

⁴ Ikus, besteak beste, Argia aldizkariak poetaren azken agerraldi eta kantaldiei buruz emaniko informazio bilduma: <http://www.argia.com/xabier-lete>

kaera baten norabide jakinik frogatzeko lanik hartu gabe. Horregatik, naturaltasunez dakartza gudaurreko eta ondoko egileen testuak, garbizaleenak eta euskara funtzionalarenak, herrikoiagoak eta kultuagoak, kontserbado-reak edota progresistak, ustez eta beti literaturaren berezko balio irizpide bati leial zaiola sinetsiz. Horretaz gain, Santi Onaindia bezalaxe, irakurle euskaldunentzat ari da Izagirreraren antologia, eta horregatik ez ditu barneratzen itzulitako antologietan sumatzen diren betebeharrak homologagarriak edo mendebalde osoko poesiaren ibilbidea deskribatzeko erabiltzen diren irizpide kronologiko edo historiografikoekin bat egin beharrak. Iratxe Retolazak ere antologiei buruzko bere artikulua amaieran dioen moduan, antologia itzuliek bestelako irizpideei lotzen zaizkie:

De todas las antologías que he mencionado, las dos que fundamentan su selección de autores y poemas, y que ofrecen un extenso prólogo con una lectura personal de la situación y evolución de la poesía vasca, son las antologías de Iñaki Aldekoa (1993) y Jon Kortazar (2006). (...), estas dos antologías son bilingües (euskara-español), y es precisamente por eso mismo por lo que se ofrecen esos extensos prólogos como apoyo y contextualización de los poemas que en ellas se presentan. Por tanto, atendiendo a este objetivo, se aprecia claramente ese deseo (o/y obsesión) de demostrar que la literatura vasca se puede homologar a las corrientes europeas con más renombre, y (de)mostrar esa supuesta evolución natural de la literatura vasca, como un sistema literario homologable y saludable (2007-2008: 24).

Hari beretik baina bestelako espresioez adierazi du berriki Joseba Gabi-londok bere iritzia *Naiz* egunkarian (2014-02-22). *Before Babel: For a Cultural History of Basque Literatures* (2014) liburuaren edukiaz hitz egiteko Joxean Agirreraren galderei erantzun zien euskal literaturaren normaltasuna eta modernotasunaren itxuraren atzean gordetzen diren interesak agerian jarri:

(J. Agirre) «Erakunde ofizialen inguruan garatu den kritikari erreferentzia eginez, hitz fetitxe batzuk salatzen dituzu, «normalizazioa» eta «modernitate», esate baterako. Argitu iezaguzu salaketa horren mamia zein den».

(J. Gabilondo) «Ez garela normalak. Eta kalean hau irakurtzen duen edozein euskaldunek momentuan emango dit arrazoia. Normalak eta modernoak garela, hori politikoei eta instituzio politikoetako «kudeatzaileei» interesatzen zaien narratiba da. Normalizazioarena, lehenaldia atzean utzi dezakegun, ahantz dezakegun fantasia nazionalista proespainiarra da».

Aipaturiko iritziak bilduz, ondoriozta genezake itzulitako antologiaren ordenamendu irizpideak askotarikoak izan daitezkeela eta, sarritan, deskribatzen den euskal literaturaren beraren barne dinamikari baino gehiago obeditzen dietela editorialaren eskabide zehatzei, hots, antologiaren egitasmoa abiarazten duten editorialeko hizkuntzako literaturaren paradigmei. Ildo honetatik, XX. mendeko euskal poesiaren testurik errepresentatiboena aurkeztzen dituzten antologia itzuli gehienak gudaostetik abiatzen direla erreparatu dugu. Hots, homologagarria, modernoa edo normalizat hartzen den literaturaren abiapuntua ordutik honako balitz moduan. Aldiz, olerkarien hizkuntza eredu garbizalea eta haien pentsamendu kristau eta taxu klasiko edota sinbolista aski anormalak suertatzen dira Europako mugimendu abangoardiazaleen sasoiaren sortuak izateko. Horrek zaildu egiten die antologoei euskarazko aurreko poesiaren ibilbidea ezagutzen ez duenari olerkarien poesian mamitzen den proiektu handinahiaren balioa hitz gutxitan argitu ahal izatea, euskal literaturaren barne-dinamika baten fruitu den abangoardismo *sui generis* bat taxutu zutelako. Horregatik, euskal poesiaren ibilbidean funtsezko izanik ere, antologietatik at utzi izan dituen irizpidea ez da desegokia, baina bai dinamika exogeno baten arabera taxutua, Gabilondok aipatzen zuen euskal literaturaren normaltasunari eta modernitate homologagarriari kontzesioa eginez.

Izan ere, bestalde, euskararen estandar literarioaren bilaketa etengabearen oinazeaz korobilkatua dago euskal poesiaren ibilbidea. Bertsolaritzaren hizkera eta eredu estilistikoetatik abiaturik, XIX. mendearen erdialdean gero eta hizkera landuago eta forma literario elaboratuagoen gailurrerantz egin zuen, Errepublikako belaunaldiak gaina eman ziolarik. Gudaosteko ordu ilunetan eredu bertsozaleak eta olerkariak elkarren ondoan bizirik iraun zuten, hirurogeiko hamarkadara arte. Euskal literaturaren epe hori hizkuntzaren estandarizazio prozesuaren gatazkak markatu zuen eta, ondorioz, 1950-1975 arteko Juan San Martinen eta Ibon Sarasolaren antologiak

testu hautuak nabarmenki hizkuntz eredu batutik hurbil zeuden idazle ikasien aldekoak izan ziren.

Euskara batua, kultur hizkuntzaren molde bakartzat eta literatura jasoa-ren adierazpide eredugarri gisa finkatu zen aroaren antologia izan zen Ibon Sarasolak osatu zuena, eta testuen hautapenak frogatu edo erakutsi egin zuen hobespen hori⁵. Ondorioz, begi bistan geratu zen olerkarien poetikaren ondorengo testuak deserosoak zirela euskal poesia modernoa parametro «normal»en arabera aurkezteko, izan ere, batua ez zen hizkuntz eredu garbizalean eginiko literatura landuaren posibilitatearen froga ziren, eta ondorioz, neutralizatu beharreko lehiakide prestigiotsuak.

Ondoko pasartean Iratxe Retolazak iradokitzen duen bezala, 80ko hamarkadatik aurrera idatziriko euskal literaturaren historia guzietan, literaturaren corpusa hautatzeko irizpide nagusi bat izan da euskara batua:

Sarasolaren ustez, euskara batuaren kontrakoez ez dute nahi euskara kultur hizkuntza bilakatzerik. Baieztapen horren atzean herri-literaturaren inguruko ikuskerarik ere biltzen da. Izan ere, Sarasolak kultur maila aitortzen dio euskara batuan sorturiko diskurtso literarioari, baina, zalantzan jartzen du eredu batu horretatik kanpo sorturiko testuen kultur maila (eta bide batez literariotasuna) (2010b, 972).

Trantsizio ondoko literaturaren historiei buruz esandakoa hirurogeita hamarrek hamarkadara estrapola daiteke. Berez, literaturaren testuen balioaren epaietan hizkuntza ereduari loturiko irizpidearen garrantzia baita, zalantzarik gabe, XX. mendeko euskal poesia modernoaren kanonizazioan indar gehienez jokatu duen bektorea. Ondorioz, iradoki genezake euskal literaturaren sisteman jokatzeko duten balio-irizpideak oso loturik egon direla hizkuntzaren egoera soziolinguistikoari, bai gizarte mailan bizi duen egoera diglosikoaren inperatiboari, eta bai estandarizazio prozesu berankorren gatazkari.

Balitzeko esparru literarioaren autonomia eta barne dinamikaren higikerak soilik argitu ditzake etorkizuneko euskal historiografiaren bideak, ahozko

⁵ Euskaltzaindiaren II. Historiografia jardunaldietan Jon Kortazarrek adierazi zuenez, Juan San Martinen *Uhin berria* (1969) zenbait idazleri eskatu zitzaizkien testu multzoa izan zen.

eta idatzizko literaturaren inguruko balio-irizpideetan aurrejuzguan auzitan jarriz, eta hizkuntzaren egoera soziolinguistikoak izandako eraginaren argitan berraztertuz.

Bibliografia

«AITZOL» ARIZTIMUÑO, J., 1931, «La muerte del euskera o los profetas de mal agüero» in *El día*, 7-27 azaroa, 1931. Berrargitaratua: Jose Ariztimuño «Aitzol», 1988, *Idazlan Guztiak. Obras Completas*, Donostia: Erein, 335-381.

ALDEKOA, I., 1991, *Una antología de la Poesía Vasca. Euskal poesiaren antologia*, Madrid: Visor.

AMENABAR, J., 1983, *Euskal poesia kultoaren bilduma (1880-1963)*, Donostia: Elkar.

ARANBARRI, I. / IZAGIRRE, Koldo, 1997, «Batxi, idazle ezezaguna» in *Hau mundu arrano hau*, J.B. Bilbao Batxi, Donostia: Susa.

IZAGIRRE, K.; MENDIGUREN, X., 1988, *Euskal literaturaren antologia*, Donostia: Elkar.

ARBELBIDE, X., 1999, «Piarres Lafitte», *Bidegileak bilduma*, Gasteiz: Eusko Jaur-larritza.

ARISTIMUNHO, F., 2009, *Poesia Basca- das origens à Guerra Civil*. Sao Paulo: Hedra.

ASKOREN ARTEAN, 2011, *Desira desordenatuak*, Donostia: Elkar.

———, 2009, *Desira, Plazer*, Donostia: Txalaparta.

ATXAGA, B., 2011, «El imposible vencido» in Andres-Suarez, Irene, Rivas, A., 2011, *Bernardo Atxaga*, Madrid: Arco.

BARNATAN, M. R., 1970, *Antología de la beat generation*, Barcelona: Plaza y Janes.

BERGLES, C., 2008, *Branil bomocetovo hiso. Antologija moderne baskovske poezije*, Ljubljana: Aleph.

BIJUESCA, J., 2010a, «Literatura eta mezenasgoa XVI. eta XVII. mendeetako Euskal Herri Penintsularrean: Mikoletaren «Vuestra Merced»-en aitzakiaz», *Oihe-*

nart, 2010, 25, 7-40. Online bertsioa <http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/literatura/25/25007040.pdf> [2014-07-24]

———, 2010b, «Praktika literarioaren esparru sozialak eta XVIII. mendeko euskal literatura penintsularra: *Naissance de l'écrivain*», *Euskera*, 2010, 55,2., 877-914. Online bertsioa <http://www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/75387.pdf> [2014-07-24]

GABILONDO, J., 2006, «Kanonaren sorrera euskal literaturan» in *Nazioaren hondarrak: Euskal literatura garaikidearen historia postnazional baterako hastapenak*, Bilbo: EHU-UPV, 63-89.

———, 2014, Elkarrizketa : «Egun euskal literatura postnazionalaren triangeluaren ertzak Maialen Lujanbio, Toti Martinez de Lezea eta Ramon Saizarbitoria dira», *Naiz* egunkarian, «Gaur8» atalean (2014-02-22), Online bertsioa: <http://www.gaur8.info/edukiak/20140222/448420/Joseba-Gabilondo-Egun-euskal-literatura-postnazionalaren-triangeluaren-ertzak-Maialen-Lujanbio-Toti-Martinez-Lezea-eta-Ramon-Saizarbitoria-dira> [2014-07-24]

GABUNIA, S., STURUA, N., 1991, *Euskal poesiaren antologia. Baskuri poeziis antologia*, Tblisi: Metsniereba.

GONZÁLEZ DE LANGARICA, P, GARTZIA TRUJILLO, S., 2010, *Ahotsa, hitzak, hizkuntzak. Voz, palabras, lenguas. Voix, mots, langues. Voice, words, languages*. Bilbo: Euskaltzaindia.

GUILLEN, C., 1985, *Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la literatura comparada*. Barcelona: Editorial Crítica.

IBIÑAGABEITIA, A., 1955, «Milla euskal olerki eder», in *Euzko Gogoia*, 1955, II-beltza-Otsaila, 1-2., 31. On-line, www.ibiñagabeitia/

IZAGIRRE, K., MENDIGUREN, X., 1998, *Euskal literaturaren antologia*, Donostia: Elkar.

KORTAZAR, J., 1984, *Reduccions*. Revista de poesia, nº 22, Barcelona.

———, 2000, *A ponte das palabras. Poesia vasca 1990-2000*, Pontevedra: Letras de Cal.

———, 2006, *Montañas en la niebla. Poesia Vasca de los años 90*, Barcelona: DVD poesia.

LAFITTE, J., 1942, *Le basque et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule*, Bayonne: Librairie «Le Livre», Aintzina bilduma.

LAKARRA, J., URGELL, B. eta BIGURI, K, 1983, *Euskal baladak azterketa eta antologia*, Donostia: Hordago.

LEKUONA, J. M., 1989, «Aita Santi Onaindiaren olerkigintza» in Onaindia, S., *Olerki guztien bilduma*. Larrea: Karmel. XI-XXVI.

LIZARDI, J., «Olermen-irakite» (*Euzkadi*, 1930-07-1) in Otaegi, M. L., *Xabier Lizardi. Kazetari-lanak*, Donostia: Erein, 309-311 or.

MANGUEL, A., 1988, *Una historia de la lectura*, Barcelona: Lumen.

MANTEROLA, J., 1880, *Cancionero Basco*, Donostia: Baroja imp. (Edizio faksimilea, 2011).

OLAZIREGI, M. J., 2011, «Narrativa» in *Euskal Literaturaren Historia. XX mendea*. <http://www.basqueliterature.com/basque/historia/hogeimende/narratiba>[Azken ikustaldia, 2014-VII-24]

———, 2007, *Six Basque Poets*, London: Arc.

ONAINDIA, S., 1954, *Milla euskal olerki eder*, Itxaropena, Zarautz.

———, 1975, *Euskarazko 100 maitasun olerkirik hoberenak/ Las cien mejores poesías de Amor de la Lengua Vasca*, Bilbo: Editorial La gran enciclopedia vasca.

———, 1990, *Euskal literatura*, VI alea. Online kontsultatua. <http://zubitegia.armiarma.com/?p=ona-310> [2014—08-06]

OTAEGI, L., 2012, «Modern basque Poetry» (2012:235-240) in Olaziregi, Maria Jose, *Basque Literary History*, Nevada, USA: Center for basque Studies, Univ, Reno, 235-240.

PALACIOS, M. (ed.), 2012, *Forked Tongues: Galician, Basque and Catalan Women's Poetry in Translations by Irish Writers*, Dublin: Shearsman Books.

PALENQUE, M., 2004, «Historia, antología, poesía: la poesía española del siglo XX en las antologías generales (1908-1941) in Leonardo Romero Tobar *Historia literaria/Historia de la literatura*, Prensas Universitarias de Zaragoza, 312-347.

POZUELO YVANCOS, José María; VICENTE, Francisco (eds.), 1996, *Mundos de ficción*. Actas del VI Congreso Internacional de la A.E.S. Murcia, Universidad.

RABADE, M. C., 2004, *As antoloxías de poesía en Galicia e Cataluña*, Universidade de Santiago de Compostela, 2004.

———, 2004, «Las antologías de mujeres en la poesía catalana (1975-2001)», in *Lectora. Revista de Dones i Textualitat*: 10, 325-336.

RETOLAZA, I., 2010a, «Canones y contra canones». *El discurso no lírico en la poesía contemporánea: espacios, sujetos, hibridación enunciativa, medianidad*, Madrid: Ministerio de Ciencia e Innovación, 225-248.

———, 2010b, «Literatura herrikoia, herri-literatura, herri-idazleak: herrikotasun kontzeptuez zenbait gogoeta» in Toledo, Ana (ed.), *I Historiografia Jardunaldiak. Euskera*. 2010, 55, 2. 953-976. Bilbo, 953-976.

SAN MARTIN, J., 1969, *Uhin berri*, Bilbo: SGEP.

SARASOLA, I., 1973, *Gerraondoko euskal poesiaren antologia. 1945-1964*, Donostia: Lur.

SODUPE, P., 2011, *50eko hamarkadako euskal literatura*, Donostia: Utriusque Vasconiae.

SPIVAK, G., 1994, «Can the Subaltern Speak?» in Patrick Williams/Laura Chrisman (ed.), *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*, New York: Harvester/Wheatsheaf, 66-111.

TORREALDAI, J. M., 1977, *Euskal idazleak gaur*, Donostia: Jakin.

———, 1997, *Euskal kultura gaur*, Donostia: Jakin.

UGALDE, M. 1970, «Uhin berri», Juan San Martin Martin», *Zeruko Argia*, 1970-01-25.

URKIZU, Patri, 1985, *Eros, eros...*, Donostia: Baroja.

———, 2013, *Poesia Vasca. Antologia bilingue*, Madrid: UNED.

VAN DIJK, T., 1999, *Ideologia, Una aproximación multidisciplinaria*, Barcelona: Gedisa.

ZALDUA, I. (ed.), 2005a, *Poetikak & Poemak*, Donostia: Erein.

———, 2005b, «Sandwich-aren sindromea edo Tropela delakoa azaltzeko aha-lerin bat» in Apalategi, U., *Belaunaldi literarioak auxitan*, Utriusque Vasconiae, Donostia, 91-118.

Euskal literaturaren periodizazioa. Gune itsuak eta eskasak

**Periodización de la literatura vasca. Aspectos oscuros y
carencias**

**Périodisation de la littérature basque. Des aspects
obscurs et des manques**

**Basque Litterature Periodization. Obscure Aspects and
Lacks**

CASENAVE, Jon
Bordeleko Michel de Montaigne Unibertsitatea. Baiona

Noiz jaso: 2014-03-31
Noiz onartua: 2014-07-08

Euskera. 2013, 58, 2. 557-575. Bilbo
ISSN 0210-1564

XX. mendeko hirurogeiko hamarkadatik hona, eredu historiografiko amankomun bat eraikia izan da euskal literaturari buruz. Laburki erranez, Europan XIX. mendeko erditik hara zabaldu den «eredu nazionala» erakarria izan da euskal eremu kulturalera. Gure kasuan, Koldo Mitxelena *Historia de la literatura vasca*-tik (1960) abiatzen da.

Geroztik, 40 urtez, aditu gehienak eredu horren osatzen ari izan dira, kanpoan agertu metodologia berriak erakarritz, euskal literaturaren gorakada gaitza kontuan hartuz, publiko eta eskaera berriei kasu emanez. Halere, azken hamarkada honetan, eredu horren inguruan piztu dira lehen eztabaidak premiazko galdera hauen inguruan :

- Zein dira periodizazio eredu iraunkor baten finkatzeko egin behar diren indarrak eta urratsak?
- Eredu «nazional» adostasunezkoa osatu eta hobetu behar ote da, trantsiziozko eredu batua proposatuz eta Iparraldeko eta Hegoaldeko arteka emeki-emeki mendretuz?
- Eredu nazionalaren gaineko mailatik abiatu behar ote da?

Hitz gakoak: Euskal literaturaren historia, Historiografia, Periodizazioa, Adostasunezko eredu.

Desde la década de los sesenta del pasado siglo, se ha construido un modelo historiográfico común sobre la literatura vasca. Dicho en pocas palabras, se ha importado el «modelo nacional» que se instauró en Europa a mediados del siglo XIX. En nuestro caso, comienza con la obra de Koldo Mitxelena *Historia de la literatura vasca* (1960). Posteriormente, la mayoría de los expertos han complementado ese modelo, aportando nuevas metodologías que han surgido en el exterior, y teniendo en cuenta el auge de la literatura vasca y la llegada de nuevo público y nuevas demandas. Aún así, estas últimas décadas han surgido las primeras controversias sobre este modelo, siempre en torno a estas preguntas:

- ¿Cuál es la fuerza y los pasos a seguir para establecer un modelo permanente de periodización?
- ¿Hay que complementar y mejorar este modelo «nacional», proponiendo un modelo unificado de transición que vaya, poco a poco, abarcando de manera conjunta la realidad de Iparralde y Hegoalde?
- ¿Hay que partir desde el nivel del modelo nacional?

Palabras clave: Historia de la literatura vasca, Historiografía, Periodización, Modelo de consenso.

Depuis les années soixante-dix, un modèle historiographique propre à la littérature basque a été progressivement élaboré. Il a été établi à partir du “modèle national” instauré en Europe au milieu du XIXe siècle. Koldo Mitxelena en a jeté les bases dans son *Historia de la literatura vasca* (1960). Au cours des décennies suivantes, dans leur grande majorité, les historiens de la littérature basque ont adopté puis complété ce modèle en y ajoutant l'apport des nouvelles méthodes critiques et en prenant en tenant compte de l'essor de la littérature basque contemporaine.

Au cours des dernières années, les premières controverses à propos de ce modèle sont apparues ; elles tournent autour des questions suivantes :

- Quelle voie faut-il suivre pour établir un modèle durable en matière de périodisation ?
- Faut-il compléter et améliorer le modèle “national” actuel, en proposant un modèle de transition qui engloberait progressivement les approches historiographiques (souvent divergentes) d'Iparralde et d'Hegoalde ?
- Doit-on prendre comme point de départ un niveau au-dessus du modèle national ?

Mots-clés: Histoire de la littérature basque, Historiographie, Périodisation, Modèle de consensus.

Since the decade of the 1960's up until the present, a single historiographical model about Basque literature has been constructed: to put it briefly, the “national model” which spread through Europe from the mid-nineteenth century onwards has been transferred to the Basque cultural sphere. In our case, it starts with Koldo Mitxelena's 1960 *Historia de la literatura vasca*.

Since then, for 40 years, most specialists have worked to complete that model, introducing new methodologies from outside, taking into account the difficult development of Basque literature, paying attention to new audiences and demands. Even so, in the last decade the first critical discussions of that model have arisen around the following urgent questions:

- What efforts and steps need to be taken to establish a stable model of periodisation?
- Should an agreed “national” model be created and improved, by proposing a common interim model and gradually reducing the gap between the northern and southern parts of the Basque Country?
- Should one begin from a level above that of the national model?

Keywords: History of Basque literature, Historiography, Periodisation, agreed model.

Sartzea

XX. mendeko hirurogeiko hamarkadatik hona, eredu historiografiko amankomun bat eraikia izan da euskal literaturari buruz. Laburki erranez, Europan XIX. mendeko erditik hara zabaldu den «eredu nazionala» erakarrria izan da euskal eremu kulturalera. Gure kasuan, Koldo Mitxelena *Historia de la literatura vasca*¹-tik abiatzen da.

Eredu horren arabera, beste eremuetan egin zen bezala, K. Mitxelena hiru oinarri sendo finkatu zituen:

– Oinarri linguistikoa aukeratu zuen funtsezko zutabetzat: bakarrik euskaraz idatzitako obrak hartu zituen.

– Oinarri geografikoa: bere aurrekari gehienek ez bezala, euskara erabilia eta idatzia izan zen eremu osoa hartu zuen kontuan, Hegoaldean eta Iparraldean.

– Oinarri estetikoa: helburu literario batekin eginak izan ziren obrak sarrarazi zituen landu zuen corpusean.

Geroztik, 40 urtez, aditu gehienak eredu horren osatzen ari izan dira, kanpoan agertu metodologia berriak erakarriz, euskal literaturaren gorakada gaitza kontuan hartuz, publiko eta eskaera berriei kasu emanez. Azken hamarkada honetan, eredu horren inguruan piztu dira lehen eztabaidak. Baina, mementoan, lizeoetan eta unibertsitatean, eredu historiografiko hori da erakatsia dena.

Halarik ere, adostasuneko eredu kontzeptual horretan, puntu batzuk beti zalantzan gelditu dira. Horietarik bat, nagusietarik bat, **periodizazioa** izan da. Bigarren mailako ikastetxeetan eta unibertsitatean euskal literaturaren historia egiterakoan erabilia den ereduan, ez da adostasunik periodizazioaz. Ez Hegoaldeko eta Iparraldeko historiagileen artean, ez eta ere eskualde berekoen artean iraupen luzeko ikuspegia hartuz. Lan honetan, periodizazioari buruzko bi puntu nagusi aipatuko dira:

¹ Koldo Mitxelena, 1960, *Historia de la literatura vasca*, Madrid: Minotauro.

– Alde batetik, euskal literaturaren historialarien artean periodizazioaz aurkitzen diren desadostasunak. Desadostasun horien iturriak eta kausak agerian emanen dira.

– Bestaldetik, periodizazioaz gaurko historialariek egiten duten aukera: obra eta autore garaikidezaleei ematen zaien garrantzia. Hautu horren ondorioak azalduko dira.

Lehen partea: Periodizazioaren arteko ezberdintasun eta kontrajartzeak

1 Periodizazioaz oinarri batzuk

Gogoetaren eremua molde argi batez finkatzeko gisa, periodizazioaren inguruko bizpahiru ohar egin daitezke. Jean Rohou² frantses literaturaren historiografian adituak eman oinarrien gainean bermatuz, hiru ideia nagusi azaltzen ahal dira:

– **Periodizazioa, garaiez garai literaturari ematen zaion definizioaren baitan oinarritzen da.** Haren parametroak edo objektuak mugatuak dira kopuruari begira: literaturaren funtzioa, haren baldintza sozialak eta estetikoa, haren baitan komunzki egiten diren banaketak, generoak, etab.

– **Literaturaren historia**, parte batean autonomia izanik ere –historialari gehienek hala nahi lukete segurik– **historia orokorraren baitan sartzen da**, hots haren **periodizazio orokorrean**.

² Jean Rohou, «La périodisation: une reconstruction révélatrice et explicatrice», in *Revue historique de littérature française*, 2002. «Période: laps de temps variable pendant lequel les principaux caractères de la littérature (...) n'ont guère changé, non plus que sa raison d'être, sa fonction, ni les conditions de son exercice. (...). Une telle période se construit. Les objets de la périodisation (littérature, genres, etc.) sont des abstractions. Ils se conceptualisent par rapport à ce qu'ils sont à des moments historiques donnés. Une périodisation complète enrichit la réflexion parce qu'elle établit des rapports entre toutes les activités d'un espace historique sans oublier les antécédents, sans se laisser arrêter par les frontières nationales ou disciplinaires. (...)»

– **Periodizazioa eraikuntza kontzeptuala da**, nahiz denbora joan arau garai batean, begien bistakoa eta egia borobila bilakatzen den garai bereko haren erabiltzaile gehienentzat. *A posteriori* eraikitzen dugun muntaketa da, parametroak molde anitzez erabiliz eta etengabe berriz definituz.

Oinarri horiek oro finkaturik ere, literaturaren periodizazioaz moldatzen diren eskemak guziz erlatiboak dira eta erabat eztabaidatzekoak.

2 Desadostasunak periodizazioaz euskal literaturaren historian

1 *Bi desadostasun mota*

Autore batetik bestera euskal literaturaren periodizazioa ez da lineala ez eta ere homogenea, ez molde diakronikoan ez eta ere molde sinkronikoan.

– **Diakroniaren arabera** hautatuak dira azpiko hiru adibideak. Begien bistakoa da garai historikoen banaketa asko aldatu dela euskal literaturaren historian mende erdi batez. Lehenik, ikus daiteke ez dela «mendea» erabiltzen neurgailu gisa³. Bigarrenik, hiru autorek bilatu dutela euskal literaturaren baitan eta euskal kulturaren baitan «periodizazio» berezi eta egoki baten oinarriak, nork berak bere mugak eta garaiak aurkeztuz.

K. Mitxelena (1960)	I. Sarasola (1970)	I. Aldekoa (2008)
1. Ahozko literatura.	1. 1545 – 1901.	1. XVI. mendea aitzin
2. Hastapenak. XVI. mendea.	2. 1901 – 1964.	2. XVI – XVII
3. XVII. mendea.	3. 1964 – 1971.	3. 1700 – 1833
4. 1700 – 1850.		4. 1834 – 1936
5. 1850 – 1960.		5. 1937 – 1950
		6. 1950 – 1975

Periodizazio ezberdin horiek ez dira molde orokor batez aztertzen ahal artikulu baten neurrian. Aldiz, garai berezi bat aztertuz, XIX. mendea kasu

³ Mendearen eredia aukeratu duen historialarietarik bat, Patri Urkizu izan da: *Historia de la literatura vasca*, Madrid : Uned, 2000.

honetan, ikus daiteke zein diren historialari bakoitzak aukeratzen dituen mugak eta zeren gainean oinarritzen den banaketaren aurkezteko.

– **Koldo Mitxelena, 1960, *Historia de la literatura vasca*.**

Mitxelenak XIX. mendearen erdian ezartzen du muga: 1700-1850 / 1850-1960. Nahiz ez duen zehazki justifikatzen, badirudi harentzat 1850. urtea muga kulturala dela eta euskal kulturaren baitakoa. Eus-
kalgintzan gertatu aldaketa bat hartzen du mugarritzat: euskara eta euskal kultura «objektu zientifiko, estetiko eta literario» bilakatzen den garaiak egiten du muga, haren ustez. Adierazgarria da Bonaparte (1813-1891) printzearen ekarpenarekin abiatzen duela bere kapitulua. Euskarari guztiz interesatua zelako, frantses hizkuntzalari horrek hainbat ikerketa, itzulpen eta idazlan eraman eta diruz ordaindu zituen. Mitxelenak, Bonaparteren ekarpenarekin batera, Antoine d'Abbadie-rena (1810-1897) aipatzen du, batez ere *Euskal Pesten* bitartez Abbadie lortu zuen euskal kulturaren gizarteratze prozesuarengatik.

– **Ibon Sarasola, 1971, *Euskal literaturaren historia*.**

1545-1901 / 1901-1964.

Hamar bat urte berantago, arras ezberdina da Ibon Sarasolak egin zuen hautua. Haren ustez, XIX. mendean ez da aldaketa edo muga berezirik euskal literaturari begira. Ezinbestean, aurreko garaiei lotua da XIX. mendeko sorkuntza eta ez da haren baitan hausturarik aurkitzen ahal. Aldiz, XIX. mendeko bukaera molde finko batez markatzen du: 1901. Ez du bere banaketa argitzen, baina kapituluan zehar, uler daiteke politikak edo, hobeki erranez, aldaketa ideologikoak egiten duela muga. Sarasolak erakustera ematen du bigarren karlistadarekin bukatu zen garai luze eta nahasiak garai berri bati eman ziola sortzea. Europako erresuma gehienetan egin zen bezala XIX. mendeko bigarren partean, Euskal Herrian (Hegoaldean) ere industrializazioak garrantzi handiko aldaketak eragin zituen. Haien erregulatzeko euskal nazionalismoak eraiki zituen antolaketa eta sistema ideologikoa aipatzen ditu Sarasolak bere saiakeran. Euskal literaturaren sorkuntzari nola egokitu ziren eta zer eragin ukan zuten ere aztertzen du, besteak beste Txomin Agirrerren adibidea emanez. Noski, Lucien Goldman-en soziologiaren

erabilera eta «ikusmolde klasista» heldu da irakurlearen gogora Ibon Sarasolaren analisisaz jabetzean. Bide batez, azterketa horren gainean bermatzen da haustura historikoaren markatzeko eta erakusteko zergatik euskal literatura ez zen sartzen ahal XIX. mendeko bigarren partean Europan zehar hedatzen ari zen Modernitatean.

– **Iñaki Aldekoa, *Euskal literaturaren historia*, 2008.**

XIX. mendea : 1700-1833 / 1834-1936

Iñaki Aldekoaren historian, bi muga historiko garbi agertzen dira. Lehen karlistada hastapen gisa eta, denbora berean bihurtuz, eta beste muturrean, 36ko gerla. Erresuma Zaharraren krisitik abiatzen da I. Aldekoa, baina kultura mailan finkatzen du bere aztergai nagusia: bertsolaritzak ezagutzen duen berritzea, Lore Jokoez euskarazko sorkuntzari ematen dioten ezagutza soziala, etab. Hots, euskarazko sorkuntza literarioaren gizartratze prozesua aztertzen du xeheki 1936ko haustura arte. Orogen buru, nahiz euskal kulturaren baitatik mintzatzeko den, I. Aldekoak historiaren zama hartzen du kontuan garaien arteko banaketa egiterakoan, bere bi aurrekoek baino aise gehiago. Menturaz, postura historiografiko berri horrek erakusten du gaurko historialariek «euskal historiaren eskema orokorra» gogoan edukiz egiten dutela beren periodizazioa.

Laburbilduz, erran daiteke eskualde bereko eta eremu kultural bereko hiru historiagileen artean, mende erdi batez, ez dela periodizazio mailan eredu finkorik, iraunkorrik, homogeneo eta adostasunekorik definitu ahal izan. Noski, aukera metodologikoak asko aldatu dira mende erdi batez eta batasun ezak horretan du, dudarik gabe, bere iturrietatik bat. Baina, gorago erran bezala, bada hain segur beste arrazoi bat funtsezkoagoa dena: XX. mende bukaera arte ez da euskal historiari buruz eredu historiografiko orokorrik izan, hots, Euskal Herriaren historia bere osotasunean pentsatu denik. Eskasa sendi da, nola ez, periodizazioaren gaiari begira.

– **Sinkroniaren arabera:** diakroniaren ondotik, ardatz sinkronikoa aztertzen baldin bada ere desadostasunak aurki daitezke. Garai bereko historiak, bata Iparraldekoa J.B. Orpustan-en *Précis d'histoire littéraire* delakoa, eta bestea, I. Aldekoaren *Historia de la literatura vasca* hartuko ditugu.

J-B. Orpustan (1996)	I. Aldekoa (2004)
1. 1545 aitzin.	1. XVI. mendea aitzin
2. 1545 – 1670.	2. XVI – XVII
3. 1670 – 1815.	3. 1700 – 1833
4. 1816 – 1907.	4. 1834 – 1936
5. 1908 – 1950.	5. 1937 – 1950
	6. 1950 – 1975
	7. 1975 – 2000

Garai bereko bi historiagile horien garai banaketa ikusiz eta liburuen edukian sartuz geroz, erran daiteke ezberdintasun nabariak badirela Iparralde eta Hegoaldekoen artean, euskal literaturaren tratamenduari begira. Hegoaldeko historialarientzat eta, aurreko puntuan bezala, XIX. mendearekin segitzekotan, erran daiteke Penintsulako gertakari historiko-politikoek badutela eragin handia. Jadanik aipatu bezala, I. Aldekoarentzat, lehen karlistadak ematen dio XIX. mendeari hasiera eta 1936ko gerlarekin bukatzen da.

J.B. Orpustanek aldiz, Iparraldeko ikuspegitik aurkezten du garai bereko euskal sorkuntza. Frantziako historian gertatu haustura handiak kontuan hartzen ditu: 1789ko Iraultza; Napoleon Lehenaren Inperioa –1802/1815–; 1848ko Iraultza; Napoleon Hirugarrenaren garaia edo «Bigarren Inperioa» –1852/1870–; 1870eko gerlaren galtzea eta Hirugarren Errepublika, etab. Eta, bistan da, gertakari eta garai horiek eragin zuzena dute periodizazioan, era berdinean, autore eta obren aurkezpenean.

Adibide bakar bat hautatuz, Frantziako Iraultza aipa daiteke. J.B. Orpustanen ustez, Salbat Monho eta J. B. Elizanburu XIX. mendeko bi muturretako poeten kasuan, Iraultzak garrantzi handiko eragina ukan du. Monhoen obran, Iraultzak bihurgune bat marrazten du: Garat anaien alde agertu ondoan, Iraultzaren kontra altxatu zen, kleroaren aurkako neurriak hartu zirelarik. Elizanburuk ez zuen Iraultzaren garaia ezagutu, baina Napoleon III.a erori eta, armada utzi ondoan, errepublikano gisa agertu zen eta Iraultzaren miresle bezala. «Lehen eta orain» kantuan atxikimendu handi horren lekukotasuna eman zuen.

Bi adibide horietarik ezagun da J.B. Orpustanek frantses kulturari egin diola kontu handia, Frantziak ezagutu duen periodizazio historikoaren gainean bermatzen delako euskal literaturarena egiterakoan. Baina periodizazio horrek ez du berdin balio Euskal Herriko Hegoaldean idatzi den literaturarentzat eta, era berean, bi «Karlistaden» eragina zeharkakoa izan da Iparraldeko idazleentzat, salbu Agusti Xahorentzat eta Lore Jokoen antolaketarentzat. Eta aurki daiteke horrelako anitz ezberdintasun Iparraldeko edo Hegoaldeko ikuspegiaren artean.

2 *Desadostasun horien iturriak eta kausak*

Desadostasunen iturriak behar dira lehenik aipatu:

– Euskal kulturaren, bi tradizio kultural baditugu eremu geolinguistiko bakar batentzat. Salbat Monho edo Jean-Baptiste Elizanburu ez dira Bilintx edo Felipe Arrese-Beitiarentzat erabiltzen diren irizpideekin osoki esplikatzeko ahal. Edo, hobe erranez, mementoan ez dakigu horren egiten.

Konkretuki, zer pasatzen da? Hegoaldeko historiagileek, XVII. mendetik aurrera, gutiago aipatzen dituzte Iparraldeko idazleak Hegoaldekoak baino⁴. Eta gisa berean, bere *Précis d'histoire littéraire* delakoan, J.B. Orpustanek Iparraldeko autoreak hobesten ditu.

– Bigarren iturriak gure eremu kulturean berean du bere sorburua. Hipotesi bat baizik ez da, oraindik eztabaidatzekoa dena.

Ontsalaz, inguruko kultura garatuetan, literaturaren historiak eraiki du bere periodizazioa historia orokorrean. Gurean, alderantziz pasatu da. K. Mitxelenaren intuizioari esker, literaturaren historia goiztiarra, aurrekaria izan da Historiaren beste sailen artean. Mitxelenak, Hegoaldea eta Iparraldea bateratu zituen 1960an bere liburuan, bi eskualdeetako autoreak nahasiz bere corpusean.

⁴ Salbuespen gisa, Patri Urkizuren lana aipa daiteke, *Historia de la literatura vasca* delakoan. Bere euskal literaturaren historian, Patri Urkizuk bi eskualdeen arteko bitartekaritza lana egiten ohi du.

Historia orokor baten antolatzeko, baldintza politiko eta batasun sozioekonomiko eta kultural minimo batzuk beharrezkoak dira. 1960ko hamarkadan, begien bistakoa da baldintza horiek ez zirela betetzen ahal, ikusiz gaur egun oraindik zailtasunak zein nabariak diren.

Literaturarentzat, K. Mitxelenak oinarri amankomun sendoa proposatu zuen oinarri linguistikoarekin: euskara erabilia izan zen (ahozkoan zein idatzian) eremu guzira hartu zuen kontuan. Oroitarazi behar da, ordu arteko historiagileek ez zutela holakorik egin, ezin egina iduritzen zitzaielako: aipa ditzagun, P. Lhanderen *Le Pays basque à vol d'oiseau* (1925) edo P. Lafitteren, *Le basque et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule* (1941).

Baina horren lortzeko bigarren kondizio bat bete behar zuen Mitxelenak: ordu arte ezin gaindituzkoa zirudien euskalkien bereizketa behar zen gainditu. Ondorioz, euskalkiak baino harago edo haien gainetik, batasun bat aurkitu behar zen. 30eko hamarkadan, argitaratu zuen artikuluan, Orixe bi eskualdeetako idazleak aipatu zituen, baina hark ere, euskalkiaren arabera sailkatu zituen.

Mitxelenaren historian ez da gehiago holakorik. Hark obra nagusiak, maisu lanak zerrendatu zituen zein euskalkitan idatziak ziren aipatu gabe edo doi-doia. Mitxelenarentzat, hizkuntza mailako berezitasunez eta ezberdintasunez gain, obra nagusiek batasun bat osatzen dute, funtsean, beste kultura garatuetan egiten den bezala.

Bigarren partea: Garaien arteko desorekak eta periodizazioa

Periodizazioaz aipa daitekeen bigarren aztergai premiazkoa, gaurko eredu historiografikoaren barnetik heldu da. Garaien arteko desoreka da, hain zuzen, eta deskribapen labur baten ondotik, haren ondorioak azpimarratuko dira.

1 Desorekak nabari gaurko historietan: garaien arteko desoreka

I. Aldekoa :

Historia de la literatura vasca (2004) – *Euskal literaturaren historia* (2008)

1. XVI. mendea aitzin: 1. kap. / **11.-22. or.**
2. XVI - XVII: 2., 3. kap. / **23.-57. or.**
3. 1700 - 1833: 4., 5. kap. / **58.-74. or.**
4. 1834 - 1936: 5., 6., 7., 8. kap. / **75.-127. or.**
5. 1937 - 1950: 9. kap./ **149.-160. or.**
6. 1950 - 1975: 10., 11., 12. kap./ **161.-180. or.**
7. 1975 - 2000: 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. kap. / **181.-286. or.**

M.J. Olaziregi:

Euskal eleberriaren historia (2002)

- 1870 (Dasconaguerre–Elissamburu) – 1975 (eleberri esperimentala) : 8. or. (sartzea) / **49.-92. or.**
- 1976 - 2000: 26. or. (sartzea) (idazle garaikideak: autoreka) / **93.-182. or.**

J. Kortazar:

Literatura vasca. Siglo XX (1990) – *Euskal literatura XX. mendean* (2003)

- 1900: (S. Aranaren poesiak – R.M. Azkueren eleberriak) – 1978: / 13. or. (sartzea); **20.-194. or.**
- 1979 (*Etiopia*) – 2000 : 5. or. (sartzea); **195.-300. or.**

Desoreka begien bistakoa, gaineko erreferentziak hartzen baldin badira. Aukera horien arrazoi objektiboak badira eta ikertzaile guzientzat onargariak dira, dudarik gabe. Azken berrogei urte hauetan, dena aldatu da euskal literaturaren inguruan: literaturaren baldintza estetikoak, sinbolikoak, ekonomikoak, politikoak, demografikoak, praktikoak, etab. Argitalpena eta

liburuaren merkatua erabat aldatu dira berrogei urtez. Harreraren aldetik, moldeak eta aktoreak errotik berritu dira: eskola eta unibertsitatearen bitartez, prentsaren bitartez, publikoa bera aldatu da eta, idazleen sariztatzeko eta kontsaktatzeko bideak ere bai. Hots, duela mende erdi bat, euskal literaturaren historialariek edo kritikariek denbora asko xahutu behar zuten Euskal Herriko eta kanpoko jendearen konbentzitzeko euskal literatura dei zitekeen zerbait bazela. Gaur egun, lizeoko eta unibertsitateko ikasgai bilakatua da euskal literatura, solasaldiak antolatzen haren aztertze eta idazleentzat sariak banatzen dira Euskal Herrian eta berdin kanpoan.

Horiek oro gogoan, ikus daiteke garaien artean zer banaketa eskaintzen duten gainean aipatzen diren hiru historiagileek. Hiru historia mota dira. I. Aldekoarena euskal literaturaren historia orokorra da. Hartan, XX. mendeak liburuaren erdia baino gehiago hartzen du eta, XX. mendean, 1975etik goitiko parteak 2000. urtea arte, 20 sartzeetarik 8.

XX. mendea bakarrik kontuan hartzen dute J. Kortazar (*Euskal literatura XX.mendean* – 2003) eta M. J. Olaziregiren historiek. Bigarrenak eleberriari *Euskal eleberriaren historia* – 2002) mugatzen du bere azterketa.

Bietan, trantsiziotik haragoko parteak du orrialde kopuru handiena hartzen. Gainera, gero eta xeheagoa, zehatzagoa da banaketa, eta askotan autorea bukatzen da. Gisa horretan, parte garaikideek tratamendu joriagoa badute lehengo garaiek baino. Kontraste baten sortzeko, konparazioa egiten ahal da *Précis d'Histoire littéraire basque* liburuarekin. Azterketa XX. mende erdian (1950) gelditzen da. Dudarik gabe aukera horrengatik, garbi dago gaurko aditu askorentzat «literario» ez diren sailek badutela liburu horretan toki nasaia eta ñabardura askorekin zehaztuak direla: «La poésie de circonstance, la poésie religieuse et la poésie didactique», «Aux marges du littéraire: dévots, apologistes et grammairiens», «Deux prosateurs issus du journalisme», etab.

Aldiz, autore berrien liburuetan (adibidez: Aldekoa, Kortazar, Olaziregi), lehengo garaiak gehiago «bilduak» dira. Baina bigarren gerlatik landa (Aresti/Mirande, etab.) eta, are gehiago 1975etik goiti, garaiak laburtzen dira eta badirudi gero eta lasterrago iragaten direla. Gisa berean, obra eta autoreen sailkapena gero eta finagoa bilakatzen da gure garaitik hurbiltzean,

kategoriak ugaritzen dira, ñabardurak ere bai. Kategorien izenburuak guziz zehaztuak dira:

M.J. Olaziregi: «Euskal eleberrri modernoa», «Modernitate osteko euskal eleberrigintzaren aurpegi anitzak (1975-2000)».

I. Aldekoa : «Modernotasuna euskal eleberrigintzan: Txillardegia eta Ramon Saizarbitoria» ; «Trantsizioko euskal literatura (1975-2000)».

I. Aldekoa / J. Kortazar: askotan, sailkapena kronologiaren arabera egiten da. «Laurogei eta laurogeita hamarreko urteetako poesia»; «80ko hamarkadako literatura: poemagintza».

Parte garaikideari toki handiena emanez, obra eta autore kopuruarengatik bakarrik, desoreka mekanikoki sortzen da. Euskal literaturaren corpusa desorekaturik agertzen da. J.B. Orpustanek bere aukera historiografikoenatik aipatu zituen genero eta aurreko obra eta autore batzuk desagertzen dira edo, bigarren eta hirugarren mailakoak bilakatzen dira, garaikideen aurrean ez dutelako pisu handirik.

2 Ikuspuntu «garaikidea»ren premia: lehengo garaien «ezabaketa» kontzeptuala

Desoreka horrek iturri jakin bat badu. Gaurko euskal literaturaren historiagileek kontuan hartzen dituzte azken urteetan literaturaren eremuan gertatu diren aldaketa nagusiak, agertu diren obra eta idazle berriak. Erran nahi baita sarrarazten dituztela beren historietan gaurko sorkuntza eta idazle garaikideak; praktikan, beren liburua bukatzen duen garaiaren produktioraino doaz. Joera hori erabat zabaldua da euskal eremuan eta, iduriz, adostasuneko da. Gehienetan, euskal literatura garaikideak ezagutu duen bilakaera orokorra gertakari «objektibo» bat bezala aurkeztua da.

Hots, literaturaren definizio «modernista» baten hautua egiten da. Jakinez, kopuruaren aldetik sekulan baino indartsuagoa dela literatura garaikidearen ekoizpena, automatikoki desoreka diakronikoaren indartzera behartuak dira egungo historialariak. Bi aukera horiengatik, azken 30 urteren tokia handitu da, ezinbestez, argitaratu diren euskal literaturaren historietan.

Oroitu behar da aukera horiek ez direla eremu kultural guzietan egiten. Beste tradizio historiografiko gehienetan, ez da garaikideen azken punta literaturaren historia orokorrean sarrarazten. Komunzki, bestalde lantzen da, molde berezi batez⁵, nahiz joera hori aldatzen ari den astiro. Bortxaz, urte batzuen gibelatzea hartuz, idazle garaikideen multzo nasaiaren baitan bahetze edo irazte lana berenaz egiten da eta, «kontsakratu berriak» tanta-ka baizik ez dira sartzen corpusetan eta kanonean.

Egungo euskal literatura mailan, «Ikuspuntu garaikidea» hobestea denententazioa da, irakasleena, argitaratzaileena, kritika eta literaturaren historian ari diren profesionalena ere bai. Arrisku asko ekartzen du holako hau-tuak. Horietan, beharbada handiena, lehengo garaien tokia mendretzeare-kin batean, edo haren ondotik, haien ezabaketa «kontzeptuala». Azkenean, ikertzaile eta doktoregaien galdera izan daiteke: zergatik azter eta aipa his-torietan gero eta gutiago agertzen den garai bat?

3 Ondorioak periodizazio mailan: klasikotze prozesuari traba; ikuspegi teleologikoa nagusi.

Euskal literaturaren corpuseko desorekak ondorioak baditu kanonean eta haren iraunkortasunari begira. Komunzki, beste tradizioetan, kanona-ren edukia eta oreka bi molde ezberdinez aldatzen da :

Kanpotik: idazle garaikide zenbait sarrarazten dira, baina astiro, bahe metodologiko batzuen bitartez eta tradizio historiko ezberdinen eritmoaren arabera⁶.

Barnetik: ikerketaren bitartez, tesi edo saiakera baten kariatetan, autore bat, mugimendu bat edo garai bat berriz miazten da eta, aurkikuntza berrien arabera, ordu arteko «balioak» gora edo behera mugitzen dira.

Euskal literaturaren historian, azken 30 urte hauetan egin diren aukera historiografikoengatik, garbiki ikusten da 1950 aurreko kanona abantzu

⁵ Ikus: Dominique Viart, Bruno Vercier, 2005, *La littérature française au présent*. Bordas.

⁶ Adibide gisa, frantses tradizio historiografikoa aipa daiteke kontserbadoreen artean.

hunkitu gabe berresten dela liburuz liburu. Salbuespen guti izan da (Lazarraga sartzea; Oihenart eta Jean Etxepareren gorakada) eta, oro har, eztabaida guti izan da lehengo garaiei buruz edo kanonari buruz.

Desoreka diakronikoaren ondorio zuzena da klasikoen baztertzea. Denbora berean, obra garaikideak aipatzen dira, baina «klasikotze» prozesuak ez du ongi funtzionatzen. Kontsaktatzeko makina ez da behar bezala martxan: sorkuntza garaikidea integratzeagatik, ez da hauturik egi-ten ahal. Orduan, denak ezartzen dira historiaren orrialdeetan, oker ibiltzeko orde.

Konklusioa

Euskal literatura mailan, gaur egun, «kontaketa nagusi» bat bada, historiagileek erraten duten bezala. Mitxelenak sortu eredu osatua eta berritua izana da berrogei bat urtez. Gaur egun duguna, eredu berritua eta adostasunezkoa dela erran daiteke.

Berritua da, mende erdi batez etengabe osatua izan baita. Metodologia berriak, agertu arau, integratuak eta erabiliak izan dira, hala nola R. Escarpit-en literaturaren soziologia kuantitatiboa edo, berantago, P. Bourdieuren *habitus*-a.

Bide batez, adostasunezko eredu da P. Bourdieuk «instituzioak» deitzen dituen instantziek (eskolak, akademiek, argialetxeek, kritikak, etab.) onartu eta transmititu dutelako, eredu finko eta borobiltzat emanik.

Noski, gorago erran bezala, gabeziak badira eredu horretan, eta horietarik oinarritzkoena, periodizazioa. Orduan, zer egin?

Tabula rasaren tentazioa baztertzen bada, zein dira periodizazio eredu iraunkor baten finkatzeko egin behar diren indarrak eta urraspideak?

– Eredu «nazional» adostasunezkoa osatu eta hobetu behar ote da, transiziozko eredu batua proposatuz eta Iparraldeko eta Hegoaldeko arteka emeki-emeki mendretuz?

Ala,

– Eredu nazionalaren gaineko mailatik abiatu behar ote da? Eredu kontinentaletik, erran nahi baita, Europaren mailatik, Robert Cutiusek 50eko hamarkadan egin zuen bezala latinez idatzitako Erdi Aroko literatura europarrarentzat? Ala, harago joanez, P. Casanovak⁷ proposatzen duen bezala, eredu mundialean murgilduz, alde bat desagertzeko kezka haizatu?

Gogoetak sendotuz doaz, baina eztabaida ez da oraindik trenkatzeko heinean. Bizkitartean, eztabaida beharrezkoa da eta, aurkako kontaketak edo kontrako ereduak sortuko dira, dudarik gabe, beharrezkoak direlako. Zenbait agertzen hasiak dira: besteak beste, Joseba Gabilondo⁸ berea eraikitzen ari da.

Bibliografia

Erreferentzia orokorrak

BIRON, M., DUMONT, F., NARDOUT-LAFARGE, E. 2007, *Histoire de la littérature québécoise*. Montreal: Boréal.

BONELLS, J., 1994, *Histoire de la littérature catalane*. Paris: PUF.

CASANOVA, P., 1999, *La République mondiale des lettres*. Paris: Seuil.

———, (DIR.), 2011, *Des littératures combattives*. Paris: Raisons d'agir.

CHAMBON, J-P, 2013, «Combien de littératures d'oc? Une question de fond pour les nouvelles études occitanes», in *Revue des langues romanes*, n°1.

CHAMOISEAU, P., 1997, *Ecrire en Pays dominé*. Paris: Gallimard.

———, Confiant, R., 1999, *Lettres Créoles*. Paris: Gallimard.

FIGUEROA, A., 1988, *Diglosia e Texto*. Saint-Jacques de Compostelle: Xerais.

GLISSANT (Edouard). *Le Discours antillais*, Paris: Gallimard, 1981.

⁷ Casanova, Pascale, 1999, *La République mondiale des lettres*. Paris: Seuil.

⁸ Gabilondo, Joseba, 2004, *Nazioaren Hondarrak*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea; 2013, *New York–Martutene*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.

LAFONT, R., 1987, «Deux littératures d'oc successives? Questions de méthodologie», in *Actes du Premier Congrès international de l'association internationale d'Etudes occitanes*. Londres.

MAGETTI, D., 1995, *L'invention de la littérature romande (1830–1910)*. Lausanne: Payot.

PARÉ, F., 2001, *Les littératures de l'exiguïté*. Ottawa: Le Nordir.

THIESSE, A–M, , 1999, *La création des identités nationales*. Paris: Seuil.

VAILLANT, A., 2010, *L'Histoire littéraire*. Paris: Armand Colin.

VERCIER, B., VIART, D., 2005, *La littérature française au présent*. Paris: Bordas.

Euskal eremuko erreferentziak

ALDEKOA, I., 2004, *Historia de la literatura vasca*. Donostia: Erein.

———, 2008, *Euskal literaturaren historia*. Donostia: Erein.

APALATEGI, U., 2000, *La naissance de l'écrivain basque*. Paris: L'Harmattan. ; [HTTP://WWW.BASQUELITERATURE.COM/EN/](http://www.basqueliterature.com/en/)

CASENAVE, J., 2012, *Euskal literaturaren historiaren historia. Gurea nola konda?*. Donostia: Utriusque Vasconiae.

ETXANIZ, X., 1997, *Euskal haur eta gazte literatura*. Iruñea: Pamiela.

FRANCISQUE–MICHEL, F. X., 1857–1994,), *Le Pays basque*. Paris: Didot, 1857; Bayonne: Ed. Elkar, 1994.

GABILONDO, J., 2004,, *Nazioaren Hondarrak*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.

———, 2013, *New York–Martutene*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.

HARITSCHELHAR, J., 1969, *Le poète Pierre–Topet–Etchahun. Contribution à l'étude de la poésie populaire basque du XIXe siècle*. Bayonne: Ed. Musée basque.

JUARISTI, J., 1987, *Literatura vasca*. Madrid: Taurus.

KORTAZAR, J., 1990, *Literatura vasca. Siglo XX*. Bilbao: Mensajero.

———, 2003, *XX. Mendeko euskal literatura*. Zaragoza: Prames.

LAFITTE, P., 1941, *Le basque et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Bayonne: Le Livre.

LASAGABASTER, T., 1983, *Las literaturas de los vascos*. Bilbao: Deustuko Unibertsitatea.

LEKUONA, J. M., 1982, *Ahozko literatura*. Donostia: Erein.

LHANDE, P., 1925, *Le Pays basque à vol d'oiseau*. Beauchesne.

MITXELENA, K., 1960, *Historia de la literatura vasca*. Madrid: Minotauro.

MUJKA, Luis Mari, 1979, *Historia de la literatura euskera*. Donostia: Kriseilu.

OLAZIREGI, M. J., 2002, *Euskal eleberraren historia*. Bilbo: Labayru.

———, 2012, (dr.), *Basque Literary History*. Reno: University of Nevada; *Basqueliterature.com*, *Euskal literaturaren ataria* ; <http://www.basqueliterature.com/en/>

ORMAETXEA, N. «ORIXE», 1927, *Euskal literatura'ren atze edo edesti laburra*. Euskal Esnalea, XVIII; 2002, *Euskal literaturaren historia laburra* (réédition de 1927). Donostia: Utriusque Vasconiae.

ORPUSTAN, J-B, 1996, *Précis de littérature basque*. Saint-Etienne de Baigorri: Izpegi.

SARASOLA, I., 1971, *Euskal literaturaren historia*. Donostia: Lur.

TORREALDAI, J. M., 1977, *Euskal idazleak gaur*. Donostia: Jakin.

———, 2007, *30 urte liburugintzan*. Donostia: Jakin.

VILLASANTE, L., 1961, *Historia de la literatura vasca*. Zarautz: Sendo.

VINSON, J., 1882, *Les Basques et le Pays basque*. Paris: Cerf.

***Euskara* eta *vascuence* hitzen adiera
metriko-poetikoaz: katebegi ostenduak,
aroen mitoa eta periodizazio irizpideak
euskal literaturaren historian**

Sobre la acepción métrico-poética de los términos *euskara* y *vascuence*: eslabones ocultos, mito de las edades y criterios de periodización en la historia de la literatura vasca

Sur l'acception métrico-poétique des termes *euskera* et *vascuence*: chaînons cachés, mythe des âges et critères de périodisation dans l'histoire de la littérature basque

On the metrical and poetic meaning of *euskara* and *vascuence*: hidden links, the myth of the ages and periodisation criteria in the history of Basque literature

BIJUESCA, K. Josu
Deustuko Unibertsitatea

Noiz jaso: 2014-07-01
Noiz onartua: 2014-09-30

Euskera. 2013, 58, 2. 577-608. Bilbo
ISSN 0210-1564

Artikulu hiru partetan dago banatuta. Lehenengoak *euskara* eta *vascuence* hitzen adiera metriko-poetikoa (oraindik hiztegietan jaso gabea) aztertuz, adiera hori Larramendik Mikoletarengandik jaso zezakeelako hipotesia aurkezten du. Bigarrenak Larramendiren *euskara* poetiko bat arakatzeko du urrezko eta burdin aroen mitoek Monarkia Hispanikoaren formazio diskurtsibo inperialean zuten egitekoaren harira. Hirugarrenean euskaldunei egotzitako burdin aro hori euskal literaturaren ezagutzarako episteme gisa erabiltzeko proposamena eskaintzen da, ohiko periodizazio kategorien ordean.

Hitz-gakoak: euskara, vascuence, adiera metriko-poetikoa, Mikoleta, Larramendi, episteme.

El artículo está dividido en tres partes. La primera analiza el significado métrico-poético de las palabras *euskara* y *vascuence*, aún no recogido en los diccionarios. El autor presenta la hipótesis de que Larramendi pudo tomar esa acepción de Mikoleta. La segunda parte indaga en el *euskara* poético de Larramendi, en conexión con la función que desempeñaron los mitos de la edad de oro y de hierro en la formación discursiva imperial de la Monarquía Hispánica. En la tercera parte, se propone utilizar esa edad de hierro que se ha atribuido a los vascos como episteme para el conocimiento de la literatura vasca, en sustitución de las tradicionales categorías de periodización.

Palabras clave: Euskara, vascuence, significado métrico-poético, Mikoleta, Larramendi, episteme.

Cet article se divise en trois parties. La première partie analyse le sens métrico-poétique des mots *euskara* et *vascuence*, lorsqu'il ne figure pas encore dans les dictionnaires. L'auteur présente l'hypothèse que Larramendi ait pu emprunter cette acception à Mikoleta. La seconde partie enquête sur l'*euskara* poétique de Larramendi, en lien avec la fonction qu'occupèrent les mythes de l'âge d'or et de fer dans la formation discursive impériale de la Monarchie Hispanique. La troisième partie propose d'utiliser cet âge de fer que l'on a attribué aux Basques comme épistémé pour la connaissance de la littérature basque, en remplacement des catégories traditionnelles de périodisation.

Mots-clés: Euskara, vascuence, sens métrico-poétique, Mikoleta, Larramendi, épistémé.

The article is divided into three parts. In the first part, the metrical-poetical meaning of the words *euskara* and *vascuence* is discussed, even though it has not been registered in the dictionary. The author offers the hypothesis that Larramendi could have taken the meaning from Mikoleta. In the second part Larramendi's poetical *euskara* is analysed in the context of the function of the golden and iron age myths in the development of the Spanish monarchy's imperial discursive formation. In the third part, a proposal is developed to use that iron

age attributed to Basques as an episteme for the knowledge of Basque literature instead of the usual periodization categories.

Keywords: Euskara, Basque, metrical-poetical meaning, Mikoleta, Larramendi, episteme.

Literaturaren Historiografia Lehen Jardunaldietan Iratxe Retolazak, herrikoitasun kontzeptuaz gogoetan ziharduela, kate edo hariaren irudia erabiltzen zuen literaturaren historiaren egitekoa adierazteko:

Literaturaren historiek hari narratibo edo kate narratibo batean biltzen dituzte gertakari literarioak, eta katebegiak irudikatzen dituzte. Modu horretan, literaturaren historialariek gertakari literario horiek kateatzearekin batera, hutsuneak edo isiluneak ere kate diskurtsiboan bildu behar dituzte, hari edo kate narratibo horretan zentzua emanez. Ondorioz, Literaturaren Historia egiterakoan lehen urratsa, ezinbestez, kateatu behar diren gertakari literario horien nolakotasuna mugatzean datza (Retolaza, 2010, 958).

Literaturaren Historiaren egitekoa zehaztearekin batera, Euskal Literaturaren Historiek orokorrean literatura idatziaren historia osatzen dutela ohar-tarazi zuen, «liburuen argitalpenak izan ohi direlako gertakari literario kateatu horiek» eta horren ondorioz «historiako katebegi galdu bat irudikatzeko gaitasunaz litzateke herri-literatura baloratzeko irizpide bakar» (Retolaza, 2010, 959 eta 970). Hortik Retolazaren aldarrikapena herri literaturaren ekarpenak Literaturaren Historiaren katera biltzeko eta horrekin batera «herri-literatura eta literatura jasoaren artean dagoen continuum literarioaz aritzeko logika berria» sortzeko gonbidapena (Retolaza, 2010, 975).

Euskal literaturaren historia katebegi galduz beteriko eremutzat irudika liteke. Katebegi galduen azken izarra Lazarragaren eskuizkribua izan da, hori bera ere literatura jasoaren eta herri literaturaren ezaugarri hornitua (Cid, 2013). XIX. mendetik hona ugari izan dira gure literaturaren historian aurkituriko katebegiak, denak ere gogoangarriak, Lazarragarenak besteko distira erakutsi ez badute ere. Katebegi horietako batzuk ezustean azaldu dira, inork gutxik haien berri zekiela gure artean: horietakoa izan liteke Mikoletarena, laster mintzagai izango dudana, eta haren antzera beste asko eskuizkribu eta orri solteetan geldiro-geldiro agertu direnak XX. mendean zehar ikertzaileek artxiboetan egindako lanari esker. Beste batzuekin alde-rantziz gertatzen da: badakigu haien berri baina ez ditugu aurkitu.¹

¹ Ikus, esate baterako, Ricardo Gomezek FiloBlogia blogean eskainitako zerrenda eta hari emandako erantzunak (Gomez, 2006). Urkizuk ere zenbait berri jaso du bere euskal literaturaren his-

Katebegi galduaren irudia zenbateraino den topikoa gure literaturan Jon Alonsoren 1995eko eleberriak erakusten du. Nire asmoa ez da orain katebegi galdu horien historia egitea, nahiz eta agerikoa begitantzen zaidan berandu baino lehen historia hori idatzi beharra, ez soilik euskal literaturaren oinarri enpirikoaren alde garrantzitsua direlako, baizik eta batez ere azalpen eske dagoelako zergatik izan dituen (eta oraindik dituen) horrenbeste katebegi galdu gurea bezalako literatura batek, zenbateraino euskal literaturaren historia izan den galtze horiek erraztuko lituzketen biolentzia sinboliko eta epistemikoen emaitza. Eta zeregin horretarako hurbilketa positibista hutsa ez da nahikoa ziur asko.

Oraingoan baina, katebegi galduak ez ezik, ostendurikorik ere ote dagoen ekarri nahi nuke eztabaidara, ikusezin gertatzen zaigun ertzik, alegia itsuturik ote gauden euskal literaturaren gertaera zenbait azaltzeko nahiz eta azalpena gure begi aurrean egon litekeen, ba ote dagoen itsutasun egoera horretara lotzen gaituen ikuspegi epistemologikorik edota, alderantziz, gure ezagutza hobe lezakeenik.

1. Euskal literaturaren historiako katebegi ostendu bat?

Iraganean ere erakutsi izan dut noiz edo noiz nire harridura Mikoletaren «Modo de la vizcaína poesía y sus versos» atalean *vascuences* deitu izanagatik bere sasoiko poesia eredu zenbait. Mikoletak berba hori aukeratu izana azaltzeko ahaleginik ere egin dut: gaztelaniazko *romance* berbak hizkuntza eta aldi berean hizkuntza horretako poesia molde berariazkoenatarikoa izendatzen dituen moduan, *vascuence* ere adiera bikoitz horren arabera erabiliko luke Mikoletak, hizkuntzaren ohiko adierari poesia moldearena gehituta.

Halaber Mikoleta *vascuence* hitzaren erabilera horren asmatzailatzat jo izan dut, eta beraren proposamena isolatu eta oihartzunik gabekotzat euskal literaturaren historian (Bijuesca, 2008, 14-15). XVII. mendeko bilbotar horren lanak non eta Britainia Handian izan zuen oihartzuna eta jaso zuen

torian (Urkizu, 2000). Herri literaturan ere ontzat jo liteke ugari dela galdutakoa.

benetako arreta (Zulaika, 2009), hango hizkuntzazale baten mandatuz idatzi zenez gero euskal poesiari buruzko atala biltzen duen *Modo breve de aprender la lengua vizcaína*, zeinaren eskuizkribu bakarra oraindik Londreseko British Libraryn gorde den. Euskaldunok ostera XIX. mendera arte itxaron behar izan genuen Mikoletaren lanaren berri jakiteko, itxura guztien arabera.

Euskal literaturaren historiari begiratu arretatsuagoa eginez gero, ostera, bilbotarraren lanaren isolamendua eta oihartzun gabezia auzitan jartzeko aztarnarik aurki liteke. Izan ere *vascuence* hitza bera ez baina haren euskarazko ordaina, *euskara*, adiera metriko poetikoaz darabil Larramendik *Artean*, jakina denez. Hortaz, Andoaingo jesuitak *Artearen* amaierako poesia-gintzari buruzko atalean *euskara* hitza darabil Mikoletak *vascuence* berbari atxikitako adiera metriko-poetiko bertsuarekin, alegia gaztelaniazko *romance* bertso moldearen baliokide legez: «Esta *Euscara*, que corresponde al metro que se llama *Romance*, se tradujo con la puntualidad posible así en dísticos latinos como en endechas castellanas, pero siempre quedó con más gusto y gala en el Bascuence»² (Larramendi, 1729, 385).

Vascuence eta *euskara* berbetan ez ezik, tentagarria da elizgizon bien arteko harremana euren teoria poetikoetan ere arakatzea. Izan ere, zenbat eta gehiago alderatu Larramendiren *Arteko* kapitulua Mikoletaren eskuizkribuarekin, orduan eta agerikoago begitantzen zait jesuita San Antoneko presbiteroaren zordun izan litekeela. Horrek ez du esan nahi Larramendik Mikoleta plagiatu zuenik, ezpada honek idatzitakoa ezagutzen zuela. Andoaindarra bilbotarrarengandik aldentzen denean ere, nekez uka litezke haien arteko antzekotasunak, ondorengo taulak erakusten duenez:

² Gaztelaniazko aipuetan grafia eta puntuazioa gaurkotuz aldatu dira testuak, Larramendiren *Arteko bascuence* eta *bascongado/-a* izan ezik, andoaindarrak hala idazten dituen zereginak beti.

Mikoleta	Larramendi
Vizcaína poesía / poesía vascongada	Poesía bascongada (373)
<p>Ordinariamente hay en nuestra lengua dos modos de versos.</p> <p>Son pues, como digo, dos los géneros de nuestra poesía. Digo hablando generalmente porque abajo diré de otro género de versos que no son vulgares.</p>	<p>Dos modos de poesía son los que vulgarmente están en uso. (373)</p>
<p>Entrambos [modos de versos] se componen de asonantes como los romances de la lengua castellana. Y a este símil los llamamos nosotros vascuences.</p>	<p>Esta Euscara, que corresponde al metro que se llama Romance, se tradujo con la puntualidad posible así en dísticos latinos como en endechas castellanas, pero siempre quedó con más gusto y gala en el Bascuence. (385)</p>
<p>Abajo diré de otro género de versos que no son vulgares.</p> <p>También algunos modernos del Parnaso Cantábrico han escrito décimas, liras y sonetos en vascuence con los mismos acentos y consonantes que suelen tener en romance, pero es obra de poco lucimiento, por los pocos que en vascuence entienden este metro.</p>	<p>El Bascuence es capaz de todos los metros de que es capaz el romance, sin que haya más dificultad de componer en una que en otra lengua. (381)</p> <p>Todo esto hace mucha novedad a los Bascongados, como el ver estos metros [gaztelaniaz ohiko direnak] en Bascuence, y más si se practican con la licencia que hay en otras lenguas de la metáfora, analogía y demás licencias retóricas y poéticas. Pero esto nace de la falta de uso y aplicación en todos, y en los más de la falta de reflexión y del no saber los primores del Bascuence. (382-383)</p>

Antzekotasunak antzekotasun, aldeak ere nabarmenak dira. Aldeok honela adieraz daitezke, berriro ere prezeptista bien ikuspegiak aurrez aurre jarrita:

Mikoleta	Larramendi
<p>Dejando a las coplas de Lelori, lelori, que suelen cantar las mozas los días festivos, que no entran en la más grave poesía vascongada [...]</p>	<p>1. De la poesía bascongada que está en uso Dos modos de poesía son los que vulgarmente están en uso: 1.1. El primero es más arbitrario y libre, porque no tanto se atiene a los pies y sílabas del verso y metro, cuanto al aire y armonía del canto y música a que se acomodan [...] No pongo ejemplos desto por ser vulgarísimos. 1.2. El segundo modo de versos no es tan libre porque guarda sus leyes de número determinado de sílabas en cada verso. [Adibideak: Ziburuko Etxeberri] 1.2.1. <i>Noelac</i>: obseva un método como de cuartetas, en que constando cada verso de ocho sílabas, concierta en consonante el segundo con el cuarto. 1.2.2. <i>Manual devocionezcoa</i>: obseva otro metro, como de Arte mayor, en que guardan el consonante riguroso los versos inmediatos, pero no siempre el mismo número de sílabas en cada verso.</p> <p>2. De la poesía de que es capaz el Bascuenze El bascuenze es capaz de todos los metros de que es capaz el romance sin que haya más dificultad de componer en una que en otra lengua. [Adibideak:]</p>

Mikoleta	Larramendi
1. El primer modo de versificar [vascuences] es a este tono [Adibidea: Amoren contentuac]	2.1. Euskara: Aquella <i>Euscara</i> , que se hizo en Salamanca en la muerte de Luis I [...]. Esta <i>Euscara</i> , que corresponde al metro que se llama <i>Romance</i> [...].
2. El otro [modo de vascuences] es más largo, a modo de soneto. Y se canta de ordinario por el son que llaman <i>Las vacas</i> , y aunque es a modo de soneto, también se compone por asonantes [Adibidea: Denbora baten on oynerechu]	
3. [Abajo diré de otro género de versos que no son vulgares ...]. También algunos modernos del Parnaso Cantábrico han escrito décimas, liras y sonetos en vascuence [...].	

Mikoletaren eta Larramendiren arteko aldeak ugari dira, bai kontzeptualizazioaren irizpideari dagokionez, bai jarrereri dagokienez ere. Kontzeptualizazioari dagokionez, Mikoletak ohikotzat jotzen dituen moldeak, eta gaztelaniazko erromantzearekin identifikatzen dituenak, egungo bertsolaritzako handi eta txikitat ditugunak dira. Molde horiek hain zuzen ere Larramendik ez ditu aipatu ere egin, edo zeharka baino ez: «*zortzicó*, y mucho mejor *zortzidún* [,] *amarcó*, y mucho mejor *amardún*» (1729, 382). Jesuitak ohikotzat jotzen dituenak, alde batetik modako doinuetara egokitutakoak dira eta herrikoienak (adibiderik ere merezi ez dutenak), eta besetik liburu inprimatuetara heldu diren bi molde, horrek eta errima kontsonantea izateak dakarkien kutsu jasoaz hornituak biak ala biak.

Ohiko moduz gain bada beste modu bat Mikoletak bere binakako sailkapenetik kanpo utzia eta gutxi-asko Larramendiren bigarren moduarekin bat datorrena. Modu hori ez da horren usadiokoa Mikoletaren esanetan, eta horrexegatik baztergarritzat jotzen du behar bada molde arrotzen imitazioan

datzalako («décimas, liras y sonetos [...] obra de poco lucimiento por los pocos que en vascuence entienden estos metros»). Larramendi hizkuntza-ren apologistak, ostera, baztertu ez ezik aldarrikatu ere egiten ditu, euskarak molde horietara egokitze gaitasuna baduela frogatu nahirik. Molde jaso eta izen oneko horietarako euskarak duen gaitasuna erakusteko asmoz, Mikoletak bazterturiko *décima* eta sonetoen adibideak bildu ditu Larramendik (lirarenik ez ote zuen aurkitu?). Eta horiekin batera *euskara* izeneko moldeari dagokion poema bat ere ekarri du, ez soilik gaztelaniaren *romance* delakoaren euskal baliokidea, baizik eta haren ordain erabatekoa itxura guztien arabera³.

Hementxe ageri dira ziur asko elizgizon bien arteko alderik handienak. Kontzeptualizazioaren aldetik, bilbotarrak *vascuence* deitzen dituenak –*romance* haren baliokide eginik– euskarazko herri poesiako molde handi eta txikiak diren bitartean (Mitxelena ikusarazi zuenez), andoaindarrak *euskara* izeneko moldea gaztelaniazko *romance* moldearen ordain zurrun egiten du, honen ezaugarri guztiekin. Eta jarreraren aldetik, Mikoletak euskarazko herri moldeak hobetsi (lelori koplak izan ezik) eta arrotzak baztertzen dituen bitartean, Larramendi molde jasoagoen aldeko ageri da, bertakoak nahiz arrotzak izan, molde nagusi eta txikia bezalako herri ereduak aipatu ere egin gabe, behar bada eredu arrotz baina izen onekook egokiagoak direlakoan bere tesia frogatzeko, alegia euskarak duen gaitasuna arte poetikoaren arauetara makurtzeko, gramatikaren artearen alorrean egin berri duen legez. Hortik ondorio bikoitza aterako litzateke: euskara gramatikaren artearen arauetara makurtzen den hizkuntza elegante dela eta ez barbaroa (Mitxelena, 1960, 119), eta horrekin batera, arte poetikoaren arauetara ere makur daitekeen hizkuntza ere badela eta beraz inguruko hizkuntzek besteko errespetua merezi duena. Larramendiren asmoa agerikoa zen lehendik ere, Luis I.a erregearen hiletetarako *euskara* hori idaztean aditzera eman zuenez: «para que se viese que la Lengua

³ Silaba kopuruari dagokionez ez datoz bat poema hori aztertu dutenak. Bada zazpi silabadun bertso lerroak ikusi dituenik (Altuna, 2002, 26), bai eta lerro guztiak zortzi silabaduntzat jotzen dituenik ere, zazpidunak diruditeinei silaba bat gehituta oxitonoak direlakoan (Juaristi, 1990, 399-400).

santa del Vascuence sabe avenirse con las Leyes métricas del Parnaso» (Lardizaval, 1724)⁴. Berriro ere, Larramendirenean Mikoletaren oihartzunak, azken honengandik bereizteko bada ere: presbiteroak Parnaso Cantabrico hartako modernoak erdeinuz aipatzen zituen euskal poesia beste Parnaso batetiko arau berri eta ezohikoetara makurrarazten zutelakoan; jesuitak oster horixe bilatzen du nonbait, Parnaso gaztelauko arauetara moldatzeko euskarak duen gaitasuna erakustea.

Larramendik Mikoletaren lana ezagutu izanaren beste aztarna bat Lardizavalen 1724ko edizioak eman lezake. Bertan Larramendik «mi vascuence poético» dio bere *euskara* poemaz diharduela (Lardizaval, 1724). Bestalde, hizkuntzaren izenari adiera metriko-poetikoa gehitzearen proposamenak utzi zuen beste oihartzunik *Hiztegi Hirukoitzan* ere. *Bascuence* hitzari ohiko adiera dagokio, sarrera hitz bakarrean («Bascuence, lengua de los vascongados, *euscara, eusquera, escuara*»). *Romance* hitzak sarrera bi ditu, lehenengo ohiko hizkuntz adierari eskainia eta bigarrena adiera metriko-poetikoari: «Romance, poesía, *erdara*. Lat. Dimetrum Hispanicum alternis versibus assonum.» (Larramendi, 1745), hortaz *erdara* hitzari ere adiera metriko-poetikoa erantsi dio Larramendik, *Artean euskara* berbarekin egin bezala.

Larramendiren metrika proposamena bereganatu zutenen artean Kardaberaz dugu. Honek *eusquera* izeneko poematxo bi txertatu zituen *Aita S. Ignacio Loyolacoaren egercicioac* liburuaren amaieran (Kardaberaz, 1973, 1, 258-259). Bestela ere Kardaberaz terminologia poetikoari kutsu larramendiar nabarmena dario (Altuna, 2000, 23-34). *Artean* aurkezturiko ereduetatik zenbaitek bizitza luzeagoa izan zuten jesuiten poesiagintzan behintzat, baina ez *euskara* izeneko molde honek, itxura guztien arabera. Jose Ignacio Aranak osaturiko jesuiten poesia bilduman ez da *euskara* gehiago ageri Kardaberazek ondutakoen ostean (Altuna, 2000), ez eta Aranak berak osaturiko *Tratado de métrica vasca* (1872) azterlanean ere (Altuna,

⁴ *Euskara* hori idazle izenik gabe aurkeztu bazen ere *Artean*, ezaguna da lehendik ere argitaratua zela poema hori bera eta Larramendi izan daitekeela beraren egilerik ziurrena (Goikoetxea, 1967), argitalpen berean ageri den sermoiaren egilea den bezala (Larramendi, 1973, 292). Lehen edizio horretako *euskara* edo inguruko beste pasarteren bat aldatzean ez da orrialde zenbakirik zehaztu, Lardizavalek prestatutako edizioan orrialdeak zenbakitu gabe ageri direnez gero.

1992). Arana, gainera, Mikoletaren beraren berri izatera heldu zen, Dodgsonek 1895ean berari idatzitako gutunek erakusten dutenez, baina ordurako metrika azterketa burutua zuen (Altuna, 2002, 428-429). Azkenik, Arana ia garaikide Jeronimo de Aguirre, Aranak berea idatzi zuenetik urte gutxira amaituriko beste metrika azterlan batean, *euskara* moldearen kontra azaldu zen zalantza izpirik gabe: «ni es propio del vascuence, ni agrada el sonante a los vascongados» (Altuna, 2002, 551). Honaino hel liteke *euskara* (eta berarekin batera *vascuence*) hitzen adiera metrikoaren historiaren behin-behineko zirriborroa.

Orain arte adierazitakoaren arabera ondorio arin bi atera daitezke. Lehenengo eta behin, hemen proposaturiko hipotesia onartuko balitz, euskal literaturaren historiari arazo txiki berri bat sortuko litzaioke: zelan azaldu Larramendik Mikoletaren lana ezagutu izana? Bilboko jesuiten ikastetxean emandako urteetan ezagutuko zuen ala beranduago? Bilbon Mikoletaren eskuizkribuaren aztarnarik ez bazegoen, norbaitek bidaliko zion Ingalaterratik kopia bat? Larramendiren liburutegi katalogoetan ez da Mikoletaren ize-nik aipatzen baina titulu eta idazle zehatz gabekoak badira: «algunos librillos en vascuences [*sic*]», «Siete librillos de a cuarto con cubiertas de papel y sin ellas y tres sin principio, en castellano, latín y vascuence en un atado [...]» (Altuna, 2002, 210 eta 230). Aieruak baino ezin dira egin oraingoz.

Bigarren ondorioa lexikografiari dagokio. Hiztegiek ez dute jasoa *euskara* hitzaren adiera metriko-poetikoa ez eta *vascuence* hitzarena ere. Adiera hori erabilera mugatukoa izan arren, hiztegietan batzeko modukoa ere bada, aipatutako lekukoek erakutsi dutenez.

2. Aroen mitoa euskal literaturaren irudikapenean

Euskara eta *vascuence* hitzen adiera metriko-poetikoak emango lukeena baino lotura estuagoa du periodizazioarekin. Izan ere, bazen aukera *romance* hitza bera hautatzeko,⁵ edo besteren bat: XVII. mendean *cantar vizcaíno*

⁵ XVII. mende hasieran poesia lehiaketa pare bat antolatu zuen Iruñako apezpikuak egin bezala (Mitxelena, 1990, 112 eta 119), Altunak eta Lakarrak ohartarazi dutenez (Larramendi, 1990, 15).

eta *canción vascongada* moduko formulazioak ere sortu ziren. Nekez ahatz daiteke, ostera, izen horien zama ideologikoa: gaztelaniaz errefrau ezaguna zen aldi horretan «No lo estimo en un cantar vizcaíno» zerbait baliogabekoa zela adierazteko erabilia. *Romance* bera ere ez da hitz neutroa. XV. mendeko *Vocablos castellanos* bildumak argi erakusten du hitzak antzinako Erromaren oihartzuna ozenki zekarrela berarekin:

Romance, romances decimos por unos cantares antiguos y viejos que hablan y relatan hechos pasados. El cual nombre cuido que venga de una de dos partes: o porque los hechos de los romanos fueron más notables y magníficos de todos, que según escribe un gran historiador, quien lee las historias de Roma lee los actos de todas las gentes y naciones, porque Roma o defendiéndose o conquistando con todo el mundo ovo que ver; la segunda parte donde este nombre puede venir, porque España estuvo muy luengo tiempo so el señorío de los romanos y ovo el su vulgar y común lenguaje, por esto es llamado romance. (RAE, 2007, 8575b-8576a)

Ez da zaila definizio horietan *translatio imperii et studii* mitoaren oihartzunak antzematea. Penintsulako erreinuen zerbitzura jardundako zenbait historiagilek aldarrikatua Erdi Aroan zehar, mito hori oraindik gehiago indartu zen Errege-Erregina Katolikoek alditik aurrera, Nebrijaren Gramatikako pasarte ospetsuak («siempre la lengua fue compañera del imperio») erakusten duenez. Horren aurrean adiera metriko-poetiko hornituriko *vascuence* eta *euskara* hitzak *romance* horrekiko harreman dialektiko-dialogikoan irudika ditzakegu, eta zentzu horretan beste posizio garaikide batetik etorriko lirateke, *vascocantabrisimo* delakoaren ingurutik alegia. Kutsu ideologikoa gain, badute hitz horiek erresistentziatik zerbait erabiltzaileen jarrerari dagokionez. Joseba Gabilondok (2012) proposatu du oraintsu subjektu euskaldun eta espainolaren genealogia subjektu horietako bakoitzaren posizioa sortzen duten formazio diskurtsiboak aztertuta. Genealogia horretan oinarrituta, zilegi da *romance* aldarrikatzen duen diskurtsoari subjektu espainola atxikitzea eta aldi berean *vascuence* /*euskara* plazaratzen duen diskurtsoaren sorreran euskal diferentziaren zantzuak antzematea, euskal subjektuarenak alegia.

Eta periodizazioaz den bezainbatean ere, hitz horien testuinguruak badu zeresanik. Oraintsu aukera izan dut erregimen zaharreko euskaldun penin-

tsularren subalternitate literarioaren egoeran arakatzeko Ibai Atutxak zuzenduriko egitasmo bati esker. Hor esandakoa hola labur daiteke: Europan duen hegemoniaz baliatuta eta *translatio*aren mitoak emandako legitimazioarekin, erregimen zaharreko monarkia hispanikoan formazio diskurtsibo inperial arrakastatsua eraiki da zeinaren subjektu-idazle posiziorako gizon gaztelaniadun noblea baino ez den onartzen, euskalduna posizio horretatik baztertzen den bitartean Euskal Herria poetarik gabeko lurraldea dela esanez, alegia barbaroen herria (Bijuesca, 2013?). Ohartua nintzen orduan aroen mito klasikoak toki garrantzitsua betetzen zuela formazio diskurtsibo horren eraikuntzan: urrezko aroan bizi direla aldarrikatzen dute garaiko idazle gaztelauak, noiz edo noiz ironikoki ere, Monarkia Hispanikoaren dekadentzia agerikoa zenez gero batez ere XVII. mendetik aurrera, urrezko aroan baino burdin aroan bizi zirela iradokitzeraino (Gil-Osle, 2013). Gerora ohartu naiz baina aroen mitoak nik orduan uste baino toki handiagoa duela euskal literaturari buruzko Monarkia Hispanikoaren formazio diskurtsibo inperial horretan.

Egia da Monarkia Hispanikoaren inguruko idazleek ez ezik, XVI. mendetik aurrerako euskal apologistek ere aldarrikatu zutela Euskal Herriko lurraldeetarako urrezko aro berritua, burdin aro gisako Erdi Aro gatazkatsua-
ren ondoren, foru sistemari esker lorturiko bakealdia irudikatzeko (Madariaga, 2008, 23-26). Baina Monarkia Hispanikoaren irudikapena ez bezala, apologistek irudikaturiko urrezko aroa ez zegoen egitasmo inperialaren zerbitzura. Apologistek eta haien ondorengoek eraikitako urrezko aroaren mitoak, foralitatearekin parekatua, Aranzadik sakon aztertu duen arren, sekulako aukera galdu du mito horrek formazio diskurtsibo inperialista espainiarrean izandako eragina arakatzeko (Aranzadi 2000), izan ere formazio diskurtsibo horretan (Europako beste inperioetan bezala) urrezko aroa etengabeko aldarrikapena baita.⁶

Urrezko aroaren eta inperioaren arteko harremana estua zen aldi klasi-
koan bertan: *Eneidako* seigarren kantuak Augusto enperadorea urrezko aro

⁶ Hau ez da aroen mitoaren iturri klasikoaren berri emateko tokia. Besteak beste, Yates eta Armasen liburuetan iturri horien berri eta azalpen ugari bildu da, XVI-XVII. mendeetako monarkiek eta haien egitasmo inperialak urrezko aroaren mitoari emandako erabileraren harira (Yates, 1999; Armas, 1986).

berri baten ekarle gisa irudikatzen du. XVI. mendean hasita Europako monarkia handienetako idazleek (Espainia, Frantzia eta Ingalaterrakoek) urrezko aroaren aldi berrituan bizi direla aldarrikatuko dute zeinek bere erreinuan, Astrea justiziaren jainkosaren itzulera alegorikoak agerian utziko zuenez bakealdiak ezarriko zituzten errege-erreginen bitartez (Yates, 1999). Monarkia Hispanikoan izan zen jainkosaren etorrera Habsburgo dinastiaren heltzarekin parekatu zuenik, Austria eta Astrea hitzen antzekotasun fonikoa baliatuta (Armas, 1986, 48). Mitoaren arabera urrezko aroari zilarrezkoak jarraituko lioke, eta azken honi brontzezkoak eta burdin aroak, baten narriadura hurrengorako urratsa litzatekeela. XVI eta XVII. mendeetako elaborazio literarioetan, ostera, aldi horiek, edo horien arteko batzuk, batera irudikatzen zituzten simultaneoak balira legez. Hala formazio diskurtsibo inperial espainiarraren arabera gorteak urrezko aroa gauzatzen zuen bitartean, Euskal Herria burdin aroan bizi zen. Burdin aro mitologikoan bertuteak galdu eta bizioak nagusitu zirela gogoan hartuta, aro moderno goiztiarreko idazleak laster hasi ziren burdina (*hierro*) eta okerra (*yerro*) parekatzen paronomasia edo dilogietan oinarrituriko hitz jokoen bitartez (Armas, 1986, 63). Burdingintzak bertan zuen garrantziaz jabetuta eta eskolatu gabeko euskaldunek gaztelaniaz egiten zituzten okerrekin oharturik, pausu txiki bat baino ez zegoen *hierro-yerro* bikotea Euskal Herriarekin lotzera heltzeko⁷. Monarkia hispanikoaren diskurtso inperialaren arabera burdin aroan bizi zen Euskal Herria, bertako burdinak eta aldi berean okerrekin (batez ere hizkuntzazkoek, haiek bezalako barbaroengandik espero zitekeenez) erakutsiko luketenez, kronotopo borobila osatuta: burdinaren (eta okerraren) lurraldea burdin aroan bizi zen. Itsasketak eta armagintzak are gehiago indartzen zuten pertzepzio hori, izan ere iturri klasikoen arabera eta batez ere estoikoen ustez zibilizazioak gizakia galbideratu egiten omen zuen naturarekiko armonia apurtzen zuelakoan, ezpata eta itsasontzia izanik erortetaren irudi (Armas, 1986, 4). Benetan adierazgarria bezain paradoxikoa da diskurtso inperialak itsasketa eta armagintza erabiltzea Euskal Herria inperioaren urrezko arotik baztertu eta burdin arora zokoratzeko, itsasketa eta armagintza izanik hain zuzen ere inperioaren beraren baldintza ezinbeste-

⁷ Beste leku batean batu dut adibide moduko aipu adierazgarri banakaren bat (Bijuesca, 2010, 32).

koak. Jokaera horrek badu bere logika, baina: bakearen eta justiziaren aldia izanik urrezko aroa, aro horretan bizi dela sinetsita dagoen subjektu inperialari onartezina zaio nonbait itsasketa eta armagintza bezalako jarduerak adieraz lezaketen biolentzia, eta bere buruaren defentsa mekanismo gisa ukapena (*deni, disavowal*) erabiliko du inperioaren bertuteen kontrako diren bizioak burdin aroan bizi diren euskaldunei egotzita. Esandakoarekin erabateko koherentzia du Euskal Herria poetarik gabeko lurralde legez irudikatzea (hori ere burdin aroaren seinale) eta urrezko aroaren gailurrean bizi den gorrea ez bezalako, non poesia eta arteak loraldi betean dauden.

Diskurtso inperial espainiarraren ildo horren iraunkortasuna Larramendiren *euskara* gorago aipatuak ezin hobeto erakusten du. *Artea* baino lehenagoko argitalpenean Luis I.aren ohorez Salamancako jesuiten Ikastetxe Nagusian eraikitako tumuluaren berri ematen da bertarako idatzitako poema gehienak jasoaz batera. Testu guztiak izenik gabeko narratzaile batek aurkezten baditu ere, susmoa dago Larramendi bera izan zitekeela narrazio horren asmatzailea (Goikoetxea, 1967). Latin, gaztelania, frantses eta italiarazko poemak berri eman ondoren, akademia literario moduko batean («aquella especie de Academia») lehiatzen diren lau ikasleren poemak zelan sortu ziren azalduko du narratzaileak. Luzea den arren, zilegi bekit sarrera osoa hemen aipatzea:

Donde más se logró la inspiración poética del Túmulo fue en cuatro estudiantes, que casualmente se juntaron a contemplarle, y cuya ingeniosa amenidad sirvió de entretenimiento y diversión a todo el concurso en medio de circunstancias tan lúgrubas. Uno era guipuzcoano, otro gallego, otro portugués, otro castellano viejo, los cuales viendo que andaba desmandada la poesía por otros gremios, trataron de llamarla hacia sí con el cebillo, siempre grato a las musas, de juveniles años cultos. Convinieron en poetizar al asunto del común dolor, cada uno en su propio idioma, glosando algunos versos de Virgilio 6. *Aeneid.* sobre la muerte de Marcelo príncipe romano, versos llamados antes áureos por el bolsillo de doblones que interesó su autor, y ahora más áureos por los dorados escolios de nuestros licenciados. El guipuzcoano, después de haber afectado una discreta bozalidad en romance diciendo *Rey Luis tener gloria, España sentir, gemir, morir*, con aplauso de los oyentes, que observaron lo oportuno

de los infinitivos porque el objeto no admite otros tiempos, tomó por tema aquel sesquiverso, *Ostendent terris hunc tantum fata, nec ultra-Esse siment* [*Eneida* 6.869-70]. Sobre esto dijo que se le figuraba la vida del rey a modo de aparición celestial, cuya propiedad es consolar mucho y durar poco, o como una preciosa reliquia o bella imagen que, guardada en un camarín, no se muestra más que por un breve rato y luego, corrida la cortina, se recoge. Mas para que se viese que la lengua santa del vascuence sabe avenirse con las leyes métricas del Parnaso, se explicó con más gala con esta / EUSCARA. (Lardizaval, 1724)

Gipuzkoar euskaldunari, beraz, *bozalidad* izeneko gabezia nabari zaio, nahiz eta argitzen zaigun horren itxurak baino ez zituela egin, berak asma-tutako *euskara* poemak laster agerian utziko lukeenez. *Bozalidad* izena ez da ohiko hitza gaztelaniaz. CORDEk bost emaitza soilik jaso ditu, denak XVII eta XVIII. mendeetako filipinarren berri ematen duten lanetatik, eta «bozalidad y barbarie», «bozalidad y falta de policía» bezalako testuinguru adierazgarrietan. Ohikoagoa da *bozal* adjektiboa, adieretatik bat 'simple, necio, idiota' duena, eta CORDEko emaitzen artean «vizcaíno bozal» edo «bozal vizcaíno» zenbait aldiz ageri da. Hortaz, eskuartean dugun lanean ere euskaldunarengandik, burdin herrian jatorria izateagatik, hizkuntza oker erabiltzea espero da. Errege hil berriaren irudikatzea aurrez aurre oposatzen zaio euskaldunaren horri. Hasteko erregea heroiei dagokien lori-az horniturik dator eta horrekin batera Martzelo erromatarrarekin identifikatuta dago, *Eneidako* seigarren kantuko pasarte bat gogora ekarrita. Jakina denez, Eneas bere aita Ankisesen bila jaitsiko da azpimundura Kumaseko sibilaren laguntzaz, bai eta aurkitu ere. Ankisesek erromatarren etorkizun loriatsua iragarriko dio Eneasi geroan izango diren erromatar ospetsuenak begi aurrean jarrita. Martzelo ere agertuko zaien heroi erromatar horietakoa da, Augustoren oinordetzarako deitua baina gazterik hil zena, narratzaileak aipaturiko bertso lerroetan kutsu patetiko nabarmenaz gogorarazten denez: «patuek erakutsi baino ez diote egingo munduei [gazte] hau, luzaroago izaten utzi gabe» (*Eneida* 6.869-70). Dena den, ez da ahaztu behar lerro gutxi gorago Augusto bera agertu zaiela Troiatik ateratako aita-seei. Ankisesen iragarpenaren arabera Augustoren eskutik urrezko aro berri bat etorriko da, Martzelok luzatuko zukeena hain gazterik hil izan ez balitz. *Eneidako* pasar-

te hori guztia, narratzaileak laburki gogoratua, lehen Borboien Monarkia Hispanikoak bizi duen egoeraren alegoria bilakatu da Luis I.aren heriotzaren ospakizunerako Salamancako jesuiten Ikastetxe Nagusian sorturiko poemetan. Eta horrekin batera Espainiako formazio diskurtsibo inperialaren gai nagusiak elkarri uztartuta eta laburbilduta agertu dira: Eneas troiararengandik Erromako Augustorengana doan ibilbidean *translatio imperii* delakoa iradoki da, bai eta urrezko aroaren itzulera lehen enperadoreari egingdako aipamenaren bitartez, aldi berean euskaldunaren «bozalidad» horrek, itxurazkoa baino ez bada ere, poesia bezalako hizkuntz tramankulu sofistikatuak sortzeko gaitasun gabezia gogora dakarrela, alegia arteen loratzerik ezagun ez duen burdin aroarekiko lotura.⁸

Sarreran iradokia den zama ideologiko hori guztia esplizitukiago garatuko da Larramendiren *euskara* poeman, batez ere aldien mitoari dagozkion kontzeptuak. Luisen errege izendapena zeruko aingeru baten agerpen gisa irudikatu ondoren, Gipuzkoako mendien erantzuna honakoa izango da:

5 Jaquinéz, piztutzen zála
Lengó urrezco edade-á,
Guelditúco eztá nigátic,
Cíon mendi bacoitzác.

6 Naizuén mendi edoceñéc
Potosí bézala izán,
Ez nai burdin-á Emaníc,
Báicen Ofirco urre-á.

(Larramendi, 1729, 384)

⁸ Tubalen mitoa nagusi izan bada ere, Eneasen istorioa ez zaio guztiz arrotza euskal kulturari, apologisten artekoari behintzat. Julen Arriolabengoak aztertu duenez, «Cachopínek Euskal Herriko leinu eta pertsonaia askori eman zien jatorri troyarra, Diogenis erreginaren eta bere semeen bitartez belaunaldiz belaunaldi jasoa, hala nola, erromatarren aurka borrokatu ziren kapitainei (Julio eta Anquises), Bizkaiko jaunei, Gebarari, Lezcanori, Altamirako Aznarri eta Hedoni, eta abarri» (2006, 136). *Translatio* inperialaren kutsurik izan liteke genealogia honetan, Britania bitarteko dela, Diogenis erregina hori Brutoren amatzat jotzen denez, alegia britainiarren fundatzailatzat. Dena den, Larramendientzat Eneasen istorioari eskainitako kantu epikoa inspirazio iturri baino ez da, beraren *euskara* Virgilioen poemako pasarte bat glosatzeko eredu eta aitzakia, ez harreman genealogikoak asmatzeko.

Erregearen heriotzaren ondorioz, ordea, mendiok lehengo egoerara itzuliko dira:

11 Burni edade-a berriz
Dator zorí gaistoán,
Urre-oriac quendurican
Burnidún anz illunác.

(Larramendi, 1729, 385)

Ez da edonolako laudorioa errege honi Larramendik eskaini diona, Felipe V.aren semeak Gipuzkoako mendiak burdin arotik aterarazi baititu berarekin ekarri duen urrezko aroari esker, aldaketa horrek labur iraun badu ere. Baina aldaketaren laburrak berak aditzera ematen du lurralde horren ohiko egoera burdin aroa dela, mendietako meatzeek erakusten dutenez. Soilik poema goitik behera zeharkatzen duen jarrera hiperbolikoak –lizentzia poetikoak alegia– eman du bide une batez Euskal Herria betiereko burdin arotik kanpo irudikatzeko. Hortaz, Larramendi bera ere ez da guztiz gai izan formazio poetiko inperialaren eraginpetik bere burua askatzeko. Edo behar bada zuzenagoa litzateke esatea ezina duela diskurtso inperialak ezarritako subalterno egoeratik guztiz askatzea, beste lanetan gertatu bezala: «Subordinazioa berea egin ez balu euskara-gaztelania-latina egingo zukeen hiztegia. Haientzat eta haien kontra [Mariana, Mayans eta halakoak] egin zituen liburu guziak» (Sarrionandia, 2010, 491). Izan ere, burdina eta Euskal Herria lotzen dituzten pasarteak ugari dira gaztelaniazko literaturan, baina ez euskarazkoan. Litekeena da Larramendik lehenengo gaztelaniaz idatzi izana *euskara* eta gero itzuli izana latin eta euskarara.

Poeman ez dago hizkuntzari buruzko aipamenik, nahiz eta horixe bera izan euskaldunei buruzko diskurtso inperialaren ezaugarri garrantzitsuena. Hala ere, Larramendiren asmoan poema bera da, *Euskara* izenetik hasita, erakutsi nahi duenaren frogarik sendoena, alegia «que la lengua santa del vascuence sabe avenirse con las leyes métricas del Parnaso». Baina meritu guztia ez da soilik hizkuntzarena, baizik eta hizkuntza horren erabiltailearena ere. Beste hiru ikasleek, portugesak, galziarrak eta gaztelauak, zeinek bere hizkuntzan *endecha* sorta bana esan ondoren, bertan entzule zen batek («un golilleja mozalbeta, que tenía trazas de oficial de pluma») aurpegira botako dio gipuzkoarrari beraren poema edozein gairi buruzkoa izan zitekeen

la, ulertzerik ez dagoenez. Kexa horrek aukera ezin hobea eskainiko dio euskaldunari bere hizkuntza gaitasunen alardea egin eta ezjakinaren tokian bestea uzteko, diskurtso inperialak ezarritako rolak iraulita karnabalizazio prozesu baten bitartez (Bakhtinek esango zukeenez). Hona hemen gipuzkoarraren erantzuna:

Yo no tengo la culpa de la ignorancia de Vm., como no la tendría Homero si al recitar su *Ilíada* en griego tuviera un oyente de ese carácter. Mas, porque no se presume que estoy tan pobre de idiomas como Vm. de urbanidad, ni que mi musa está ligada a sólo el hechizo del vascuence, diré en verso latino elegíaco los mismos pensamientos que antes dije en mi propia lengua, traduciendo fielmente las coplas del vascuence y dando a cada copla su dístico por el mismo orden [...]. Ve aquí Vm. (añadió el estudiante, vuelto al que le había provocado), ve aquí expresado todo el sentido de mi vascuence poético. Mas porque todavía no sabrá Vm. si viene al caso o no, pues para Vm. y otros de su cultura el latín será vascuence y el vacuence latín, sacaré a Vm. de cuidado con otra no menos fiel traducción en castellano siguiendo a mis compañeros en el metro de endechas, cada una de las cuales será expresión literal de su copla vascuence, también por su orden. Y no encresparé mucho el estilo porque no demos en el mismo escollo. (Lardizaval, 1724)

Hortaz, hasieran *bozal* itxurak egiten zituenak azkenean bere benetako hizkuntza gaitasun jasoak erakutsi du eta entzule guztiak desengainatu. Era horretara, bai euskarak berak eta bai erabiltzaileak gezurtatu egin du diskurtso inperial espainiarrak euri buruz dioena eta ordura arte uste errotua dena: *imposible vencido* etorkizunekoaren hazia aurkitua zuen Larramendik *Artea* argitaratu baino lau urte lehenago behintzat. 1724ko liburutzoko euskalduna *trickster* delakoaren trikimailuaz baliatzen ikusi dugu: ezusteko poema txundigarriak egin ditu euskaraz, latinez eta gaztelaniaz «depués de haber afectado una discreta bozalidad en romance», eta ez du aukerarik galduko argi uzteko denetatik onena lehenengoa dela: «pero siempre quedó con más gusto y gala en el bascuenze» (Larramendi, 1729, 385). Ikasle euskalduna idazlearen beraren *alter ego* izan daitekeen heinean, azken honi ere badagokio haren *trickster* jaidura. Baina Andoingo semearen lan erraldoiari bere osotasunean adituz gero, iruzurgile hutsarenaz baino hobea, sarritan

trickster horiek aldi berean izan ohi diren kultur heroien itxuraz ere irudika daiteke Larramendi, San Martin berri baten antzera, azken hau denez gero euskal tradizioan *trickster* amarruak dituen kultur heroia (Astigarraga, Kalzakorta, Pedrosa, 2008). Kultur heroi horiek egin ohi dutenez, Larramendik ere bere herriaren esku jakintzaren sekretuak jarri nahi zituen, hizkuntza jakintzarenak batez ere, gramatika-poetikari eta lexikografiari denbora eta ahalegina eskainita. Lan horietako batzuk Salamancan egin zituen, non eta inperioaren jakintzaren gunetzat jo litekeen hirian. Lan horren bitartez, aurreiritzi errotuak gezurtatuaz batera, sermoigile eta idazleentzako lanabes nahitaezkoak sortu zituen. Euskal Herri penintsularreko literaturen historiari dagokionez, ez da gehiegikeria esatea Larramendirekin *episteme* berri bati hasiera eman zitzaiola, ustezko burdin arotik ateratzen hasteko aldia.

Larramendiren jarrera heroikoa ez zitzaion ordea dohainik atera euskal literaturari. Andoango jesuitaren aukerak eraginkorrak gertatu ziren epe luzera, berak ezarritako lehentasunek badirudi zeharo baldintzatu zutela ondorengo euskal literaturaren garapena. Jesuiten hezkuntza sistemak, Ratio Studiorum delakoak, Larramendiren *habitus*-a (Bourdieuaren berbaz esatearren) garatu ez ezik, bere lehentasun literarioak ere bideratu zituen. *Habitus* horren aztarnak, iritzi poetikoei dagokienez, ezaugarri bitan behintzat dira nabarmen: herri poesiaren bazterketan eta maitasun poesiaren isilaraztean. Lehenengo eta behin badirudi Larramendirekin hasitako jesuiten tradizioan poesia eredu jasoagoa hobetsi zela eredu herrikoia goen kaltetan, Juan Mari Lekuonak jesuiten neurtitz bildumari egindako sarreraren dioenez: «Herri kantuen joera baino goragokoa da beren estiloa eta formazioa. Euskara ongi ikasia duten arabera, nabari zaie formazio erretorikoa, klasikoen mundua, eliz literaturaren islada. Maila jasoago batean mamitutako olerkigintza berena, poesia herrikoarekin konparatuta» (Altuna, 2000, 11). Horretan ere Larramendiren lehentasuna monarkiaren formazio diskurtsibo inperialari erantzutea litzateke, euskaraz egin zitekeena erakustea («la poesía de que es capaz» dio Artean) edota Ziburuko Etxeberri bezalako elizgizonen egindako poesia deboziziozkoa aldarrikatzea, baina ez euskaraz ohi-koa zen herri poesiaren berri ematea. Ez da hortaz harriztekoa XVIII. mendearen amaieran Herderrek bigarren Larramendi baten irrika erakutsi izana, McPhersonen Eskozian egindakoa euskaldunen artean egingo lukeena (ikus

Altzibar, 1986, 20; Apalategi, 2013, 59), Larramendi lehenak ez bezala. *Corografía* alde askotatik miresgarrian, esate baterako, Gipuzkoari eta Euskal Herriari buruzko horrenbeste berri jaso zuen, tartean hizkuntzari eta dantzak bezalako herri kultura adierazpenei buruzkoak, baina isiltasuna erabatekoa da herri literaturaz eta poesiaz den bezainbatean, nahiz eta ez diren gutxi autoritate gisa aipaturiko poeta ospetsuen aztarnak.⁹

Bigarren ezaugarriaz den bezainbatean, agerikoa da maitasun poesiaz da goen isiltasuna Larramendiren hausnarketa poetiko eta metaliterarioetan, poesia mota horri darion kutsu erotikoa arbuigarria zaionez gero disziplinatzea (Foucaultek esango zukeenez) lehenesten duen diskurtso katoliko erromatar postridentinoari. Litekeena den arren Larramendik Etxepareren liburua ezagutu ez izana, erraz pentsa liteke ere erretore garaztarraren maitasun poemek oztupo gaindiezinak jarriko lizkiokeela Kontrarreformaren araberrako *decorum* disziplinatuari: Etxepareren liburua ezagututa ere, nekez izango litzateke eredugarri Trentoren ondorengo elizgizonentzat eta are gutxiago jesuitentzat. Oihenarten lanen aipamena ere ezin adierazgarriagoa da: *Notitia* sarri dakar gogora Larramendik baina ez poesiarik. Bata erruz erabilia bestearen berririk bat ere ez zuen izan? Artean «*zortzicó, y mejor*

⁹ Artean esandakoaz gain, Larramendik gogoko eta erreferentziako zituen poetak arakatzeko toki egokia izan liteke *Corografía*. Poeta horiek autoritate gisa dakartza gogora, alegia etsenpluen eremuko argumentu gisa, bai eta bere jakituriaren ostentaziorako, eta ez eredu poetikoak eskaintzeko asmoz. Hala ere diskurtso poetikoan zituen lehentasunak adieraz ditzakete poeta aipatuek. Dene-tatik aipatuena Virgilio da: *Eneida* birritan aipatzen du, behin lehen kantuaren zeharkako aipamen baten bitartez (1969, 31) eta beste behin 8.424-5 bertso lerroak zehazki aldatuta (1969, 72-73) – bertso lerro gogoangarriak nonbait *Hiztegi Hirukoitzaren* sarreran ere aipatzen dituzenez gero (1745, LIII)–, eta *Georgikak* behin (1.390-392), hori ere zeharka eta titulua aitortu gabe (1969, 41). Ovidioren *Metamorfosiak* (1.414-5) behin aipatu ditu, horiek ere zeharka eta titulua aitortu gabe (1969, 304), eta behin ere Juvenalen *Satirak* bildumako pasarte bat (15.69), zehazki aipatua baina poeta-ren izena eta honen lana aitortu gabe (1969, 305). Homero ere behin aipatua da, Virgiliorekin batera, baina oso modu orokorrean (1969, 72). Herri hizkuntzak darabiltzaten poeten artean Gongora da Larramendik aipaturiko bakarra, *Fábula de Polifemo* y *Galatea* poemako 4. ahapaldiko pasarte bat aldatuz (1969, 72), poema bereko 5. ahapaldiaren amaiera ospetsua («infame turba ...») aipatu zuen bezala *Hiztegi Hirukoitzaren* sarreran (1745, LV). Hortaz poeta erromatarrak, antzina-koak alegia, nagusi dira Larramendiren aipuen artean, eta hori bezain adierazgarria da haien imi-tatzaile eta kuleranismoaren eredu den Gongora izatea modernoan ordezkarri bakarra. Larramen-diri dagokionez erabat arrazoizkoa da Juan Mari Lekuonak jesuiten poesiagintzaz esandakoa.

zortzidún [,] *amarcó*, y mejor *amardún*» esaten zuela (1729, 382), ez ote ziotuen sortu *-dun* amaierako molde metrikoen izenak Oihenartek asmatuak *hamarkun* eta *hamalaurkun* hitzen eredura (2003, 513 eta 525), bertsoak izendatzeko herri eraren kaltetan eta kutsu jasoagokoaren mesedetan? Oihenarten jarrera kultista gogoko izanik haren poesiagintzaren ezagutza ezin ote zuen aitortu Larramendik jarrera moralista zurruna zela eta¹⁰? Azkenik, bizkaierazko maitasun poesia ere guztiz gelditu da isilpean Larramendiren lanetan, nahiz eta ezina dirudien haren berri ez ezagutu izana lehen atalean azalduko hipotesiaren arabera, alegia Andoaingoa Mikoletaren teoria metrikoetatik abiatu zela bereak sortzeko. Beraz maitasun kutsuko euskal poesia idatzi osoak eten nabarmena pairatuko zukeen Larramendiren eraginez.

3. Periodizazio irizpideak

Gure inguruko literaturen historien antzeko euskal literaturaren historia bat izan nahi bagenu ere, goragoko orrialdeetan esandakoaren arabera zera onartu beharko genuke: historia horiek posizio hegemonikoetatik idatziak izan direla, alegia, Euskal Herri penintsularreko euskal literaturak oso be-

¹⁰ *Corografía*n, esate baterako, sexu moralarekiko kezka aztarnak agerikoak dira. Larramendi herri dantzen aldekoa bada ere, dantzak lizunkeriarako aukerarik ematen ez duen artean behintzat, biluztasunaren irudikapen poetikoen aurrean erne ageri da, ia antsietatez erantzuteraino: «*Brontesque Steropesque et nudus membra Pyracmon*» [Eneida 8.425]. *¿Para qué desnudos estos pobres ferrones? [...] Pues ¿cómo puede excusarse el pintarlos con tanta gravedad, indecentes por desnudos, y como los pariría su madre la gigantea, y esto sin respeto a que eran hijos de Vulcano o de Neptuno, dioses tan honrados? Díales siquiera a cada uno su obrera o roclo largo de lona y, en acabando su trabajo y fuera de la cueva, vistiéranlos como acá se visten nuestros olaguitones: nadie dirá que son aquellos mismos que en la herrería parecían diablos tiznados*» (Larramendi, 1969, 73). Gorputz biluziaren irudikapenari Larramendik erantzun bikoitza eman dio: lehenengo eta behin kritika poetikoaren bitartez, egoera epikoaren seriotasunak («gravedad») eta pertsonaien mailak eskatzen duen *decoruma* hautsi delakoan; eta bigarrenik *comparatio* amplifikatzailearen bitartez, *Eneida*ko pasarte horrek aukera ezin hobea eskaintzen duenez gero olagizon euskaldunen nagusitasuna erakusteko antzinate klasikoak burdingintzaz sorturiko irudikapenen parean, eta bide batez moralaren alorrean ere. Aldi berean olagizon euskaldunek arropa gutxi erabiliko zutelako zioen diskurtsoari (esate baterako Covarrubias, 1611, s. v. «azero») ere erantzuten ari zen Larramendi.

randu (eta orduan ere ez oposiziorik gabe) ezagutu duen posizio batetik. Gure literaturak ezaugarri nabarmenik izatekotan posizio hegemoniko horretatik baztertua izana da, eta XVI-XVIII. mendeen arteko aldiari dagokionez, subalternitate egoerara zokoratu izana ere, horixe baita burdin aroaren irudiak adierazten duena.

Linda Hutcheonek literaturaren historien eredu nazionalen kutsu teleologikoa agerian utzi eta eredu horri aurkitutako mugak sintetizatu ditu. Aldi berean literaturaren historien eredu nazionalari ordezkioak bilatzeko bideak ere iradoki ditu (zilegi bekit gai horri buruzko pasarte luzea hona aldatzea):

Lo que necesitamos todavía es, entonces, más maneras nuevas de contar la historia del pasado literario y de imaginar su futuro. Dada la historia de la historia literaria, estas maneras tendrán que ser narrativas autocríticas y autorreflexivas, abiertas a voces contestarias y resistentes. [...] Las teorías de Foucault de las formas genealógicas y discursivas sugieren posibles modelos alternativos que encajarían en esta descripción. Como toda historia, la historia literaria es lo que Foucault denomina un discurso, una práctica discursiva con sus propios mecanismos, estrategias de argumentación y aparato retórico. Nuestra forma de utilizar esa práctica discursiva no sólo refleja, sino que también influye, en nuestra manera de pensar la cultura literaria y, de esta forma, la forma en que actuamos en esa cultura [...]. Esta es la razón por la que la historia literaria y las políticas identitarias –nacionales o de otro tipo- han llegado a estar tan estrechamente relacionadas de manera histórica: tales narrativas legitimistas tienen un impacto, además de reflejar el sentido de identidad de las personas como integrantes de un grupo, creando juntas una cultura. Pero hoy en día hay muchos grupos que se identifican a sí-mismos y cada individuo puede identificarse con un número muy variado de ellos, según la raza, género, elección sexual, etnia, nacionalidad, y así sucesivamente. En lugar de desesperarse buscando un enfoque único de trabajo para la historia literaria, quizás deberíamos, en su lugar, considerar perspectivas inclusivas, múltiples y comparativas que, sin embargo, no aspiren a ser totalizadoras ni universalistas. La temprana idea de Foucault del *episteme* como conjunto disyuntivo de relaciones, puede leerse también como una alternativa a la noción más convencional de historia literaria de un período o un *Weltanschauung*,

sugiriendo que, con el permiso de Huizinga o Fukuyama, no todo pensamiento histórico debe ser teleológico. Pero aún deberíamos necesitar alguna forma de configurar la comprensión histórica como un proceso que supone un diálogo crítico del pasado junto con el presente y el futuro, incluso si huecos y discontinuidades estructuran ese intercambio en lugar de la continuidad cronológica implicada por la teleología. (Hutcheon, 2006, 297-299)

XX. mendeko euskal literaturari dagokionez, eredu historiografiko nazionalaz gaindiko proposamena Joseba Gabilondok (2006) eskaini digu *Nazioaren hondarrak: euskal literatura garaikidearen historia postnazional baterako hastapenak* liburuan, non alegoria nazionalaren generoa auzitan jarri edo genero horretatik ihes egiten duten diskurtsoak eta euren subjektuak dagoen duintasunaz aztertzen dituen, historia postnazional batek eskatzen duen ahots aniztasunari lehentasuna emanaz. Orintsuago euskal literaturaren historiaren tarte zabalago batera hedatu du Gabilondok bere proposamena, Saizarbitoriaren *Martutene* eleberriak eragindako hausnarketaren haritik:

Jakina, ez dagoen [euskal historiaren] subjektu [positibo] hori sortzeko egin behar diren maniobra diskurtsiboak izugarriak dira. Euskal literaturaren historiara gure analisia mugatuz, doktrinak, hiztegiak eta gramatikak bihurtu behar izan dira ez dagoen literatura baten objektu positibo, hala euskal literaturaren subjektuaren historia era positiboan linealitate etengabe batean azal dadin, XVI. mendetik XXI. mendera arte. Historia hori positiboki ematea bezain ez-korki ukatzea oso da erraz: ez dago euskal literaturarik, orainalditik bateratutako saio filologiko bat baino ez da, historian jarraitasunik izan ez duena, eta abar. Jon Casenavek azaldu ditu eredu positiboaren mugak bere *Euskal literaturaren historiaren historia*-n. (Gabilondo, 2013, 96)

Goragoko ataletan erakutsitakoaren arabera, euskal literaturaren historia hori ukatzea horren erraza bada euskarazko literatura baterako aukera bera ukatu delako izan da, alegia euskarazko literatura dei genezakeen diskurtsoaren baldintzak errotik ukatu dituen episteme batean murgilduta bizi izan delako euskal literatura. Mugaz honako Euskal Herriaz den bezainbatean, horixe sinetsarazten zuen urrezko aro artistikoa bizi zuen Monarkia

Hispanikoaren diskurtso inperialak: Euskal Herria poetarik gabeko lurraldea zela, burdin aroan bizi zen burdinaren lurraldea zela. Baldintza horietan subalternitate sakonera zokoratutako euskal subjektua sortu du formazio diskurtsibo horrek, bikoitza izan litekeen subalternitateera. Alde batetik, zatika baina positiboki ezaguna dugun ahozko edota herri literaturaren bilketa bultza lezakeen edozein ekimen indargabetu zuelako, euskal literaturaren eremu zabal eta emankorrek isiltasunera kondenaturik: erretra bildumak baditugu baina ez, esate baterako, garaian bertan egindako balada bildumarik, *romancero* bildumak diren moduan. Beste alde batetik, ezgaitasunaren diskurtso horrek berak garaiko literatura eredu araberako emaitzen soruntza eta zabalkundea oztopatu behar izan zuen, nahiz eta eremu horretatik ere euskaraz idatzitako saioren aztarna urri bezain adierazgarriak heldu zaizkigun. Azken batean, biolentzia epistemikoaren eraginpean garatutako literatura baten historia kontatzeko modua bera da auzitan dagoena:

XVI. mendetik honako euskal historia ere hutsune jatorrizko baten inguruan idatzi behar da, ezorki, negatiboki, hain zuzen, euskal eliteek euskarari uko egin eta estatu zentralisten aurrean beren buruak subordinatzen dituzten momentu horretatik, euskal masa meatzari, nekazari eta arrantzaleak subordinatzen dituzten momentu horretatik abiatuta. Euskal historia subjektu ezkor baten inguruan idatzi behar da: euskal subjektu subordinatua definitzen duten zartadura eta bortizkeriako trauma. Gure historia historia subalternoa izan da, ezinaren historia negatibo bat, ezezka bakarrik konta daitekeena eta beti estatu frantsesaren eta espainiarraren gehiegitasuna ere badena, era positibo batean estatuaren hizkuntzan bakarrik idatz daitekeena, historia bera kontatzeari uko eginez. (Gabilondo, 2013, 97)

Proposamen horren muinarekin bat eginik ere, iritzia dut inperioaren artxiboa irakurtzea (ikus Said, 1996, 100-101) emankorra izan daitekeela, literaturaren historiari dagokionez behintzat, Gabilondok aipaturiko «historia subalternoa» horren ezagutzan egon litekeelako biolentzia epistemikoari ihes egiteko atea. Izan ere, formazio diskurtsibo inperialaren eragin zitelenetariko bat ezindua bera ezintasunaren errudun egitea da. Geroko pasarte ospetsuak hein batean diskurtso hegemonikoaren ikuspegia bereganatua du: «euscaldunec berèc dute falta eta ez euscarac» (Axular, 1643, 19). Liburuak sortu eta argitaratzeko beste hizkuntzetako erabiltzaileek

betetzen zuten posizio bera euskaldunek (batez ere Euskal Herri penintsularrekoek) ere betetzeko modurik ote zuten da galdetu beharrekoa.

Postnaziotasunaren ikuspegi hori transnaziotasunarenak indar lezake. Ikuspegi transnazionalen gauzatzea literatura azterbideen eremuan literatura konparatuak dakar. Edward Saidek literatura konparatuaren abantailak azpimarratu ditu nazionalismo murriztailearen eta dogma akritikoaren antido-togisa, baina aldi berean literatura konparatua bera sorreratik inperialismoari loturik dagoela ohartarazi du (Said, 1996, 90). Lehen konparatisten kutsu inperialista nabarmena Erromaniako literaturari eskainitako zentralitateak erakutsiko luke. Jarrera horren adibideen artean Saidek Auerbachen *Mimesis* aztertu du. Gure helburuetatik hurrago dagoen Curtius ere aipatzen du. Curtiusen *Literatura europea y Edad Media latina* ospetsuan ageri da *translatio*aren historia goiztiarrenetarikoa. Historia horren harira *romance* hitzaren adierak ere bildu zituen Curtiusek, molde poetikoarena besteak beste (Curtius, 1955, 46-61), izenean bertan Erromaren aztarna duen hitzarena hain zuzen ere, XV. mendeko *Vocablos castellanos* bilduma lexikografikoak gogora zekarrenez. Baina kultur artxibo inperialaren irakurketa kontrapuntistikoari esker (Said, 1996, 100-101) argiago antzeman ditugu *vascuence* eta *euskara* hitzen adiera metriko-poetikoaren kutsu polemikoa eta erresistentziazkoa. Eta literatur generoen kategorietan ez ezik, periodizazioan ere izan lezake eraginik Saiden proposamenak, berak mendebaldetik kanpoko eremuetarako esandakoa Europa barruko herri txikietara eta haien hizkuntza eta kultura gutxituetara aplikagarri den heinean:

Casi sin excepción, los discursos universalizadores de la Europa moderna y de Estados Unidos presuponen el silencio, voluntario o no, del mundo no europeo. Silencio; ya sea a través de la incorporación, la inclusión, el gobierno directo o la coerción. [...] Nuestro cambio de óptica interpretativa nos permite desafiar la autoridad soberana e indiscutible del observador occidental, supuestamente desinteresado. (Said, 1996, 100)

Horren arabera, periodizazio kategoria unibertsalistak erlatibizatzeke modua izanik eta inperioaren ikuspegi hegemoniko interesatua luzatu nahi ez bada, ustezko burdin aroa ez da nahi eta nahi ez literatura gabeziaren aldia izango -poetarik gabeko aldia-, inoren urrezko aroaren alteritate baizik,

bere burua urrezko aroan irudikatzeko gaitasuna duenak behar duen beste itxuraz isila baina funtsean isilarazia, subalterno posizioa betetzen duenari gertatu ohi zaionez. Agian aldi hori interpretatzeko era honek hobeto azalduko luke zergatik XVI-XVIII. mende arteko aldia katebegi galduen edota ostenduen aroa den.

Ikuspegi epistemologikoaren aldaketak izan dezakeen abantailak ageriago geldituko ziren, behar bada. Eta hala ere, inorentzat hurbilketa positibista eta enpiristek oraindik zentzurik balute, aldi horretako euskal literatura penintsularrarentzat izango lukete, aldi horri buruzko ezjakintasunari eta isiltasunari erauzitako ahots aztarna berriak ekarriko lituzkeelako. Datu, testu edota berri gehiagoren agerpenak ez luke orduko subalternitate egoera aldatuko baina egun iraganaz dugun ezagutza aberastuko luke, egoera uste duguna baino korapilatsukiago irudikatu beharra balekar ere.

Azkenik, gure literaturaren historia nazio-estatu hegemonikoen literatur historien eredura idatzi nahi bagenu ere, agian gurearen antzeko subalternitate egoerak bizi izan dituzten kasuak bilatu beharko genituzke. Britainia Handiko eta Espainiako urrezko aldiak aurrez aurre jartzean, Barbara Fuchsek honako ondorioa atera du:

Only by noting the contrast between these constructions can we recognize the national investments of literary histories and their concomitant blind spots. Like any gran narrative, the literary histories that give us periodization require interrogation and qualification, both of which are enabled by a transnational account. [...] It behooves us to insist on the partial nature of the national version and to seek out instead the more nuanced, historicized, and geographically diverse narratives that might challenge powerful histories of teleology and primacy. (Fuchs, 2012, 326)

Fuchsek urrezko aroak bizi zituzten esperientzia inperialentzat esandakoa inperio horien besteentzat ere erabilgarri izan liteke. Azken batean, subalternitatearen esperientzia orokorragotzat jo liteke dominazioarena baino. Urrezko aroen burdin aroak elkarrekin historizatzeak historia subalterno bakoitza aberasteaz gain, historia hegemonikoei erronkak jartzeko moduko historia alternatibo baterako aukera eskainiko luke, bai eta subalternitate egoeratik datozen ahotsak etorkizunean sendoago entzunarazteko.

Bibliografia

ALTUNA, P., 1992, «Tratado de métrica vasca (1872)», *Fontes Linguae Vasconum*, 59 (1992) 119-165.

———, 2000, *Euskal bertsozintza. XVIII, XIX eta XXgarren mendeetako jesuita gazteek egin neurtitzak. Azterketa metrikoa*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

———, 2002, *Haizeak ez eramango!* Donostia: Deustuko Unibertsitatea.

ALTZIBAR, X., 1986, «Euskaldunen nazio eta hizkuntza (1770-1830)», *Euskera*, 31 (1986) 17-45.

APALATEGI, U., 2013, «Euskal subjektuaren bilakaera erromaneskoa: desberdintza estrategiaren eta homologazio nahiaren arteko negoziaketa literario-ideologikoak», [artikulu linean], *452^oF. Literaturaren teoria eta literatura konparatua aldizkaria*, 9 (2013) 56-77, [Konsulta data: 2013/09/09], < http://www.452f.com/pdf/numero09/09_452f-mono-ur-apalategi-orgnl.pdf>

ARANZADI, J., 2000, *Milenarismo vasco. Edad de oro, etnia y nativismo*. Madril: Taurus.

ARMAS, F. A. de, 1986, *The return of Astraea: an astral-imperial myth in Calderón*. Lexington: University Press of Kentucky.

ARRIOLABENGOA, J., 2006, *Ibarguen-Cachoñín kronika. Edizioa eta azterketa*. http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Julen_Arriolabengoa_TESI.pdf

ASTIGARRAGA, A., KALZAKORTA, J., PEDROSA, J. M., 2008, *Gilgamesh, Prometeo, Ulises y San Martín. Mitología vasca y mitología comparada*. Ataurun: Jose Miguel de Barandiaran Fundazioa.

AXULAR, P., 1643, *Guero*. Bordele. (Faksimile-edizioa, Bilbo: Euskaltzaindia, 1988)

BIJUESCA, K. J., 2008, «Mikoleta, euskal poesiaren monumentalizazioan aintzindari», *Bidebarrieta*, XIX (2008) 11-24.

———, 2010, «Literatura eta mezenasgoa XVI eta XVII. mendeetako Euskal Herri Penintsularrean: Mikoletaren «Vuestra Merced»-en aitzakiaz», *Oihenart*, 25 (2010) 7-40.

———, 2013?, «Tierra sin poetas: para una genealogía de la subalternidad literaria en la Vasconia peninsular del Antiguo Régimen», *Prosopopeya*, 8 (2013?) (argitaratze bidean).

CID, J. A., 2013, «Lo popular en el cancionero de Lazarraga», *Litterae Vasconicae*, 13 (2013) 11-52.

CORDE: Real Academia Española: Banco de datos (CORDE) [lineal]. *Corpus diacrónico del español*. <<http://www.rae.es>> [kontsulta data: 2013-11-26].

COVARRUBIAS, S., 1611, *Tesoro de la lengua castellana, o española*. Madrid: Luis Sanchez.

CURTIUS, E. R., 1955, *Literatura europea y Edad Media latina*. Mexico: Fondo de Cultura Económica.

FUCHS, B., 2012, «Golden Ages and Golden Hinds; or, Periodizing Spain and England», *PMLA*, 127 (2012) 321-327.

GABILONDO, J., 2006, *Nazioaren hondarrak: Euskal literatura garaikidearen historia postnazional baterako hastapenak*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.

———, 2012, «1. XVI. mendetik XX. mendera: apologistak eta subjektu euskalduna», in Aizpuru, A., Altonaga, B., Gallettebeitia, I., Olariaga, A. (ed.), *Euskal Herriko pentsamenduaren gida*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea, 9-27.

———, 2013, *New York-Martutene: Euskal postnazionalismoaren utopiaz eta globalizazio neoliberalaren krisiaz*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.

GIL-OSLE, J. P., 2013, «La Edad de Hierro en *La traición en la amistad* de María de Zayas», *Neophilologus*, 97 (2013), 1-12. DOI 10.1007/s11061-013-9356-2.

GOIKOETXEA, J., 1967, «Larramendi'ren egun aundia Salamanca'n», *Euskera*, 12 (1967) 119-138.

GOMEZ, R., «Euskal liburu eta eskuizkribu galduak», *FiloBlogia*, 2006ko uztailaren 18ko sarrera, <http://filoblogia.blogariak.net/2006/07/euskal-liburu-eta-eskuizkribu-galduak/>

HUTCHEON, L., 2006, «Repensar el modelo nacional», in Dolores Romero López (ed.), *Naciones literarias*. Bartzelona: Anthropos, 231-304.

JUARISTI, J., 1990, «De métrica vasco-románica», *ASJU*, XXIV (1990), 385-406.

KARDABERAZ, A., 1973, *Euskal idazlan guztiak*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.

LARDIZAVAL, M. de, 1724, *Oración fúnebre con que el Real Colegio de la Compañía de Jesús de Salamanca celebró las reales exequias de nuestro joven monarca D. Luis primero de este nombre y alguna noticia del aparato lúgrube que se dejaba ver en la iglesia de dicho Real Colegio*. Salamanca?

LARRAMENDI, M., 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua vascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz.

———, 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*. Donostia: Bartholomé Riesgo y Montero. (Faksimile-edizioa, Donostia: Txertoa 1984)

———, 1969, *Corografía o descripción general de la muy noble y muy leal provincia de Guipuzcoa*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.

———, 1973, *Autobiografía y otros escritos*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.

———, 1990, *Euskal testuak (1690-1990 III. Mendeurrena)*. Usurbil: Andoaingo Udala.

MADARIAGA, J., 2008, *Apologistas y detractores de la lengua vasca*. Donostia: Euskal Herriko Zuzenbide Historiko eta Autonomikoa Aztertzeo Fundazioa.

MITXELENA, L., 1960, *Historia de la literatura vasca*. Madril: Minotauro.

———, 1990, *Textos arcaicos vascos*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia eta Euskal Herriko Unibertsitatea.

MIKOLETA, R. de, 1653, *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*. (Eskuizkribuaren ale fotokopiatua, Deustuko Unibertsitatearen Liburutegia)

OIHENART, A., 2003, *Euskal atsotitzak eta neurtitzak*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

RAE (Real Academia Española, Nieto, L., Alvar, M.), 2007, *Nuevo tesoro lexicográfico del español (s. XIV-1726)*. Madril: Arco.

RETOLAZA, I., 2010, «Literatura herrikoia, herri-literatura, herri-idazleak: herrikoitasun kontzeptuez zenbait gogoeta», *Euskera*, 55 (2010) 953-976.

SAID, E., 1996, *Cultura e imperialismo*. Anagrama: Bartzelona.

SARRIONANDIA, J., 2010, *Moroak gara behe laino artean?* Iruña: Pamiela.

URKIZU, P., 2000, *Historia de la literatura vasca*. Madril: UNED.

YATES, F., 1999, *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century*. Londres: Routledge.

ZULAIKA, J. M., 2009, «El euskara en la obra de Edward Lhuyd (1660-1709)», *Oihenart*, 24 (2009) 291-334.

**Literatur historia postnazionala: Mende-
genero-belaunaldi-autore zatiketaren
ideologia filologiko hilaren ondoko
historiografiaz**

**Historia postnacional de la literatura vasca: Sobre la
historiografía posterior a una ideología filológica basada
en la división siglo-género-generación-autor**

**Histoire post-nationale de la littérature basque:
Historiographie postérieure à une idéologie
philologique basée sur la division siècle-genre-
génération-auteur**

**Postnacional Basque literary history: on historiography
after of the philological ideology of classification by
century-genre-generation-author**

GABILONDO, Joseba
Michigan State University

Noiz jaso: 2014-03-18
Noiz onartua: 2014-04-28

Euskera. 2013, 58, 2. 609-627. Bilbo
ISSN 0210-1564

Artikuluak euskal literatur historiaren tradizio filologikoa eta soziologikoa aztertzen ditu bere mugatasunak azaltzeko. Muga horiek gainditzeko, artikuluak lau proposamen egiten ditu.

Euskal literaturaren historiak postnazionala izan behar du, bi literaturen historia baita, klase subalternoen literaturarena, zeina oro har ahozkoa eta euskaraz gauzatua den, eta, eliteko klaseena, zeinek beti estatu hizkuntzak baliatu dituzten. Era berean euskal literaturaren historiak biopolitiko behar luke bilakatu. Hirugarrenik, euskal literatur historia postnazional eta biopolitiko bat ezin da mendeka eratu, baizik eta Europako eta Ameriketako inperialismoen talkan kokatzen den historia gisa. Azkenik, eta nazionalismoak ezartzen duen kontinentalismoa dela medio, Ameriketako diasporako literatura gehienak kontuan hartu behar ditu.

Hitz-gakoak: Euskal literatur historia, postnazionalismoa, biopolitika, inperialismoa, diaspora.

El artículo analiza la tradición filológica y sociológica de la historia de la literatura vasca, con el fin de explicar los límites de dicha tradición. Con el fin de superar esos límites en el artículo se hacen cuatro propuestas.

La historia de la literatura vasca ha de ser postnacional, porque es la historia de dos literaturas: la de la clase subalterna, oral y en euskera; y la de las elites, literatura escrita en las lenguas de los Estados. Esta historia ha de ser a su vez biopolítica, y una historia postnacional y biopolítica no se puede clasificar por siglos, sino dentro de un contexto histórico de conflicto entre pueblos y los imperialismos de Europa y América. Para finalizar, y por medio del continentalismo que fija el nacionalismo, ha de tener en cuenta la mayoría de las diásporas literarias de América.

Palabras clave: Historia de la literatura vasca, postnacionalismo, biopolítica, diaspora.

L'article analyse la tradition philologique et sociologique de l'histoire de la littérature basque, afin d'expliquer les limites de cette tradition. Afin de dépasser ces limites, cet article fait quatre propositions.

L'histoire de la littérature basque doit être postnationale, car il s'agit de l'histoire de deux littératures, celle de la classe inférieure, orale et en langue basque, et celle de l'élite, c'est-à-dire la littérature écrite dans les langues des Etats. Cette histoire doit devenir biopolitique, et une histoire postnationale et biopolitique ne peut être classée par siècle mais à l'intérieur d'un contexte historique de conflit entre les peuples et les impérialismes d'Europe et d'Amérique. Pour terminer, et par l'intermédiaire du continentalisme qui fixe le nationalisme, il faut tenir compte de la majorité des diásporas littéraires d'Amérique.

Mots-clés: Histoire de la littérature basque, postnationalisme, biopolitique, diaspora.

The philological and sociological traditions of Basque literary history are examined in order to show their limits. Four proposals are made to overcome those limits. Basque literary history needs to be postnational as it is the history of two literatures, that of subaltern literature, on the whole realised orally and in Basque, and that of the elites, who have always made use of the state languages. At the same time Basque literary history needs to become biopolitical. Thirdly, a postnational biopolitical Basque literary history cannot be ordered by century, but as a history situated in the clash between European and American imperialisms. Finally, bearing in mind the 'continentalism' imposed by nationalism, most of the literatures of the American diaspora need to be taken into account.

Keywords: History of Basque literature, postnacionalism, biopolitics, diaspora.

Jon Casenaveri zor diogu literatur historiografiaren arazoa perspektiba historiko zorrotzean jartzea. Neu ere saiatu naiz arazoaren alderdi historikoa ikuspuntu teoriko batetik azaltzen, nire *Nazioaren hondarrak* lanean (2006: 13-30). Casenavek bere liburua ohar baikor batekin amaitzen du:

Bilduma bat egitekotan erran daiteke XXI. mendearen hastapean, Euskal literaturaren historiaz eredu «erabilgarria» bat badugula eskutan. Ikuspegi teorikoaren aldetik eguneratua da. Bestalde, azken urte hauetan molde berezi batez, irakaskuntzarako egokitua izan da metodologia mailan. Gainera eredu bateratua da. Iparraldean eta Hegoaldean molde berdinez erabilia da eta, forma berean kanpora hedatua. [...] Haren ebaluaketa kritikoa, historiografiaren ikuspegitik, berrikitan hasi da. (2012: 109).

Casenavek bi arazo ikusten ditu oraindik konpondu gabe literatur historian. Alde batetik, Lasagabasterrek azaldu zuena, hots, «aniztasun linguistiko eta kulturala ez dira behar bezala landu» (2012: 109). Bestalde, eta Kortazarren lan bakana aipatuz, bigarren eta azken arazoa dakusa kinkan: «Epe luzerako landu beharra den bigarren gaia, soziolinguistikaren arlotik iragaiten da literaturan eremura. Hizkuntzaren problematikak sorkuntzaren gainean duen eragina du argitan ezartzen» (2012: 110). Dena den, Casenavek ez du eredu errotik auzitan jarri behar denik sumatzen.

Casenaveren analisiarekin ados banago ere, uste dut badela errotikako arazo bat, berak aipatu duen eredu normalizatuaren barnetik konpon ezin daitekeena. Edo esaera ingeles bat zilegi badakit, elefanteak gela erdian segitzen duela esango nuke eta ez dela aurrerapenik izan.¹ Hots, gaur arte hedatu den eredu kontsentsuatu hau filologikoa dela, Koldo Mitxelena lanaren orpotik oraindik urrundu edota desberdindu ez dena.

¹ Azken euskal literatura historia, oraingoan ingelesez, *Basque Literary History* (Olaziregi, koor.) eredu beraren zilegitzea da, oraingoan bizpahiru adabaki ezarriz, hala nola haur literatura eta gaztelera/erdarazko literatura. Egun publiko globalari ez zaizkio halako historia filologikoak interesatzen eta, zerbait adierazten badute, euskal literatura historiografiaren eta kritikaren pobrezia eta atzerapena dira. Hots, historiografia horren izaera atzerakoi eta erreakzionarioa dago kinkan.

Literatur historia filologikoak gure artean gaurdaino dirau bizirik.² Are, beronek dirau eredu bakar eta nagusi. Literatur historia erreakzionario mota honen arrakastaren arrazoiak bi eratakoak dira: bata instituzionala eta bestea historikoa.

Arazo instituzionala oso da sinplea: euskal literatura azken hogeita hamar urteetan erabat instituzionalizatu da EAEaren instituzioen inguruan, eta gainera, azken bost urteetan, globalki Etxepare Institutuak AEBetako «ikasketa iberiarren» ekimenenari jarraikiz –ekimen espainiar nazionalista³– *statu quo* oso kezagarri eta batez ere erreakzionarioa sortu du literaturaren alorrean oraindik ere XIX. mendeko «mission civilisatrice»aren ideologia inperialistari erantzuten diona, erakunde mota horietan guztietan bezala: Cervantes, Goethe, Aliance Française... Hots, egun euskal instituzio ofizialei ez zaie inondik ere interesatzen euskal literaturaren historia eremu edo diziplina eraldatzaile, berritzaile eta politikoki aurrerakoa bilakatzea, izan ere horrek instituzioak berak auzitan jartzea ekarriko bailuke. Hauxe genuke euskal literaturaren historiaren eta kritikaren *habitusa* (Bourdieu).

Ez da, beraz, kointzidentzia euskal literaturen historiaren gogoeta aurreakoi eta kritikoenak instituzionalizazio horren ertzetatik etorri badira, hala nola Casenaveren kasuan edota nirean. Ur Apalategik ere azken aldian, historizazioa bera arazotzat hartu ez badu ere, euskal literaturaren instituzionalizazioari eta komertzializazioari buruzko gogoeta zehatzak egin ditu (2013). Azkenik, Josu Bijueskak (2010, 2012) edota Iñaki Aldekoak (2010) instituzionalizazio horri interesatzen ez zaizkion garaiak birpentsatu dituzte, Errenazimentuaren eta Barrokoaren garaiak kritikoki eta politikoki jorratuz.

Uste dut, tradizio filologikoaren fruiturik umoena Jean Baptiste Orpustanen eta Aldekoaren frantsesezko eta gaztelerazko literatur historiak, aurrez aurre, direla, eta, tradizio horretaz baliatu behar garenetan, bertara jo

² Xoan Gonzalez Millanek jada literatur galiziarerako egina zuen antzeko gogoeta («O criterio filológico»).

³ Ikus aurten argitaratuko den nire «Spanish Nationalist Excess: A Decolonial and Postnational Critique of Iberian Studies».

beharko genukeela.⁴ Hortik aurrera tradizio horri eustekak eta beronen emaitzak ingelesez globalizatzea, *berritasunaren* izenean, jardun antzu eta atzerakoia dateke. Aldekoaren eta Orpustanen lanak itzuli beharko lirateke tradizio horretako eredurik miresgarrien eta ez-filologikoen gisara.

Azkenik, eta alderdi instituzionalaren azterketa amaitzeko, esan behar, instituzionalizazioaren beste muturrean institutu eta ikastoletako irakasleak ditugula. Neoliberalismoak azken urteotan inposatu dituen murrizketa eta esplotazio neurriak kontuan hartzen baditugu (Wert, PP), eta gehitzen badiogu estatuek euskal diferentzia politikoki onartzeko azaldu duten gogorkeria (Hollande, PSF), argi dago institutu eta ikastoletako irakasleek ez dutela ez gogorik ezta astirik ere proposamen berriekin esperimentatzeko, eta, beraz, beraiek ere euskal kanon eta historia filologikoa hobesten dutela, efizientzia eta argitasun hutsaren beharrez.

Honek osatzen du euskal literatur historiografiaren *habitus*a. Historikoki arazoa oso da politikoa. Casenavek maisukiro azaldutako historiaren atzean, neuk egoera askoz ere erreakzionario eta zapaltzaileago bat azaldu gura nuke.

Joxe Azurmendik arazoaren hasiera zehatzago azaldu badu ere (*Volksgeist*), saia nadin gure egoera erreakzionario honen zenbait urrats historikoki azaltzen. Eredu filologikoaren oinarrian, Fichte-ren 1808ko *Nazio alemaniarri diskurtsoa* dugu, non arraza teutonikoa, eslaviarra eta latindarra bereizten dituen filosofoak lehen aldiz historia hirukoitz baten adar desberdin moduan. «Romanische stem» gisa aurkezten duena, eta gero itzulpen frantsesetatik abiatuta «race latine» edo «raza latina» bezala popularizatuko dena, Fichterentzat arraza zaharkitu, krisizko eta dekadentea litzateke, batez ere Napoleonen inbasiopean Alemania bizi den momentu batean. Geroko arraza, Europa berregituratuko duena, Fichteren iritziz teutonikoa da, arraza alemaniarra (non anglosaxoiak eta eskandinaviarrak ere sartzen diren).

Egun, Alemaniak ekonomikoki eta politikoki European duen garrantzia kontuan hartuta, agian Fichtek arrazoi ere bazuela ironikoki onartu beharko badugu ere, bere arraza-zatiketak helburu historiko zehatz bat zuen ga-

⁴ Patri Urkizurena aldiz, ikuspegi bateratzaile bat gabe, entziklopedikoagoa da.

raian: Fabian antropologoa eta gero «koebaltasun ukazioa» (*denial of coevalness*) bezala ezagutzen dena indartzea, hain zuzen. Hots, garai berean, Fichteren antzeko diskurtsoek garaikidetasunez, «koebaltasun»ez, bizitzea ukatzen diete teutoniko ez diren arrazei (hots, arraza latindarrari eta esla- viarrari).

Eta hain zuzen, lau-pabost bat urte geroago Schlegel anaiek argitaratuko dituzten literatur historietan, lehenak eta kanon sortzaileak, jada «ikerketa eta kritika filologikoaren» oinarriak ezartzen dituzte, zeinek azken batean, eta Fichteri jarraikiz, «filologia erromanikoa» sortuko duten literatura latin- darraren koebaltasun-gabezia indartzeko. Hots, filologia erromanikoa sor- tzen da jada dekadentea den eta indarrrik ez duen kultura latindar baten ikerketa arkeologikoa eratzeko. Subjektu ikertzailea alemaniarra eta iker- keta objektua erromanikoa den analisi egitura indartzen dute Schlegel anaien lanek eta hala, erromantizismo alemaniarren lehenaldi loriatsu baina ez-koebala mundu erromantzean topatuko dute, Italian eta Espai- nian, Petrarka, Dante, Cervantes eta Calderonen literaturan.

Frantzia eta Espainian, Barthesen 1960ko polemikak arte behintzat, eta Espainian Carlos Blanco Aguinagak, Iris Zavalak eta Julio Rodriguezek sor- tu zuten eskandalu marxista arte, eredu filologikoak izan du indar. Hots, hizkuntza erromantzeak objektu kritiko ez-koebal bihurtzen dituen ideolo- gia izan da buru XX. mendean, estatu espainiar eta frantziarrean.

Kritika honek estatu espainiarrean, Ortega y Gasset eta antzeko filosofoen eraginez, eta berriro ere filosofia alemaniarra erreferentziatzat hartuz (Dilthey), bere ekarpenik garrantzitsuentzat «belaunaldien teoria» inporta- tuko du kritika filologiko erromanikora. Harrezkero, «mende-genero-belau- naldi-autore» gisa izenda dezakegun matrizeak eragin hegemonikoa izan du, Frantzia 60ko hamarkada arte eta Espainian 70eko hamarkada arte. 80ko hamarkada hasierako Francisco Ricoren *Historia y crítica* izango litzateke eredu horren produkturik fin eta landuena, baina era berean, ideologia ho- rren azken defendatzailea. Hollier-en *Histoire de la littérature française* (1989), aitzitik, filologia ezin gainditu ahal izatearen onarpen postestrukturalista ge- nuke: arazoaren ezagutzaile zorrotz, arazoa gainditzeko ahalgabetua.

Euskal Herrian, eta Francisque Michel-en *Le Pays Basque* (1857) lehen «literatur historia»tzat kontsidera dezakegula kontuan hartzen badugu, filologia erromanikoaren koebaltasun ukazioak are indar handiagoa izan du. Izan ere, antropologiaren, antikuarismoaren eta turismoaren diziplinak eta jardunek are beste geruza objektifikatzaile bat erantsi baitiote eredu filologiko erromanistari. Francisque Michelen lana ikuspegi antropologiko-antikuarista batetik idatzia izan baitzen, Euskal Herria eta bere literatura bi aldiz ez-koebala zen efektua indartuz: literatura erromanikoen alorrekoa eta bertan erromanikoa ere ez izanik. Izan ere, euskal literatura pre-historiaren eta idazketarik gabeko indigenen alorrekoa baitzen. Hala mintzo da euskal ahozko literaturan, koplaren koebaltasun-gabeziak:

J'avouerai qu'en general elles me paraissent inférieures a celles de la Bretagne, que nous a fait connaitre M. de la Villemarqué, et je crains que le siècle actuel, habitué aux artifices de notre poésie et aux éclats de la musique moderne, ne trouve fades les naïfs accents de la muse des montagnes et les accords sans art de son pipeau rustique. Toutefois, au milieu de pensées communes, je dirai même triviales, il n'est pas rare de rencontrer des inspirations heureuses, des élans vraiment poétiques, qui, pour la hardiesse, la vigueur, la richesse ou la grâce, peuvent soutenir la comparaison avec ce que les littératures grecque et latine nous ont laissé de plus parfait en ce genre. (Michel 1857: 221).

Pierre Landhe eta Orixeren historiak gerrarteko *hiatus* bat izango lirategerora eragin handirik izan ez zutenak.

Mitxelenarengandik Aldekoa eta Orpustan arte hedatzen den tradizio filologiko honek ez du kritikarik edo zartadarik izan. Sarasolaren eta Aldekoaren kasuan, eta Jainkoari eskerrak, eredu honek egituraketa historikoa-go, sozialago eta kritikoa-go bat izan du. Kultura txikietan ezer arbuiatzeko luxurik ez dugunez, eta dena estrategikoki berrerabili behar dugunez, neuk Aldekoaren eta Orpustanen historiak gomendatuko nituzke erreferentzia kanonikotzat, Lasagabaster, Sarasola eta Casenaveren gomendioei jarraikiz, eta, era berean, hemen egin nahi dudan gogoetaren abiapuntu eta oinarri gisa, izan ere Aldekoaren azken lanek paradigma hori bera atzean utzi baitute.

Beraz, nola jo aurrera tradizio filologikoa eta soziologikoa berreskuratuz, baina era berean, tradizio horren kontraesan eta mugak gaindituz?

Hasteko, euskal literaturaren historiak *ezin du historia nazionalista izan* aurrera jotzeko, historia nazionalistek beren funtzio pedagogikoa badute ere. Honek batez ere gauza bat esan nahi du, eta, argien ikus daiteke literatur historia jardunaldi hauek helburu duten mendeetan (XVI-XVIII), hain zuzen, nahiz eta arazoa XXI. menderaino hedatzen den. *Euskal literaturaren historia bi literaturen historia da*, klase subalternoen literaturarena, zeina oro har ahozkoa eta euskaraz gauzatua den⁵, eta, eliteko klaseena, zeinek beti estatu hizkuntzak baliatu dituzten: erromantze nafarra, gaztelera, frantsesa, latina, ingelesa, eta abar. Klase subalternoa eta hegemonikoen arteko gatazkak izan behar du euskal literaturaren historiaren gune/ardatza, eta ez «euskaraz idatzitako lehen testuen» fetitxe filologikoak eratzen duen historia nazionalista. Historia nazionalista honek Euskal Herriko klase eta talde sozialen arteko gatazkaren muina-ardatza alboratu egiten du, mezu antihistoriko eta burgesaren alde: «nazio bat euskaraz idazten hasi eta mendeen buruan euskarazko testugintza normalizatu sortzera ailegatzen da». Euskal literaturen historia gatazka sozial baten historia da, diglosia sozial hedatu baten historia. Eta beraz, erdarazko zein euskarazko testuak beharrezko dira, hain zuzen zapalketa bere biluztasun sozial eta historikoan azaltzeko, bortizkeriak duen bi-aldekotasun erreduzi-ezinean. Maila honetan, Edouard Glissant-en teoriak behar-ko genituzke hizpide.

Ezin da, adibidez, apologisten diskurtsoa (gaztelera) eta XVI-XVIII. mendeetako ahozko literatura (euskaraz) bi «genero» eta «literatur tradizio» desberdinetan banatu, asepsia filologikoz. Hain zuzen, bi literatura horiek elkarren aurka sortzen duten talka sozialean irakurri behar dira, non apologistek euskara objektiboki (objektu gisa) erabiltzen duten bertako eliteak zilegitzeko, hain zuzen legebiltzarretan euskara debekatzen duten elite berak, euskara hizkuntza subalternoa bat bihurtuz, zeinak ahozkotasan bizirik iraun behar duen hurrengo hiru mendeetan.

⁵ Iratxe Retolazak hemengo tesi nagusiak jadanik aurrerratu zituen bere «Literatura herrikoia» artikuluan.

Ezin dira eskuliburu erlijiosoak euskara kalitatearen arabera aztertu edota «lapurtera, bizkaiera edo gipuzkera klasikoa» sortzen dutela hutsik aldarrikatu. Horiek kezka filologikoak dira. Eskuliburuak, Foucaulti jarraikiz, eta Jesus Apodakak jadanik aztertu dituen moduan, «ni-aren teknologia erlijiosoak» dira, kristau subalternoaren kontzientzia indibiduala sortu eta erregulatzeko, hots, diskurtso eta diziplina teknologiak dira.⁶

Hala, apologismoa, ahozko literatura eta eskuliburu erlijiosoak, continuum edo jarraitutasun sozial baten hiru diskurtso eta teknologia desberdin, baina elkarri kontrajarrita irakurri behar dira eta analizatu: continuum diglosiko baten osatzaile modura. Garrantzitsua ez da fetitxismo testual filologikoa (euskaraz idatzita dago, oso euskara maila ona du, lapurtera klasikoa eratzen du...) baizik eta testuen eraketa diglosiko historikoa.

Testuinguru honetan Etxepare ez dugu idazle garrantzitsua, inondik ere ez aitzindaria. Hori ere falazia nazionalista antihistoriko, antisozial eta filologiko-fetitxista baten ondorio da. Aldekoak egin duen eran, haren doktrina ere irakurri behar da, poemekin batera, liburu bakar bat gisa, eta azkenean teknologia erlijioso moduan. Ikuspuntu honetatik, Etxeparek beste itxura eta leku bat hartzen du.

Era berean, eta Axularren eskuliburua bera ere, zeinak ez dituen sorginak inoiz aipatzen, klase ertain lapurtar baten sorkuntzaren teknologia subjektiboan artean aztertu behar da, barrokoa bera, masa kultura bezala aztertuz eta bere lana barrokoaren ulertze politiko honen barnean sartuz.

Azkenik, eta antzerki idatzi gutxi badugu ere, azken hiru mende hauetan (*Borracho burlado*, *Gabon saria...*) antzerki hau dugu, hain zuzen, eliteko klaseak eta klase subalternoak testuan bertan talka egiten duten espazio testual bakarrenetakoa, eta beraz hala irakurri behar ditugu.

Saiakeran ere, Real Sociedad Bascongada de Amigos del Pais-eko lehen *Ensayo*an, euskara eta gazteleraren artean sortzen diren dinamika diglosikoak aztertzea giltzarri da Ilustrazioa ulertzeko. Alabaina, testu hau, gazteleraz dagoelako gehienbat, ez da inoiz euskal literaturan barneratzen.

⁶ Soziologikoki eta historikoki oraindik ere erabakitze dago gehienbat emakumeek irakurtzen zituzten.

Zentzu batean ez dut ezer berririk esan. Goikoak denak ezagunak dira. Baina oraindik ez da euskal literatura bat diglosia eta zapalkuntza ardaztat hartu dituen, testu euskaldunak eta erdaldunak batera aztertuz. Erdal testuak betiere sarrera edo testuinguru modura aipatzen dira, edo tranpa eginenez. Larramendiren kasua dugu giltzarri. Ia euskaraz idatzi ez bazuen ere, eta bere euskal ekoizpena hiztegien arloan izan zen arren, euskal historia guztiek eskaintzen diote sail zabal bat. Hots, kontrakarrean, inkontzienteki, Larramendi sartzen dute euskal idazle gisa, irizpide filologikoa traizionatuz.

Historia postnazional batek gainera biopolitikoak izan behar du (Foucault), hots, kategoria biopolitikoak aztertu behar ditu. Demadan etsenplu argigarri eta simple bat. Gaurdaino, feminismoaren kritika ia erabat presentista izan da, hots, *idatzi duten emakumezko* autoreen azterketa, analisi testual filologikoa izan da. Hala, feminismoak ia eskusiboki egungo emakumezko idazleak aztertu ditu, lehenaldira jo ahala are emakume idazle gutxiagoren berri baitugu. Azterketa hau oso da garrantzitsua, jakina, baina azterketa honetan, azken batean, kritika feministak filologiaren menpe segitzen du.

Ahozko literaturari buruzko ikerketa bat aparte (Sareinak), generoa eta sexualitatea nola eratzen diren mendeetan barna, euskal kritika feministak ez du aztertu. Hots, XVI. mendera arte emakumezko «bertsolariak» baditugula argi dago. Alabaina, XVI. mendetik aurrera desagertu egiten dira, eta alde horretatik XVI. mendetik XIX. mendera doan tarteari euskaraz ere, galizieraz bezala, «os seculos escuros» deitu beharko genioke. Izan ere, ez da inoiz loturarik egin emakumezko euskal bertsolarien desagerepenaren eta eliteko klaseek euskara abandonatzeko egiten duten aukera politiko, historikoaren artean.

Are gehiago, XVI. mendetik aurrera apologismoak euskara, hain zuzen, «emakume» gisa aurkeztuko du, amandre kutun baina zahar modura, Baltasar Etxaberekin hasita (*Discursos de la antigüedad*).⁷ Era berean eta garai horretan, 1610eko sorginen aurkako inkisizioaren azken auto ezagunak kontuan harturik, euskara-emakume erlazioa ez da perspektiba feminista batetik zehazki aztertu. Hots, historikoki klase hegemonikoek euskara subalterniza-

⁷ Hemen afektibitate/afektuen azterketa bat behar dugu.

tu ahala, feminizatu ere egiten dute. Feminizazio honek XIX. mendera arte iraungo du, Mogel eta Xahorekin hasita, euskal patriarka berriak orduan hasiko baitira sortzen, hots, Peru Abarkak, Aitorrak, eta mende amaieran Joanesak. XIX. mendean euskarak berriro ere maskulinizazio berri bat pairatzen du eta fenomeno honek arrazoi ideologiko desberdinei erantzuten die.

Honi guztiari buruz, nik dakidala, oso gutxi idatzi da eta ez da inoiz literatur historiaren ardatz bihurtu; hau da, feminismoak eta, oro har, edozein kritika biopolitikoak filologia nazionalistaren menpe iraun du. Bada garaia feminismoak eta kritika kulturantzak nazionalismoaren espetxe filologikotik atera, eta zentraltasun postnazional bat izan dezan euskal literaturaren historia pentsatzerakoan, ez bakarrik XX. eta XXI. mendeetan, baizik eta historia osoan zehar.

Historia postnazionalista batek ere mendeen eraketa fetitxista-filologikoari uko egin behar dio, hots, mendeek halako botere esplikatzailerik magiko bat dutela onartu du filologia nazionalistak. Mendeen eraketa, batez ere beste irizpide politiko eta historikoagoen eza edo jakineza mozorrotzeko mobilizatu den egitura fetitxea da. Izan ere, azken batean, mendeen eraketa filologikoak onartzen du badela «euskal izpiritu nazional bat» ahistorikoki jaio eta hedatzen dena, eta, beraz, mendez mende haziz eta hedatuz doana, gatazkarik gabe, betiere mendez mendeko jarraitutasun nazionalista-teleologiko arazo gabe.

Errenazimentua, barrokoa, erromantizismoa eta antzeko kategoriak mobilizatu behar dira, baina berriro ere diot, ez jaugin fetitxista filologiko batek bultzatuta. Barrokoa ez da garai kultural bat estetikoki esplikatu daitekeena eta, beraz, ezaugarri testual berezi batzuk dituen (hots, testualak, filologiak azter ditzakeena). Barrokoa hasteko eta bukatzeko kultura eta politika espektakular bat da, masa kultura baita, eta beraz espektakuluaren bidez masak kontrolatu nahi dituen. Hor, berriro ere testuak ezin dira objektu gisa ulertu, baizik eta performantzia baten espazio moduan, non eliteek eta klase subalternoek talka egiten duten. Axularren testua bera ere ez zen batez ere irakurria, baizik eta «entzuna», hots, performantzia zen, eta masa desberdinen kontrol eta eraketa biopolitikorako teknologia subjektibo gisa egituratzen zen. Masen subjektu-tasuna zen azken batean auzitan zegoena.

Era berean, eta barrokoa hizpide dudanez, mugimendu eta teknologia kultural horiek inperialismoarekin loturik datoz. Maravallek onartzen duen gisan, barrokoa, inperialismo hispanikoaren hedapenaren gauzatze kulturala da. Geroago nazio protestanteek barrokoa berreskuratu eta beren interesen arabera hedatuko badute ere, erreferentzia inperialismo espainiar edo hispanikoa da.

Beraz, euskal literatur historia postnazional bat ezin da mendeka eratu, baizik eta *Europako eta Ameriketako inperialismoen talkan kokatzen den historia bat bezala esplikatu behar da*, eta beraz inperialismo horiek beharko genituzke ardatz historiko nagusi. Euskal literatura, bi literaturen talka diglosiko modura ulertuta, ez da mendez mende hedatzen eta hobetzen, eredu klasikoak euskalkika sendotuz, baizik eta inperialismo horien hedapen eta krisiekiko erantzun eta erreakzio gisa egituratzen da, XV. mendetik XX. mendera arte.

Inperialismo hauen egituratze koloniala, era berean, kontuan hartu behar da. Ez da kasualitatea, Baltasar Etxabek Mexikon idazten badu edota euskal Ilustrazioaren hasiera eta iturri ekonomikoa Caracasen badago (Real Compañía Guipuzcoana de Caracas), eta Tolosan (Frantzia) jesuiten eskola, nora euskal aristokrazia ilustratuak beren semeak bidaltzen zituen. Hots, inperialismo espainiar, frantses eta ingelesak, beren egituraketa koloniala dela medio, atlantikoak dira. Hala, euskal subjektu politiko desberdinek egituraketa kolonial eta atlantiko honi erantzuten diote. Beraz, *El borracho bur-ladon*, azkenean eliteek ere euskaraz hitz egiten hasten diren momentu bakarrean, ez da kasualitatea saltzaile euskaldunak atlantikoko produktuak aipatzea: tabakoa eta Holandako ehunak. Momentu horretan argi azaltzen dena da, euskal literatura ilustratuaren egituraketa atlantikoa baita. Era berean, ezin dugu euskal literatura ulertu Katalina Erausoren biografia edota Lope de Agirrek Felipe II.ari bidalitako eskutitzak kontuan hartu gabe. Orobat, euskal Ilustrazioak Caracasen eta oro har Venezuelan gertatzen diren independentzia prozesuetan duen eragin ezkor baina funtsezkoa aztertu behar da, eta euskal literaturaren izaera atlantikoaren ondorio gisa azaldu.

Euskal literaturaren historiak, beraz, ezin du kontinentala izan, transozeanikoa (eta batez ere atlantikoa) izan behar du (Gilroy). Era berean, Domingo Agirrerren kostunbrismoak beste tankera bat hartzen du, aurretik Truebak

eta Lotik egiten duten lan koloniala (barne koloniala) kontuan hartzen bada eta turismoaren, kolonialismoaren eta orientalismoaren erlazioa ulertzen bada (euskaldunak salbaia postkarlista baketsu gisa, zeinak burgesia madrildar, paristar eta londrestarrak gozatuko dituen turismoaren bidez). Orobat, Agirrerekin batera, Etxeitaren jira Filipinetatik zehar ezinbestekoa da, haren hasierako idazlanak Filipinetan gazteleraz, baina 1898ko Desastrea eta gero euskaraz idatzi zituela ulertzeko (Gabilondo 2010). Halaber, Xahoren imajinazioa, bere maisu Nodier dela medio, orientalista da, eta Euskal Herriarekiko bere jarrera ere orientalista eta koloniala da (*Voyage en Navarre* testu kolonial bat da, bidaia testu itxuran). Abadiak XIX. mendean Etiopia-Abisiniara egiten dituen bidaiak ezin dira inperialismo frantses eta britainiarraren testuingururik gabe ulertu. Eta beraz, handik itzulita eta Niloren iturriak topatu ez zituela onartzearen ondorio postkolonialak kontuan hartu gabe, ezin da ulertu hark euskal literatura modernoari eman zion hasiera Lore Jokoetan. Horiek prozesu kolonialak dira.

Beraz, mendeen banaketa eta egituraketa fetitxista-nazionalista-filologikoa alde batera utzita, inperialismo europar eta amerikarraren historiaren arabera berregituratu behar dugu euskal literaturaren historia postnazionala.

Azkenik, eta nazionalismoak ezartzen duen kontinentalismoa dela medio, Ameriketako diasporako literatura gehienak (batez ere gazteleraz eta ingelesez idatziak) ez ditugu inoiz euskal literatura filologiko eta nazionalista batean barneratuko. Beraz, kontinentalismo europarra alde batera uzteko irtenbide bakarra historia postnazional bat da, hain zuzen diaspora eta erbestea kontuan hartuko dituen. Sarrionaindiaren geografia kubatarra ez da inoiz kontuan hartzen bere lana aztertzeke. Era berean, Paul Laxalt eta batez ere bere *Sweet Promised Land* betiere linbo diasporikoan lagatzen da, nahiz eta «alegoria nazional»-en azterketa kontuan hartzen bada, sasoiari Txillardegik, Oteizak eta Arestik idatzi zituztenetatik gertu dagoen, eta azken hauen gainean argi berria jaurtitzen duen.

David Harvey-k aspaldi neoliberalismoari eta globalizazioari buruzko liburu erabakigarrietako bat atera bazuen ere, oraindik Euskal Herrian postmodernitatea (alde eta kontra) da erreferentzia zaharritua. Orokorki-ago, egun postmarxismoaren eskutik (Zizek, Hardt eta Negri, Badiou, Ran-

ciere), postkolonialismoaren eta ikerketa dekolonial eta subalternoen ondorioz, «world literature»n gaineko eztabaidei eskerrak, psikoanalisiaren (trauma/Real, jouissance) eta afektibitatearen (Sedgwick; Deleuze eta Guattari) bidetik, literatur historiaren diziplina errotik aldatzen ari da. Alabaina, euskal literaturan kritika eta korronte horiek oso isla txikia izan dute.

Helburua ez da, era elitistan, korronte eta kritika horiek «inportatu» eta, gero hemen, euskal literaturan aplikatzea, *demier cri-an*, *a la última gaudela* adierazteko. Hori, berriz diot, jira elitista-inperialista bat da, horretarako elite oso berezi batek baitu kapital kulturala. Helburua kritika eta korronte horiek hemen eztabaidatzea da, statu quo instituzionala erabat iraultzea. Era berean, korronte horiei ere kritika euskaldun bat itzuli behar zaie, ikuspuntu euskaldun batek eztabaida horiei zer ekarpen berri eta kritikiko egin diezaiekeen azaltzeko; bestela, berriro ere koebaltasuna ukatzen zaion objektu bihurtuko genuke euskal literatur historia, inperialismo epistemologiko iparramerikarra indartuz.

Hain zuzen, aurten, euskal literaturen historia postnazional baten lehen proiektua argitaratuko dut ingelesez: *Before Babel: A History of Basque Literatures*. Liburu hau dohain egongo da nire web orrian (www.joseba.net/books.htm) eta salgai paperezko bertsioa amazon.com-en eta agian hemen-go liburu-dendaren batean ere. Dohain ezarri dut, hain zuzen azpimarratzeko ez dela proiektu amaitua: abiapuntu bat baino ez da, aurrez azaldu ditudan arazo guztiak birpentsatzeko eta euskal literaturan aztertzeko. Web orriak aukera ematen du irakurleek beren iritziak bertan utz ditzaten, liburuaren orrialde bakoitzean. Hala, eta guztion artean (irakurleak eta neroni) proiektua hobetzeko eta hedatzeko plataforma bihurtuko da liburuak. Urtero edota agian bi urtetik behin, liburuak hedatu eta berrargitaratuko dut, irakurleen iruzkinak eta nire ikerketa berriak bateratuz. Hala, espero dut, beste hogeitau urteren buruan, azkenean egiazki postnazionala izango den literatur historia bat idaztea, ordurako liburuak bat baino gehiago izango bada ere.

Bibliografia

ALDEKOA, Iñaki. *Historia de la literatura vasca*. Donostia: Erein, 2004.

———, «Bernard Etxepare: «Doctrina Christiana» y poesía amatoria». *ASJU* 44.2 (2010): 1-40.

APALATEGI, Ur. *Ramon Saizarbitoria. L'autre écrivain basque*. Paris: L'Harmattan, 2013.

AXULAR. *Gero*. Bilbo: Euskaltzaindia, d.g.

AZURMENDI, Joxe. *Volksgeist. Herri gogoa*. Donostia: Elkar, 2008.

BADIOU, Alain and Bruno BOSTEELS. *Theory of the Subject*. New York: Continuum, 2009.

BARTHES, *Writing Degree Zero*. New York: Hill and Wang, 1968.

BIJUESCA, Josu. «Praktika literarioaren esparru sozialak eta XVIII. mendeko euskal literatura penintsularra: Naissance de l'écrivain?» *Euskera* 55 (2012): 877-941.

———, «Literatura eta mezenasgoa XVI eta XVII. mendeetako Euskal Herri Penintsularrean: Mikoletaren "Vuestra Merced"-en aitzakiaz.» *Oihenart. Cuadernos de Lengua y Literatura* 25 (2010): 7-40.

BLANCO, Aguinaga, Carlos et al. *Historia social de la literatura española*. Madrid: Akal, 2000.

BOURDIEU, Pierre. *The Field of Cultural Production: Essays On Art and Literature*. Cambridge: Polity Press in association with Blackwell Pub., 1995.

CASENAVE, Jon. *Euskal literaturaren historiaren historia*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 2012.

CESAR, Dominguez. «Genres as Sites of Intercultural Encounters: New Perspectives for a Comparative Genre Theory.» *Cahiers de 'Echinox Journal* 16 (2009): 51-60.

CHAHO, Augustin. *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques*, Bayonne: L. P. Lespés, 1865.

DELEUZE, GILLES eta Félix GUATTARI, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 1987.

ERAUSO, Catalina. *Historia de la monja alférez*. Bilbo: Amigos del Libro Vasco, 1986.

ETXABE, Baltasar. *Discursos de la antigüedad de la lengua cantabra bascongada*. Mexiko: Pedro José de Rayón, 1607.

FABIAN, Johannes. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press, 2002.

FICHTE, J. G. *Addresses to the German Nation*. New York: Harper, 1968.

FOUCAULT, Michel. *The History of Sexuality. I. An Introduction*. New York: Pantheon Books, 1978.

GABILONDO, Joseba. «Spanish Nationalist Excess: A Decolonial and Postnational Critique of Iberian Studies.» *Prosopopeya: revista de crítica contemporánea*, 2013. (argitaratzeaz)

———, «Galdós, Etxeita, Rizal – Madrid, Mundaka, Manila: On Colonial Disavowal and (Post)Imperial Articulations of the Hispanic Pacific-Atlantic.» *452F: Revista de Teoría de la Literatura y Literatura Comparada* 9 (2013): 13-43.

———, *Nazioaren hondarrak: Euskal literatura garaikidearen historia postnazional baterako hastapenak*. Bilbo: EHU-ko Argitalpen Zerbitzuak, 2006.

GILROY, Paul. *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. Cambridge: Harvard University Press, 1993.

GLISSANT, Edouard. *Caribbean Discourse: Selected Essays*. Charlottesville, VA: University of Virginia Press, 1992.

GONZÁLEZ –MILLÁN, Xoán. *Resistencia Cultural e Diferencia Historica*. L.g.: Sotelo Blanco Edicions, 2001.

———, «O criterio filoloxico e a configuracion dunha literatura nacional: achegas a un novo marco de reflexion.» *Cadernos de Lingua* 17 (1998): 5-24.

HARDT, Michael eta Antonio NEGRI. *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.

HARVEY, David. *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press, 2005.

HOLLIER, Dennis, ed. *A New History of French Literature*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.

KORTAZAR, Jon. *Euskal literatura eta diglosia. Utriusque Vasconiae*, 2002.

- LAXALT, Robert. *Sweet Promised Land*. Reno: Nevada University Press, 1997.
- LHANDE, Pierre. *Le Pays Basque à vol d'oiseau*. Paris: Beauchesne, 1925.
- MARAVALL, José Antonio. *Culture of the Baroque: Analysis of a Historical Structure*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986.
- MICHEL, Francisque. *Le Pays basque*. Paris: Firmin Didot Freres, 1857.
- MITXELENA, Luis. *Historia de la literatura vasca*. Donosita: Erein, 1988.
- MUNIBE, Xabier. *Gabonsariak. El borracho burlado*. Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 1991.
- OLAZIREGI, Marijose. *Basque Literary History*. Reno: Center for Basque Studies, 2013.
- ORIXE. *Euskal literaturaren atze edo edesti laburra*. <http://klasikoak.armiarma.com>. 2014-2-14.
- ORPUSTAN, Jean-Baptiste. *Precis D'histoire Litteraire Basque, 1545-1950: Cinq Siecles De Litterature En Euskara*. L.g.: Izpegi, 1996.
- ORTEGA Y GASSET, José. «En torno a Galileo». *Obras completas Vol V*. Madrid: Revista de Occidente 1951. 371-507.
- RANCIERE, Jacques. *Dissensus: On Politics and Aesthetics*. New York: Bloomsbury Academic, 2010.
- REAL SOCIEDAD BASCONGADA DE LOS AMIGOS DEL PAIS. *Ensayo de Real Sociedad Bascongada de los Amigos del Pais. Año de 1766. Dedicado al Rey N. Señor*. Vitoria: Tomás Robles, 1768.
- RETOLAZA, Iratxe. «Literatura herrikoia, herri-literatura, herri-idazleak: herri-koitasun kontzeptuez zenbait gogoeta», *Euskera*, 55 (2010) 953-976.
- RICO, Francisco. *Historia y crítica de la literatura española*. Barcelona: Critica, 1980-1984.
- SARASOLA, Ibon. *Historia social de la literatura vasca*. Madrid: Akal, 1976.
- SAREINAK. «Milia balitz lamia... Lesbianismoa eta euskal literatura.» *Desira desordenatuak*. Ibon Egaña, ed. Donostia: Utriusque Vasconiae, 2012. 87-154.
- SCHLEGEL, Frederick. *History of Ancient and Modern Literature*. Anne Arbor: University of Michigan Library, 2009.

SCHLEGEL, Wilhelm. *Lectures on Dramatic Art and Literature*. L.g. Ulan Press, 2012.

SEDGWICK, E. Kosofsky. S. *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*. Durham: Duke University Press, 2003.

URKIZU, Patricio, ed. *Historia de la literatura vasca*. Madrid: UNED, 2000.

ZIZEK, Slavoj. *Violence: Six Sideways Reflections*. New York: Picador, 2008.

Beste ikerketak

Euskera. 2013, 58, 2. Bilbo
ISSN 0210-1564

Intertestualitatea abiaburu: Haranburu Materrearen harrobian

**Intertextualidad en ejercicio: Haranburu, deudor de
Materre**

**Point de départ de l'intertextualité: Haranburu
débiteur de Materre**

**Starting from intertextuality: Haranburu's debt to
Materre**

SALABERRI MUÑOIA, Patxi
Euskal Herriko Unibertsitatea (EHU/UPV)

Noiz jaso: 2014-02-14
Noiz onartua: 2014-04-28

Euskera. 2013, 58, 2. 631-686. Bilbo
ISSN 0210-1564

Originaltasun-eskalarik finkatzeko xede orotatik at bada ere, honako lan honek intertestualitatearen problematikari heltzeko talaia egokitzat iritzi dio Joanes Haranburuk 1635ean argitaratu zuen *Debocino escuarra, miraila eta oracinotegua* liburuari. Izan ere, lar gibelatua da gure literatura klasikoan idazlanen arteko lotura eta filiazio-lerroak azaleratzeko jarduera. Bestelako iturburu azterketa saihestu gabe, bereziki Haranburuk Estebe Materren harrobiarekin dituen zorretan sakontzea eta haietako funtsezkoenak nabarmentzea izan da oraingo artikulu honen ahalegin nagusia.

Hitz-gakoak: Euskal Literatura, XVII. mendea, Intertestualitatea, Haranburu.

Este artículo, alejado de toda pretensión de fijar escalas de originalidad, considera que el libro que publicó Joanes Haranburu en 1635 *Debocino escuarra, miraila eta oracinotegua*, puede ser una atalaya adecuada desde donde afrontar la problemática de la intertextualidad. En nuestra literatura clásica se ha demorado demasiado el trabajo de poner en relación los trabajos que se publicaron en aquella época y las filiaciones de sus autores. Sin descartar otro tipo de fuentes, la pretensión de este artículo ha sido investigar lo que debe Haranburu a la obra de Estebe Mater y destacar los aspectos mas importantes de esa influencia.

Palabras clave: Literatura Vasca, siglo XVII, Intertextualidad, Haranburu.

Cet article, loin de prétendre fixer des échelles d'originalité, considère que le livre que publia Joanes Haranburu en 1635, *Debocino escuarra, miraila eta oracinotegua*, peut être la tour de guêt adéquate depuis laquelle ont peut affronter la problématique de l'intertextualité. Dans notre littérature classique on a trop tardé à mettre en relation les travaux publiés à cette époque et les filiations de leurs auteurs. Sans écarter d'autres sources, la préention de cet article a été d'étudier ce que doit Haranburu à l'oeuvre d'Estebe Mater et de souligner les aspects les plus importants de cette influence.

Mots-clés: Littérature Basque, XVIIe siècle, Intertextualité, Haranburu.

Without any pretensions to establishing degrees of originality, the book *Debocino escuarra, miraila eta oracinotegua* published by Joanes Haranburu in 1635 could be an appropriate vantage-point from which to consider the issue of intertextuality. We have been excessively slow to elucidate the links and derivations between works of our classical literature. Without rejecting the possibility of other sources the primary effort in the present article has been that of clarifying what Haranburu owes to the work of Esteban Materre and highlighting the most important features of his debt.

Keywords: Basque literature, 17th century, intertextuality, Haranburu.

1.

Euskal literatura zaharraren baratzari, sarri edo bakanka, ikustalditxoren bat egin ohi dionak ondo asko dakien bezala, gurean ez da originaltasunarena gehiegi balioetsi izan den ezaugarri suertatu. Arrazoiak, ageriko, eta bereziki sinesmen erlijiosoan eraginez landutakoan sailean, han luzaroan ez baitzaio egun ia hil ala bizikotzat hartzen den jabego eta *copyrighten* kezka ekonomiko-erromantiko-nartzizista horren barneratzeari lehentasunik eman.

Ez gutxitan, gainera, nabari geratzen da sail hartako ortuzain gehienek erein izan dutela, zeinek bere alorrean, inguruko auzoak landutakoetatik jasotako hazirik, eta baita, behar izan dutenetan, aurrekoen zein albokoan lastorik erabili ere. Eta baratze-bisitari gazteagoek okerrago deritzotena, gehienetan, esker gaiztoko laborarien antzera, isil-isilik eta estimatze-frogarik agertu gabe urrundu izan zaizkigu gure baratzezainok.

Kasu harrigarrien artean, Axular katoliko-kontrarreformistarena. Aspaldi argitaratua da nola urdazubiarrak, Erromako debekuei muzin eginik, «erabili» zuen (irakurri eta mailegu zenbaitetarako erabili, alegia) Leizarraga kalbindarraren *Testamendu Berria* erdeinatua eta debekatua (ikus Salaberri 2000). Eta, esan bezala, erabilitako hazi-lastoen jatorriaz ezer adierazi gabe.

Haren eskergabetasunaren aringarri gisara, aitortu behar da disidentzia ideologikoarekiko konfraternizaziorik erakutsi nahi ez izatea izan zitekeela ebaska jokatzearen arrazoi nagusietako bat, bestela jokatzearen ondorioz, bai orduan eta bai orain, ortua eta ondasun materialak baino bizitzarako preziatuago den beste zerbait galtzeko arrisku erreala etor baitzekiekeen idazleei segidan.

Baina Axular handiak Materre fraide predikari apalaren baratzetik ere jaso zuen aitortu eta eskertu gabeko alerik (Salaberri 2000). Eta horretan ez dirudi bere burua «edekia» ikusteko arrisku larriak bulkatu zionik jokabide ezkutatzaile hartarantz.

Izan ere, XIX. mendera bitartean aski ohikoa, onartua eta hobendun-markarik uzten ez zuena gertatu da nonahi idazleen artean isilkako jarrera mailegatzaile hori; are onetsiago –eta gurean ugari ziren idazle erlijiosoetan

barkatuago eta «benedikatuago»–, asmo garai eta espiritualak xede, inorenetik mailegatutakoek autoreek burutu behar zituzten obra kateketiko-pastoralak hobetzeko helburua zutenetan.

Euskal Literatur Sistemaren barneko mailegatze-jolasen eta testu-zorren auziaz ari gara bereziki, jakina, ez kanpokoez, nahiz eta, Leizarragak berak ageriago (itzulpenak burutzea baitzen haren lana) eta Axularrek ezkutuago erakutsi bezala, gure hizkuntz mugez haratagoko literaturekiko zor-maila ere mespretxagarria ez den¹.

Ildo horretan, eta dagoeneko Materre ere aipatua dugunez, ezin ahantz daiteke lehen euskal idazle kontrarreformistaren *Doctrina Christiana* ere kortsario-patentea bekokian jaio zela mundura. Aurreko eta ondoko dotrina guztiak bezalatsu, erantsi beharko litzateke jarraian, ez baita ezagutzen obra kateketikoak baino originaltasun gutxiagoko lan «originalik»². Izan ere, ideologia (erlijio) baten hedapena eta proselitismoa bilatzen dituzten testuek definizioz behar dute trinko kodetuak eta itxiak izan, maiz asko jatorrizko iturria (bat eta bakarra, gehienetan) tonu ezberdinetako uren artean ezabaturik utzi nahi izaten badute ere³. Berezko daramatzate, hortaz, desbideraketarik ahalbidetuko ez duen testu kanoniko bakar batean oinarritzeko premia, eta hartatik, funtsezkoena bederen, «mailegatze»koa.

Agidanez, bada, euskal testu-mota horien lehendabiziko erredakzioak beste hizkuntzetan moldatutako bertsioetatik abiatuz burutu izan dira beti,

¹ Axularren liburuak gaztelaniazko literaturarekin izandako loturez eta konkordantziez, ikus Salaberri 2001.

² Katiximen «originaltasuna»z ari garelarik, gogoratu beharrekoa da Trentoko kontzilioaren ondoren Pio V.a elizburuaren aginduz kaleratu zen Erromako Katiximak berak ere (1566) beste katixima nabarmen bat izan zuela iturri: Bartolomé de Carranza gotzainaren *Comentarios al Catecismo Christiano* (1558) izenekoa (ikus García Suarez 1970 eta Rodríguez 2009).

³ Pio V.aren katixima izan zen Eliza Erromatarraren sinesmenaren azalpen bateratu ofiziala eta, teorikoki bederen, gainerako *doctrina* katolikoen iturburua. Halere, fortuna desberdineko *sumarioak* eta *doctrina-garapenak* prestatu ziren elizbarruti gehienetan. Pentsatzekoa da, beraz, haietakoren bat izango zela Materrearen «harrobia». Tolosako Raymond Colomiez inprimatzaileak kaleratu zuen *Sommaire de la Doctrine Chrestienne* lana ([1616] 1621), esaterako, ez dirudi haren *declaracinotik* (bigarren partea osatzen duen ataletik, hain zuzen) urruti dagoenik.

ez hutsetik hasita. Eta lehenengo zorrak ere haiekiko izan ohi dira, eskuarki. Gero, bigarren urrats gisara etorri izan dira etxe barneko maileguak eta haiei dagozkien zorrak.

Maizki, kanpoko idazlanetatik eginiko lehen «testu-garraiatazea», arrazoi bategatik (egilearen ospea, obraren garrantzia...) edo bestegatik (merkatua irabazi beharra, etab.), aski aitortua suertatu izan da euskal literaturaren historian. Astete-Ripaldarenak⁴ ageriko oinarri hartu dituzten *dotrimetatik* hasita (Kapanaga, etab.), adibidez, ez da ez dakienik Richelieu-k taxututako katixima euskaratu zuela Pouvreauk (*Guiristinoaren Dotrina*, Paris, 1656) edota Ubillos-ek Fleury-ren *Catéchisme Historique* gureratu zuela (*Christau doctriñ berri-ecarlea*, Tolosa, 1785), etab. Eta aise ugarituko litzazkiguke etsenplu aitortuak darabilgun kronologiatik gehiago urruntzen hasiko bagina.

Guztiarekin ere, bigarren urratsa da oraindik ilun dagoena. Hau da, jadanik etxekotzat ditugun obren arteko antz eta paralelismoen identifikazioa, erroldatzea eta, *last but not least*, haien originaltasun-mailaren kalibratzea eskatzen dituen.

Eta aitzakia horrekin ekin diogu Joanes Haranbururen obra konkordantzien identifikazio-arlorra ekartzeari, besteak beste, haren «jokamolde garraiatzailea» noraino iritsi zen baloratu ahal izateko, baina, batik bat, horrek guztiak euskal literaturaren sorkuntzaren historian ere argi egin lezakeelako.

Inork ez beza, dena den, intertestualitatearen arakatzeko-lan honetan aiherririk suma Haranbururekiko, ez aldeko eta ez aurkako, ez behintzat erlijiozko idazkiek sorrarazi ohi dituzten asperduretatik haratagokorik. Esan bezala, gure literaturaren originaltasun, lotura eta filiazio-lerroak finkatzeko nahiak bideratu baitu lan hau.

Gainera, honela, eta azken muturreko konklusio gisara balitz ere, beti jakin ahal izango litzateke gure klasiko zaharren batek behintzat irakurle arduratsuren bat edo beste izan duela urteetan barrena eta, garrantzi gehia-

⁴ Zuzenago litzateke, Resines-en tesia aintzat hartuz gero, «Astete» delakoaz bakarrik mintzatzea, eta ez Astete-Ripaldaz. Hark dioenez, «se puede afirmar, en un juego de palabras, que Astete no sólo escribió el 'Astete', sino también el 'Ripalda', y que Ripalda no escribió el 'Ripalda'» (Resines 1997, 248).

gokoa dena, onuraren bat ere atera diola idazteak berez ekarri ohi dituen lan eta penen emaitzari. Eta hori, zeruko loriaren bidean izanik ere, oso da kontsolagarri eta itxaropenezko negarrezko literatur haran honetan.

Hurrengo lerrootan, beraz, saratarraren *Debocino escuarra miraila eta oracinotegua* (Bordele, 1635) izeneko liburua⁵ izango dugu mintzagai nagusi⁶.

2.

Agerian da debozio-liburu bat ehuntzea izan zela Haranbururen xedea eta, frantziskotarra –eta, ondorioz, ordenaren propagandista– zen heinean, baita ere San Frantziskoren Heren Ordenaren Erregela agertzea. Funtsean debozio-liburua, edonola ere.

Argitaratzeko baimena sinatu behar zuen Fraide Probintzialak egoki laburtu zuen haren izaera: «un livre intitulé *petit miroir de devotion*, contenant aussi la Regle du tiers Ordre de nostre Pere S. François» (a2, aurkia). Besterik gabe.

Kanpora begira, ordea, zertxobait osoago zeritzon Haranburuk liburu hartan eskaintzen zuenari: *Debocino escuarra, miraila eta oracinotegua*. Alabaina, azpituluan zehaztu zuenak ez du hain argi azaltzen izenburuan iragarritakoa: *Virginaren debocinoa, marinelena, eta san Francesen heren Ordena, berce anhitz debocinozco othoitcequin [...]*⁷, honen arabera ezin baita egokiro

⁵ Vinsonen ustez (1984 [1891-1898]), honako edizio hauek izan zituen Haranbururen liburuak XVII. mendean barrena (desagertuak, parentesi artean): 1635, [c.1642], [c.1660], c.1690a eta c.1690b (ikus bitez, batik bat, 1898ko *Bibliographie de la Langue Basque. Complement et supplément* delakoaren «Additions et corrections» atalean egindako zuzenketak).

⁶ Gogoan izan bedi ez dela hemen bestelako ediziorik aintzat hartuko. Batetik, esan bezala, Haranburuk 1642. urtearen inguruan argitaratu omen zuenaren alerik ezagutzen ez delako (nahiz eta liburutegi larriren batean, Vinsonen oharren irakurketa gaiztoa medio, ordukotzat azaltzen den oraindik askoz beranduagoko edizioren bat). Eta bestetik, ezagunak diren 1690(?)eko argitalpenen egitura –nonbait 1660(?)koarena bezalaxe–, Harizmendiren hegatsak moldatua delako, eta erroitik moldatua hain zuzen, bai kapituluaren eta gaien ordenari zegokionez eta bai edukiar berari ere. Haietan oinarriturik, bada, nekez jakin liteke zer den saratar batena eta zer bestearena.

⁷ Edukia laburtzen hastean, halere, bestelako hitzik erabiltzen du «obraren iabeac»: «[...] hargatic nic ere *dotrina* hau çure beguien aitcinera athera dut [...]» (e2, aurkia; gurea da letra etzana).

antzman non bukatzen den iragarritako «deboçinoa», zeri deitzen zaion «mirailla»⁸ edota norainokoa den «oracinotegua»ren edukiera⁹.

Printzipioz, baina, badirudi San Frantziskoren Ordenaren Erregelari de-dikatutako atalaz gainera, honako hiru azpimultzoak bereizi nahi izan zitue-la autoreak: Ama Birjinaren debozioarena, marinelentzat espresuki presta-tutako debozioarena eta bestelako otoitzez osatutakoa.

Nolanahi ere, liburuia ikuskatzean estilo bereko multzo desberdinak atze-maten direla esan liteke, eta ez beti egungo zein garai hartako logika eta oreka-formulekin erraz esplika daitezkeenak.

Liburuaren «parteak», esaterako, ez datoz beti bat Haranburuk xedatu-tako multzokatzearekin. Horregatik –eta agian beste esanahi bat eman nahi izan bazion ere–, ez zitzaion Harizmendiri arrazoirik falta «hirur partetara, la- [sic]¹⁰/ na duçu partitu» idatzi ondoren, honako bukaera eman zionean adiskidearen lana laudatzeko laukoari: «Hirurcatze hunez,/ *mysterioz handi-tu*» ([e3], ifrentzua; gurea da letra etzana). Zinez handitu baitzuen Haran-buruk –barka bekigu lizentziaren maltzurkeriatxoa– taxutze horren kohe-rentziaren misterioa¹¹.

Ikus ditzagun arreta gehiagorekin liburuari emandako taxuketa eta edukia.

Hasi, lehen parteia dirudien «Eguiazco guiristinoen egunorozco exerci-cioa» delakoarekin hasten da saratarraren obra (1-124 orrialdeetan barrena

Geroago helduko diogu «dotrina» hitza erabiltzeko arrazoiaren arazoari.

⁸ Euskarazko *mirail* (*ispilu*) izena, frantsesezko *miroir* delakoa bezala, Erdi Arotik aurrera tradizio kristauan latinezko *speculum* hitzari eman zitzaion adierarekin emana da Haranbururen liburuaren izenburuan, hots, izaera didaktikoa eta asetikoa-morala zuten obrak izendatzeko izentzat.

⁹ Liburuaren onespena dagien Saubat Ihartze gotzainak, adibidez, «oracino manual» hustzat de-finitzen du Haranbururen lana; birritan, gainera.

¹⁰ Modu ez beti erregularrean lerrokatuak izan ziren arren, 6/7a ereduko zortzi laukoaz osatzen dira Harizmendik liburu honen egilea laudatzeko prestatu zituen bertsoak. Bost bat aldiz gertatzen den konposatze-akats horretaz ohartaraztera dator, bada, [sic] horren tartekatzea.

¹¹ Harizmendi bera izan zen handik urte batzuetara Haranbururen liburuia zeharo moldatu zuena, besteak beste, idazlanak ments zuen koherentzia (teo)logikoari ere nonbait «arrimu hobea» eman behar zitzaiola uste zuelako.

garatua). Halere, orri-buruetan izenburu nagusia («*Egunerozco exercicioa*») mantentzen duten orrialdeak 1-26 bitartekoak baino ez dira, eta, eduki gisa, autoreak nolabaiteko *nahas-mixa* eskaintzen du bertan. Hau da, gauza berdinak bailiran (eta ortotipografia berdina erabiliz), zeinatzearen esanahia azaltzarekin hasi eta otoitz-formuletara igarotzen da jarraian (aitagurea, agurmaria eta kredoa), ondoren Ama Birjinari otoitza eta aginduen atala (Jainkoarenak eta Elizarenak) datorrelarik.

Ordo doctrinae bitxi horren harikoak dira hurrengoak ere (inolako kategorizazio tipografikorik gabekoak, gainera): «Cofessio generala»ri eskainitako orrialde eta erdia, ostia «errecibitcean» esan ohi den formula laburra eta «meça»ri dagozkion hainbat otoitz («Meça hastean», «Sacramendu saindua alchatcean», «Calitça alchatcean»). Segidan, eta taxuzko gradazio doktrinallik gabe, egunean zehar egin beharreko otoitzak¹² eta ohiko irakasgaiak¹³.

Bat-batean, eta irakurlearen harridurarako, 27-36 orrialde-buruetako tituluak gai berriak lantzeari ekingo zaiola adierazten du, «*Vertuteac eta Vicioac*» hain zuzen ere. Azpiatal hori «Bekhatuez» izeneko argitzapen moduko batekin hasten da eta beste hainbat gai landuz jarraitzen du¹⁴.

Nabarmendu beharrik ez dago: ondoko azpiataltxoak ere tonika eta ortotipografia berdinarekin mantentzen dira, nahiz tematikoki bederen aurrekoetatik desberdinak izan, «arrosarioa»ren inguruko misterioez baitihardute. Aitortu behar da, halere, orri-buruetako izenburuak argi uzten duela

¹² «Goiceco othoitça» eta «Arraxeco»a, «Etcitean eta iaiquitcean contricinoa», «Lanari lotcean othoitça», «Lana uztean othoitça» eta «Orenac deraunsanean».

¹³ «Hirur vertute Theologalac», «Laur vertute cardinalac», «Gorputceco borz sentimenduac», «Eliçaco çazpi Sacramenduac», «Espiritu sainduaren çazpi dohainac», «Espiritu sainduaren hama bi fruituac», «Çazpi bekhatu mortal buruçaguiac» eta «Hauquen contraco çazpi verthuteac».

¹⁴ Honatx: «Gorputceco çazpi obra misericordiazcoac», «Arimaren çazpi obra misericordiazcoac», «Corci dohaxutasunac», «Espiritu sainduaren contraco sei bekhatuac», «Penitentiaren cofessioco hirur pontuac», «Perfect içaiteco hirur conseilluac», «Iaincoaren aiticinean mendecu eske auden laur bekhatuac», «Berçeren bekhatuan partale eguiten garen bederatci manerac», «Arimaren hirur exaiac», «Guïçonaren laur azquen finac», eta amaiera gisara edo, «Hirur gauca generalqui iaquiteco ditu guiristinoac» izeneko irakaspena, printzipioz guztiaren aurrean hobeto, ustez, zego-keena.

«*Virginaren debocinoa*» dela 37-124 bitarteko orrialdeek jorratzen duten edukia.

Arrosarioaren atalari bukaera emateko, «Frances de Sales»en «khoraco arrosarioa» esateko «manera» azaltzen da, aurretik «Gazte abisua» delakoa eskaintzen delarik.

Baina berriro harrigarritasunari lekua utziz, eta tipografikoki ere beste parte baten hasiera lirudikeen arren¹⁵, «Iesu Christo Iaunaren eta hunen dignearen vicitcearen eta heriotcearen mysterioen sumarioa [...]» delakoa «*Virginaren debocinoa*»ren atalean mantentzen dela adierazten dute orriburuetakozko izenburuek. Arrosarioa bera funtsezko lokarri.

Hurrengo orrialdeetan Ama Birjinaren debozioari dagozkion gaiak aurki daitezke¹⁶.

«Bigarren partea» izenarekin datorren atala inolako sarrera esplikatzailerik gabe hasi eta 125-413 orrialdeetan zehar garatzen da.

Atal mardulena izanik (ia 300 orrialde orotara), *saski* erraldoi baten formatua dauka oro har, mota guztietakoak eta ondozkatu gabe agertzen baitira bere barruan otoitzak: igandekoa, astelehenekoa, asteartekoa..., done Martiarena, konfesatu aurrekoa, ondokoa, defuntuena, kontsolatzekoa,

¹⁵ Egia esan, koherentzia grafikoa ere ez da liburuak duen ezaugarririk aipagarriena. Esate baterako, parte bakoitzaren hasierako hornidurak eta karaktere tipografikoak ez datoz guztietan bat (ikus «bigarren partea»ren eta «hirugarren partea»ren hasierakoak, adibidez), ez eta parte bakoitzaren ixten duen arrosa gisako irudiak ere (lehen partearen amaierak ez du horrelakorik; bigarrenak eta hirugarrenak, berriz, bai). Koherentzia falta horri guztiari erantsi behar zaizkio 46. orrialdean inolako partiziorik adierazten ez duen amaierako arrosa gisako bera eta, hori gutxi bailitzan, hurrengo orrialdean, parte berri baten hasierakoak izan zitekeen hornidura-lerroa (zortzi lorez osatua) eta karaktere tipografiko larriak. Tipografia eta irudi huts horien arabera, hasierako asmoen artean lau atalez osatutako obra bat irudikatu zela emango luke. Hirutara mugatu zen, edonola ere.

¹⁶ Hona garrantzizkoenak: «Virgina ganaco gomendioac», haren «çazpi bezcarioac [sic]», otoitzak, «Iaincoaren amaren salutancia», «Santa Anaren aiticinean perdunançaç» irabazteko latinezko otoitzak, «Sancta Methilderi [sic] Andre Virginac hilceco orenecotz irakhaxi hirur othoitçaç», «Fabore galdetceco othoitça», «Predicua hastean othoitça», «Andre virginari marinelaç eguiteco othoitça», latinezko «Virginaren hymno debota», «Leçu betçuetan [...] eguiten den arrosarioco prosasinoac» eta «letharinac», latinez bi hauek ere, eta beste hiruzpalau otoitz, han-hemen tartekatuturik, «Andre Virginari».

trinitate sailduarena... eta baita, nola ez, «noiz nahi eguiteco» otoitz pare bat ere.

Lehen partean ez bezala, bigarren honetan otoitzen izenburuak berak dira dagozkien orri-buruetara igotzen direnak. Salbuespen interesgarrienen artean amaiera aldeko otoitz-multzoak leudeke, batik bat, «*Marinelen debocinoa*» (388-413), non, besteren artean, ezin falta baitaiteke «San Francesi eta santa Clarari othoitça» edo «Tormenta alchatcean othoitça» bezalako errezo luzerik.

Multzo honen amaierako «Arimaren ordenua» izenekoa, bestalde, *saskia*-ren itxiera orokorra izan zitekeen, eta ez «*Marinelen debocinoa*» azpiatalarena, ez baitu, izatez, itsasoaren edo marinelen erreferentzia ñimiñoena ere egiten.

«Hirugarren partea» «Heren ordenaco debocinoa»-ri dago eskainia (414-502 or.), eta, agidanez, frantziskotarren etxearen *marka* zabaltzea eta jendea –barka bekigu lizentzia– sareratzea zuen xede.

Multzokatze-mota eta koherentzia-lerro hauen zehaztapenaren interesa, azal dezagun misterioaren lehen hari-muturra, apeta hutsa gabe, honako artikulu honetan erakutsiko denarekin hertsiki uztartuta dago. Ondoko ataletan gakoa.

3.

Liburuaren onespren-gutunetan antzeman daitekeenez, argitaratu baino askoz lehenago bukatu zuen Haranburuk liburua. Hori adierazten du, bederen, «Gure provincian Tarbeco Iaun Ipizpicu Ordinarioaren Approbacinoa» delakoak daraman datak. Izatez, Saubat [d'] Iharce gotzainak 1634ko martxoaren «lehenbico egunean» sinatu zuen gutuna, onspenetako lehena¹⁷.

¹⁷ Liburua enkargatu ziona izanik, Ihartze gotzainari eskaini zion Haranburuk liburua, gure literaturan inoiz egin diren laudoriorik hanpatuenekin gainera: «nola baitçara eliçaco Pilarea, Iaincoaren mahastiçaina, Guiristinoen Capitaina, conciençien Iugea, arimen Midicua, inoranten beguia, ixuen Guida eta ceruco Arçain arthaxua» (azkena, «zeruko»-rik gabe, Jainkoa laudatzeko ere erabilia [193 or.]). Familia bereko eta izen berdinekoak izan arren, Salbat Ihartze hau ez da 1596an Axular apaiztu zuena, haren iloba baizik. Biak euskaldun baxenabartarrak (osaba Basti-

Areago: liburuaren hasieran paratutako egutegi aurreko urteen taulari erreparatzen bazaio, 1633an burutu eta akaso urte hartan kaleratzea espero zuela susma liteke, ohikoa baitzen argitaratu asmo zuten urtearen hurrengo urteari zegozkion jaien taulekin hastea egutegi gisakoa¹⁸.

Haranbururen urteen taula hori, erraz egiazta daitekeenez, hurrengo hogeitau urteetako bakoitzari zegozkion «Igandeco letra» eta jai mugikorrek¹⁹ (Hauste[rra], Bazko[a], «Iondone Salvatore» [Igokunde eguna], «Mendecoste» eta «Besta berri»), 1634. urtean hasten da eta 1653an bukatzen.

Ohiturak (orduko *merkatutekniak*, alegia) eta arrazoiak diotenagatik, bada, beranduenez urte haren hasieran espero zuen saratarrak liburu merkaturatzea; inolaz ere ez 1635ean.

Alabaina, aurreikusita ez zeuden epetan luzatu zen onespeneen jarioa. Horrela, eta harrigarriro, «Tarbeco Iaun *Ipizpicuaren Anaia* Bicario Generalaren»²⁰ sinadura abuztuaren 26ra arte ez zen iritsi, anaiarena baino sei hilabete beranduago. Horren arrazoietakoa bat Haranbururen Probintziala zen Fr. Bonal-en sinaduraren atzerapenean bila liteke ziurrenik (ekainaren 28an luzatu zuen agiria), hurrean arriskutsua izan baitzitekeen «ordinarioen» baimenak²¹ obra argitaratzeko giltza hierarkikoa zeukan Probintzialarena baino lehenago ematea.

dakoa eta iloba Behauzekoa), bi-biak izan ziren Aturbe/Tarbes-eko gotzainak, lehena 1577tik 1602ra bitartean, eta iloba 1602tik 1648ra arte (ikus Xarriton 1999, 101).

¹⁸ Urrunegi ez joatearren, konpara bedi, esaterako, Leizarragaren proposamenarekin: 1571ko azken hiruhilekoan argitaratutako *Kalendrerak* 1572ko taularekin ekiten dio «Urteen kontua» izeneko atalari (ikus Salaberri 2009).

¹⁹ Liburuak ez dakar bigarren seihileko jairik, ez behintzat kronologia katolikoan beste jaiak bezain garrantzizkotzat hartzen ez den abendualdiko lehen igande higikorri dagokionik. Bestalde, aurrerago datorren egutegiari zegozkiokkeen azken orrialdeetan, «aboztua»ren hasiera azaldu bezain azkar amaitzen da egutegia. Akats nabarmena den arren, ezin jakin daiteke gabezia hori edizio guztiazen akatsa ote den, inprentan ale honetara –edo ale bakan batzuetara– bakarrik isuria edo denboraren poderioz ale honi gertatutako mensa.

²⁰ Gurea den letra etzanak leku berean bizi ziren anaia bien arteko irakurketa-desfase handia azpimarratzea besterik ez du bilatzen.

²¹ Azken atzerapen honen arrazoiak aieru huts izaten segitu beharko dute: «Francesen Heren Ordenako Erregelak» eta debozioa «behar bezala» eman ahal izateko kontrol-premia zorrotzak

Bestelakoak ziren, ordea, Haranbururen hasierako asmoak eta aurreikusitako epeak.

Halere, data horiek gehiago (urtebetez, gutxienik) murrizten dute Haranburuk berea idazteko kontsulta zitzakeen liburuen argitaratze-epea. Zehatzago esanez, nonbait 1632.aren aurretik kaleratutakoak baino ez zitezkeen saratarrak erabili ahal izan zituen liburuen multzoan sar.

4.

Artean kontrarreforma trentoarraren argitalpen-mekanismoen ekoizpena lar ugaldu gabe, ezin izan zezakeen Haranburuk hurrean erreferentzia baliagarri askorik mendearen bigarren hamarkadaren amaiera aldean enkargatu bide zitzaion euskarazko liburua taxutzeari ekiteko.

Urritasun horrengatik, hain zuzen, ziren (ziruditen, bederen) laster eta erraz asko deskubritzekoak Haranbururen liburuak hurbileko inorenarekin izan zitzakeen antzak eta konkordantziak, eta are lasterrago eta errazago gainera, ustezko intertestualitatearen fruituak («maileguak», azken batean) euskaraz argitaratutako liburu bakanetatik eginak baziren.

Leizarraga eta Etxepare ageriko arrazoiengatik baztertuak, Materre eta Etxeberri Ziburukoaren idazlanak²² baino ez zitzaizkion azaltzen kontsultatzeko moduan saratarrari; bigarrenarenak, gainera, Haranbururi gehiegi interesatzen ez zitzaion *kopla*-moldean burutuak ziren.

Bestalde, inoren formulak baliatzeko agertzen ziren erreferentzien zirkulu gero eta hertsiago hartan, aintzat hartzekoa da Materren obraren bigarren argitalpenak ere hamar urte eskas zeramala hitz lauuko dotrina arrunten merkatua «monopolizatzen»²³.

bulkatua? Frantses Tolosako komentu barneko burokrazia? Axolagabekeria?... (ikus, orobat, lan honetako 23. oharra).

²² Argitaratu berriak edo zituen Etxeberri Bordelen bere *Manual devotioñezcoa* (1627) eta *Noelac* (1630? [onespenak urte horretako abuztuan sinatuak dituela baino ez dakigu, tamalez]).

²³ Monopolio atipikoa, edonola ere, 1617an kaleratu zuen edizioa agortuta edota merkatutik erretiratua, Materren 1623koa suertatu baitzen fededun katolikoek bertso-hizkuntzaren artifi-

Epe laburregiak eta geografia estuegia, nonbait, intertestualitate-kontu mendrenik ere gertatuz gero, inguruko elizgizonak eta liburu-erabiltzaileak hartaz ez ohartzeko.

Hain zuzen ere, dakiguntxoaren arabera, badirudi izan zela Haranbururen mailegatze-lanaz ohartu zenik eta baita, antza denez, egindakoa maisetzen ibili zenik ere.

Horretaz (ere) mintzo da, esaterako, Haranbururen adiskidea zen Harizmendi.

Haranburuk, egia, ez zuen bere buruari «obraren iabe» deitzeko eragozpenik ikusi. Irakurleari zuzendutako gutunaren izenburua irakurtzea besterik ez dago: «Iracurcailleari obraren Iabeac» (e2 or., aurkia), dio argi eta inolako estakururik gabe.

Eta, jakina, ohikoa den moduan, nekez egon zitekeen egiletza hura ukatzeko asmorik inoren sarrera-hitzetan, are gutxiago hitzen egilea adiskidea izanik.

Ez da harritzekoa, beraz, Harizmendik eskainitako laudorioan, hala izenburuan («C. Harizmendi apeçac *eguileari*»), nola jarraian datozen bertso-lerroetan, egiletzaren auzia zeharo xahaturik uztea:

Badakhusat clarqui,
 çuc eguin liburuan,
 Mereci ainitçac,
 ditutçula ceruan ([e3], ifrentzua; gurea da letra etzana).

Agerian da, hortaz, Haranbururi egozten zaizkiola lanaren aitatasuna eta meritua.

Baina aldi berean, eta bekaizgoaren aitzakiapen izan arren, Haranbururi egindako kritiken konstantzia ere utzi zuen Harizmendik ondoko lau-koan:

ziorik gabe idatzirik eta era arruntean erabiltzeko eta ikasteko prestatu izan zuten liburu bakarra. Ezaguna den bezala, merkatuan eta elizan lehia egin ziezaioketen Etxeberri ziburutarrak argitaratutakoek bestelako asmoak eta erabilerak zituzten aurreikusirik.

Nahiz Imbidiac,
 erran deçan cer nahi,
 Mereci hec berdin,
 eztaquizquetçu bahi.

Laudorioak laudorio, ezin uka omen zekizkiokeen egiletza-merezi-menduez mintzatzean erantsitako «imbidiac, erran deçan cer nahi» delakoak merezimenduak zalantzan jarri zirela adieraziko luke beste ezeren gainetik. Eta, inferentziak inferentzia²⁴, uste izatekoa da (zergatik, bes-tela, egiletza-merezimenduen garrantzia azpimarratu?) inorenetik –behar ez bezala? zabarkiro? begirunerik gabe?...– jasotako maileguen auzia izan zezaketela mintzagai kritikatzaille bekaizti haiek²⁵. Edota, menturaz, lan hartarako ezdeus samarra ikusten zutela gure «fraide des-calsua»...

Nolanahi ere den, azken buruan argi geratu zen ez bakarrik jokamolde *ex-debekatua* izan zitekeela inoren idazlanetakoak «garraiatze» eta bereganatzearen jolasa, baizik eta inplizituki *onetsia* ere gertatu zela hori egitea, batik bat «iturburu»etan egoki eta finko taxutuak eta burutuak ziren atal eta pasarteen kasuan²⁶. Eta batez ere, bekaizti ustez *hutsa* izan zitekeenaren aringarri gisara, honelako izenburu-ondoko azalpen buru-zuritzailleak erans-ten baziren jarraian, Haranburuk egin zuen bezala: «*Obra debocinozcoetatic traçatua, eguileac berac ere bere baitharic debotqui aberaxtua eta pontualqui eguina*»²⁷.

²⁴ Harizmendik idatzitako horren ildoko baieztapenen kariatara, bereziki azpimarragarria da Arkotxa eta Oihartzabalen «balizko hizkuntza-gatazka»ri buruzko hipotesia (2009).

²⁵ Bidezkoa litzateke pentsatzea kritika (edo «imbidia») haiek elizgizonen esparruan izan zutela habia; eta, agian, kritika (salaketa?) haietan bilatu beharko litzatekeela liburuaren argitaratzea horrenbestearaino atzeratzeko beste arrazoi (nagusi?) bat.

²⁶ Gogora bedi, adibidez, Haranbururen liburuan berrogeita hamar orrialde inguru (lanaren hamarrena, alegia: 61-62, 108-124 eta 469-501 or.) latin hutsez idatzitako formula eta otoiitz kano-niko finkoetz osatuak direla eta, halabeharrez, beste obraren bat izan zutela iturburu.

²⁷ Zer gerta ere, zuhurrago eta esplizituago jokatu zuen Axularrek bere liburuaren mamia zuri-tzean: «*Escriptura sainditic, Eliçaco Doctoretaric, eta liburu debocinozcoetatic Axular Saraco errotorac vildua*».

Zalantzarako tarte gehiegirik ez, bada: beste nonbaitetik jasotako materiala, autoreak «aberastua» eta «puntualki» (arduraz? puntuz puntu jasoa? materiari zegokion eran? behar bezala?) egina.

Oroitarazi beharrik ez da urte batzuk lehenago Materrek hitz lauz idatzitako obraren bigarren edizioa zinez ondo planteatua eta burutua zela; eta, ezbairik gabe, horrek berak bilaka zezakeela lan hura, bai hizkuntzaren aldetik eta baita planteamendu erlijioso kontrarreformistatik eta egituraketa formalarenetik begiraturik, maileguak jasotzeko harrobi hurbil, ziur, eman-kor eta aipatzen.

Edo modu grafikoago batean adierazita: etxe berria eraikitzerakoan etxe zahar eroriaren harri sendoenak erabiltzea bezain zilegizkoa zitekeen autore kontrarreformistentzat Materrerena bezalako obra gotor batetik material hoberenak hartzeko jokamoldea. Eta bereziki, honako kasu honetan bezala, non hartzaile-mailegatzaila emailearen ordena erlijioso berekoa baitzen; «fraide descalsua»k, Harizmendiren hitzetan, eta jabegorik –material eta intelektualik– gabekoak.

5.

Irakurleak samur asma dezakeenez, Haranbururen intertestualitate-aztarnen azterketan Materreren obra erreferentziazat hartzeko arrazoiak ez dira kronologiara edota protagonista bien herrikidetasun edo anaidikidetasunaren arlora mugatu. Badira, nola ez, metodologikoki ikertzailea hartaratu duten eta nahitaez gogora ekarri behar diren bestelako arrazoiak ere; askoz funtsezkoagoak, ziur asko.

Mintzagai ditugun obrei begiratu bat eman nahi dienak berehala egiazta-tuko duen moduan, formalki zein tematikoki arrunt pareko –eta, beraz, erkagarri– dira saratar eta saratartuaren obrak, hau da, biak zuzentzen zaizkio irakurle-mota berari, biak dira, nola esan, erlijiozko artefaktu kontrarreformistak, eta biak dira, honatx guretzat garrantzitsuena, «dotrina» generoaren esparrukoak. Hain zuzen ere, izen hori bera eman zion Materrek bere idazlanari: *Dotrina christiana*. Eta, gorago ikusi bezala, Haranburuk ere ha-

lakotzat hartu zuen berea «Iracurcailleari» zuzendutako hitzaurrean: «[...] hargatic nic ere *dotrina* hau çure beguien aitcinera athera dut [...]» (e2, aurkia; gurea da letra etzana)²⁸.

Ezin ahantz daiteke, bestalde, Materre izan zela Iparraldeko kontrarreformistetan hegatsa eta papera hartzera eta fede berrizatuaren zimenduak («gure salbamenduco obraren cimendua» dio berak) obra mardul batean idatzirik ematera ausartu zen lehena. Ezagutzen dugun lehena, behinik behin.

Erantsi behar da, hirugarrenik, urtetan izan zela haren obra sendoa –lehen edizioan aurrenik eta bigarrenean gero– inguruko eliza eta katoliko erromatarren eskuliburu bakarra, baita itsas-bidaia luzetan galtzen ziren marinel zailduena ere.

Laugarren arrazoirik eman beharko balitz, ezin aipatu gabe utzi liteke haren *Dotrina christianak* ondokoetan izan zuen eragina, ez bakarrik erlijio-soa edo kateketikoa, eta bai, hein batean, hizkuntz erreferentziazkoa ere. Axularrek «Iracurtçailleari» eskainitako atala, lekuko²⁹.

Gainera, dakigunagatik, ez dirudi garai hartan euskal letrek Haranbururen zutarrri eta harrobi izan zitekeen bestelakorik ezagutzen zutenik. Alegia,

²⁸ Ez da lan honen xedea «dotrina» bien arteko desberdintasunak zehaztea. Alabaina, irakurlea aski ohartua da dagoeneko Materrek oso dotrina egituratua prestatu zuen bitartean, Haranburuk, ordenakidearen gabeziak osatu nahian edo, askoz ere frantziskotarrago eta marianoago bilakatu zuela berea, orojale samarra atera bazitzaion ere liburua azkenean.

²⁹ Materrek ezarri eta erabili grafiaren erreferentzia isurtzen da, esaterako, urdazubiarraren lerro-tatik: «Bada esquiribatceaz denaz beçan batean ere ez naiz eguiteco gabe. Ceren bada hunetan ere differentcia. Batac esquiribatcen du chehero, bertceac gehero. Batac chede, bertceac, gedea. Batac ichilic, bertceac igilic. Batac lachoa, bertceac lajoa. Batac, choil, bertceac, joil. Batac quecho, bertceac quejo. Batac chuchen, bertceac, jugen. Eta hunela bada, bertceric ere cenbait hitz, batac eta bertceac, norc bere herrico edo erresumaco arauaz differentqui esquiribatcen baitituzte» (Axular 1643, 17-18). Izan ere, Materrearen 1623ko edizioak berak aurkezten du grafia zalantzen lehen testigantza, bertan aurkitzen baitira Axularrek hobetsi ez zituen hitz haietako gehienak: «igilic» (32 or.), «gedea» (244 or.), «jugen» ([xxv] or. eta 244 or.), «joil» (166, 175, 302 or.). Zalantzak areagotze aldera, ezin ahantz daiteke Axularrek aintzat hartu ez zuen berrikuntzarik ere proposatu zuela Materrek bigarren ediziorako prestatutako ataletan: «ixilic» (328 or.), «laxoqui» (226), etab.

E. Materreren 1617ko lana, handik sei urtera moldatu-egokitua eta aberas-tua kaleratuko zena, eta Ziburuko J. Etxeberriren liburu biak ziren euskal-dunek une haietan eskuzta eta irakur zitzaketen bakarrak.

Ez zuen, bada, Haranburuk jaso bide zuen enkargua betetzeko altxor handirik euskarazkoetan. Eta horrexegatik, hain preseski, zen egiaztatu beharrekoa lan honetan planteatutako hipotesi nagusia, hots, Haranburuk, Etxeberriren poesi, ludikotasun eta mnemoteknia-asmotatik urruti³⁰, probetxugarria iritzi ziola Saran ikasitako «euskaldun berria»ren ekarpen lau-ari³¹. Eta halaxe jokatu zuela bere liburua ontzean.

Gainera, hori guztia gutxi bailitzan, ordurako ezaguna bezain ospetsua³² zen Axularrek berak laudatua zuen Materreren dotrina. Honela idatzi zuen Urdazubikoak haren liburua argitaratu ahal izateko luzatutako «aprobaci-noa»n: «dela obra bat ttipia delaric handia, hitz gutiz anhitz erraiten duena, ongui esquiribatua, eta meregi duena ibil dadin iendar-tean, eta guztien es-cuetan».

6.

1617ko edizio galduaz gainera, Materreren *Dotrina christiana* liburuak beste «impressione» bat izan zuen handik sei urtera, 1623an hain zuzen, Materre frantziskotarra La Réoleko komentutik Okzitaniako Tolosakora igorri zuten hartan³³.

³⁰ Ezin ahaztu, halere, Etxeberriren *Manual devotioezcoa* izenburuari «zor» diola Haranburuk bere obrari jarritako tituluaren lehen atala: *Debocino eskuarra*.

³¹ Formalki guztiz maila apalekoa izan arren, berriagoak diren eta larriagoak diruditen beste au-tore askorenak baino hobeto zahartu da Materreren obra eta, are, plazer handiagoz ere irakurtzen da oraindik haren hizkuntza garbi-aratza eta erretorikatik –ez beti– alde egina. Ez du, ezta ere, geroxeago etorriko zen Etxeberri ziburutarraren bertsozko obren ospea, baina haiek baino arinago eraman ohi du egungo zaleak Materrerenaren irakurketa.

³² Axularrek urte haietan egin zuen ibilaldi publikoaz eta izan zituen gatazkez, ospez eta hierar-kia politiko eta eklesiastikoekiko harremanez, ikus Salaberri 2005.

³³ Vinsonek jaso bezala (1984, 53), liburuaren lehen edizioa kaleratu zuen urtean (1617) «le P. Materre était [...] gardien du couvent des Franciscains ou Cordeliers de la Réole (rue des Me-

Argitalpen berria, ezaguna da, «berreturik» kaleratu zen, hau da, lehen-dabiziko edizioaren egitura bateratua bi ataletan bereizia³⁴ eta hirugarren atal batez aberastua³⁵.

Originaltasunak originaltasun, ezin ahatz daiteke jatorrizko lehen partearen bikoizketa berri hura gero eta praktika hedatuagoa gertatzen ari zela inguruko dotrina-liburuetan. Honela mintzo da Resines, esate baterako, Europako dozena bat hizkuntzatarara (frantsesa, gaztelania, italiara, ingelesa, latina, katalana...) itzuliko zen Diego de Ledesmaren *Doctrina Christianaren* eskuizkribuaren (c. 1570) kariatara:

El manuscrito confirma la sospecha [...] en el sentido de que las ediciones posteriores (como ocurre en el caso de lo sucedido a Aste-te) trasplantaron los formularios de las oraciones a un primer apartado titulado 'Texto de la doctrina cristiana' (que sería equivalente a una 'cartilla'), dejando para un segundo momento las explicaciones o 'declaraciones' (Resines 1997, 252; gureak dira letra etzanak).

Oroitarazi beharrik ez dago: Materrerren dotrinaren lehen edizioa galdua, bigarren argitalpen berretua da erkaketetarako geratu zaigun bakarra. Besterik ezean, bada, berori izango da Haranbururen obraren atzean dagoe-netz egiaztatu beharko dena.

Liburuaren egituraren zehaztapenei gagozkiela, zenbatutako lehen orrialdetik 35.era in doan lehen parteak «guiristonac [sic] iaquin behar duen *doctrina declaracino gabe*» (1623, 1; gurea da letra etzana) garatzen du bere baitan. Materrek azaldu bezala, kristauak buruz ikasi behar izaten zituzten otoitzak, aginduak eta formulak jasotzen dira bertan. Labur, tinko eta zehatz emanda.

nuts)». 1623an, bigarren edizioaren argitaratze-urtean, Tolosako komentura igorri zuten.

³⁴ 1623koaren «Iracurcailleari» izeneko hitzaurrean [xxvi or.] dioen bezala, «Dotrina eta Dotrinaren declaratino ez elkarrequin, baiña beregainqui eta bereciqui bi partetan» jarritz.

³⁵ «Eta ceren añhitz baita Euscal herrian iracurtcen daquienic, baiña ez Euscara baicen bertce hitzcuntçaric aditcen, halatan eguin ditut halacoençat Euscaraz debocinozco othoitç eta Oracino batçuc, goicetan, arratsetan, eta bertce añhitz demboratan eta ocasinotan eguin eta erran ahal ditezqueyenac, ceinetçaz eguiten baitut hirugarren parte» (1623, [xxvi-xxvii]).

Aurrekoa baino luzeagoa, bigarren partean «guiristinoac iaquin behar duen *Doctrinaren declaracinoa*» (1623, 36; gurea da letra etzana) dator. Galdera-ihardespenez osatua, gero eta ohikoago bilakatuko ziren katiximen egitura didaktikoa erakusten du.

«Declaracinoa»k, funtsean, dotrinan ikasitakoa argitzea, sakontzea eta aberastea zuen xede, hau da, lehen partean perruketen antzera ikasitakoaren kontzientzia hartzea eta, liburuan emandako formula finkoekin bazen ere, barneratutako sinesmenaren testigutza ematen ikastea.

Lehen partearekin alderaturik, ia boskoiztu egiten da orrialde-kopurua bigarren honetan (36-176).

Hirugarren parte, azkenik, berrehun orrialde luze hartzen dituzten «debocinozco othoitz eta oracino batçuec» osatzen dute (177-384 or.), otoitzen artean letaniak eta meza entzuteko eta kontzientzia etsaminatzeko eta konfetsatzeko moduak ere falta ez direlarik.

Oro har, eskema horren aurrean Haranbururi nekez interesa zekiokeen –eta lan-hipotesiaren beste ataltxo bat zen hau ere– Materreren liburuaren bigarren parte, bereak debozio-liburua izatea bilatzen baitzuen, ez deklarazio edo ohiko katixima dialogiko gisakoa.

Azken hipotesizat genuen, adierazi bezala, saratarrak ez zuela Materreren lehen edizioa baliatu, bigarrena baizik, autorearen iritzi ondo hobeturik geratu zitzaion *dotrina* hura –eta iritsi zaigun bakarra–, hain zuzen. Eta bazen hipotesi horretarako arrazoirik, besteak beste, lehendabiziko hurbilpean bertan nabari baitaiteke 1617ko edizioak ez zeukala Haranburuk hain aprobetxamendu handiz erabiliko zuen hirugarren parterik, ezta, noski, hirugarrenaren baitako otoitzik ere.

Hipotesi horiek guztiak egiaztatzea izan da aipatu liburuaren arteko erkaketak bilatu nahi izan duena (ikus lan honen amaierako Eranskina).

7.

Ikuspuntu metodologikoa dela eta, azpimarratu behar da lan honen oinarri gisa aurkezten den testu-erkaketa ez dela exhaustiboa izateko asmoa-

rekin jaio, besteren artean, salbazio eternala lortzeko esperantza gero eta urrunago izanik, nekezegia delako sinatzen duena bezalako ikertzaile baten-tzat XVII. mendeko bi dotrina-liburu kontrarreformisten aurka, «contre-poison et préservatif»ez gabeturik³⁶, buruz buru borrokatzea. Gaztetan eramangarriago akaso, baina ile urdinak, begi akituek eta kandela keak, ezaguna da, ez dute inor eta ez diote inori –diogun gaiari dagokion hizkeran– «barkatzen»; eta, tamalez, ez du eginkizun horretan lar laguntzen liburuotatik isurtzen den gogamen idorrak.

Baina erkaketa-lan hau ez da exhaustiboa izan, bereziki autore baten jokamolde orokorrera hurbiltzea besterik bilatzen ez zuelako eta, haren barruan, ustezko intertestualitatearen hari nagusiak zertan zeutzan ezagutu nahi zuelako.

Behin hari-muturrak ageri, uste izatekoa da hurrengo urratsa aiseago bideratu ahal izango duela zehaztapenetan murgildu nahi dezan ikertzaileak.

Erantsi behar da, bestalde, Materre eta Haranbururen arteko alderaketa honetan ez dela arlo erlijioso-teologikorik aintzat hartu nahi izan, zeharka eta ezinbestean izan ez bada behintzat. Izatez, lor zitezkeen –eta oraindik lor litezkeen– luze-sakontasunak gorabehera, idazlan biotan atzematen diren antolamendua eta *ordo doctrinae* delakoa berdin mintza daitezke teologia ulertzeko modu-desberdintasunaz zein idazleen prestakuntzaren ahuleziaz³⁷ edo, okerreanean, baita egilearen zabarkeriaz ere³⁸.

³⁶ Honelakoetan dabilenak nekez ezaba dezake oroimenetik euskal literatura larriaren aterpe izandako Millangestarrek argitaratutako Gillaume Baile-ren *Contre-poison et préservatif contre les erreurs des pretendus réformés* liburua (Bordele, S. Millanges, 1620).

³⁷ Sinesmen katoliko-erromatarraren argitzapena ekarri zuen Trentoko kontzilioa bukatutakoan, planteamendu eta praktika erreformistak deuseztatzea izan zen hierarkia katolikoaren lehen eginkizuna. Borroka horretan zeuden lubanetako bat herri xehearn praktika «ez-katolikoegiak» aldaraztea zegoen, hain zuzen ere, teologi planteamendu sakonik behar ez zuen eginkizuna eta, nagusiki, tokian tokiko *erretoreen* lanarekin eta predikazio hutsean trebatutako predikariekin bidera omen zitekeena. Baina, jakina, apaiz berriena ez bezala, fraide predikarien prestakuntza teologikoa beti ez zen behar bezain sendoa suertatzen, izan ere, «*suffit aux Religieux mendiens, & autres qui ont pareils privileges, d'estre examinés de leurs Supérieurs, approuvés de l'Evesque, pour prescher au lieu qu'il leur concedera*» (Milhard 1603, 405; gurea da letra etzana). Aski izan zitezkeen, beraz, oinarri-oinarrizko formakuntza erlijiosoa eta oratorian trebatutako mihia. Hortik, beharbada, liburu-antolamendu batzuen berezia.

³⁸ Ikus lan honetako 55. oharra.

Are gehiago: ikusiak ikusi, Haranbururen liburuaren kasuan, zinez pentsa liteke 1635eko edizioaren ahulezia-gabezia horiek berak ezabatu nahi izan zituela Harizmendik handik hogeita bost urtera birmoldatutako *Debocino escuarrari* eman zion antolamendu berrian³⁹. Obra baten arazo-eragozpen larriak bideratzeko –diogun bidenabar– era apaina Harizmendirena: ez adiskidea gutxiesten zuena, ez haren lana gaitzesten, eta bai, aldaketa larriak tarteko, liburuaren egiletza aitortzen segitzen zuena.

Nolanahi ere den, egia da obra biak alderatzeko orduan⁴⁰ zehaztapen txiki-tara jotzeari baino, garrantzi gehiago eman nahi izan zaiola testu-multzoen barruan atzeman izan diren osagai berdin-antzekoak erakusteari, han-hemenkako datu solteek ez baitute zertan islatu transtestualitate sistematikorik.

Multzo tematiko edo formalen barruan gertatzen direnak, aitzitik, beti ohi dira testu-transzendentziaren (edo, nahiago bada, «eragin» zuzenen) adierazle aski garbiak. Horren adibidea dugu Haranbururen obran hamalau aldiz segidan errepikatzen den «esquerrac eta laudorioac derazquitçut» formulazioa: orrialde beretan bestelako ñimiñokeriekin batera agertzeak argi erakusten du Materreren «Meza saindua»ri buruzko atala (ere) izan zuela hartan inspirazio-iturri.

Guztiarekin ere, nabarmen gera bedi formalki oso antzekoak eta argiak dir(udit)en pasarteak baino ez direla aintzat hartu eta erkaketa-tauletara igo.

Jakina da, halere, katiximen lantegian autoreetako bakoitzak bere molde eta ukitua eman ziezazkiekeela kontzeptualki ezin berdinago ziren otoitz, formula eta agindu erlijiosoei. Testu-mota hauen originaltasun-maila ikusirik, berrikuntza horiek, esan gabe doa, ilundu besterik ez dute egiten gurea bezalako identifikazioen fidagarritasuna, izan ere, bestelako jatorririk ezkuta baitaiteke ustezko antz eta konkordantzien atzean.

³⁹ Mendearen amaierako edizio horren hitzaurrean zalantza izpirik gabe aitortu bezala, «arrimu hobean» kaleratu zuen Haranbururen liburua, nonbait horrela koherentzia gehiago eskaintzen zitzaiolako berez (edo ustez) nahasi samar agertzen zen obrari. Hori bai: «bethi Eliça Catholicaren obedient» (c. 1690, [1] or.).

⁴⁰ Testuen arteko alderaketa zehatzerako, jo bedi lan honen amaieran *Eranskina* gisa eskainitako atalera.

Iluntasun horien artean, Haranburureneko «Bekhatuez» (27-28 or.) ize-nekoa izan da erkaketa-taulara eramateko izan ditugun salbuespenetako bat. Zeren eta, desberdintasun guztien gainetik, ez du ematen Haranburuk Materren harrobia urruti izan zezakeenik horretan; guri ez zaigu iruditu, behintzat. Haren bekatu «originala»k, adibidez, oso hurbil bide ditu euskaldun berriaren «ethorquizcoa» izendapena eta inguruko gorabeherak (ik. Materre 94 eta 162-163).

«Buruzagi» izeneko bekatuekin eta haien kontrako erremedioekin ere zalantza berdintsua izan dugu. Dena den, Materren lexiko garbizalearen originaltasuna eta ondokoengan izandako eragina nabarmenarazteko erabaki dugu horiek ere orriotara ekartzea.

Alabaina, erkaketa-lana gehiegi luza zitekeela eta, ez dugu hari horretako material gehiago taulotara garraiatu.

Era berean, eskema orokorretan⁴¹ zein ideia⁴², hitz⁴³, hizki⁴⁴ eta esaldietan oso pareko dir(udit)en arren, ez ditugu tauletara ekarri teknika «xehatzaile»

⁴¹ Horren adibidea izan liteke «*Trinitate sainduari othoitça*» delakoan barrena Haranburuk darabilen egitura anaforikoa («Çu çara [...]», orrialde berean [259] bost bat aldiz errepikatua), gero otoitz egiten ari den bekatariaren «ni»arekin kontrajartzera iristeko. Materre ere baliabide erretoriko horrezaz baliatzen da gai berdina jorratzen duen «Espiritu Sainduari eguiteco *Othoitça*» izenekoan (281-286).

⁴² Kasualitateari zor ote zaio autore bien «Parabisuco saindu guz[t]iei [eguiteco] Othoitça»n agertzen den gradazioa? Izan ere, Materrek emandako zerrenda («O Aingueru sainduac [...] O Apostolu sainduac, Evangelioaren doctrina predicatuz [...] O Martyr sainduac [...] O Ipizpicu sainduac [...] O Doctor Sainduac [...] O Cofessor sainduac [...] O Virgina sainduac [...] O Alhargunac eta bertce emazte sainduac [...] Eta finean generalqui saindu guztiac [...]» [303]), Haranburuk ondozkapen berean ematen du: «O Aingueru [...] O [...] Apostolu, Evangelista, Martyr [...]» (200-201). Areago: ondozkapen hori bera, baina oraingoan osotua, atzematen da Haranbururen «Errecibi ondoco othoitza» batean: «Aingueruec [...] Apostoluec eta Evangelistac [...] Martyrac, dotorac, Ipizpicuac eta Cofessorac [...] Virginac, alhargunac eta ceruco saindu guciac» (222-224).

⁴³ «Portu» hitza, bakanetako bat adibideetara ekartzeagatik, lau aldiz erabiltzen du Haranburuk, haietako bi portu zehatzak adierazteko (Barulitangoa eta Areitangoa) eta beste biak erlijiozko metafora gisara, azkena –ez oso originala, dena den– Materrek darabilen forma eta testuinguru berdintsuan: «salbamenduco portu» (Haranburu, 315; Materre, 300).

⁴⁴ Antz ilunegia duten hainbat pasartek hizki zehatz batzuen bitartez erakusten dute maileguen jatorria. Hori da, esate baterako, Haranburuk gogoko duen «derazquitçut» aditz laguntzailearen

horren bitartez aldaturik geratu diren zatiak eta pasarteak. «Cofessio»ari dagokion ondoko hau liteke adibide esanguratsu horietako bat:

[...] iguiriqui derautachu orai artean, eguiazco penitencia batez cure gana itçul nendin amoreagatic (Materre, 227).

[...] çeure ordenança sainduetz [...]: hunetaracotz banoha çuc ordenatu derautaçun iugearen aitcinera (Haranburu, 187).

Edo zertxobait aurrerago:

Argui eçaçu bada othoy ene espiritua eta memoria ceruticaco arguiaz [...] (Materre, 233-234)

[...] eman diaçadaçu adimenduan arguitasuna, memorian orhoitcetasuna [...] (Haranburu, 188).

Antzeko zerbait esan liteke Haranburuk egokiro laburtutako Materren pasarte luze honetaz ere:

Maria Virgina Saindua, ene salbatçaillearen ama [...] eçar naçaçu haren garacian eta adisquidetasunean (Materre, 286-89).

O Maria, Iaincoaren ama bethi Virgina saindua! [...] ceure Seme Iaunaren misericordia içan diaçadaçu [...] haren bethiereco adisquidetasunean vicitcea gatic (Haranburu, 260).

Ez dira guztiz berdinak pasarteok, baina, gainerakoen erkaketan agertzen dena ikusirik, zinez esan liteke lehenaren oihartzuna islatzen duela bigarrenak.

Berriz oroitarazi beharra dago, halere, ez ideietan ez hitz eta esamoldeetan, ez dela originaltasuna erlijiozko liburuen ezaugarri nabarmenena. Haranbururena barkagarriago edo gera dadin oroitarazia, hain zuzen.

Hirugarren parteko testuen erkaketarik ere ez da emango, Heren Ordenako Erregelak zeharo kodetuta baitzituzten frantziskotarrek, eta, gorago ikusi den bezala, ez dirudi testu haietakoren batetik itzuli-egokitu besterik

kasua (30 bat aldiz erabilia): oharkabean, ziur asko, Materrek darabilen «derauzquitçut» zenbait isurtzen zaizkio saratarrari ere testuinguru berdintsuetan (ikus Haranburu 196 eta Materre 238).

egin zuenik Haranburuk berea ontzeko, Materren harrobiko materialen beharrik gabe, alegia.

Are gehiago: *Debocino escuarran* bertan aipatzen du agian hura egitean erabili zuen erreferentzia, hots, «gure ordenuco Aita Cayronec orai berrero eguin duen heren ordenaco liburua», «francesez» hain zuzen (463). Gainera, jarraian erantsi zuenez, «Ordena hunez ere dotrina ederra eman du». Baina Cayronena izan ala beste batena, ziurtzat har daiteke frantziskotarren artean zebilen frantsesezko bertsio arrunten bat izan zuela Haranburuk lan-mahaiaren gainean.

Halaber, autore bietan antzekoak edo berdinak izan arren, latinezko pasarteak ez dira erkaketa-tauletako *corpusera* eraman⁴⁵, ez bailuke horrek ezer argituko. Esate baterako, Materren «Andre dana Mariaren ohoretan. Letharinac» izeneko atal bikoiztua⁴⁶ Haranbururen «Virginia Mariaren letharinac» delakoa (119-124) bezalakoxea da (nahiz eta azken honek letania gehiago tartekaturik ekarri⁴⁷, baten bat ezabatu⁴⁸ eta, batzuetan, ohiko ordena⁴⁹ ere aldatuik eskaini⁵⁰). Berdin gertatzen da Materren «Jesus Icen Sainduaren ohoretan Letharinac» izeneko atalarekin ere, azken otoitza barne (363-373)⁵¹. Baina agerikoa da ez zela hura beraien baitatik sortutako materia.

⁴⁵ Agerikoa da «San Francesen officio chipia: eta matutinac» izenpean doan latinezko atala eta amaierarainoko beste guztiak (469-501) frantziskotarren ofizio-libururen batetik jasoak direla zuzen-zuzenik. Haranburuk atalen izenburuak eta bukaerako lerroak besterik ez zuen euskaratu.

⁴⁶ Ikus *Dotrina christiana* 344-350 eta 373-378 or.

⁴⁷ Letania lauretanan ezohiko diren «Mater humilitatis», «Mater obedientiae», «Mater sanctitatis», «Mater pietatis», «Mater misericordiae», «Virgo pulcherrima», «Vas virginitatis»... eta «Vas electionis» gisakoekin aberasten du saratarrak zerrenda.

⁴⁸ Ohikoa zen eta den «Regina Apostolorum» bezalakoren bat kendu eta frantziskotarren intereskoa bide zen «Regina Praedicatorum» bezalako bat (123) tartekatu zuen Haranburuk multzoan.

⁴⁹ Materrek erabilitako ordena bera (ohikoa, alegia) ikus daiteke jesuitek 1617an Tolosan argitaraturiko *Traicté tres-utile de la devotion envers la Vierge Marie* izeneko liburuan (456-458).

⁵⁰ «Stella matutina», esaterako, «Salus infirmorum» delakoaren aurretik errezitatu ohi da, Haranburuk aldatuik eman arren.

⁵¹ Ikus *Debocino escuarra* 481-492 or..

8.

Lehen ondorio gisara, testu-alderatzeak agerian utzi du Materrearen *Doctrina christiana* izan zela Haranbururen *Debocino escuarra* izan zituen iturri larrietako bat, eta euskarazko liburuaren artean, ezbairik gabe, iturburu nagusia⁵². Erkaketa-tauletara eramandako pasarteek ez dute zalantzarik uzten.

Argi dago Haranburuk Materrearen liburuaren 1623ko ediziotik xurgatutakoa lehen eta hirugarren partera mugatu zela. Haietatik garraiatu zituen berea burutzeko hainbat eta hainbat ideia, pasarte eta material. Eta aitortu behar da jatorrizko testuen egokitze- eta txertatze-lana aski antze eta trebeziarekin bideratu zuela gero.

Haranbururen liburuaren egiturari dagokionez, adierazia dugu jadanik Materrearenaren ildoko egitura hirukoitza baliatu zuela, nahiz eta ez, inondik ere, haren antolaketa-era.

Handik eta hemendik mailegatutako materiala ere sakabanatuta geratu zitzaion saratarrari maiz asko, menturaz jatorrizko erreferentziak ezabatzeke erabili zituen koherentzia-irizpide arrunt bitxien ondorioz⁵³.

Anabasa hartan, hirugarren atala da koherenteena bezala edo agertzen dena, agian edukiaren mamia herendar eta frantziskotarra izateaz gainera, funtsean bestek –baimena eman behar zuen anaidiak, alegia– araututako «erregela»⁵⁴ ematera mugatu zelako...

⁵² Beherago ikusiko denez, anekdotikoa dirudi Etxeberri Ziburukoaren obrari zor dionak.

⁵³ Ustez Materrearen ildoko doctrina izatera zihoan lehen parte, adibidez, erdialdean eten nabarmena islatzen duen hala moduzko «Virginaren debocino» batekin endekatu zen, Materrearenaren hirugarren partearen pareko zirudien hirurehun orrialdeko *mix* erraldoiagi bati (Haranburuk «bigarren parte» bezala identifikatutakoari, alegia) atek irekiz eta liburuaren norabide ilunagoz baterik utziz.

⁵⁴ Heren Ordenako testuen itzulpen-moldaketa da Haranburuk atal horretan eskaintzen duena. Sarrera gisakoa lehen atala (414-422) eta erregelaren puntu guztien laburpenaz osatua bigarrena (422-443), oso da interesgarria Ordenakoa izateko sinatu behar zen konpromiso-idazkiaren tarte-katzea, argiki erakusten baitu zein zen liburuak bilatzen zuen ondorio praktikoa: ohiko «misioko» edo baliatuz, Heren Ordena euskaldunen artean zabaltzea. Honela hasten da fitxaren itzulpena: «Nic A. (Anaia) N. («Nombre», hots, izena) prometatcen diot Iainco guciz botherexuari [...]»

Baina adar-soinuak gorabehera, Haranbururen intertestualitatearen eta originaltasunaren arteko dialektika osotasunean ulertu ahal izateko eta, are, izan bide zituen gainerako –erdal– hipotestuak ezagutzen hasteko, funtsezkoa da beste hainbat puntu ere azpimarratzea.

Honatx garrantzizkoenak:

A) Lehendabiziko irakurketan bertan antzeman daitekeenagatik, balirudike bai Materrek eta bai Haranburuk aski desberdina dutela ez erlijioa, jakina, baina bai pietatea eta sinesmena bideratzeko modua⁵⁵. Eta, nonbait, horrek berak ekarri dizkio norberari estilo eta diskurtso desberdintasunak eta baita ere, nola ez, inorenetik «mailegatutako» testuak integrazteko forma bereziak.

Horrela, Haranburu guztiz planteamendu eta erretorika barroko-tragikokoa dirudien bitartean, Materre paristarra kontrarreformista, diogun, orekatu-lasaiago edo dugu bereak erredaktatzeko unean.

(444-445; gureak dira parentesi arteko zehaztapenak), eta itzulpena diogu zeren eta hizkuntza guztietan baitzen berdina eredu: «Yo el Hermano N. prometo a Dios Nuestro Señor [...]» (De Murcia 1718, 256).

⁵⁵ Azterketa sakonagoa eskatuko lukete liburu bietan barrena hedatzen diren kontzeptu zenbait. Argi eta konprometituenetakoren bat baino ez aipatzearren, «zortzi dohatsutasunak» har litezke lehendabizi. Dohatsuen artean Materrek «*Iusticia* gosse eta egarri direnak» tartekatzen dituen bitartean (24-25; gurea da letra etzana), Haranburuk formula aseptikoagoa eta, noski, «despolitizatuagoa» erabiltzen du berean: «Dohaxu dira gosse eta egarri direnac, ecen assesiatuac içanen dira» (30). Baina ez da kasualitateari eragotzi dakioken mentsa laugarren dohatsutasun horretakoa, zortzigarrean ere «gabezia» berdina atzematen baita. Materrek «*Iusticiagatic* persecucioneac eta traillauc pairatcen dituztenac» aipatzen dituenean (25; gurea da letra etzana), Haranburuk honela islatzen du bere ikuspuntu «neutroa»: «Dohaxu dira ungui eguiteagatic nequeac daramatcitenac: ecen hequençat da ceruetaco erresuma» (31). Lerro batzuk beheago aurki daiteke autore bien arteko desberdintasuna islatzen duen bigarren adibide gatazkatsu bat. «Espiritu sainduaren contraco bekhatuac» atalean Haranburuk, harrigarriro, lehen tokian jartzen du tradizio katoliko guztian –eta baita Materrearen liburuan ere– betidanik bigarren lekuan joan ohi den «bekhatua», hots, «obra onic eguin gabe salbatuco dela ustatcea, edo penitenciaric eguin gabe barkhamendu içaitera presumitcea» (31). Horrek, esan gabe doa, bigarren tokira bultzatzen du lehendabizikoa eta garrantzikoena, hau da, «Iaincoaren misericordiaz exitcea eta desesperatcea» (31). Ezin jakin interpretazio erlijioso egokirik onar lezakeen lekualdatze horrek, baina irizpide logikoren bat aurkitu nahi izatekotan, agian fede hutsaren bidezko salbazioa aldarrikatzen zuen kalbindar sinesmena bereziki sustraituriko eskualderen batean eragitea bilatzen zuela pentsa liteke. Aieru hutsa, edonola ere.

Muturretara joz gero, nabarmen egiten da bakoitzaren jarrera-desberdintasun hori konfesatzeko otoitzetan edota bekatariaren damua azaltzeko formuletan. Haranburuk, esate baterako, honela aurkezten du bekatugilearen drama, aitzo gisako esaldi labur-bortitzak erabiliz:

A! Ni miserablea: presuna ingrata: ume natura contracoa: cerbitçari gaixtoa: arima enganatua: bekhatore higuña: cer eguin dut? Cer estatutan iarri naiz? Cer esperança ahal duquet? Norat ihes eguinen dut? Nori gomendatuco natçaica? Neure Iaincoa offensatu dut eta hura da ene partida. Neure creatçaillearen contra ibili naiz eta hura da ene Iugea. Neure Nabusia narritatu dut eta hura da ene biciaren Iabea. Neure Iauna gaizqui cerbitçatu dut eta hura da ene ontasuna. Iainco hunec placer badu, honda naçaque. Iuge hunec placer badu, haucia gal deçaquet. Iabe hunec placer badu, bicia idequi deçait. Partida hunec placer badu, condena naçaque. Horra Iusticiaco gorthean nic neure haucia galdua neure gaizquiagatic! Ô dolorea! Ô chimicoa! Ô desnaturaleçatcea! [...] (273-275).

Materrearen tonua eta estiloa, aldiz, ez dira hain bortitz azaltzen⁵⁶ eta, itxuraz behintzat, bekatariarekiko begirune gehiago erakusten duela eman lezake:

Ahalque naiçela eta beldurrez ikhara nabilala presentatcen naiz, Iainco eternala, çure maiestatearen aiticnean, ceren baitacussat añhitz eta añhitz moldez çure ontasunaren contra huts eguin dudala. Aithortcen dut itsasoan harea baiño, eta legar bihi baiño, ene baithan bekatu guehiago dela, eta halatan ez-naiz ausart beguien çure gana ailtchatcera. Ni naiz bekatore guztietaco handiena, gaixtoena eta esquer-gabena, ahalque gabequi bici içan naiçena, eta çure manamendu sainduac itçez, gogoz, eta obraz hautsi ditudana. Ni naiz seme gazte desordenatu çure etchetic ilqui cen hura [...] Ala ni dohacabe handia bai naiz! [...] (223-224).

B) Jadanik esana dugu Haranbururi, printzipioz bederen, nekez interesa zekiokeela Materrearenean dotrinaren deklarazioa jasotzen duen bigarren partea. Eta, erkaketa xume honekin egiaztatu denez, horrela izan da oro

⁵⁶ Errepara bekio, saratarrarenarekin kontrastatzeko, Materrearen esaldi luze eta pausatuen erabilerari.

har: salbuespenak salbuespen, Materrearen liburuaren bigarren parteko az-tarnarik ia ez da Haranbururenean. Haren liburuaren beste parte biak erabili zituen azken honek nagusiki, ez bigarrena.

Atalez atal aztertuz gero, liburuaren lehen parteko 36. orrialderainoko testua da, eskuarki, Haranburuk Materrearenean oinarrituta osatzen duen zati nabarmenena. Hau da, erlijiozko formula eta aginduei dagokiena eta jatorrizko saratarraren benetako *dotrinatzat* azal litekeena.

C) Agerikoa da Materrek eskaintzen duen eskema orokorrari segitzen diola lehen parte horretan Haranburuk, otoitz eta formula gehiagoz hanpatua bada ere.

Inguruko katiximetan ohikoa⁵⁷ bezain xumea da Materrearen egituraren haria: *Pater Noster – Abe Maria – Credo in Deum – Salve Regina – Jainkoaren Mandamentuak – Elizaren Mandamentuak – Artikulu fedezkoak – Sakramentuak – Bertuteak – Perfekzioneko kontseiluak – Obra Miserikordiazkoak ...*

Nahasiagoa da saratarrarena, nahiz eta izenburu guztiak euskara argian –ez latinez– aurkezten saiatu⁵⁸. Eta nahasiago diogu, zeren eta «Eliçaren manamenduak» delakoaren ondo-ondoan kristauen eginkizunei eta praktika liturgikoari dagozkien otoitzak tartekatzen baititu inolako diskriminaziorik gabe: *Konfesio generala – Errezibitzean – Meza hastean otoitza – Sakramentu saildua altxatzean – Kaliza altxatzean – Goizeko otoitza – Arratseko otoitza*, etab. Harik eta, hala edo hola, berriro heltzen dion Materrearen dotrinaren eskemari. Hori bai, arrosarioari buruzkoak, Salesekoaren Koroa esateko manerak eta beste erantsiz.

D) Lehen parte horri dagozkion hainbat atalek (batik bat, 37-125 orrialde bitarteko arrosarioaren inguruko «mysterioak eta boçac», Saleseko Franziskoren irakaspenak, Kristoren bizitzaren eta heriotzaren misterioak eta Ama Birjinaren debozioa) zeharka eta tantaka baino ezin zuten iturriztat hartu Materrearena, paristar euskaldunak ez baitzuen horrelako gai askorik jorratu berean.

⁵⁷ Ez da lar aldentzen, izatez, Astete-Ripaldaren eta besteren *dotrinek* aurkezten duten eskematik.

⁵⁸ Hots, *Jainkoak berak bere apostoluei irakatsi zerauen otoitza – Aingeruaren salutantzia – Artikulu fedezkoak – Andre Birjinari otoitza – Hamar Mandamenduak – Elizaren Mandamenduak...*

Zertxobait atzerago dagoen «Cofesio generala» izenekoarekin eta beste zenbait otoitz eta fomularekin ere berdintsu gertatu bide zitzaion fraideari.

Halakoetan, eta besterik demostratu bitartean, Haranburu bera genuke testuak erdarazko dotrina eta debozio liburuetatik jaso, euskaratu eta pres-tatu zituena.

E) Bere testua hobetze aldera ziurrenik –haren originaltasunaren alde-rean, beraz–, Haranburuk ez du beste nonbaitetik jasotako pasarteak sakri-fikatzeko, deskontestualizatzeko eta hara eta hona mugitzeko eragozpenik erakusten.

Beraz, egungo «moztu-erantsi» delakoaren pareko teknika dirudi sarata-rrak darabilena, maiz asko lerroak aldatuz, ezabatuz, jatorrizko lekutik ken-duz eta, behar izanez gero, gorago edo beherago eramanez⁵⁹.

Hasierako egutegi-oharretara garraiatu zituen, esaterako, Materrek beste testuinguru baten barruan emandako hainbat puntu. Nabarmenenak «Eli-zaren manamenduak» ataleko bi, bata *barurtzeari* zegokiona eta bestea ezin ezkon zitekeen garaiari buruzkoa.

«Aita Iaincoari othoitça meça erraitean» izenburukoan aurki dezakegu bigarren adibide argi bat (Haranburu, 310-316), eta batik bat Materreren «barca diatçaguçu gueure becatuac, eta khen mereci ditugun gaztiguac» pasartearen lekualdaketaren inguruan (Materre, 217); besteak beste, he-men, testu-ezabatze luze baten ondoren, zertxobait «ukitu» zituen Haran-buruk lerrook («Barkha diatçagutçu guc eguin ditugun huxac eta khen diatçagutçu mereci ditugun gaztiguac») eta gero beste leku batean ezarri (Haranburu, 314)⁶⁰.

⁵⁹ Luze joko luke Haranburu teknika honen bitartez noraino iritsi zen azaltzeak. Emankortasun horren lehen adibidea erkaketa-tauletara eraman dugun Materreren 322. orrialdetik jasotako otoitz llaburra genuke («Aingueru saindua...»): saratarrak «*Marinelen debotinoa [...] goiceco gomendioa*» eraman zuen (393-394) lehendabizi eta, jarraian, «*Arraxeco gomendioa*» delakora (398-399), hori bai, zegokion egokitzapena eginez (batean «egun», bestean «gau» jarritz).

⁶⁰ Jolas berdintsua antzematen da Materreren «Andra dana Maria Iaincoaren Ama Virginari eguiteco *Othoitça*»-rekin ere (286-292). Irudi luke Haranburuk fitxa gisakotan zatitu duela haren otoitza bere «*Virginiaren debocinoa*»-ren hainbat «gomendio» ontzeko. Horrela, Materreren «Maria

Esan bezala, eskatu zitzaion debozio-liburu «desberdina» burutzeko xedearekin lotua legoke mugimendu horien guztien arrazoia.

F) Nonbait joan-etorri horien ekimenetik ez oso urruti, inoizka gertatu ohi da izenburu berdina daramaten dotrina-formula batzuk eduki desberdinarekin azaltzea autore bien lanetan; eta normalean, saratarraren kaltetan. Hori da, besteren artean, «Articulu fedezcoac» delakoaren kasua. Materrek atal hori «girstinoak sinetsi behar dituen» hamalau artikulutan banatua ematen duen bitartean, Haranburuk «sinesten dut» izeneko ematen du titulu haren azpian, Materrek «Credo in Deum» deritzona, alegia.

Bidenabar adierazteko oharra: Astete-Ripaldetan eta gainerako dotrintan ez da trukaketa-mota hori ezagutzen.

Ez da, beraz, aise ulertzen Haranbururen ekimena. Ez bada oharkabean igaro zitzaiolako akatsa liburua idatzi eta argitaratu bitartean edo, bestela, –eta gertatu, erraz gerta zitekeen– Trento aurreko edo eliza erreformatuaren esparruko obraren bat izan zuelako Haranburuk begien aurrean⁶¹.

G) Bitxia da «Jainkoaren manamenduak» eta «Elizaren manamenduak» formulen kasua. Honako hauetan –eta lehen begiratutan bederen–, zinez pentsa liteke Etxeberri Ziburukoak lehen liburuan aldarrikatutako baliabide mnemotekniko-didaktikoa jarri nahi izan zuela Haranburuk abian, bertso-tan onduak eman baitzituen agindu-sorta biak⁶².

Virgina saindua, ene salbatçaillearen ama» otoitz-hasiera (286) Haranbururen «2. Gomendioa»-n genuke: «O Maria Virgina saindua [...]» (64); Materrearen otoitzeko «Cu çara Aita cerucoaren alaba, haren semearen ama Espiritu Sainduaren esposa, Iaincoaren etchea [...]» (287) Haranbururen «7. Gomendioa»-ren hasieran legoke: «O Maria Virgina loriaz bethea, aitaren alaba, semearen ama, espirtu sainduaren esposa, Trinitate sainduaren egoitça sacrata [...]» (69-70); Materrearen «Virgina guciz garbia [...]» (288) Haranbururen «4. Gomendioa»-ren hasiera osatzen aurkitzen uste dugu: «O Maria Virgina garbia [...]» (66), etab.

⁶¹ Leizarragak, esaterako, ohiko «Symbole des Apötres» delakoa «Christinoen fedeco articuluac» izenburupean eman zuen ([1571] 1990, 1398; gurea da letrakera etzana).

⁶² Etxeberrik berak zehazten ditu *eskuarra* bertso-tan ontzeko arrazoioak: «Hartaracotz iaquiara diat versus eçarri,/ Lasterrago ikhas eta maizago aiphagari» (Etxeberri [1627] 1669, 4). Erantsi behar da, halere, ez zela bertso-tan jartzearena praktika ezezaguna inguruko hizkuntzetako katiximaginearen artean. Honela dio haietako batek: «La liaison des mots, au Vers bien façonné, / Faict

Eta horrela, Harizmendik liburu-hasieran paraturiko bertsoak –«C. HARIZMENDI/ Apeçac eguileari» izenekoak– eredutzat edo harturik⁶³, 13a/13a irudiko distiko bezala lerrokatuta eman zituen Haranburuk –edo argitaratzaileak, agian– adiskidearen 6/7a tankerako laukoak⁶⁴ (lehendabiziko formulatan bost distiko –hamar baitira «manamenduak»–, eta bigarrean lau⁶⁵).

Baina ereduari dagokiona argitutakoan, berehala erantsi behar da Haranbururen bertso horiek agian beste nonbait izan zutela benetako inspirazioa. Okzitanian hedatua zen «La Forme de faire le Prosne, pour tous les Curez & Vicaires de ce Royaume» delakoan (Milhard 1603, 543-549)⁶⁶, adibidez.

1603an kaleratutako liburuxka hark bertso-ereduan ematen dituen bi formula bakarrak Haranburuk bertsoan eskainitako berberak dira. Are gehiago: nagusiki geroaldiko aditz-amaieraz (-[e]ras) eta aditzondo-bukae-raz (-ement) errimatutako 7a/8b serie luzeko pieza hauek oso oihartzun nabarmena dute, ustez, saratarrarenetan. Testu-konkordantziak mintzo⁶⁷:

qu'il s'apprenne mieux, & que mieux se retienne./ Que la libre Oraison: Pource t'ay-je donné./ En ces Quatrains François, la Doctrine Chrestienne» (Coysard 1608, 6).

⁶³ Badirudi itzal handia izan zuela Sarako bikarioak Haranbururengan. Edo hori da bederen datu hauek islatzen dutena: Harizmendi da liburuak daramatzen laudoriozko bertso bakar horien egilea; bigarren edizioa paratzerakoan ere, ordurako Haranburu zahar, gaixo eta ezindua («hemen gara, flaco eta nigarti bainan ecin balia oinez, eskuez ez eta bertce partez, norbaitec urricalduric baicen ezquindezque ibil ez bizi» [1690?eko ediziotik jaso]), hurbilekoren batek idatzi behar izan zion haren ordezkaintza-gutuna Salbat Ihartzte gotzainari, agian Sarako bikarioak berak; hil eta gero ere, Harizmendik hartu zuen frantziskotarraren liburua moldatzeko eta errotik berritzeko ardura, etab.

⁶⁴ Beste baterako utzi liteke bertso horien «aitatasuna» Harizmendiri egotzi ote dakioken planteatzen duen hipotesia. Eta baita, noski, ondoko edizioetan agertutako beste zenbaiten auzia ere, besteak beste, Oihenarten ustez (1665, 23) Haranburuk berak onduak ziren *Zazpi salmo penitentzialak* izenekoena.

⁶⁵ Kasu honetan «Eliçaren manamenduak» zertxobait behartuz eta, distikoa osatu ahal izateko, lerro kontzeptualki huts bat gehituz, bakoitia baitzen berez formulari zegozkion bertso-lerroen kopurua (bost agindu eta bi debeku, alegia; zazpi, orotara).

⁶⁶ Berdintsua da [1616] 1621eko *Formulaire de Prosne, pour tous les recteurs et vicaires de la Cité & Diocese de Tolose* lana.

⁶⁷ Aldaketa ñimiño batzuk gorabehera, berdina dira 1603 eta 1621eko frantseseko bertsoiak. Bestalde, proposatzen den erkaketa errazteko, Haranbururen bertsoak –distiko itxurakoak– lauko

Les Commandemens de Dieu

1. Un seul Dieu tu adoreras,
Et aymeras parfaitement.
 2. Dieu en vain en iureras,
Ny autre chose pareillement.
 3. Les Dimanches tu garderas,
En servant Dieu devotement.
 4. Pere & mere honnoreras,
A fin que vives longuement.
 5. Homicide point ne feras,
De fait, ny volontairement [...]
- (Milhard 1603, 543-544)

Les Commandemens de l'Eglise

1. Les Dimanches Messe ouyras,
Et Festes de commandement.
 2. Tous tes pechez confesseras,
A tout le moins une fois l'an.
 3. Ton Createur recevras,
Au moins à Pasques humblement [...]
- (Milhard 1603, 544)

Hamar manamenduac

1. Iaincoric bat baicen,
ez secular adora.
 2. Behar gabe cinic,
eztaquiçun ahora.
 3. Igand'eta bestat [sic],
beira çatçu debotqui.
 4. Burasoac ondra,
vici çaiten lucequi.
 5. Obraz ezpa gogoz,
eztuçu nihor hilen [...]
- (Haranburu 1635, 8)

Eliçaren manamenduac

- Igande-bestetan,
ençunen duçu meça.
Ceure bekhatuac,
urthe oroz cofessa.
Errecibi çaçü,
- (Haranburu 1635, 9)

Argi da erraz ikasiak izateko eta oroitzeko frantses formula hedatuak zirela horiek⁶⁸ eta, ondorioz, Haranburuk ere tankera horretako «egokitzen» trinkotua eta hitz gutxikoa –euskal moldean, alegia– aurkeztu nahi izan ziela fededun euskaldunei. Ahaztu gabe, jakina, haren bertso-lerroren batek, ordurako euskaldunen artean ezagunak ziren Etxepare edo Etxeberriren bertsozko lanen argitan egina dirudiela⁶⁹.

bilakaturik eskainiko dira ondoko lerrootan.

⁶⁸ Praktika eklesiastikoan zeharo finkatua zegoen aztura baten konstatazioa islatzen du 1607ko *Le Prosne de la Sainte Messe* izeneko liburuan agertutako bertso berdintsuak ere (ikus 15 eta 16. orriak).

⁶⁹ Hamar aginduetako laugarrena, esaterako: «Eta burassoac ondra bici adin lucequi» (Etxeberri [1627] 1669, 201). Edo Etxepareren liburua bitartez ikasiak diruditen hauek: «Ygandiac eta vestac sanctifica devotqui/ Ayta eta ama ohora içac vici yçan lucequi» (Etxepare 1545, z.g.). Gogoan har, gainera, Etxepareren bertso-lerro bi hauen azken hitz errimatuek zuzen eta zegokien tokian aurkitu zutela aterpea Haranbururenean.

H) Hizkuntzaren esparruko ohar bat, azkenik. Ortografia⁷⁰ eta kasuen⁷¹ eta adizkien⁷² erabileraren hautemate desberdinetik hasita, lexikoaren esparrutik⁷³ igarota eta aditz-izenaren objektuari kasua eranstea erakusten duten dibergentziataraino⁷⁴, euskararen trataera ere estilo propioa islatzen dute autore biek, nahiz eta irakurleari harrigarri samarra egin dakioken haien arteko aldea, batik bat, Saran zutelako biek hizkuntz jatorria⁷⁵, garai-kide eta, urte zenbaitetan behintzat, baita herrikide ere izan zirelako, eta, hori gutxi bailitzan, bi-biek ibili behar izan zutelako ordurako hizkuntz estilistaren ospea zuen predikari –geroago, idazle– baten itzalpean. Halere, nork bere hautuak eta jokamoldeak erakutsi nahi izan zituen idatzizko lanean.

⁷⁰ Materrek «b» (bici), «ts» (erakuts), ...; Haranburuk, berriz, «v» (vici), «x» (eracux), etab.

⁷¹ Genitiboaren erabileran Materrek: «arimaco obrac»; Haranburuk: «arimaren obrac». Harridurazko perpausetan «A!» du Materrek gogoko hizki; Haranburuk, aldiz, «O!» (salbuespen bakarren bat kenduta, hots, Materreri hitzez hitz kopiatzen dionetan; «A! Caritate handia», esaterako [Haranburu, 312; Materre, 215]), etab.

⁷² Materrek, salbuespenik gabe, «deraUzquitçu/-t/-gu»; Haranburuk, batez ere, «derazquitçu/-t/-gu» (60 bat aldiz) eta gutxiago, «deraUzquitçu/-t/-gu/-te» (30 bat aldiz).

⁷³ Otoitzen latinezko izenburuak gorabehera, «dotrina»ren atalean erraz antzeman daiteke aski joera «garbizalea» erakusten duela Materrek lexikoaren esparruan. Mailegu bat oso finkatua eta hedatua egon arren, Materre, garaiko gainerako *dotrinetan* ez bezala, bereziki ahaleginduko da euskal ordain batez ezabatzen. Otoitzen amaierako «amen» hitzaren orde, esaterako, «biz hala» erabiltzen du sistematikoki frantziskotarrak.

⁷⁴ Materrek aditz-izenaren objektua genitiboz eman ohi duen bitartean («Tristeen kontsolatzea»), Haranburuk gutxitan baino ez darabil («Tristean kontsolatzea»). Aitortu behar da, halere, ez batari ez besteari ez zaiela bestelakorik ere falta, hots, «*laincoari gueure becatuen ezagutceco argui eta garacia escatcea*» (Materre, 308) eta «*çure laudatcea da gure eguimbidea*» (Haranburu, 370-371).

⁷⁵ Sarako euskara erabiliko duela dio Materrek: «[...] nec [sic] hitzcuntça hunetan daquidana Saran ikassia dudala, eta hango Euskara ongui erabiltcen ba-dut ez naicela gaitz erraiteco, eta ez arbuyatceco, ceren ez paitaquit nic hangoa baicen[...]» (z.g.: xiv-xv). Herri bereko hizkera garbia erabiliko duela esaten du Haranburuk ere: «[...] bercela eguinic laudorioac baino neure herrico minçaiaz eguinic baiac gogoticoago pairatuco ditut, halacotz *ezteçala nihorc mirex baldin nahastecatuqui minço expanaiz [...]*» (e2, ifrentzua – [e3]; gurea da letra etzana).

Bibliografia

ANONIMO, 1607, *Le Prosne de la Sainte Messe. Reduict a sa forme ancienne. Receué et observée en la Sainte Eglise Catholique Apostolique, & Romaine*, Tolosa (Okzitania), I. Colomiez eta R. Colomiez.

———, 1616, *Rituel ou Ceremonial Romain dressé et mis en lumiere par le commandement de N.S.P le Pape Paul V. Avec quelques exhortations & rubriques convenables à l'administration des Sacremens avec un Sommaire de la Doctrine Chrestienne & des exemples accomodez aux matieres qui y sont contenues*, Tolosa (Okzitania), R. Colomiez.

———, 1617, *Traicté tres-utile de la devotion envers la Vierge Marie, traduit et enrichy par un Pere de la Compagnie de Jesus*, (4. ed.), Tolosa (Okzitania), Vesve de J. Colomiez.

———, [1616] 1621, *Formulaire de Prosne, pour tous les recteurs et vicaires de la Cité & Diocese de Tolose*, Tolosa (Okzitania), R. Colomiez (orrialde-zenbaketa propioa duen edizioa, 1616ko *Rituel ou Ceremonial Romain* liburuaren eranskin gisa kaleratua).

———, [1616] 1621, *Sommaire de la Doctrine Chrestienne*, Tolosa (Okzitania), R. Colomiez (orrialde-zenbaketa propioa duen edizioa, 1616ko *Rituel ou Ceremonial Romain* liburuaren eranskin moduan kaleratua).

ARCOCHA-SCARCIA, A. eta OYHARÇABAL, B., 2009, «XVII. mendea: Iparraldeko euskal letren garapena eta edizioa», in M.J. Olaziregi (zuz.), *Euskal Literaturaren Historia* (<http://www.basqueliterature.com/basque/historia/klasikoa/XVII.%20mendea>).

AXULAR, 1643, *Gero*, Bordele, G. Millanges.

BAILE, G., 1620, *Contre-poison et préservatif contre les erreurs des pretendus réformés*, Bordele, S. Millanges.

CROYSSARD, M., 1608, *Sommaire de la Doctrine Chrestienne, mis en Vers François, avec les Hymnes, & Odes spirituelles, qu'on chante devant, & après la Leçon d'icelle* (4. edizioa), Lyon, Iean Pillehotte.

ETXEBERRI, J., [1627] 1669, *Manual devotioñezcoa, edo ezperen oren oro escuetan errabiltzeco liburutchoa*, Bordele, I. Mongiron Millanges.

ETXEPARE, B., 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*, Bordele, F. Morpain.

GARCÍA SUÁREZ, A., 1970, «¿El 'Catecismo' de Bartolomé de Carranza, fuente principal del 'Catecismo Romano' de San Pío V?», *Scripta Theologica* 2, 341-423.

HARANBURU, J., 1635, *Debocino escuarra*, Bordele, P. de la Court.

———, [1690?], *Debocino escuarra*, [Bordele, P. de la Court].

HARIZMENDI, C., 1660, *Ama Virginaren hirur Officioac. Latinean beçala escaraz*, Bordele, G. de la Court.

LEIZARRAGA, J., [1571] 1990, *Jesus Christ gure Iaunaren Testamentu Berria. Kalendrera. Abc* (Th. Linschmann eta H. Schuchardt-en 1900eko *I. Leicarragas Basische Bücher von 1571* edizioaren faksimilea), Bilbo, Euskaltzaindia.

MATERRE, E.. 1623, *Dotrina christiana*, Bordele, J. Millanges.

MILHARD, P., 1597, *La Vraye Guide des Curez, Vicaires & Confesseurs*, Tolosa (Okzitania), R. Colomiez.

———, 1603, *La Vraye Guide des Curez, Vicaires & Confesseurs*, Tolosa (Okzitania), I. Canut, R. Colomiez, H. Mareschal, A. Robert.

MURCIA, J. B. J. de, 1718, *Luz Serafica de la Venerable Tercera Orden de Penitencia de Nuestro Serafico Padre San Francisco*, Valencia, Vicente Cabrera.

OIHENART, A., [1665] 1967, *L'Art Poétique Basque*, Baiona (P. Lafittek apailatua).

RESINES, L., 1997, *La catequesis en España. Historia y textos*, Madril, B.A.C.

RODRÍGUEZ, P., 2009, «El Catecismo de Carranza y el Catecismo Romano», *Anuario de Historia de la Iglesia* 18, 137-165.

SALABERRI, P., 2000, «Axularren testu-zorrak», *Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta* 84, 193-209.

———, 2001, «Gai-harilkatzea eta testu-kidetasunak Geron», *Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta* 87, 257-306.

———, 2005, «Axular Jekyll, Axular Hyde», in P. Etxeberria eta H. Knörr (ed.): *Nerekin yaio nun. Txillardegiri omenaldia*, Iker 17, Bilbo, 413-430.

———, 2007, «Materren 1623ko *Dotrina Christiana*», *Euskera* 52, 773-786.

———, 2009, «Kalendrera, edo ortodoxia erreformistarekiko talka», *Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta* 111, 281-321.

VINSON, J., 1984, *Bibliographie de la Langue Basque (Volumenes I y II)*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia (1891eko *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque* eta 1898ko *Complément et Supplément* liburuen edizio bateratua).

———, 1905, «Notes de bibliographie basque. Le Livre du P. Materre», *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* XXXVIII, 218-237.

XARRITTON, P., 1999, «*Deboçino escuarra, miraila eta oraciotegua* (1635). Liburu zahar eder baten historia nahasia», *Litterae Vasconicae. Euskeraren Iker Atalak* 7, 97-124.

Eranskina

Gartha demboraz.

Gartha demboretan Aste-azquena
orcilarea eta larunbata barurtu behar
dira. abendoaren heren igandearen
ondoan; Gariçumaren hurren astean
[...] (Haranburu, z.g.).

Noiz nor ecin esposa daiten

Abendoaren lehen Igandetic
trofaniaraino eta hauste egunetic
bazco çaharreraino concilioz debecu
dira ezteiqueitac (Haranburu, z.g.).

ELIÇAREN MANAMENDUAC

[...] Laugarrena: Gartha demboretan,
Vigilietan, eta Gariçuman (balain
traburic ezpadugu) barur gaitecila»
(Materre, 10).

[...] baditu Eliçac bi debeku.

Bata da, Orcilare larumbatetan
haraguiric ez iattea.

Eta bertcea, Abendoaren lehenbico
Igandetic Trofaniaraiño, edo
Erregueen eguneraiño, eta hauste
egunetic Bazco çahar arteño ezteyric
ez eguitea, espos Meçaric ez ençutea
(Materre, 10-11).

*Iaincoac berac bere Apostoluei iracaxi
ceraien othoitça*

Gure Aita ceruetan çarena, erabil bedi sainduqui çure Icana. Ethor bedi çure erresuma. Eguin bedi çure borondatea, ceruan beçala lurrean ere. Iguçu egun gueure egunorozco oguiia. Eta barkha diatçagutçu gueure faltac guc gure gana falta dutenei barkhatcen derauztegun beçala. Eta ezcaitça- tçula utz tentamendutan erortera: Aitcitic beguira gaitçatçu gaitcetic. Biz hala (Haranburu, 3-4).

Aingueruaren salutancia

Agur Maria garaciaz bethea, Iauna da çurequin, benedicatua çara emazten artean, eta benedicatua da çure sabeleco fruitua, Iesus. Maria Saindua Iaincoaren Ama eguiçu othoitz gu beccatoreoc gatic orai eta gure heriotceco orenean. Biz hala (Haranburu, 4).

PATER NOSTER

Gure Aita ceruetan çaudena, erabil bedi sainduqui çure icena; ethor bedi çure erresuma: eguin bedi çure borondatea, cerüan beçala lurrean ere: Iguçu egun gure eguneco oguiia; eta barka diatçaguçu geure çorrac, guc gure gana çordun direnei barkacen derauztegun beçala: Eta ez-caitçaçula utz tentamendutan errortcera: aitcitic beguira gaitçaçu gaitcetic. Biz hala Salbatçaillea (Materre, 1-2).

AVE MARIA

Agur Maria, garaciaz bethea, Iauna da çurequin: benedicatua çara emazteen artean, eta benedicatua da çure sabeleco fruitua, Iesus. Maria saindua, Iaincoaren ama, eguiçu othoitz gu bekatoreoc gatic, orai eta gure heriotceco orenean. Biz hala salbatçaillea (Materre, 2-3).

Articulu fedezcoac

Sinhesten dut Iainco Aita bothere guztia duena baithan, ceruaren eta lurraren eguilean, eta Iesu Christo haren seme bakoitz gure Iauna baithan: cein concebitu baitcen Espiritu Sainduaren Verthutez, sorthu cen Maria Virgina ganic: pairatu çuen Poncio Pilatusen manuaren azpian, gurutcean itçatu çuten; hil cen, eta ehorci çuten: iauxi cen Ifernuetara iaiqui cen hirugarren egunean viciric hilen artetic: igan cen ceruetara. Iarriric dago Iainco Aita bothere guzia duenaren escuineco aldean: Handic ethorrico da hilen eta vicien iuiatcera. Sinhesten dut Espiritu saindua baithan, Eliça Catholica Saindua, sainduen partaletasuna, bekhatuen barkhamendua, haraguiaren piztea, seculaco Vicitcea. Hala da (Haranburu, 5-6).

CREDO IN DEUM

Sinhesten dut Iainco Aita bothere guztia duena, cerüaren eta lurraren eguilea baithan. Eta Iesu-Christo haren seme bakoitz gure Iauna baithan, cein concebitu baitcen Espiritu sainduaren obraz, sorthu cen Maria Virgina ganic: pairatu çuen Poncio Pilatusen manuaren azpian, crucificatu çuten, hil cen, eta ehorci çuten: iautsi cen ifernuetara: iaiqui cen biciric hirugarren egunean hilen artetic: ikan cen cerüetara, iarriric dago Iainco Aita bothere guztia duenaren escuiñeco aldean: handic ethorrico da hilen eta bicien iulgatcera. Sinhesten dut Espiritu saindua baithan, Eliça Catholica saindua, Sainduen partaletasuna, bekatuen barkamendua, haraguiaren piztea, bethiere iraunen duen bicitcea. Hala da salbatçaillea (Materre, 3-5).

Andre Virginari Othoitça.

Agur errequina, misericordiaren Ama, Vicitcea, eztitasuna, eta gure esperança. Agur çure gana gaude oihuz euaren seme desterratuoc: çure gana gaude haxbeherapenez ayez eta nigarrez nigarrezco haran hunetan: ea bada gure arartecoa, ceure begui misericordiazco horiec itçul itçatçu gure gana. Eta Iesus benedicatua çure sabeleco fruitua eracux diaçaguçu desterru hunen ondoan. O bihotz bera! ô Vrricalmenduxua! ô Maria Virginia ezta. Biz hala (Haranburu, 6-7)

Hirur bertute Theologalac.

Fedea, espezança, caritatea (Haranburu, 23).

Laur vertute cardinalac.

PRudencia, Iusticia, Temperancia eta bortistasuna (Haranburu, 24).

Eliçaco çazpi Sacramenduac.

1. Bathaioa,
2. Confirmacinoa,
3. Gorputz saindua,
4. penitencia,
5. oliadura edo Anuncioa,
6. ordena edo Apeztasuna,
7. Ezconça (Haranburu, 24).

SALVE REGINA.

Agur Erreguina misericordiaren ama, bicitcea, eztitasuna, eta gure esperança agur. çure gana gaude oihuz Euaren seme desterratuoc: Çure gana gaude hatsbeherapenez, ayez, eta nigarrez nigarrezco haran hunetan. Ea bada gure arartecoa, çure begui misericordiazco horiec itçul itçatçu gure gana: Eta Iesus benedicatua çure sabeleco fruitua eracuts diaçaguçu desterru hunen ondoan. A bihotz bera, a vrricalmendutsua, a Maria virgina ezta (Materre, 5-6)

VERTHUTEAC

[...] Theologalac dira, Fedea, Esperança, eta Caritatea.

Cardinalac dira, Prudencia, Iusticia, Temperancia, eta Borthitztasuna (Materre, 18)

SAGARAMENDUAC.

Eliçaco Sagaramendu sainduac dira çazpi.

1. Bathayoa.
2. Confirmacinoa.
3. Gorputz saindua.
4. Penitencia.
5. Oliadura, edo Anuncioa.
6. Ordena.
7. Ezcontça (Materre, 17).

Espiritu sainduaren çazpi dohaiñac.

1. Cuhurcia,
2. Adimendua
3. Conseillua,
4. Bortiztasuna,
5. Iaquintasuna,
6. Pietatea,
7. Iaincoaren beldurtasuna (Haranburu, 25).

Çazpi bakhatu mortal buruçaguiac.

Bekatu mortal buruçaguiac dira çazpi.

1. Vrgultutasuna,
2. Auaricia,
3. emacoitasuna,
4. Imbidia,
5. Gormandiça,
6. colera,
7. naguitasuna» (Haranburu, 26).

*ESPIRITU SAINDU*Aren dohaiñac.

Espiritu sainduaren dohaiñac dira çazpi.

1. çuhurçia.
2. Adimendua.
3. Conseillua.
4. Borthitztasuna.
5. Iaquintasuna.
6. Pietatea.
7. Iaincoaren Beldurtasuna (Materre, 23-24).

BEKATU MORTAL buruçaguiac.

Bekatu mortal buruçaguiac dira çazpi.

1. Vrguillutasuna.
2. Auaricia.
3. Haraguizco bekatua, edo emakhoitasuna.
4. Imbidia.
5. Gula, edo sabeldarrayotasuna.
6. Hasserretassuna.
7. Naguitasuna (Materre, 26-27)

OHARRA Materren *BEKATU MORTAL buruçaguiac* [...] *Çazpi bekatu mortalen erremedioac* delakoaz (27-28 or.):

Nabarmena bezain ezaguna da 1623ko edizio honetako akatsa. Ez editorea ez zuzentzaileak ez bide ziren ohartu 28. orrialdean, lerro pare bat edo ezabatutik uztean, «naguitasunaren» bekatu buruzagiari zegokion erremedioa ematen zitziola «hasserretassunaren»-ari eta, azken batean, oker hartaz gainera, erremedio eta bekatu mortal baten faltan geratu zela atal garrantzitsu hura. Parentesi barnean jarritakoa falta zaio Materrenari: «6. Hasserretassunaren contra, [*Paciencia*. 7. *Naguitasunaren contra*] Diligencia, erne eta iratçarri içaitea».

Hauquen contraco çazpi verthuteac.

1. Humiltasuna,
2. liberaltasuna,
3. castitea,
4. onheriztea,
5. sobretasuna,
6. paciencia,
7. deliencia espirituala edo debocinoa (Haranburu, 26-27).

Gorputceco çazpi obra misericoriazcoac.

1. Gosse dena bazcatcea,
2. egarri denari edatera emaita,
3. erromerian dabilçanac eta berce beharrac ostatatcea,
4. billuçak beztitcea,
5. eriac, Carcelecoac eta berce beharrac hautemanic consolatcea,
6. Gathibuac atheratcea,
7. hilac ehortztea (Haranburu, 28).

BEKATU MORTAL *buruçaguiac.*

- [...] *Çazpi bekatu mortalen erremedioac.*
 Çazpi bekatu hauquen contra badira çazpi erremedio.
 1. [...] humiltasuna.
 2. [...] liberaltasuna.
 3. [...] castitatea, emaztataric apart egoitea.
 4. [...] soberania.
 5. [...] Abstinencia, neurritz iattea eta edatea.
 6. [...] Diligencia, erne eta iratçarri içaita (Materre, 27-28) (ikus amaierako oharra).

OBRA MISERICORDIAZCOAC

- [...] *Gorputçecoac dira hauc.*
 1. Gosse denari iattera emaita.
 2. Egarri denari edatera eskentcea.
 3. Erromerian dailçanen, eta bertce beharren osatatcea.
 4. Bilucien bestitcea.
 5. Erien eta garcelan daudenen visitatcea, hautemaita, eta consolatçea.
 6. Gathibuen libratcea eta atheratcea.
 7. Hilan ehortztea (Materre, 20-22)

Arimaren gazpi obra misericordiazcoac.

1. Eztaquienari irakhastea,
2. huxeguleac corregitcea,
3. beharrei conseillu ona emaita,
4. Tristeac consolatcea,
5. Bidegabeac pacienqui pairatcea,
6. offensac barkhatcea,
7. Viciac gatic hilac gatic eta gaizqui eguiten deraucutenac gatic othoitz eguitea (Haranburu, 29)

OBRA MISERICORDIAZCOAC.

[...] Arimaco gazpiac dira hauc.

1. Eztaquienari eracustea.
2. Bekatorearen corregitcea eta cençatcea.
3. Beharrea dagoenari conseillu onaren emaita.
4. Tristen consolatçea.
5. Bide-gabeen pacientqui pairatcea.
6. Gaizqui egulei barkatcea.
7. Bicien gatic, hilen gatic, eta gaizqui eguiten deracutenac gatic othoitz eguitea (Materre, 20-21)

Corci dohaxutasunac

1. Dohaxu dira gogoz eta Borondatez pobre direnac: ecen hequençat da ceruetaco erresuma.
2. Dohaxu dira emeac eta mansoac: ecen lurra beretuco dute.
3. Dohaxu dira nigarrez daudenac: ecen consolatuac içanen dira.
4. Dohaxu dira gosse eta egarri direnac: ecen assesiatuac içanen dira.
5. Dohaxu dira misericordiazcoac: ecen ardiexico dute misericordia.
6. Dohaxu dira bihotz garbiac dituztenac: ecen icusico dute Iaincoa.
7. Dohaxu dira baquezcoac: ecen Iaincoaren Vme deituco dira.
8. Dohaxu dira ungui eguitea gatic nequeac daramatcitenac: ecen hequençat da ceruetaco erresuma (Haranburu, 29-31)

ÇORTCI DOHAT*sutassunac.*

Cortci presuna suerte dohatsu direla erraiten du gure Salbatçailleac bere Euangelioan, eta baitira hauc.

1. Gogoz eta borondatez probe direnac
2. Presuna emeac eta mansoac.
3. Nigar eguiten dutenac.
4. Iusticia gosse eta egarri direnac.
5. Misericordia eguiten dutenac.
6. Bihotcez jahu direnac.
7. Presuna baquezcoac.
8. Iusticia gatic persecucioneac eta trabaiuac pairatcen dituztenac (Materre, 24-25)

*Espiritu sainduaren contraco sei
bekhatuac.*

1. Obra onic eguin gabe salbatuco dela ustatcea, edo penitenciaric eguin gabe barkhamendu içaitera presumitcea.
2. Iaincoaren misericordiaz exitcea eta desesperatcea.
3. Hobequi bekhatu eguitea gatic eguia eçagutuaren contra ioaitea.
4. Berceren ontasun espiritualaz damu harcea.
5. Bekhatutan ixutucuric eta gogorturic egoitea.
6. Bere bekhatuan eta penitencia gabe hilcea
(Haranburu, 31-32)

O Maria Virgina loriaz bethea, aitaren alaba, semearen ama, espiritu sainduaren esposa, Trinitate sainduaren egoitça sacratua [...] (Haranburu, 69-70)

Cofessa aicineco othoitça (Haranburu, 186)
[...] çure maiestatea gana [...] (Haranburu, 186)
[...] ni ardi errebelatua [...] (Haranburu, 187)
Biz hala (Haranburu, 198)

*ESPIRITU SAINDUAREN contraco
bekatuac.*

[...] dira sey.

1. Iaincoaren misericordiaz etsitcea eta desesperatcea.
2. Obra onic gabe salbatuco dela vste içaitea eta presumitcea.
3. Eguia iaquinaren eta ezagutuaren contra ioaitea.
4. Bertceren ontassun espiritualaz damu hartcea.
5. Bekatutan itsuturic eta gogorturic egoitea.
6. Azquen finean penitenciaric eguin gabe bekatu mortaletan hiltcea
(Materre, 28-29)

Cu çara Aita cerucoaren alaba, haren semearen ama Espiritu Sainduaren esposa, Iaincoaren etchea [...] (Materre, 287).

Cofessatu baiño lehen erraiteco Othoitça (Materre, 223)
[...] çure maiestatearen aicinean [...] (Materre, 223)
[...] ardi errebelatua beçala aldaratu naiz [...] (Materre, 225)
Biz hala (Materre, 237)

<p><i>Cofessa ondoco othoitça</i> (Haranburu, 195) [...] esquerrac eta laudorioac derauzquitçut [sic] [...] (Haranburu, 196) Biz hala (Haranburu, 198)</p> <p><i>Errecibi aiticineco Othoitça</i> (Haranburu, 198, 206) Biz hala (Haranburu, 200)</p> <p><i>Errecibi ondoco othoitça</i> (Haranburu, 213, 216, 219, 222, 224, 227) Esquerrac eta laudoriac [sic] derauzquitçut [sic], ô Iaun pietate-duna [...] (Haranburu, 219) Biz hala (Haranburu, 216, 219, 221, 224, 227, 231)</p> <p><i>Parabisuco saindu guciei othoitça</i> (Haranburu, 260) [...] çuec Iaincoaren laudori eternaletan añhitz loria, bozcario eta axeguin seculacotz seguratuqui dastatcen duçue Aisia handian: Oraino gu bekhatore pobreoc desterruan vici gara [...] (Haranburu, 261)</p>	<p><i>Cofessatu ondoan eguiteco Othoitça</i> (Materre, 238) Esquerrac eta laudorioac emaiten derauzquitçut [...] (Materre, 238) Biz hala (Materre, 246)</p> <p>Gorputz Saindua errecibitu baiño lehen eguiteco <i>Othoitça</i> (Materre, 246) Biz hala (Materre, 257)</p> <p>Gorputz Saindua errecibitu ondoan eguin behar den <i>Othoitça</i> (Materre, 258) Esquerrac eta laudorioac emaiten derauzquitçut, neure Iangoicoa [...] (Materre, 258) Esquerrac eta laudoriac [sic] errendatçen derauzquitçut [...] (Materre, 196) Biz hala (Materre, 268)</p> <p>Parabisuco Saindu guztiei eguiteco <i>Othoitça</i> (Materre, 299) Cuec seguratu duçue çuen salbamendua, baiña gu ikaraz gabilça, ici eta beldur gara [...] (Materre, 300)</p>
--	---

Eliçan sarcean.

O Iauna, ô verthuten Iaincoa! [...] ni ere heldu naiz etche saindu hunetara çu laudatceco eta neure bihotz guciaz çu adoretceco borondate deliberatu batequin. Biz hala (Haranburu, 277-278)

Ur benedicatua harcean.

Garbi naçaçu, o Iauna, ceure garaciaren ihinçaz, eta elhurra baino churiago içanen naiz. Biz hala (Haranburu, 278)

Sacramenduaren aiticinean.

Adoratcen çaitut ahalic humilquiena Iesu Christo ene Iaunaren gorputz preciatua [...] sacramendu saindu hunetan estalia [...] çuc munduaren salbamendutan eguin duçun balentia handi hura gatic (Haranburu, 278-279)

Eliçan sartcen çarenean erraçu hunela.

Etche saindu hunutan sartcen naiz, Iainco handia, çure Maiestate saindua adoratu eta laudatu nahiz (Materre, 192)

Guero har eçaçu ur benedicatua, erraiten duçula.

Garbi naçaçu Iauna ceure garaciaren uraz, eta eguinen da ene arima elhurra beçain juri (Materre, 191-192)

[...] Guero ceiñaturik har eçaçu ur benedicatua (ohearen aldean behar baita eduqui) erraiten duçula. Garbi naçaçu Iauna ceure garaciaren uraz, eta eguinen da ene arima elhurra beçain juri (Materre, 181-182)

Guero belhaurico iarriric saluta eçaçu

Sagaramendu saindua erraiten duçula:

Adoratcen çaitut humilqui, Iesu-Christo ene Iaunaren gorputz preciatua, Sagaramendu horretan estaliric çaudena, ceren salbatu baituçu mundua ceure Passione sainduaz (Materre, 193)

Adoratcen çaitut humilqui [...] (Materre, 183)

[...] emaiten deratçut milla laudorio eta milla esquer [...] (Haranburu, 279) Esquerrac eta laudorioac derazquitçut [...]» (14 aldiz: Haranburu, 281-288)

Esquerrac eta laudorioac emaiten derauzquitçut [...] (Materre, 183, 238).
«Esquerrac eta laudorioac errenda derauzquitçut [...] (Materre, 196, 198, 200, 202, 203, 205).

Meça hastean.
Iaincoaren Amorioa nola baita neurriric gabea [...] bere Passione sainduaren orhoitçapen digne hunetan [...] gure gatic ordenaturic. [...] sacrificio haren merecimenduac ene gogora bitça meça saindu hunetan orduco verthutez ni behar beçala baliatzea gatic. Biz hala (Haranburu, 289)

Meça saindua nola baita sacrificioa gure Salbatçailleac berac bere heriotçe eta Passione Sainduaren orhoitçapenatan ordenatua [...] (Materre, 188)
[...] ceure Passione sainduaren orhoitçapenatan [...] ordenatu cenduena. [...] non Passione saindu haren fruituac eta merecimenduac ene arimaren gaiñean errecibi ditçadan Sacrificio hunen verthutez. Biz hala (Materre, 194-195)

Meça erraitean eta noiz nahi erraiteco mysterioac.
Iesu Christo ene salbatçaillea, esquerrac eta laudorioac errendatcen derazquitçut [...] issuri cenduen ceure odol preciatua gatic, eta othoitcez nagotçu [...] (Haranburu, 290-291)

Bigarren mysterioa.

Iesu Christo ene salbatçaillea,
 esquerrac eta laudorioac errendatcen
 derazquitçut, Getsemanico baratcean
 tristea odol icerditan ceneundela
 ceure gorputcetic issuri cenduen odol
 preciatua gatic; eta othoitcez nagotçu
 orduan sentitu cenduen tristecia
 handi hura gatic eta odol issurce
 haren balioa gatic othoi eman
 diaçadaçun neure bekhatuez halaco
 Vrriquimenduaren içaiteco garacia,
 non çure odolezco icerdi haren ordain
 nic ere dolore huxez issur deçadan
 neure beguietariç Vr eta nigar halaber,
 o Iauna, lehen beçala (Haranburu,
 292-293)

Laurgarren mysterioa.

Iesu Christo ene salbatçaillea,
 esquerrac eta laudorioac errendatçen
 derazquitçut, Pilatusen manuz harroin
 batequin lothuric açote colpez ceure
 gorputz sacratua soldaduec deseguin
 ceratçutenean issuri cenduen odol
 preciatua gatic. Othoitcez nagotçu
 orduco dolore handi hura gatic eta
 bilhatatce haren balioa gatic nahi
 duçun ene arima infernutic beguiratu
 (Haranburu, 294-295)

Lehen misterioa.

Iesu-Christo ene Salbatçaillea,
 esquerrac eta laudorioac errendatçen
 derazquitçut ceren Getsemanico
 baratcean gure gatic hain tristatu
 baitcinen, non othoitçez ceneundela
 odolezco icerdia çure gorputcetic
 ilquiric lurreraifño issuri baitcen.
 Othoitçez nagotçu odol preciatu
 haren baliotasuna gatic, eta çuc
 orduan sentitu cenduen tristecia handi
 hura gatic, eman nahi derautaçun
 halaco vrriquimenduaren neure
 bekatuez içaiteco garacia, non çure
 odolezco icerdi haren ordain issur
 deçadan nic ere dolore hutsez neure
 beguietariç vr eta nigar [...] (Materre,
 196-198).

Bigarren misterioa.

Iesu-Christo ene Salbatçaillea,
 esquerrac eta laudorioac errendatcen
 derazquitçut ceren ceure odol
 preciatua issuri baitcenduen noiz ere
 Pilatusen manuz harroin batequin
 lothuric, soldaduec çure gorputz
 sacratua açote colpez deseguin eta
 larrutu bait çuten. Othoitcez nagotçu
 odol preciatu haren balioagatic, eta
 çuc ordu hartan sentitu cenduen
 dolore handi hura gatic, nahi
 derauquidatçun neure bekatu guztiac
 barkatu eta hequen gatic merci
 ditudan gaztiguetaric ere nahi nauçun
 halaber libratu (Materre, 198-199)

Seigarren mysterioa

Iesu Christo ene salbatçaillea,
 esquerrac eta laudorioac errendatcen
 derazquitçut, soldaduec makhila
 colpez arance puntac heçurrean
 barrena sarthuric, eta arancezco
 Khoroz ceure buru benedicatua
 çaurthuric issuri ceitçun odol
 preciatua gatic. othoitcez nagotçu
 odol saindu haren causaz eta ordu
 hartan iragan cenduen dolore handi
 hura gatic nahi derataçun eman
 bihotcezo vrriquimendu bat eta
 vrriquimendu haren puntaz neure
 arima hain bortitzqui çaurthu, non
 eguiazco penitencia eguiten dudala
 loriazco Khoroa ardiex deçadan
 ceruco erresuman. Halaber
 (Haranburu, 297-298)

Bederatçigarren mysterioa.

Iesu Christo ene salbatçaillea,
 esquerrac eta laudorioac errendatcen
 derazquitçut, çuc Calvariaco mendian
 burdinazco ice handi batez ceure escu
 ezquerra gurutcearequin soldaduec
 itçatu ceratçutenean issuri cenduen
 odol preciatua gatic. Orhoitez
 nagotçu orduco martilu colpec eguin
 ceratçuten dolorea contutan [...] (Haranburu, 301)

Hirugarren misterioa.

Iesu-Christo ene Salbatçaillea,
 esquerrac eta laudorioac errendatcen
 derauzquitçut ceren ceure odol
 preciatua issuri baitcenduen noiz ere
 soldaduec arancezco khoroa çure
 buruaren gaiñean eçarriric, eta
 maquila colpez arance puntac
 heçurrean barrena sarthuric, çure buru
 benedicatua cilhatu eta çaurthu
 baitçuten inguru guztietan. Othoitcez
 nagotçu odol preciatu haren amore
 gatic, eta ordu hartan iragan cenduen
 dolore handi hura gatic, nahi
 derautaçun eman bihotcezo
 vrriquimendu bat, eta vrriquimendu
 haren puntaz neure arima hain
 borthizqui çaurthu eta cilhatu, non
 eguiazco penitencia eguiten daudala
 loriazco koroa ardiets deçadan ceruco
 erresuman (Materre, 200-201)

Bortzgarren misterioa.

Iesu-Christo ene Salbatçaillea,
 esquerrac eta laudorioac errendatcen
 derauzquitçut, ceren ceure odol
 preciatua issuri baitcenduen noiz-eta
 Calvariaco mendian soldaduec ceure
 escuac eta oiñ sacratuac itce lodiz eta
 borthitez gurutcean itçatu
 baitcerauzquitçuten. Odol preciatu
 haren baliotasuna gatic, eta orduan
 sentitu cenduen dolore handi hura
 gatic [...] (Materre, 203-204).

Hamargarren misterioa.

[...] Othoitzez nagotçu odol issuri haren balioa gatic eman diaçadaçcun halaco garacia [...]; hunetaracotz othoi ceure berdurtasunaren itceaz gorputçça eta espiritua itça diatçadatçu; eta halaco moldez lot eta ios naçaçu gurutcean, non ene desirapenen oiñac eztaitean behaztopa, aiticic çure borondatearen arauera bethi vici nadin. Halaber (Haranburu, 302-303)

Hamairurgarrena misterioa.

Iesu Christo ene salbatçaillea, esquerrac eta laudorioac errendatcen derazquitçut, çuc ceure gorputz sacratua soldaduec gurutcearequin batean alchatu ceratçutenean, escuetaco eta oiñetaco çauriac gorputçaren balençaz gaizcoaturic eta handituric issuri cenduen odol preciatua gatic. Odol preciatu haren merecimendua gatic eta çuc orduan pairatu cenduen dolore handi hura gatic, othoi eman diaçadaçu lureco gaucetaric halaco moldez apartatceco garacia, non cerucoëtara bethi espiritua alchatcen dudala, hetan eçar deçadan neure bihotça eta neure contentamendu gucia. Halaber (Haranburu, 305-306)

Bortzgarren misterioa.

[...] ceure odol preciatua issuri baitcenduen [...]. Odol preciatu haren baliotasuna gatic [...] itça diaçadaçu, othoi, neure gorputça eta espiritua ceure beldurtassunaren itceaz. Eta halaco moldez çurequin lot eta ios naçaçu gurutcean, non ene guthicia gaixtoen arauaz ez nadin guehiago bici, çure borondatearen baiçen (Materre, 203-205)

Seigarren misterioa.

Iesu-Christo ene Salbatçaillea, esquerrac eta laudorioac errendatcen derazquitçut ceren ceure odol preciatua issuri baitcenduen noiz-eta soldaduec çure gorputz sacratua gurutcean itçaturic ailtchatu baitçuten airean gora, eta haren pisutasunaz handitu eta gaizcoatu baitciren çure escuetaco, eta oiñetaco çauriac- Othoitzez nagotçu odol preciatu haren merecimendua gatic, eta orduan pairatu cenduen dolore handi hura gatic, nahi derautaçun eman lureco gaucetaric halaco moldez apartatceco garacia, non cerucoetara espiritua ailtchatcen dudala, hetan eçar deçadan neure bihotça eta contentamendu guztia (Materre, 205-207)

Habamorzarren mysterioa

Iesu Christo ene salbatçaillea,
esquerrac eta laudorioac errendatcen
derazaitçut, Cuc ceure saihexetic
Longis soldaduac bere dardoaren
puntaz çu gurutcean hilez gueroz
cilhatu cinituenean issuri cenduen
odol preciatua gatic. Orduco odol
issurce balioso hura gatic çaurt
diaçadaçu othoi neure arima ceure
amorioaren dardoaz eta sar naçaçu
parabisuco lorian, ceinen athea idequi
baitcenduen ceure saihexetic ceure
odol preciatua issurtean. Halaber..
Pater, Ave, Credo, Gloria Patri,
Requiem (Haranburu, 308-309)

Çazpigarren misterioa.

Iesu-Christo ene Salbatçaillea, esquer
eta laudorio derautçut ceren ceure
odol preciatua issuri baitcenduen noiz-
eta gurutcean hilez gueroz çure
saihetsa soldadu batec dardo puntaz
idequiric odola vrarequin athera
baitcerautçun. Odol preciatu hura
gatic çaurt diaçadaçu, othoi, neure
arima ceure amorioaren dardoaz eta
sar naçaçu Parabisuco lorian, ceñen
athea idequi bait cenduen ceure odol
preciatuaren saihetsetic issurteaz.
Pater noster: Ave Maria (Materre, 207-
208)

Aita Iaincoari othoitça, meça erraitean.
 Aita eternala! çure seme bacoitçaren
 passionea declaratcen da meçaco
 sacrificio hunetan, noiz-eta eliça
 sainduaren intencionearequin batean
 sacrificio benedicatu hunetan
 sacrificatçaille apez hunec gure
 bekhatuen satisfacinotan offrendatcen
 baiteratçu ceure seme Iauna
 gurutcean hoben gabe gure bekhatuac
 gatic itçatu çutena. Aita handia, hau
 da Bildox eme hura! Hau da çure eta
 gure artean baquea eçarri çuen
 Guiçona! Hau da hobenic gabe
 pairatu duen Iauna! Hau içan cen
 escuetan eta oinetan itçatua;
 arancezco Khoroaz buruan cilhatua;
 açote colpez larruturic çathicatu;
 burutic oinetaraino odolztatua; alde
 gucietaric penaz eta doloz inguratua;
 guztiz deseguina eta guiçonaren
 figuraric ezpa iduriric etçuena
 beçalacatu. Hau cegoen gurutcean
 burua beheitituric; beguiac cerraturic;
 beguitarte horituric; saihexa
 idequiric, bessoac çabalduric; çangoac
 hedaturic; çauriz betheric; [...] eta
 miembro guztietan terriblequi
 deseguinic. A! Caritate handia!
 Ontasun paregabea! Amorio
 miraculluzcoa! Hux eguiten du
 cerbitçariac eta haren partez pagatcen
 du Nabusiac. Guiçona
 gathibutasunetic libratcea gatic bere
 vicia emaiten du Iaincoaren semeac:
 hobenduriac mereci dituen gatziguac
 pairatcen ditu hoben gabeac.

Otoitça.
 Aita eternala cerüaren eta lurraren
 eguilea, offerendatcen derautçut Eliça
 sainduaren intencionarequin batean,
 ceure seme bacoitçaren Passionea,
 Sacrificio hunetan representatcen
 dena, gure becatu guztien
 satisfacinoetan. Beha eçaçu ceure
 Maiestatearen tronutic nor den nic
 presentatcen derautçudan haur, cer
 pairatu duen, eta noren gatic: Haur da
 çure seme hoben-gabe Gurutcean
 itçatu çutena. Haur da Sacrificatçaille
 eternala, baquezco sacrificioa
 Calvarioco mendian offerendatu
 derautçuna. Haur da Bildots notha-
 gabea, deusetan hutsic eguin gabe bere
 bicia galdu duena. Orhoit çaita nola
 içan cen escuetan eta oiñetan itçatua,
 arancezco coroaz burüan cilhatua,
 açote colpe hutsez larruturic çathitua,
 burutic oiñetaraino odolstatua, alde
 guztietaric penaz eta doloz
 inguratua, guztiz deseguina, eta
 guiçonaren figuraric edo iduriric ez-
 tuena beçala bilhacatu: Gurutcean
 nola cegoen burüa beheitituric,
 beguiac cerraturic, beguitarte
 horituric, saihetsa idequiric, bessoac
 çavalduric, çangoac hedaturic, çauriz
 betheric, eta bere miembro guztietan
 deseguinic [...] A Caritate handia!
 Ontasun paregabea! Amorio
 miracuilluzcoa! Huts eguiten du
 cerbitçariac, eta haren partez pagatcen
 du Iaunac: Gathibutasunetic
 guiçonaren libratcea gatic emaiten

Bekhaturic eguin eztuenac eta ecin eguin ere deçaqueienac hartu ditu bere gainera munduco bekhatu guztiac. Aita Iustua eta Aita pietatezcoa! Beha diaçoçu pietatezco obra handi huni: beha diaçoçu hunen baliotasunari: beha eçaçu cer eta cembat mereci duen çure aiticinean dolorezco heriotce harc. Hau da ahal datequeien offerendaric baliosena eta bai çure gogaracoena ere. Hau da çorraren pagamendua baino guehiago millatan pairatu duena. Ea beraz aita cerucoa, errecibi eçaçu sacrificio hau beguitarte onez, eta gueure indignetasuna gatic eztiagaçuula haren fruitua errefusa, aiticitic duçun othoi gure bekhatuen gainean misericordia eta pietate. Barkha diatçagutçu guc eguin ditugun huxac eta Khen diatçagutçu mereci ditugun gaztiguac.

O Aita eternala! Gomendatcen derazquitçut munduco estatuac eta necessitateac hala espiritalac nola temporalac. Gomendatcen deratçut Eliça Catolica ceure Esposa. Gomendatcen deratçut Aita saindua ceure Bicariora, Eliçaco berce Superioac eta Gobernariac. Gomendatcen deratçut gure erregue Iauna, Prince guiristinoac, herrietan cargu dutenac, gure haurrideac, ahaideac, adisquideac eta vngui-guile guztiac. Guehiago, ô Iauna, converti itçatçu bekhatoreac, consola itçatçu tristeac, senda itçatçu eriac,

du bere bicia Iaincoaren semeac: Hobenduriac mereci dituen gaztiguac pairatcen ditu hoben-gabeac: Eta becaturic eguin ez-tuenac hartu ditu bere gaiñera munduco becatu guztiac. Beha diaçoçu, Aita cerucoa, pietatezco obra handi huni, beha diaçoçu hunen baliotasunari: beha eçaçu cer eta cembat çure aiticinean mereci duten hain pena eta dolore handiec, cer mereci duen heriotce dolorezco harc, eta hequen verthutez barca diatçaçu gure becatuac, eta khen mereci ditugun gaztiguac. Haur da ahal datequeyen offerendaric baliosena, eta bai çure gogaracoena ere: Eta handic daducagu ecen gure çorraren pagatceco asco, eta are millatan guehiago ere ba-dela [...] Errecibi eçaçu bada, Aita cerucoa, offerenda haur beguitarte onez, eta duçun duçun othoi gure becatuen gaiñean misericordia eta pietate. Ez-tiaçaçuula Sacrificio hunen fruitua errefusa gure indignetasuna gatic [...] Hunequin batean gomendatcen derauzquitçut munduco estatu guztiac, eta necessitateac hala espiritalac nola temporalac. Eliça Catholica çure Esposa, Aita saindua çure Bicariora, Eliçaco bertce Superiorac eta Gobernariac, Gure Erregue Iauna, Prince Guiristinoac, herrietan cargu dutenac, gure haurrideac, ahaideac, adisquideac, eta ongui-eguale guztiac. Converti itçatçu becatoreac, consola itçatçu tristeac, senda itçatçu eriac,

fabora itçatçu beharrac, eta salbamenduco portura hel itçatçu ixasoan dabilçanac. Fede saindura ekhar itçatçu paganoac, bidera itçatçu errebelatuac, beguira gaitçatçu gaitcetaric: eman diaçaguçu gueure denboran baquea; eta guiristino fidelen arimac Purgatorioco penetaric athera itçatçu; finean eman diaçadaçu çure cerbitçu sainduan bethi empletatceco garacia, bicitce hunen ondoan parabisuco loria ardiestea gatic. Biz hala (Haranburu, 310- 316)

Marinelen debocinoa, eta lehenic goiceco gomendioa (Haranburu, 383)

Ichilic erraiten dira, baina laur hautçaz berceac ihardexica, eta bati bercec elkhar adi deçaqueten beçain gora ihardesten deraucatela (Haranburu, 388)

Bercetan non nahi beçambat ixasoan escu duzu Iainco guciz botherexua! Laudatcen eta ahal beçambat adoratcen dugu çure Maiestate saindua, esquerrac eta laudorioac emaiten derazquitçugula orai artean errecibitu ditugun ontasun guztiaç gatic eta beregainqui iragan gauëan peril gucietatic beguiraturic egun honen ikhusteco eman deracuçon garacia gatic [...] (Haranburu, 390-391)

fabora itçaçu beharrac, eta salbamenduco portura hel itçaçu itsasoan dabilçanac. Fede saindura ekar itçaçu Paganoac, jujen itçaçu errebelatuac, beguira gaitçaçu gaitcetaric, eman diaçaguçu baquea gueure demboran, eta Guiristino fidelen airmac athera itçaçu Purgatorioco penetaric. Eta finean eman diaçaguçu çure [...] çure cerbitçuuan empletatceco, non bicitce hunen ondoan ardiets deçadan Parabisuco loria. Biz hala (Materre, 212-222)

Marinelec nola eguin behar dituzten bere othoitçac itsasoan dabilçan demboran (Materre, 325)

Eta hauquen ondoan erran beça çuetaric batec appur bat gora eta haguiz orai hemen ibenico dudan othoitza (Materre, 327-328)

Iainco Iauna guciz botheretsua, huna [...] çure Maiestate sainduaren aiticinera, çor derautçugun ohorearen eta laudorioaren ahal beçanbat errendatcera. Adoratçen çaitugu humilqui gueure indar guztiaz [...] Esquerrac emaiten derauzquitçugu çure ganic orai artean errecibitu ditugun ontasun guztiez, eta beregainqui ceren ioan den gauëan peril guztietaric beguiratu baicaitutçu (Materre 328-329)

Bercetan non nahi beçambat ixasoan
 escu duzu Iainco guciz
 botherexua! (Haranburu, 390)
 [...] othoizten çaitugu, arren ceure
 itçalaren azpian faboratuac eduqui
 gaitçatçun (Haranburu, 391)

[...] eta eman diaçagaçu egungo
 egunean bekhatuic ez eguitedo
 dohaina guc eguinen, erranen eta
 pensatuco dugun gucia çure ohoretan
 eta laudoriotan guerthatcea gatic.
 Halaber gure ganic aldara itçatçu
 incuntru gaitz guciac [...] Benedica
 eçaçu gure lana [...] Iguçu çure
 amorioan eta çure berdurtasunean
 egun hunen iragaiteco garacia
 (Haranburu, 391-392)

Aingueru saindua Iaincoaren pietatez
 ene beguiratceco cargua hartu
 duçuna, argui diaçadaçu othoi egun
 hunetan, goberna naçaçu eta beguira
 gaitcetatic. Biz hala (Haranburu 393-
 394)

Aingueru saindua, Iaincoaren pietatez
 ene beguiratceco cargua hartu
 duçuna! gau hunetan otho[i] argui
 diaçadaçu, goberna naçaçu eta
 gaitcetic beguira. Biz hala (Haranburu
 398-399)

Iainco Iauna guztiz botheretsua,
 lurrean beçala itsasoan ere escu
 duçuna (Materre, 332-333)
 Fabora gaitçaçu bada ceure itçalaren
 azpian eçar gaitçaçu (Materre, 335-
 336)

[...] eguinen, erranen, eta pensatuco
 dugun guztia çure ohoretan eta
 laudoriotan guertha ditequeyen
 beçala. Ceure ontassuna gatic beguira
 gaitçaçu egungo egunean bekatu
 eguitetic: benedica eçaçu gure
 travaillua, eta iguçu çure
 beldurtasunean eta amorioan egun
 hunen iragaiteco garacia (Materre,
 330-331)

[...] beguira gaitçaçue incontru
 gaixtoetatic (Materre, 332)

Aingueru saindua, ene presunaren
 beguiratceco cargüa Iaincoaren
 pietatez hartu duçuna, argui
 diaçadaçu, othoy, gau hunetan;
 goberna naçaçu, eta beguira
 gaitcetatic. Biz hala (Materre 322)
 Eta çuec, o Aingueru sainduco gure
 beguiratceco eta gobernatceco [...]
 beguira gaitçaçue incontru
 gaixtoetatic. Biz hala (Materre, 331-
 332)

Iauna, çure escuetan gomendatcen dut neure arima: Iainco eguiatia rereditu nauçun beçala nitçaz contu eduqui eçaçu. Biz hala (Haranburu 394)

[...] othoitcez gagozquitçu [...] gau hunetan gomendiotan har gaitçatçun ceure hegaleen itçalaren azpian (Haranburu, 396)

Tormenta alchatcean othoiça
(Haranburu, 403)

O harmaden Iainco miragarria! Ençun gaitçatçu eta gueldi itçatçu haiceac, sossega uhinac, argui hodoiac, eder dembora, calma ixasoa, desequin Espiritu gaixtoaren indarra. Erakhux diaçaguçu ceruco arguia, Khen bihotceco tristura, eta ceure ance botheresuaz curaia diaçaguçu gueure espiritua; guc ere guere aldetic eztugu ahancico fabore hunen orhoitçapena; aiticic emendatcen garela çu laudatcea gatic eta lorificatcea gatic esquerrac emanen derauzquitçugu (Haranburu, 406-407)

Othoitz hunen aiticinean eta ondoan batçuec erran bitçate debotqui Virginaren Letharinac [...] (Haranburu, 407)

Cure escuetan eçarten eta gomendatcen dut, Iauna, neure arima: educaçu nitçaz contu, hala nola redemitu bainauçu, Iainco eguiati çarena. Biz hala (Materre 322-323)

[...] othoitcez gagozquitçu har gaitçatçun egun çure faborearen azpian (Materre, 331)

[...] eçar diatçaguçu othoi gueure arimac eta gorputçac ceure hegaleen itçalaren azpian, eta beguira gaitçaguçu gaurco periletaric (Materre, 342-343)

Itsasoan tormenta ailtchatcen denean erren behar diren Oracinoac (Materre, 354)

Salba gaitçaguçu, Iauna [...] Gueldi itaçu haiceac, sossega itçaçu uhinac, argui itçaçu hedoyac, clara eçaçu dembora, eder eçaçu itsasoa, desequin eçaçu espiritu gaixtoaren indarra, erauts diaçaguçu ceruco arguia, khien diaçaguçu bihotceco tristura, eta aleguera gaitçaguçu ceure consolamenduz. Orhoituco gara fabore hunetçaz bici garen egunetan, eta esquerrac emanen derauzquitçugu gueure ahal guztiaz» (Materre, 360-362)

«Ikus ba-deçaçue tormenta ailtchatcen dela itsasoan, iar çaitetzte belhaurico eta erran itçaçue Andre dana Mariaren Letharinac [...]» (Materre, 354)

Literatura Unibertsala bildumako hitzaurreen azterketa¹

Estudio de los prólogos de la colección *Literatura Unibertsala*

Etude de préfaces de la collection *Literatura Unibertsala*

An examination of the prologues of the *Literatura Unibertsala* collection

IBARLUZEA, Miren

Université Sorbonne Nouvelle-Paris 3, Paris – Euskal Herriko Unibertsitatea (EHU/UPV)

Noiz jaso: 2014-03-26

Noiz onartua: 2014-04-28

¹ «Hitzaurrea *Literatura Unibertsala* bildumari» artikulu honen oinarrian dugu 2013ko uztailean Donostian EHUren XXXII. Uda Ikastaroetan egindako «Azkenaldian euskarara itzultitako literatura: bideak, joerak eta esperientziak» ikastaroaren barruan emandako hitzaldia. Orduan esandakoak osatu eta zabaldu dira hemen. Halaber, *Lapurdum* aldizkarian laster argitaratzekoa den «*Literatura Unibertsala* bildumaren bideak» artikuluaren osagarri da. Biak ala biak *Literatura Unibertsala* bildumaren azterketa zabalago baten bi piezatzat har daitezke. Bihoakie nire esker ona Mari Jose Olaziregi irakasleari, emandako aholkuengatik, eta Isabel Etxeberria eta Iñigo Roque adiskideei, orrazketa-lanengatik (testuan egon daitezkeen akats guztiak egilearenak dira, noski).

Literatura Unibertsala itzulpen-bildumaren paratestuen azterketan, nabarmentzekoa da liburuek itzultzaileak idatzitako hitzaurrea dakartela. Lan honetan bildumaren lehen bi aroetako 152 hitzaurreak aztertu ditugu, Genetteren (1987) eta Risterucci-Roudnickiren (2008) sailkapenei jarraikiz: hitzaurreon zenbait nolakotasun agerian jarri ditugu, bai eta itzultzaileen diskurtsoa aztertu ere, bildumaren azterketarako eta aurrerantzeko literatur itzulpen-lanen balizko hitzaurregileen bidelagun.

Hitz-gakoak: Itzulpen-ikasketak, Paratestuaren azterketa, Itzulpenen hitzaurreak, *Literatura Unibertsala* bilduma

Las traducciones literarias de la colección *Literatura Unibertsala* cuentan entre sus paratextos con un prólogo escrito por el traductor. En el presente artículo se analizan las 152 introducciones de las primeras dos etapas de la colección, en base a las clasificaciones de Genette (1987) y Risterucci-Roudnicki (2008). Se describen algunas de las características de los prólogos así como el discurso de los traductores, con el fin de analizar la colección y servir a futuros prologuistas de traducciones literarias.

Palabras clave: Estudios de traducción, Análisis paratextual, Prólogos de traducciones, Colección *Literatura Unibertsala*

Les traductions littéraires de la collection *Literatura Unibertsala* comportent dans leurs paratextes une préface écrite par le traducteur. Cet article analyse les 152 introductions des deux premières étapes de la collection et sert de base aux classifications de Genette (1987) et de Risterucci-Roudnicki (2008). Il décrit quelques-unes des caractéristiques des préfaces ainsi que le discours des traducteurs, afin d'analyser la collection et de servir à de futurs rédacteurs de préfaces de traductions littéraires.

Mots-clés: Etudes de traduction, Analyse paratextuelle, Préfaces de traductions, Collection *Literatura Unibertsala*

When the paratext of the collection of translations entitled *Literatura Unibertsala* is examined, the fact that the translations include a foreword written by the translator is worthy of note. The 152 introductions corresponding to the first two phases of the collection have been analysed, on the basis of the classifications established by Genette (1987) and Risterucci-Roudnicki (2008). Some of the features of the forewords have been highlighted together with the translators' discourse, with the aim of analysing the collection and of assisting future writers when providing forewords for collections of literary translations.

Keywords: Translation studies, paratextual analysis, translation forewords, *Literatura Unibertsala* collection

Sarrera

Literatur lanetako paratestuen azterketa baliagarri zaigu literatur sistema bera deskribatzeko. Itzulpenen paratestuen azterketan, nabarmentzeko ezaugarria da, hortaz, hitzaurrerik baden edo ez den aztertzea; izan ere, hitzaurreak itzulpen-sistemako arauak deskribatzeko ikergai gisa erabil daitezke Itzulpen Ikasketetan. Bada, *Literatura Unibertsala*² bildumako liburu guztiek hitzaurre bat daukate. Nabarmentzeko ezaugarria da hori, are gehiago hitzaurrea itzultzaileak berak idazten duela jakinda. EIZIE elkarteak Eusko Jaurlearitzaren laguntzarekin sustatutako LU bildumako hitzaurre gehienak itzultzaileak idatzitakoak dira, baina zergatik idazten dute itzultzaileek hitzaurrea? Zer diote itzultzaileek hitzaurreotan? Zer funtzio betetzen ote dute hitzaurreok? Zer ataletan banatzen dira? Nolakoak dira?

Askotarikoak dira bildumako hitzaurreak, eta aniztasun hori aletzen saiatuko gara artikulu honetan. Bildumaren lehen bi aroetako 152 hitzaurreak aztertu ditugu, Genetteren (1987) eta Risterucci-Roudnickiyren (2008) sailkapenei jarraikiz. Lan honen helburua LU bildumako hitzaurrei buruzko zenbait nolakotasun agerian jartzea da, bildumaren azterketarako eta baloraziorako material gisa, bai eta literatur itzulpenen etorkizuneko hitzaurregileen bidelagun zein itsuaurreko gisa ere.

Hitzaurrea paratestu: zer dio teoriak?

Genettek (1987) emandako definizioaren arabera, paratestua literatur testua bera inguratzen duten osagaien multzoa da: peritestua eta epitestua. Peritestua bolumenaren espazio berean ageri da; epitestua, berriz, bolumenetik kanpo (gehienetan euskarri mediatikoak izaten dira, baina pribatuak ere izan daitezke: kritikak, gutunak, publizitate-afixak...). Gurera etorrita, Euskaltzaindiaren *Literatur terminoen hiztegia* lanean honelaxe definitzen da paratestua (Jon Casenavek idatzita):

² Aurrerantzean: LU.

Testua aurkezten, inguratzen, mugatzen, mozten, tartekatzen, gehitzen eta bururatzen duten ezaugarri guztiek paratestua osatzen dute. Liburuaren izenburua, kapitulu eta atal nagusien izenburuak edo ezaugarriak, aurkibidea, estalkian dauden xehetasunak eta laburpenak, eskaintzak, epigrafeak edo agerian ezarriak diren beste hitz lerro motak, aitzinsolasak, eta ondoko solasak, artean emanak diren nota eta ohar multzoak, horiek oro paratestuan sartzen dira.

(2008: 629-630)

Paratestuaren eta, zehatzago esanda, peritestuaren parte da, beraz, hitzaurrea. Hitzaurre esateko darabiltzagu, halaber, *aitzinsolas*, *atariko*, *sarrera*, *sartaurre* zein *sarbide* terminoak. Zuberoako pastoraletan, esaterako, *aitzin pheredikü* darabilte. Gatozen berriz *Literatur terminoen hiztegia* lanera. Hone-laxe azaltzen dira bertan hitzaurrei buruzkoak *Aitzinsolas* sarreran (Patri Urkizuk idatzita):

Oro har, obra baten aurretik doan testua izaten da, egileak berak ala beste norbaitek hura aurkezteko idatzia. Greziar antzertian, koroaren lehen parte hartzearen aurretik egiten zen ekintza zatiari *prologos* deitzen zitzaion. Hitzaldi baten bidez, ekintza ongi ulertzeko garrantzizkoa zen informazioa aurreratzen zen eta, era berean, ikusleen integrazioa lortzeko eta ikuskizunarekiko distantzia gainditzeko beharrezkoa zen testua aurkezten zen. Hortaz, usadioz, aitzinsolasaren funtzioa gaia azaltzea edo kokatzea izaten da gehienguan.

(2008: 23)

Literaturan ikergai izaten dira sarri hitzaurreak, eta, hain zuzen ere, bi sarrerotan azaltzen zaigunez (ikus «paratestu» eta «aitzinsolas» sarrerak aipatu hiztegian), gurean gehien ikertu diren paratestuak izenburuak eta hitzaurreak dira. Zenbatetan ez ote da aipatu, aztertu eta baliatu, esaterako, Axularren *Geroko* «Gomendiozko karta» eta «Irakurtzailleari», edo, itzulpenaren alorrean, Leizarragak bere itzulpenari idatzitako aitzinsolasa. Paratestuei lotutako lanak dira, besteak beste, pare bat aipatzearen, P. Salaberriren *Euskal klasikoen atarian* (2004) liburua (hainbat euskal idazleren hitzaurreak biltzen dira) edo Beñat Oyharçabalek argitaratutako «Les pro-

logues auctoriaux des ouvrages basques des XVIe et XVIIe siècles»³ artikulua. Aiora Jakaren *Itzulpenari buruzko gogoeta eta itzulpen-praktika Joseba Sarrionandiaren lanetan* tesi-ikerketako 2. eta 3. kapituluak ere aipatzekoak dira⁴: 2. kapitulan, Sarrionandia baino lehenagoko euskal itzultzaileen itzulpenari buruzko gogoeta aztertzen da; eta 3. kapitulan, hain zuzen ere «3.1. Itzulpenari buruzko gogoeta Sarrionandiaren lanetan» atalean, ikergai den egilearen hitzaurreak aztertzen dira, itzulpenari buruzko diskurtsoa analizatzeko.

Paratestuak (eta, hortaz, hitzaurreak) definitzen dituzten ezaugarriak dira testuon kokapena, denbora, historia, forma, igoera, hartzailea, funtzioa eta landutako gaiak. Ezaugarri araberak sailkatzen dira hitzaurreak (Genette, 1987).

Aletu ditzagun, bada, Genettek emandako argibideei jarraikiz (lantzean beste aditu batzuek esandakoak gehituta).

Kokapenari dagokionez, hitzaurreak eta hitzatzeak ezberdintzen ditugu (Genette, 1987). Ouvry-Vialen (2004: 17-18) esanetan, hitzaurrearen eta hitzatzearen kasuan posizioak berak garrantzia du, irakurketa-protokolo bat ezartzen baita: hitzaurrearen aldean, hitzatzea apalagoa da, bere egitekoa azalpenezkoa da, justifikaziozkoa. Hitzaurrearen egitekoa, ostera, "hautu anuntziatua" egitea da, testua irakurri aurretik bertatik irakurleari "zirrara eragitea". Hitzatzearen asmoa, ostera, irakurlearen plazer-unea luzatzea da, hasieratik behar ez ziren datuak ematen ditu, testua aberasten dutenak. Hitzatzeak ez du testurako sarbidean parterik hartzen; fitxategi erantsi bat da.

Bestalde, hitzaurrea (eta hitzatzea) artxibo bat ere bada, glosa bat, elkarriketa bat irakurlearekin; hitzaurrea egitea testua sailkatzea da, testuari memoria kritikoa atxikitzea. Hala, testu baten harreraren jarraipena ere egin daiteke bere hitzaurreen eboluzioari begiratuta. Hitzaurre batzuk berargitaratu egiten dira, zuzendu, osatu, itzuli, bildumetan jaso... Beste batzuk, ostera, behin baino ez dira argitaratzen (argitaratu gabeak ere izango

³ *Lapurdum* 4, 1999.

⁴ Euskaltzaindiak eta EHUK argitaratua: IKER 28, 2002.

dira), eta desagertu egiten dira gero. Bere ibilbidea egiten du, beraz, hitzaurreak, lantzean literatur testua bera baino sona handiagoa lortzeraino.

Hitzaurrearen argitalpen-uneari begiratuta, literatur testuaren agerpenaren aurretikoa, aldi berekoa edo ostekoa izan daiteke; formari erreparatuz gero, nabarmentzekoa da oro har prosa ez-lirikoan idazten dela hitzaurrea; hala ere, azken hori ez da baitezpadako ezaugarria (Genette, 1987).

Hitzaurregilearen arabera ere sailka daitezke hitzaurreak: hala, autorialak (sinatutakoak dira, testuaren egilea da hitzaurregilea), aktorialak (akzioaren pertsonaietako bat da hitzaurregilea), alografoak (hirugarren bat da hitzaurregilea) edo apokrifikoak (sinadurarik gabeak, kasu batzuetan anonimoak) izan daitezke. Hitzaurrea izengoitiz sinatuta ere egon daiteke; azken kasu horretan inplizituki autoriala dela esaten da. Hitzaurrea semi-autoriala dela esaten da testuak bi egile dituenean (*idem*).

Hitzaurregilearen sona edo «itzala» garrantzitsua izaten da hitzaurrearen beraren harreran zein literatur testuaren harreran (*ibidem*). Izan ere, hitzaurregilea «irakurle aukeratua» da, «irakurle gaitua» (Ouvry-Vial, 2004: 16).

Hitzaurrearen hartzailea literatur testuaren irakurlea izaten da (kontuan hartu beharrekoa da irakurlea ez dela publikoaren sinonimo; izan ere, publiko osoarentzat dira azalak eta izenburua, baina ez hitzaurrea). Batzuetan, pertsona jakin batzuei zuzendutako gorazarreak, eskaintzak edo eskerrak ere izan daitezke hitzaurreak (Genette, 1987).

Hitzaurreen funtzioei dagokienez, hona hemen hainbat: informatzea, helburua adieraztea, interpretazioa eskaintzea, irakurleekin egiten den ituna zehaztea, aholkua ematea, eskaintza egitea, aurreko paratestuak zuzentzea, testuaren egiletza ukatzea (egileak egin dezake, esaterako, jolas gisa) edo testuaren egiletza baieztatzea, kasurako. Ouvry-Vialek dioskunez, azpimarratzekoa da hitzaurreen funtzio didaktikoa, testuon helburua izaten baita irakurlearen ikasketa-prozesuan eragitea, irakurgarritasunari bide ematea. Hargatik, halaber, eboluzionatu egiten du hitzaurreak berak, eta, tarteka, hitzaurre berriak idatzi behar izaten dira. Antologietan, esaterako, testuen hautaketarako justifikazioa azaltzea izan daiteke hitzaurrearen xedea (Genette, 1987).

Bestalde, hitzaurrea irakurlearen eta testuaren zein egilearen arteko «bi-tarteko espazio» bat ere bada, idazlearen unibertsorako sarbidea edo portalea. Nolabait, hitzaurreen atzean dagoen mezua hau da: testu honek zailtasun jakin bat du, eta laguntzera dator testu gehigarri hau (Ouvry-Vial, 2004). Hitzaurregai izaten dira lanaren zergatiaren azalpena, garrantzia, berritasuna, tradizioa, batasuna, egiazkotasuna, nolakotasuna, genesisia, publikoaren hautua, izenburuari buruzko oharra, fikziozko kontratuak, irakurtzeko ordena, testuinguruaren adierazleak, intentzioaren deklarazioa, definizio generikoak... (Genette, 1987).

Oso kontuan hartzekoa da hitzaurreak gordetzen (edo agertzen) duen subjektibotasuna; azken finean, aurretik aletutako ezaugarriak testuinguru jakin batean sortzen baitira. Historia, ideologia, edizioa... paratestuan islatzen dira. Eraginen hartzaile dira paratestuak, eta sortzen direneko atmosferaren diskurtsoa ere erantsi egiten da (Payen de la Garanderie, 2004).

Bada, zer jazotzen da itzulpenei egindako hitzaurreen kasuan?

Si préfacier consiste à situer un écrivain et un oeuvre pour le lecteur, comment s'effectue cette contextualisation dans le cas d'un texte venu d'ailleurs, en particulier lorsque ce texte est pour la première fois présenté au public (...)?

(Salado, 2004: 89)

Transferentziatzko hitzaurre edo hitzatze esaten die Danielle Risterucci-Roudnicky-k (2008) itzulpenak laguntzen dituzten hitzaurreei, eta kasu horretan bi ahots daude jokoan: jatorrizkoa eta helmugakoa.

Itzulpenak argitaratzen direnean, zenbaitetan, jatorrizko hitzaurreak gorde egiten dira; beste batzuetan, jatorrizko hori gordetzeaz gainera, beste hitzaurre bat ere gehitzen zaie (bata hitzaurre gisa gera daiteke, eta bestea hitzatze gisa). Garrantzitsua da, beraz, itzulpena, transferentzia, gertatzen denean hitzaurreekin zer gertatzen den aztertzea: ezabatu egiten dira?, aldatu?, gorde?, nola gordetzen dira?, testu berriak sortzen dira? (Risterucci-Roudnicky, 2008). Azterketa horrek hainbat informazio eman dezake testuaren eta irakurlearen beraren eboluzioaz, bai eta literatur sistema jakin bateko itzulpengintzaren egoeraz ere. Halaber, ikergai dira ondokoak: nori

zuzentzen zaio hitzaurrea, jatorrizko hizkuntza edo kulturako irakurleari ala helburu-hizkuntzako eta -kulturako irakurleari? Edo irakurle orori?

Risterucci-Roudnicky ikertzailearen lanen arabera, honako hauek dira transferentziatzko hitzaurreak sailkatzeko irizpideak: a) hitzaurregileak itzulitako obrarekin duen hizkuntzazko eta kulturazko lotura eta irakurleek hizkuntza eta kultura horrekin duten lotura; b) hitzaurregilea: egilea, itzultzailea, kritikaria den (batzuetan hiruren hitzaurreak ageri dira bolumen berean); eta c) itzulpen batean edo berritzulpen batean agertzen den hitzaurrearen data (itzulpenen historizitateari buruzkoak jakinarazteko balio du, besteak beste). Honela sailkatzen ditu transferentziatzko hitzaurreak aipatutako ikertzaileak (Risterucci-Roudnicky, 2008: 49):

- Hitzaurre autorialak
 - Jatorrizko herrialdekoak, hartzailearentzat eginak.
 - Atzerrikoak, hartzailearentzat eginak.
 - Hartzailearen herrialdekoak, hartzailearentzat eginak.
- Hitzaurre alografoak
 - Hartzailearen herrialdekoak, hartzailearentzat eginak.
 - Atzerrikoak, hartzailearentzat eginak.
- Itzultzaileen hitzaurreak
 - Itzultzaileak edo itzultzaile-taldeak eginak.
 - Berritzultzaileak edo berritzultzaile-taldeak eginak.

Risterucci-Roudnickyk zehazten duenez, ez da ohikoa izaten autore batek bere sistemaz kanpoko publikoarentzat hitzaurreak idaztea, eta hala denean alderdi hori nabarmentzea komeni izaten da. Zenbaitetan, autore jakinen hitzaurreak paratzen dira beste autore batzuen itzulpenean (sistema berekoak zein beste sistema batekoak), harrera hobea izan dadin, inportazioa erraztea xede hartuta. Itzulitako literaturaren corpusean hitzaurre alografoek osatzen dute corpus handiena (Risterucci-Roudnicky, 2008).

Bada, batez ere nabarmen daitekeena hauxe da: itzulpenaren historia eta hari buruzko gogoeta historikoa egiteko piezak direla hitzaurreak, hainbat gairen inguruan argi egin dezaketanak: joerak, itzulpenen zahartzea, aurre-

ko itzulpenen kritika, izenburu-aldaketak, itzulezintasuna, testuarekiko negoziazioak, hautuak... (*idem*).

Honela azaltzen du Sanconiek (2007):

La question est de savoir si l'espace péritextuel est aussi le seuil de la traduction ou son extension naturelle. Car ces commentaires servent la littérature tout autant que la traduction elle-même. Préfaces et postfaces ont un rôle éditorial manifeste dans les conditions de réception du livre, et lorsqu'elles sont le fait des traducteurs de l'ouvrage, elles soulignent alors le rôle de la traduction comme outil de connaissance du fait étranger ainsi que l'appropriation (certes momentanée... et dûment encadrée) du texte par le traducteur. Elles soulignent en même temps les limites de l'opération de traduction –puisque le traducteur a éprouvé la nécessité de commenter-, et sans doute aussi l'impossibilité pour un traducteur de ne pas faire de commentaire s'il veut s'affirmer à son tour comme lecteur et/ou comme auteur, le péritexte devenant alors le lieu de résolution de la tension entre le texte et son traducteur.

(Sanconie, 2007: 174)

***Literatura Unibertsala* bildumako hitzaurreak sare sozialetan aipagai**

31 eskutik blogean «Itzultzaileak gaindimentsionatuta? (salaketa bat edo bi)» izenburupean Angel Errok idatzitakoak dira azpikook:

Urtetan galdetu diot neure buruari *Literatura Unibertsala* saileko liburuei zergatik ez dien obra bakoitzean aditu batek idazten. Ez nuke kasu bakar batean zentratu nahi (gainbegiratu ditudan eta jatorrizkoan lehenagotik eta ia buruz ezagutzen nituen pasarteetan behintzat, nire ustez, onik atera baita itzultzailea), baina kezka hau berritu dit *Literatura Unibertsale*koetatik eskuratu dudana azken aleak, Pedro Calderón de la Barcaren *Bizitza amets-ek*, Xabier Payák euskaratuak. Itzultzaileak hitzaurrea ere idatzi dio, Calderónen lana argitu eta hurbilduko lukeen aurkezpenean baino itzulpenaren irizpideetan luzaturik.

Sail horren eredutzat nahiko nukeen *Cátedra* argitaletxeko *Letras Universales* sailean itzultzailea eta sarreragilea maiz bereizten dituzte.

(...) Ez dut esan nahi itzultzailearen hitzaurre horiek interesgarriak ez direnik. Juan Garziaren Shakespeareren *Soneto hautatuak* itzulpenaren aitzinsolasa ere nabarmen, eta are arrandiaz, makurtzen da Shakespeare eta (bere) sonetoak euskarara ekartzeko auziaren aldera, eta oso gogokoa dut testua.

Hobe genuke, dena den, bi eginkizunak pertsona ezberdinen esku uztea, gutxi direlako bai itzulpenari bai hitzaurre (eta aparatu kritiko) egoki bati behar bezala kara emateko gauza⁵.

Erantzunetan honako hau ageri da:

Iñigo Roque (@Idazkola), 2013/03/12 at 09:57

Ez zara bakarria izan, Angel. Hitzaurreokin antzeko kezka izan dut nik beti, ez ote zen egokiago aditu bati sarrerako hitz batzuk eskatzea edo beste edizio baten hitzaurrea euskaratzea.

Calderónen kasuan, ordea, guztiz pertinentea iruditzen zait itzulpenari berari buruz jardutea, zeren, jatorrizko hizkuntza gaztelania izanik, askorentzat oraindik burugabea baita halako lanei ekitea, horiek estilo-ariketa hutsak balira bezala.

Beraz, zenbaitetan jakingarri gerta dakizkioke irakurle arruntari itzulpenaren barruko gogoetok, eta baita pizgarri ere liburua erosteko⁶.

Aurreko artikuluaaren harira, Twitter sarean argitaratu zuen Beñat Sarasolak ondoko txioa: «Nire ustez *Literatura Unibertsala* sailaren ahulguneetako bat dira hitzaurreak». Dagoeneko dagokigun lan honetan ari ginelarik, txiolariak xaxatu nahi izan genituen, bazka bila edo: «Zergatik hitzaurreak ahulgune? Hitzaurreei buruzko berbaldia prestatzen ari naiz eta sakon azter dezagun...» bota genuen. Angel Errok erantzuna: «Hitzaurreok eta artikuluan aipatzen dudán Cátedrako edozein hartu eta begien bistakoa ahulezia

⁵ <http://31eskutik.com/2013/03/12/itzultzaileak-gaundimentsionatuta-salaketa-bat-edo-bi/>.

⁶ *Ibidem*.

non dagoen». Iñigo Roque Eguzkitzak arrapostu egin zion: «Et, et, et. Cátedrakoak edizio kritikoak dira, eta LUkoak ez. Aldea nabarmena da». Aski ez eta berriz ekin genion: «Hitzaurrea itzultzaileak idazten du LU bilduman. Horretaz ari zarete? Esango didazue». Beñat Sarasolak erantzun zidan: «Niretzat arazoa ez da itzultzailea izan edo ez. Oso irregularrak direla, ez dute kriterio finkorik, eta abar»⁷.

Usteak uste, iritziak iritzi eta esanak esan, literatur itzulpenaren inguruko solasaldietan hitzaurreak aipatzeak gaiaren inguruko interesa uzten du agerian. Halaber, gaiaren inguruko hainbat auzi bistartzeko balio du: hitzaurrea behar ote dute itzulitako literatur obrek?, itzultzaileak idatzi behar ote ditu hitzaurreok?, beste inork idatzi behar ote ditu? nork?, zer helbururekin? LU bildumarekin alderatuta, oso bestelako jokabidea ageri da, esaterako, *Klasikoak* bildumako hitzaurreetan⁸.

Edonola ere, LU bildumako aleen hitzaurreen azterketa sistematikoa beharrezkoa da bere nolakotasunez jabetzeko. Bada, ikus dezagun nolakoak diren aipagai ditugun hitzaurreak.

LU bildumako hitzaurreak, azterketa deskribatzaile bat

LU bilduma auzo-hizkuntzetan sortu eta euskarara itzulitako literatura-lanez osaturiko liburu-bilduma da. Liburuok 1989az geroztik argitaratzen dira, Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailak EIZIE Euskal Itzultzaile, Zuzentzaile eta Interpreteen Elkartearekin egindako hitzarmenari esker. Itzultzaileak eta argitaletxeak lehiaketa bidez aukeratzen dira⁹. Lehen aroan (1990-2002) 100 liburu itzuli ziren, eta *Ibaizabal* argitaletxeak kaleratu zituen liburuak. Bigarren aroan (2002-2010), berriz, beste 52 liburu kaleratu zituzten *Elkar* eta *Alberdania* etxeek, lankidetzan. 2011. urtean abiarazitakoa da

⁷ 2013ko martxoaren 12koak dira txioak, honako hauek argitaratuak: @angelerro, @bsarasola, @Idazkola eta @mibarluz.

⁸ Webgune honetan daude ikusgai: <http://www.ehu.es/ehg/klasikoak/>.

⁹ Ikus informazio gehigarria EIZIEren webgunean: http://www.eizie.org/Argitalpenak/Literatura_Unibertsala.

bildumaren hirugarren aroa: *Alberdania*, *Erein* eta *Igela* argialetxeek bat eginik aurkeztutako proiektuari esleitu zitzaion datozen urteotan beste 50 liburu argitaratzeko ardura.

Bada, lan honetarako LU bildumako lehen bi aroetako hitzaurreak aztertu ditugu (152 ale orotara). Bildumako aleetatik bertatik erauzi ditugu 109 hitzaurre, eta, eskura ez genituela eta, Armiarma proiektura («e-book» zein «Euskarara ekarriak» ataletara)¹⁰ jo dugu 43 aleren kasuan.

Ondoko ezaugarriei erreparatu diegu: hitzaurrerik baden edo ez; bat baino gehiago daudenean zein diren; hitzaurregileak nor diren; hitzaurreei *copyrighta* esleitzen zaien; hitzaurreen forma, luzera, izenburua eta edukia; berrargitalpenetan zer gertatzen den; eta autore beraren obretan nola jokatzeko duten hitzaurregileak.

– Hitzaurrerik bai?

Kontratuan hala adierazita dakarrelako idazten dute itzultzaileek hitzaurrea LU bilduman; hain zuzen ere, hala egiteko baldintza jasotzen da itzultzaileek eta EIZIE elkarteak sinatzen duten kontratuan:

5. Itzulpenarekin batera aurkeztu beharreko testuak

Itzulpen-bilduma osoari nolabaiteko duintasuna ematearren, itzultzaileak ondoren adierazten diren testuak aurkeztu beharko ditu:

- hitzaurre gisako sarrera bat (2 orrialdekoa, gutxienez).
- idazleari buruzko testu bat eta itzultzaileari buruzko beste bat (6-7 bat lerrokoak) liburuaren barneko azal-hegaletarako.

Testu horien ordainketa itzulpenari dagokion zenbatekoan jasota dago¹¹.

¹⁰ <http://www.armiarma.com/>.

¹¹ 2011ko kontratu-eredutik jasotako testua da hona aldatutakoa.

Bildumari «duintasuna ematearren» idazten du itzultzaileak hitzaurrea, kontratuan idatzitakoaren arabera¹².

Beraz, LU hitzaurrean bilduma da izatez, eta itzultzaileak idazten du hitzaurrea. 152 aleetatik bakarrak ez du hitzaurrerik, 35.ak: Karlos Cid Abasolok itzulitako *Xveik soldadu onaren menturak II* (Jaroslav Hasek). Begibistakoa da arrazoia: aurreko baten segida izanik, hitzaurrea lehenengo bolumenean dator.

– Hitzaurregileak

Nahiz eta, oro har, itzultzaileak izaten diren hitzaurregile LU bilduman, 38 aletan hitzaurreek ez dute sinadurarik. Sinatu gabeko hitzaurrean aletan lehena 1 zenbakidun alea da, eta azkena, ostera, 84. zenbakia. Nolanahi ere, zenbaitetan, hitzaurrea sinatu gabea izan arren, itzultzailearena dela ondoriozta daiteke, modu esplizituan agertzen baita adierazita zenbait esamoldetan; ikus ditzagun adibide bi:

Koldo Bigurik itzulitako Leonardo Sciasciaren *Hontzaren eguna* (LU, 8. zk.) obraren hitzaurre sinatu gabean, egileaz eta bere obraz aritu ostean, itzultzailearen oharra dator:

Itzultzailearen oharra: Itzultzailea ia beti ilunpean ezkutaturik geratzeko ohitura oso zabalduaren kontra, ezin naiz geratu liburu honen itzulpenean lagundu didaten pertsona beren ahalegina aitortu gabe; horregatik, bihoakie nere eskerrik zintzoena Lurdes Auzmendi, Joseba Butron, Marianna Massimello, Anna Mª San Felice eta Imanol Zurutuzari.

Lehenengo pertsonan egindako adierazpena da; hala, pentsatzekoa da itzultzailea bera dela hitzaurregilea. Gauza bera gertatzen da, bestek beste, Jon Muñozek itzulitako Choderlos de Laclosen *Harreman arriskutsuak* (LU, 58. zk.) obraren hitzaurrean:

¹² Itzultzailearen ikusgarritasuna nabarmentzeko bidea ere izan zitekeen ustez abiatu genuen ikerketa hau, baina ez dugu hitzaurreon funtzio horri buruzko aipamenik inon aurkitu.

Nobela hau itzultzeko argitarapen hau erabili dut: «Les liaisons dangereuses, Pierre Choderlos de Laclos. Édition présentée, commentée et annotée par Béatrice Didier. Le livre de poche, 354». Hitzaurre honetan aipatutako datu eta argibide gehienak ere Béatrice Didier-ek edizio horretan bertan adieraziak dira.

Itzulpen honetako bizpahiru gutun Juan Garziak egindako itzulpean oinarrituak dira. Eskerrak eman nahi dizkiet baita ere Joxean Muñoz, Antton Olano, Juan Mari Arzallus, Jose Luis Agote eta batez ere Josu Zabaletari itzulpen hau irakurtzeagatik eta egin dizkidaten oharrengatik. Orobat Ibaizabal argitaletxeko Joxe Antonio Sarasolari.

Hitzaurre anonimo horiez gainera, badira bestelako kasuak ere. Esate baterako, Ismail Kadarereren *H Dosierra* (LU, 78. alea) lanaren itzulpena J.M. Arzalluzek eta Antton Olanok sinatzen dute, baina hitzaurrea itzultzaile bakarrak sinatzen du: J.M. Arzalluzek.

Sei liburutan agertzen dira itzultzaileak ez bestek idatzitako hitzaurre alo-grafoak:

Zenbakia	Egilea	Izenburua	Itzultzailea	Hitzaurregilea
31	Gustave Flaubert	<i>Madame Bovary</i>	Patxi Apalategi	Felipe Juaristi
54	Marguerite Duras	<i>Maitalea</i>	Mikel Garmendia	Rosa de Diego
70	Zenbait poeta katalan	<i>Antologia</i>	Gerardo Markuleta	Felipe Juaristi
98	Marcel Schwob	<i>Bizi alegiazkoak</i>	Juan Garzia	Iñaki Aldekoa
122	Pío Baroja	<i>Jakintzaren arbola</i>	Josu Zabaleta	Miguel Sánchez-Ostiz
123	Pío Baroja	<i>Zalakain abenturazalea</i>	Koro Navarro	Inazio Mujika Iraola

Hitzaurreetan bertan ez da ageri aipamenik hitzaurrea hirugarren batek idazteko hautuaz. Pentsatzekoa da itzultzailearen hautua edo nahia izatea lan hori literatur aditu bati eskatu izana.

Beren-beregi bildumarako idatzitako hitzaurrez gainera, bestelakoak ere badira (18 liburutan, hain zuzen ere). Zenbaitetan aitorialak dira (literatur lanen egileek idatziak), baina badira alografoak ere (hirugarren batek idatziak, alegia)¹³.

Zenbakia	Egilea	Izenburua	Itzultzailea	Hitzaurreak (itzultzailearenaz gainera)
1	Jonathan Swift	<i>Gulliver-en bidaiak</i>	Iñaki Mendiguren	Argitaratzaileak irakurleari (Richard Simpson)
2	Abbé Prévost	<i>Manon Lescaut</i>	Anton Narbaiza	Egilearen oharra (Abbé Prevost)
9	R.L. Stevenson	<i>Altxor Uhartea</i>	Maria Garikano	Erosle dudatiari (Sinatu gabea, egilearena dela pentsa daiteke)
25	Eça de Queiroz	<i>Mandarin zaharra</i>	Jesus Mari Lasa	«Revue Universelle»eko Idazlari jauna & Hitzaurrea (Eça de Queiroz) *Ez da jatorrizko bertsioren berri ematen.
46	A. Von Chamisso	<i>Peter Schlemihl-en istorio miresgarria</i>	Antton Garikano	1) Nire lagun zahar Peter Schleich-i, 2) Adelbert von Chamisso-k Julius Eduard Hitzig-i, 3) Fouqué-k lehengo berari, 4) Hitzig-ek Fouqué-ri (Hainbat egilerenak) *Ez da jatorrizko bertsioren berri ematen.

¹³ Kasu honetan ere aberasgarri litzateke hitzaurreak baliatu izanaren arrazoiak aztertzea, baina ez dugu gaiari buruzko aipamenik topatu liburuetako gainerako hitzaurreetan.

Zenbakia	Egilea	Izenburua	Itzultzailea	Hitzaurreak (itzultzailearenaz gainera)
57	Marguerite Yourcenar	<i>Ekialdeko kontakizunak</i>	Imanol Zurutuza	Hitzatzea (Sinatu gabea, egilearena dela pentsa daiteke)
59	Choderlos de Laclos	<i>Harreman arriskutsuak</i>	Jon Muñoz	Argitaratzailearen oharra & Idazlearen aitzinsolasa. *Erabilitako jatorrizko bertsioetako itzulpenak direla aitortzen da.
64	Daniel Defoe	<i>Robinson Crusoe</i>	Aintzane Ibarzabal	Idazlearen hitzaurrea. *Ez da jatorrizko bertsioaren daturik ematen.
67	Giorgio Bassani	<i>Finzi-Continitarren lorategia</i>	Koldo Biguri	Hitzaurrea (sinatu gabea, egilearena dela pentsa daiteke). *Ez da jatorrizko bertsioaren daturik ematen.
71	Lawrence Sterne	<i>Bidaia sentimentala Frantzia eta Italian zehar</i>	Josu Baranbones	Bidaia sentimentala (V. Wolf, Josu Baranbonesek itzulia). *Kasu honetan, «Itzultzailearen oharra» hitzaurrearen ondoren dator.
76	Colette	<i>Mari-alderrai</i>	Periko Diez de Ulzurrun Sagalá	Aitzin-solasa (Egilea: Colette).

Zenbakia	Egilea	Izenburua	Itzultzailea	Hitzaurreak (itzultzailearenaz gainera)
81	George Sand	<i>Negu bat Mallorcan</i>	Miren Arratibel, Aintzane Atela	George Sand eta Frederic Chopinek Mallorcara egindako bidaiaren kronologia laburra (sinatu gabea) & Oharra (George Sand) & Bidaiari ohi baten gutuna lagun sedentario bati (sinatu gabea, egilearena dela pentsa daiteke).
87	Ambrose Bierce	<i>Deabruaren Hiztegia</i>	Xabier Olarra	Ambrose Bierceren hitzaurrea (Ambrose Bierce).
95	Juan Rulfo	<i>Pedro Paramo</i>	Juan Garzia	Hitzatzea (Carlos Blanco Aguinaga).
109	Jean-Paul Sartre	<i>Goragalea</i>	Monika Etxeberria	Argitaratzailearen oharra (sinadura gabea, izenburuak argitzen duenez, argitaratzailearena da). *Itzultzailearen hitzaurrean ez da jatorrizko bertsoaren berri ematen.
121	Nagib Mahfuz	<i>Mirarien kalezuloa</i>	Patxi Zubizarreta	Aitzin solasa (sinadura gabea, egilearena dela pentsa daiteke). *Itzultzailearen hitzaurrean ez da jatorrizko bertsoaren berri ematen.

Zenbakia	Egilea	Izenburua	Itzultzailea	Hitzaurreak (itzultzailearenaz gainera)
126	Antonio Tabucchi	<i>Porto Pimeko dama</i>	Fernando Rey	Aitzin solasa (sinadura gabea, egilearena dela pentsa daiteke). *Itzultzailearen hitzaurrean ez da jatorrizko bertsoaren berri ematen.
148	Fernando de Rojas	<i>Zelestina</i>	Jose Antonio Sarasola	Egileak bere lagun bati & Egileak, obra hau idaztean eginiko okerrenetatik barkazio eske, bere burua gaitzesten eta konparatzen du & Hitzaurrea; sinatu gabeak, egilearenak direla pentsa daiteke. *Itzultzailearen hitzaurrean ez da jatorrizko bertsoaren berri ematen.

Arestian adierazi dugu hitzaurreek euren ibilbidea egiten dutela eta ibilbide horri begiratzea aberasgarria dela oso: gordetzen ote diren jatorrizko hitzaurreak, hala bada zergatik, norenak gordetzen diren... Bada, LU bilduman zail da hitzaurreen ibilbideari jarraitzean; izan ere, gehienetan ez da erabilitako bertsoen berri ematen; hala, ezin daiteke jakin, kasurako, jatorrizko bertsoetan agertutako hitzaurreak mantendu diren, gerora agertutako edizioetakoak diren hona ekarritakoak, beste literatur sistemaren batzuetako hitzaurreak itzuli diren eta abar.

Edonola ere, beste sistema batzuetako zenbait hitzaurreen zantzuak bada dira gurean. Osorik ekarri dira zenbaitetan, taulan ikusi bezala. Beste batzuetan, hitzaurre horietatik aipua erauzten dira; esaterako, J.M. Arzallu-

zek Ismail Kadareren *H dosierra* (78. zk.) lanari idatzitakoan: kanpo-sistema baterako idatzitako hitzaurre batean esandakoak dakartza LU bildumarako idatzitako honetara.

– Copyrighta

Oro har, LU bilduman ez da hitzaurrearen egiletza aitortzen; alegia, hitzaurreak ez du copyrightik. Bost kasutan baino ez da aitortzen: 95. zenbakian (© Hondar solasa: Carlos Blanco Aguinaga), 98. zenbakian (© Hitzaurrea: Iñaki Aldekoa), 122. zenbakian (© Hitzaurrea: Miguel Sánchez-Ostiz & Hitzaurrearen itzulpena: I. Mujika Iraola), 123. zenbakian (© Hitzaurrea: 2006, Inazio Mujika Iraola) eta 151. zenbakian (© Itzulpena, sarrera, eranskinak eta mapak: Karlos Zabala Oiartzabal).

Aurreko datuoi begiratuta, uste izatekoa da hitzaurreak alografoak direnean aitortzen zaiela egiletza, baina ez da sistematikotasunik ageri horretan ere: Rosa de Diegok Marguerite Durasen *Maitalea* (itzulpena: Mikel Garmendia) lanari egindako hitzaurreak, esaterako, ez baitauka copyrightik.

– Hitzaurreen izenburua, forma eta luzera

Ondoko izenburuak ageri dira hitzaurreetan: Aitzin(-)solasa (7 aldiz), Atarikoak (2 aldiz), Aurkezpena (12 aldiz), Hitzaurrea (107 aldiz), Sarrera (6 aldiz), beste batzuk (18 aldiz). Ez dugu irizpide agerikorik topatu izenburuon erabileran, izan ere, zenbait hitzaurregilek izenburu ezberdinak darabiltzate liburu batean edo bestean, bi hitzaurre ageri diren kasuetan ez dira beti izenburu berak agertzen, eta abar.

Prosan idatzita daude aztertutako hitzaurre guztiak. 152 hitzaurreetatik 63 atalka banatuta daude. Bitxikeria gisa aipa daiteke, esaterako, Jon Muñozek *Parmako Kartusiaren* (bildumako 131. zk.) hitzaurrea hiztegi gisa eman izana.

Bildumako hitzaurreen luzerari dagokionez, askotarikoak dira: badira orrialde bakarrekoak, baina baita 35 orrialdera bitartekoak ere (paperezko

aleetan aztertutakoen artean; PDFn aztertutakoen artean, 2-25 orrialde bitarteko hitzaurreak ikus daitezke).

– Edukia

Hitzaurreetan ia salbuespenik gabe jorratzen diren gaiak dira egilea eta egilearen obraren nondik norakoak. Nolabait, kokatu egiten da testua. Hala ere, hitzaurreen luzerarekin gertatu bezalaxe, askotarikoa da gaien sakontasuna, eta gaiak jorratzeko moduak oso irregularrak dira.

Egilea eta obra kokatzeko bide izateaz gainera, esker-ematerako tartea izaten da hitzaurrea zenbaitetan. 22 kasutan gertatzen da hala¹⁴.

Antologiaren artean¹⁵, 10 aldiz aipatzen dira testuen ordenari edo hautuari¹⁶ buruzko irizpideak:

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Aipamena
3	<i>Ipuinak</i> , Anton Txekhov	X. Mendiguren Bereziartu	Bildumarako hautatutako ipuinen garaia aipatzen da, bai eta hemen bildutakoak sona handiena lortu duten ipuinek direla ere.
13	<i>Ipuin fantastikoak</i> , E.T.A. Hoffman	Sinatu gabea	Hautuari buruz ematen den informazio bakarra hau da: antologian jasotakoak «bilduma zabaleko ale bakar batzuk besterik» ez dira.

¹⁴ Hauek dira esker-emateak ageri dituzten aleen zenbakiak: 8, 16, 41, 43, 58, 59, 62, 63, 68, 78, 84, 85, 94, 95, 99, 110, 114, 116, 121, 139, 145, 146.

¹⁵ EIZIE elkarteak webgunean LU bildumari buruzko informazioa jasotzen du. «Orain arte argitaratuak» ataleko taulan, jatorrizko izenburuaren azpian «antologia» berbarekin edo **** ikurrekin markatutakoak hartu ditugu antologiatzat: orotara, 15 ale (13, 68, 70, 77, 88, 102, 116, 119, 120, 132, 134, 135, 140, 143, 146).

¹⁶ Kontuan har bedi itzulpen-lehiaketarako deialdian zenbaitetan hautatuta egoten dela itzuli beharreko ipuin-sorta.

Zenbakia	Obra	Hitzaurreilea	Aipamena
70	<i>Zenbait poeta katalan</i>	Felipe Juaristi	Itzultzailea ez den hitzaurregileak azaltzen duenez, antologiarako hautua itzultzailearen apeta eta gustua izan da.
77	<i>Ipuin hautatuak</i> , Jorge Luis Borges	Juan Garzia Garmendia	Hitzaurrean antologia apailatzeko baliatutako ordena kronologikoa aipatzen da, bai eta sartu ez direnak baztertzeko arrazoiak ere.
84	<i>Fantasiatzko ipuinak</i> , Guy de Maupassant	Sinatu gabea	Bilduma bera zein ediziotatik hartu den aipatzen da.
88	<i>Kontakizunak</i> , Edgar Allan Poe	Koro Navarro	Bilduma honetarako egilearen lan batzuk baino ez direla hautatu esaten da, eta antologiaren ordena-irizpidea kronologikoa dela.
116	<i>Hona hemen gu biok</i> , Dorothy Parker	Mirentxu Larrañaga	Ipuinak atontzeko ordenari buruzkoak esaten dira.
134	<i>Bizian argitaratuak</i> , Franz Kafka	Narrea Zubillaga	Ipuinen ordenari eta hautatutako testuei buruzko aipamena egiten da.
140	<i>Hildakoek ez dute hitz egiten</i> , Arthur Schnitzler	Ainhoa Irazustabarrena Barriola	Antologiaren ordena kronologikoa eta ipuinen garaia aipatzen dira.
146	<i>Eguzki kolpea</i> , Horacio Quiroga	Jesus Mari Mendizabal «Bizargorri»	Testuen ordena kronologikoa eta garaia aipatzen dira.

Baina, hemen ere ez da sistematikotasunik ageri, eta badira antologiaren irizpideak aipatzen ez dituzten hitzaurreak; esaterako, *Lubakia*, Andrei Platonov (143. zk.).

Arestian aurreratu dugu (itzulitako hitzaurrearen ibilbidearen harira) ez dela beti ematen itzulpenetako erabilitako bertsioren berri. Bada, aztertutako 152 hitzaurreetan 11 aldiz baino ez da aipatzen: 26. zenbakian, kasurako, Bibliako aipamenean iturria ematen da; 42. zenbakian, jatorrizko iturriaren eta irakurketa gehigarrien berri ematen da; 53. alean, jatorrizko fidagarrienaren berri ematen da, nahiz eta ez duen berak erabilitako edizioaren berri ematen; 57., 59., 62., 71., 79., 84. eta 85. zenbakietan itzulpenetako erabilitako bertsiok zein izan den aipatzen da; 145. zenbakian, esaterako, jatorrizko bertsiok gainera erabilitakoak ere aipatzen dira.

LU bildumako hitzaurreak itzultzaileak idazten dituzenez gero, pentsatzea da itzulpenari buruzko oharra jasotzen direla sarri. Ez da, baina, halakorik gertatzen. 152 liburu-tako 33tan baino ez dira itzulpenari buruzko argibideak ematen¹⁷. Batez ere hizkuntza-hautuei lotutako aipamenak izaten dira (hiztegia, puntuazioa, erregistroen trataera...). Izenburuaren itzulpena ere behin baino gehiagotan aipatzen da, itzultzailearen oharren justifikazioa bezalaxe; hizkuntza-kontuen aldean, askoz gutxiago aipatzen dira, esaterako, itzulpen-estrategiak.

Hona hemen itzulpenari buruz aipatutako gaien eta lanen zerrenda:

Zenbakia	Obra	Hitzaurreilea	Aipamena
1	<i>Gulliver-en bidaiak</i> , Jonathan Swift	Sinatu gabea	Barruko oharren justifikazioa.

¹⁷ Gaiari buruzko oharra egin zuen Bego Montoriok artikuluko honen abiapuntu izan zen hitzaldia-
ren bukaeran: bere ustez, ez da harrigarria itzultzailea itzulpenaz hain gutxi aritzea; izan ere, «orain arte itzultzaileak oso barneratuta izan du ez zuela liburuan bere arrastorik utzi behar» eta «ohiturarik ez dago, ez egiteko, ez eta irakurtzeko ere».

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Aipamena
3	<i>Ipuinak</i> , Anton Txekhov	X. Mendiguren Bereziartu	Itzulpen-sistemaz: euskarara lehendabizikoz egin den itzulpena.
17	<i>Marcovaldo edo urtarook hirian</i> , Italo Calvino	Sinatu gabea	Itzulpenaren zailtasunaz («ez zait erraza gertatu itzulpen aproposa topatzea») eta izenburuaren itzulpenaz.
24	<i>Hautapen ahaidetasunak</i> , Goethe	Sinatu gabea	Itzulpen-adibide bat.
41	<i>Arratsaldeko atoiumtzia</i> , Yukio Mishima	Hiromi Yoshida	Jatorrizko hizkuntzaz, izenburuaren itzulpenaz.
44	<i>Gattopardo</i> , G. Tomasi di Lampedusa	Koldo Biguri	Izenburuaren itzulpenaz.
51	<i>Harrotasuna eta aurrejuzkua</i> , Jane Austen	Ana Isabel Morales	Hiztegiak, puntuazioaz.
53	<i>Urrezko astoa</i> , Luzio Apuleio	Juan Kruz Igerabide eta Anjel Lertxundi	Erregistroaren tratamenduaz.
59.	<i>Harreman arriskutsuak</i> , Choderlos de Laclos	Sinatu gabea	Oinarrian beste itzulpen bat erabili izana aitortzea.
62	<i>Bizitza lanbide</i> , Cesare Pavese	Sinatu gabea	Lexiko-hautuei buruzko jakingarri bat.
63	<i>Europarrak</i> , Henry James	Irene Aldasoro	Puntuazioari buruzko ohar bat.

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Aipamena
67	<i>Finzi-Continitarren lorategia</i> , Giorgio Bassani	Koldo Biguri	Oharrei buruz: «itzultzailearenak dira oharrak».
71	<i>Bidaia sentimental</i> Frantzia eta Italian zehar, Lawrence Sterne	Sinatu gabea	Puntuazioa eta sintaxiaz eta oharrei buruz.
83	<i>Lisboako setioaren historia</i> , José Saramago	Jon Alonso	Puntuazioaz. Itzultzea maitasunezko jarrera dela aitortzea.
84	<i>Fantasiako ipuinak</i> , Guy de Maupassant	Sinatu gabea	Egilearen estiloa itzultzeaz.
85	<i>Fidel izan beharraz</i> , Oscar Wilde	Antton Olano Iururtia	Izenburuaren itzulpenaz.
87	<i>Deabruaren hiztegia</i> , Ambrose Bierce	Xabier Olarra	«Itzultzailearentzat, lan zoragarria da, hitzaren zentzu bietan». Itzulpenaren zailtasunez.
94	<i>Abeslari burusoila</i> , Eugène Ionesco	Jon Muñoz	Hots-jokoak adierazteko saioa.
95	<i>Pedro Páramo</i> , Juan Rulfo	Juan Garzia Garmendia	Hartutako erabakien eztabaidagarritasuna, baliokidetasuna.

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Aipamena
99	<i>Artemio Cruzen heriotza</i> , Carlos Fuentes	Zuriñe Goti Artabe	Puntuazio-marken erabileraz eta izenordain batzuk maiuskulaz emateaz (jatorrizkoan ez bezala), pertsonaien izenak eta izenordainak ez nahasteko.
100	<i>Hamlet</i> , William Shakespeare	Juan Garzia Garmendia	Edizio kritikoa ez dela nabarmentzen da. Hizkuntza-ereduaz, joskeraz, neurtitzez.
114	<i>Desio izeneko tranbia</i> , Tennessee Williams	Xabier Paya	Konpentsazioaz eta egokitzeaz (erregistroak, hika baliatzea).
117	<i>Hildakoen Entziklopedia</i> , Danilo Kis	Monika Etxebarria	Zubi-hizkuntzez.
121	<i>Mirarien kalezuloa</i> , Nagib Mahfuz	Patxi Zubizarreta	Lertxundiren aipua itzulpenaz. Izen propioen itzulpenaz, izenburuaren itzulpenaz.
124	<i>Loti ederrak</i> , Yasunari Kawabata	Ibon Uribarri	Itzulpenaz atal osoa: japonierazko izenak nola eman diren, jatorrizko hizkuntzaren ezaugarriak, Miranderen <i>Haur besoetako</i> irakurtzea lagungarri, itzulpenaren zailtasun handiena kultur testuingurua jasotzea, japonieratik zuzenean egin dela baina laguntzazko testuak erabili direla, zein izan diren aipatzen da, transliterazioa.
130	<i>Gainbehera dator dena</i> , Chinua Achebe	Alberto Martinez de la Cuadra	Hiztegi bat ematen da.

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Aipamena
137	<i>Sumendiaren azpian</i> , Malcolm Lowry	Karlos del Olmo	Itzulpen-zailtasunak zerrendatuta ageri dira.
146	<i>Eguzki kolpea</i> , Horacio Quiroga	Jesus Mari Mendizabal «Bizargorri»	Itzulpenaren zailtasunaz: hizkera.
147	<i>Kriseiluaren argipean</i> , Anxel Fole	Jose Mari Nasvascués Baskaran	Itzulpenaren zailtasunaz: hiztegi aldetik erronka.
148	<i>Zelestina</i> , Fernando de Rojas	Jon Antonio Sarasola Arregi	Oharrean, akrostikoen itzulezintasunaz.
149	<i>Denbora galduaren bila</i> - <i>Swann-enetik</i> , Marcel Proust	Joxe Austin Arrieta Ugartetxea	«luze jo dezake oztopoei buruz hitz egiteak, baina ez dut egingo».
151	<i>Zubi bat Drinaren gainean</i> , Karlos Zabala	Karlos Zabala Oiartzabal	Letra etzanez ageri diren hitzak hiztegi batean jasotzen direla aipatu, bukaeran. Transkripzioa eta ahoskera, grafian aldaketa jasandako izenen zerrenda eta hiztegia.
152	<i>Eromenaren mendietan</i> , H.P. Lovecraft	Ainara Ruiz Benito	Itzultzailearen eta egilearen arteko loturaz.

Bestalde, azpimarratzeko ezaugarria begitantzen zaigu itzulpenari buruzko kontuak hitzaurreen bukaera aldera jasotzea beti. Kasu oso bakanetan baino ez da bestela gertatzen¹⁸.

¹⁸ 95., 100., 121., 134. zk.

Beste sistema batetik gurera ekarritako obrak direnez itzulpenak, sarri gure sistemarekin loturak egin gura izaten dituzte hitzaurregileek. Gure idazleek itzulpenaz esandakoak aipatzen dira behin edo behin, edo obraren jatorrizko literatur sistema eta gurea konparatzen dira. Sarri ematen da autore beraren obra euskaratuen berri. Hala ikus daiteke 15 zenbakitan:

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Itzulpenari buruzko aipamena
46	<i>Peter Schlemihl-en istorio miresgarria</i> , A. Von Chamisso	Anton Garikano	Gure literatur sistemarekin lotura egiten da: «Azkenik, eta gugandik hurbil, 1828an idatzi zuen Des Basquen Etcheons Mage izeneko lantuzko poema ere, Etxahun Barkoxe Zuberoako koblakariari eskainia.»
66	<i>Ostegun izan zen gizona</i> , G.K. Chesterton	Juan Garzia Garmendia	«Saizarbitoriak gurean leiv-motiv moduan bere obretan erakusten duenez, itxarote hutsetik zerbaiten zain egotera dagoen aldea da kontua».
70	<i>Antologia</i> , Zenbait poeta katalan	Felipe Juaristi	Kataluniako eta Euskal Herriko poesia-sistemak konparatzen ditu hitzaurregileak. Bestalde, dagoeneko itzulita dauden lanen berri ematen da.
79	<i>Arima hilak</i> , Nikolai Vasilievitx Gogol	Jose Morales Belda	Itzulitako obren aipamena.
87	<i>Deabruaren hiztegia</i> , Ambrose Bierce	Xabier Olarra	Beste itzultzaile batzuk aipatzen dira.
100	<i>Hamlet</i> , William Shakespeare	Juan Garzia Garmendia	Obra beraren aurreko itzultzaileen berri.

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Itzulpenari buruzko aipamena
102	<i>Zortzi kontakizun</i> , Isaac Bashevis Singer	Koro Navarro	Atxagaren aipua hartzen da beste bertsio bateko sarreratik.
109	<i>Goragalea</i> , Jean-Paul Sartre	Monika Etxebarria	Jadanik euskaratutako lanen berri.
111	<i>Parisen sabela</i> , Émile Zola	Karlos Zabala Oartzabal	Euskaraz irakur daitezkeen obren berri ohar batean.
121	<i>Mirarien kalezuloa</i> , Nagib Mahfuz	Patxi Zubizarreta	Hiztegiei buruzko oharra, bi sistemak lotzeko.
126	<i>Porto Pimeko dama</i> , Antonio Tabucchi	Fernando Rey	Egileari euskaratutakoak.
134	<i>Bizian argitaratuak</i> , Franz Kafka	Naroa Zubillaga	Lehendik euskaratutakoen berri.
135	<i>Ulenspiegelen elezaharra</i> , Charles de Coster	Koldo Izagirre	«Euskaldunak Flandrian» izeneko atala.
136	<i>Esperantza</i> , André Malraux	Karlos Zabala Oartzabal	Hitzaurrearen fokua idazlearen eta Espainiako historiaren arteko loturan datza (gerra zibila, frankismoa...).
140	<i>Hildakoek ez dute hitz egiten</i> , Arthur Schnitzler	Ainhoa Irazustabarrena Barriola	Egilearen eta itzultzailearen lehenbiziko itzulpena dela nabarmentzen da.

Euskarara ekarritako literatur itzulpenen kritika publikoaren azterketa egin genuenean (ikus Ibarluzea, 2011), euskal literatur sistemara ekarrita-

koen katalogoaren berri (egilearen beraren zein lan dauden itzulita, herrialde bereko zein lan itzulita dauden, zer beste itzultzailek itzuli izan dituen lanok...) emateko joera hori berori nabarmendu genuen:

Jatorrizko polisistemak baino agerikotasun gutxiago du xede-polisistemak: 244 kritikatan aipatzen da, erdietan baino gutxiagotan.

Gehien ematen den informazioa, egilearen beste obrarik bada, haien izenburuak eta argitalpenei buruzkoak, edo itzultzaileak lehenago euskarara ekarritako beste obra batzuen izenak dira. Euskaraz irakur daitezkeen obren katalogo bat osatzea da, antza denez, xede-polisistemaren aipamena egiten duten kritikarien helburua.

(Ibarluzea, 2011: 72)

Bertakotasunaren aldean, atzerritartasuna nabarmentzen da beste kasu batzuetan:

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Itzulpenari buruzko aipamena
104	<i>Ararat mendiaren sumina</i> , Yasar Kemal	Fernando Rey	Beste errealitate batzuei begiratzeko parada nabarmentzen da.
134	<i>Bizian argitaratuak</i> , Franz Kafka	Naroa Zubillaga	Unibertsaltasuna nabarmentzen da (baita lehendik euskaratutakoen berri ematen ere).

Atzerritartasunera begira edo bertakotasunera begira egindako hitzaurreen arteko aldea ikusteko, ariketa polita da LU bilduman argitaratutako Pío Barojaren bi lanen hitzaurreak alderatzea. Egile beraren obra bi dira, bi itzultzaile, bi hitzaurregile, bi joera: *Jakintzaren arbola* (LU, 122) liburuaren hitzaurrean egileaz, obraz, kritikaz ari da Miguel Sánchez Ostiz hitzaurregilea, eta *Zalakain abenturazalea* obraren kasuan (LU, 123), Inazio Mujika Iraola hitzaurregileak Pío Barojak euskal munduarekin zuen lotura du hizpide.

Han-hor-hemen, hitzaurrea idazteagatik itzultzaileak egindako askotari-ko justifikazioak ere ageri dira: «Ohar hauen ausardia barkatuko al dit irakurleak! Ez dagokit niri liburu honen kritika egitea» dio, esaterako, Joxan Elosegik *Zaxie metroan* obraren hitzaurrean. Nolabait, auzitan jartzen du bere egitekoa ote den hitzaurrea egitea¹⁹.

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Aipamena
52	<i>Zaxie metroan</i> , Raymond Queneau	Joxan Elosegi	Itzultzaileak aitortzen du ez dagokiola berari kritika egitea. Honela dio hitzez hitz: «Ohar hauen ausardia barkatuko al dit irakurleak! Ez dagokit niri liburu honen kritika egitea». Bide batez esan dezagun ez duela hitzaurrean itzulpenari buruzko oharrik egiten; egileaz, obraz, egilearen hizkuntzaz eta liburuaz dabil.
100	<i>Hamlet</i> , William Shakespeare	Juan Garzia Garmendia	Edizio kritikoa ez dela nabarmentzen du hitzaurregileak.
114	<i>Desio izeneko tranbia</i> , Tennessee Williams	Xabier Paya	Ingelesezko bertsioan hitzaurrerik ez dela eta berak nahitaezkoak baino ez dituela aipatuko; irakurleari zuzenean zuzentzen zaio. Liburuaz eta itzulpenaz baino ez dabil.

¹⁹ Juan Garzia itzultzaileak gure hitzaldiaren amaieran egindako oharretik jaso genuenez, «itzultzaile askok gogoz kontra egin ohi dituzte hitzaurreak, kontratuan hala jasotzen delako egiten dituzte». Edonola ere, Juan Garziaren iritziz «hitzaurre akademikoak» gogorak izaten dira, eta gurean itzultzaile-hitzaurregiek enbaxadore lana egin izan dute, obra jendeari hurbiltzeko. Juan Garziaren ustez, dagokigun bildumako hitzaurreen heterogeneotasun formala ez da txarra, betiere itzulitako obrak irakurleari hurbiltzeko testuak badira hitzaurreak, kasuan kasuko beharrianaren arabera.

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Aipamena
142	<i>Izatearen arintasun jasanezina</i> , Milan Kundera	Karlos Cid Abasolo	Hitzaurregileak ez ditu liburuaren gakoak irakurri baino lehen eman gura.

Lantzean, iritzi pertsonala ematera ausartzen da itzultzailea hitzaurrean:

Zenbakia	Obra	Hitzaurregilea	Aipamena
10	<i>Eskerregite eguneko bisitaria</i> , Truman Capote	Iñaki Iñurrieta	«baina niri ipuin zoragarria ere iruditu zait».

– Bibliografia-aipamenak hitzaurreetan

Lautan baino ez da ematen hitzaurrea idazteko baliatutako bibliografia: *Persiar Gutunak*, Montesquieu (38. alea, Itzul. & hitzaurreg.: Patri Urkizu); *Harrotasuna eta aurrejuzkuak*, Jane Austen (51. alea, Itzul. & hitzaurreg.: Ana Isabel Morales); *Ulenspiegelen elezaharra*, Charles de Coster (135. alea, Itzul. & hitzaurreg.: Koldo Izagirre) eta *Alferrikaldua*, Thomas Bernhard (141. alea, Itzul. & hitzaurreg.: Ibon Uribarri).

– Berrargitalpenetan zer?

Ikusirik LU bildumako lehen 100 izenburuak eskuraezinak zirela, obra horiek paperezko liburu-forman berreskuratzeko plangintza diseinatu zuen EIZIEk 2010. urtean, Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailarekin duen lankidetzaren baitan. Aro horretarako hogeitau ale hautatu ziren, *Urrezko biblioteka* izeneko bilduman berrargitaratzeko²⁰.

²⁰ *Urrezko biblioteka* bildumari buruzkoak EIZIE elkartearen webgunean daude ikusgai: http://www.eizie.org/Argitalpenak/Literatura_Unibertsala/Berrargitalpenak.

Urrezko biblioteka bilduman berrargitaratutako lehenengo zortzi aleetan, ez da hitzaurre berririk gehitu, lehen aro hartan argitaratutako hitzaurre berak ematen dira, aldaketa txiki batzuk salbu: hizkuntza-zuzenketak (berrargitalpen guztien kasuan), atalen izenburuak gehitzea, itzultzailearen oharrei buruzko adierazpen bat gehitzea eta eskerrak kentzea (*Emakume abeslari burusoila*); eta sinadura gehitzea (*Lorategiko festa*). Nabarmentzekoa da *Madame Bovary*ren kasuan, edizio zaharrean (©) zuela hitzaurreak baina ez duela halakorik berrian.

EIZIEren eta Eusko Jaurlaritzaren bildumatik kanpo berrargitaratutako lanik ere bada: *Elkar* etxeak berrargitaratu zuen 2008an *Altxor uhartea* (Maria Garikanok LUrako 1991n egindako itzulpena). Robert Louis Stevenso- nen euskal bertsioaren berrargitalpenean ere hitzaurrea ez da batere aldatzen (hizkuntzazko zuzenketak izan ezik): LU bildumako lehen aroan zegoen-zegoenean argitaratu zen.

Ondorioak

LU bildumako 152 hitzaurreak aztertu ondoren, hau ondoriozta dezakegu: bildumako hitzaurreak askotarikoak dira luzera, izenburuak, antolamendua, edukia, bibliografia... kontuan hartuta, eta itzultzaileek irizpide bateraturik gabe jokatzeko dute. Nork bere irizpideei jarraitzen die, baina ez beti modu berean, orain batera eta beste behin bestera jokatu izan duenik bada eta. Oro har, funtzio entziklopedikoa dute LU bildumako hitzaurreak (egileaz eta obraz ari dira nabarmenki), eta itzultzaileek idatzitakoak izan arren, oso modu orokorrean dihardute itzulpenaz (hala egiten duten apurretan). Azken horren harira, esan genezake itzultzaileak bestelako bideetara jotzen duela horri dagozkion auziez gogoetatzeko: dela *Senex* aldizkaria, dela EIZIEren webgunean ikusgai den *Langintza xeheki* artikulu-sorta, eta abar.

Azterketa abiatu aurretik esan bezala, lan honek bildumaren azterketarako gai izan nahi luke, bai eta literatur itzulpenen hitzaurregileentzako bidelagun ere. Izan ere, ondokoak eztabaidagai dira: zer funtzio du LU bildumak?, nori zuzentzen zaio?, eta, horren arabera, LU bildumako liburuek hitzaurrea behar dute?, nolakoa behar luke hitzaurreak?, hitzaurrearen or-

dez, hitzatzea hobe?, nork idatzi behar lituzke hitzaurreak, itzultzaileak, literaturan adituak, bakoitzak bat?, itzultzailearen hitzaurreetan itzulpenari buruzko gogoetak gura ditugu?, beste edizio batzuetako hitzaurreak itzuli beharko lirateke?, orain arteko irizpiderik eza ikusita, hala jarraitzea komeni ote da edo aurrerantzean irizpideak zehaztu behar genituzke?, zein?, nola ekin aurrerantzean hitzaurreen *copyright*aren auziari?

Bibliografia

FRANCO, L. (ed.), 2004, *Textuel*, 46: *Aux Marges du texte: préface et postface*. Paris: Université Paris 7 - Denis Diderot.

GENETTE, G., 1987, *Seuils*. Paris: Editions du Seuil.

HAINBATEN ARTEAN, 2008, *Literatura Terminoen Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.

IBARLUZEA, M., 2011, *Literatur itzulpenaren kritika. Lehen pausoak: dibulgazio-kritikaren azterketa*. Bilbo: Labayru Ikastegia.

OUVRY-VIAL, B., 2004, «Enjeux de la préface ou préface contre postface» in Franco, L. (ed.), *Textuel*, 46: *Aux Marges du texte: préface et postface*. Paris: Université Paris 7 - Denis Diderot, 13-29.

PAYEN DE LA GARANDERIE, P., 2004, «Le livre en marche(s): les péri-textes littéraires en RDA» in Franco, L. (ed.), *Textuel*, 46: *Aux Marges du texte: préface et postface*. Paris: Université Paris 7 - Denis Diderot, 67-88.

RISTERUCCI-ROUDNICKY, D., 2004, «Doubles-seuils ou Le peritexte à l'épreuve de l'étranger» in Franco, L. (ed.), *Textuel*, 46: *Aux Marges du texte: préface et postface*. Paris: Université Paris 7 - Denis Diderot, 51-66.

———, 2008, *Introduction à l'analyse des oeuvres traduites*. Paris: Armand Colin.

SALADO, R., 2004, «Préfacier l'étranger: les premiers préfaces de Faulkner en France (Sanctuaire par Malraux et Tandis que j'agonise par Larbaud)» in Franco, L. (ed.), *Textuel*, 46: *Aux Marges du texte: préface et postface*. Paris: Université Paris 7 - Denis Diderot, 89-116.

SANCONIE, M., 2007, «Préface, postface, ou deux états du commentaire par des traducteurs» in *Palimpsestes*, 20 (2007) 161-176.

Modernismoaren zantzuak Antonio Arrutiren poesian

Signos de Modernismo en la poesía de Antonio Arruti

Signes du Modernismo dans le poésie d'Antonio Arruti

Traces of Modernism in the poetry of Antonio Arruti

GURRUTXAGA MUXIKA, Alexander
Euskal Herriko Unibertsitatea (EHU/UPV)

Noiz jaso: 2014-01-22

Noiz onartua: 2014-04-28

Euskera. 2013, 58, 2. 721-751. Bilbo
ISSN 0210-1564

Lan honen helburua Antonio Arrutiren poesia Modernismoaren atarian dagoela frogatzea da. Azterketa testualaren bidez erakutsi nahi da Arrutiren poesian hautematen direla Pizkundean gauzatuko den poesiaren zantzu zenbait. Era berean, poetak lirika kultuaren bidea abiatu eta gero estilo hori baztertu egiten duen neurrian, Arrutiren ibilbide poetikoa poesia modernistak bere sorreran izan zituen zailtasunen adibide paradigmatikotzat aurkeztu nahi da lan honetan.

Hitz gakoak: lirika, Pizkundea, Modernismoa, Semiotika.

El objetivo de este trabajo es demostrar que la poesía de Antonio Arruti se sitúa en el umbral del Modernismo. A través del análisis textual, se quiere mostrar que en la poesía de Arruti se ven algunos trazos de lo que será la poesía del Renacimiento vasco. A su vez, en la medida que el poeta avanza en la lírica culta, para luego abandonarla, este trabajo quiere demostrar que la trayectoria poética de Antonio Arruti es un ejemplo paradigmático de las dificultades que tuvo la poesía modernista en sus inicios.

Palabras clave: lírica, Renacimiento, Modernismo, Semiótica.

L'objectif de ce travail est de démontrer que la poésie d'Antonio Arruti se situe au seuil du Modernisme. A travers son analyse textuelle, on veut montrer que l'on trouve dans la poésie d'Arruti les prémices de ce que sera la poésie de la Renaissance basque. Ainsi, à mesure que le poète avance dans la poésie lyrique savante, pour ensuite l'abandonner, ce travail veut démontrer que le parcours poétique d'Antonio Arruti est un exemple paradigmatique des difficultés que rencontre la poésie moderne à ses débuts.

Mots-clés: Poésie lyrique, Renaissance, Modernisme, Sémiotique

The object of this piece of work is to prove that Antonio Arruti's poetry is on the threshold of Modernism. By means of textual analysis the aim is to show that certain features of modern Basque Renaissance poetry can be observed in Arruti's poetry. Similarly, in so far as the poet first adopts highbrow lyricism only to abandon that style subsequently, Arruti's poetic career is shown to be a paradigmatic example of the difficulties that modernist poetry encountered in its beginnings.

Keywords: Lyrical poetry, Basque Renaissance, Modernism, Semiotics.

1. Sarrera

Artikulu honen helburua da Antonio Arrutiren poesiaren azterketa labur bat egin eta bere testuinguruan eta literaturaren historian kokatzeko ahalegina egitea.

Antonio Arruti (1882-1919) poeta ezezaguna izan da oro har XX. mendean zehar eta, zenbait idazle eta ikerlarik aipatu izan badu ere, ez du poetak literaturaren historian lekurik hartu. Joseba Intxaustik apailaturiko Antonio Arrutiren poemen edizioak (*Olerki galduak: recuperación de un poeta olvidado*, Elkarlanean, 1998) poetaren obra ezagutarazteko ahalegina egin bazuen ere, Arrutiren poesiari buruzko aipamenik nekez aurkitzen ahal da orain arte egin diren poesiaren historietan.

Arrutiren obrara egin diren hurbilpenak begiratzen baditugu, itxura batean kontraesaneko den gertaera bat kausi dezakegu. Atentzioa ematen du, batetik, bere obra ezagutu eta baloratu zutenek beti aipatzen dutela kalitatezko poesia dela. Alabaina, aipamenak oso gutxi dira, eta bere poemen lehen edizioa, esan bezala, Joseba Intxaustik 1998an paratu zuena da.

Lan estimagarri hori du gure ikerketak abiapuntu eta oinarri¹. Intxaustiren iritziz, Arrutiren poesian badago poesia modernista aurreratzen duen zerbait. Honela dio berak: «Quiso que también el euskera dispusiera de los registros cultos de la poesía, y en este empeño, se anticipó, en su propio contexto, a quienes quince o veinte años después (los poetas de los treinta) lograrían una madurez más consumada. A Arruti hay que reconocerle, sin duda, su anticipación, y en buena parte una considerable obra hecha realidad» (1998: 30). Ikusten denez, Intxaustiren azalpena lehenagoko lekukotasunetan ohikoa den kalitate onarpenetik pauso bat urrunago doa, Arrutiri egozten baitio hein batean («en buena parte») *Olerkariak* gauzatuko zuten poesia moldearen «aurrerapena». Gai horri helduko diogu artikulu honetan.

¹ Antonio Arrutiren biografia laburra artikuluaaren amaierako eranskinean dauka irakurleak. Biografia zehatzago ezagutu ahal izateko Joseba Intxaustik egindako sarrera kontsultatzea gomendatzen dugu (1998: 31-115).

Metodologiaz ohar pare bat

Antonio Arrutiren obrari buruz ez dago testu azterketarik, eta falta horrek Arrutiren lana balioesteko zailtasuna dakar. Eginda dagoen azterketa garrantzitsuena, eta guk dakigula bakarra, Joseba Intxaustik apailatutako edizioan Joxe Azurmendik egiten duen epilogo kritikoa da (1998: 265-315).

Metodologiaren aldetik, kontuan izan behar da literatura konparatuaren esparruan lan egiteko, literaturaren bilakabideaz eta diakroniaz, aldiez eta mugimenduez hitz egiteko, aurretik testuen gainean lan kritikoa egitea ezinbestekoa izaten dela. Ana Toledok *Literatur Terminoen Hiztegian* honela adierazten du: «Ez dago literaturaren historiarik egiterik, kritikak ez badu literatur idazlan konkretua aztertzen eta teoriak ez baditu ematen literaturari buruzko printzipioak eta aztertze irizpideak» (2008: 540).

A. Toledoren hitzek René Wellek-en eta Austin Warren-en *Literaturaren teoria* liburura eramaten gaituzte, non ikerlariok honela idazten duten: «Evidentemente, la teoría literaria es imposible si no se asienta sobre la base del estudio de obras literarias concretas. No se puede llegar *in vacuo* a criterios, categorías y esquemas. Pero, a la inversa, no es posible la crítica ni la historia sin un conjunto de cuestiones, sin un sistema de conceptos, sin puntos de referencia, sin generalizaciones. (...) El proceso es dialéctico: una interpenetración mutua de teoría y práctica» (1968: 48-49).

Hortaz, argudiobide hau gure eginez, esan genezake «literatur idazlan konkretua»-ren azterketa dela nagusiki falta dena. Kontuan izan behar da, gainera, arazo hori bera dela XX. mende hasierako literaturaren ikerketan oro har dagoena. Ildo horretatik, Jon Casenavek adierazten du bere *Euskal literaturaren historiaren historia*-n (2012, 80) «monografiko asko falta dela oraindik Euskal literaturaren Historia baten osatzeko molde eroso batez». Hain zuzen ere, Antonio Arrutiren parean agertzen dira XX. mende hasieran beste hainbat idazle, oro har azterketa sakonagorik merezi izan ez duten arren, batzuk literaturaren historietan aipatuak izan direnak: Emeterio Arrese, Luis Jauregi 'Jautarkol', Klaudio Sagarzazu 'Satarka', Sorne Unzuea 'Utarsus', Juan Arana 'Loramendi', Frantziska Astibia «Onintze», etab. (eta beste hainbat lirateke Santiago Onaindiak bere antologian aipatzen

dituenak, baina historietan agertzen ez direnak). Zailtasunak ugariak direla ezin uka (sistemaren ahultasuna, aldizkarietan argitaratzea, anonimoki sinatzea, etab.), baina aurrerapenak ere egin dituzte hainbat ikerlarik: Jon Kortazarren *Euzkerea* eta *Yakintza* aldizkarietara buruzko ikerketa da aurrekari aipagarrienetakoa, eta berrikiago Amaia Alvarez Uriak Katalina Eleizegiren antzerki gintzari buruz egindako tesia ere ekar daiteke gogora.

Hau izanik ikerketaren egoera, datozen orriotan Antonio Arrutiren poemak azterketa testual laburra egin eta horretatik ateratako emaitzak testuinguruarekin erlazionatzeko saioa egingo dugu. Funtsean, Semiotikaren ildoan kokatzen da gure ikerbidea, eta obraren azterketa testuala (testuaren baitan maila ezberdinetan egiten dena) eta hurbilpen pragmatikoa uztartzean oinarritzen da. Azterketa testualean ezaugarri konkretu batzuei erreparatuko diegu: Sabino Aranaren arauetara maila metriko-formalean, eta maila semantikokoan trenaren figurari, hizkuntza poetikoaren iradokizun mailari eta sentimentalismoaren kontrolari. Gure lanaren helburua da azterketa horretan oinarrituz poetaren obra bere testuinguruan eta literaturaren historian fidagarritasunez kokatzea, eta, azkenean, Antonio Arrutiren poesiarik irakurketa interpretatzailea egitea.

2. Kokapen historikoa

Antonio Arrutiren literatur obra ia osoa poetikoa da. Horren zati handi bat gazteleraz idatzia dago, 1908 eta 1915 bitartean argitaratua, hain zuzen. Aldiz, beste zati bat euskaraz idatzia da, 1913an hasi eta 1919ra bitartekoa. Bi garai hauen artean, ikus dezakegun bezala, Arrutik poemak bi hizkuntzatan argitaratu zituen hiru urte geratzen dira, 1913tik 1915era bitartean, hain justu.

Arrutiren obra XX. mendearen bigarren hamarkadan kokatzen da; Euskal Pizkundea deitzen denaren baitan, beraz. Euskal Pizkundea 1876aren ondorengo aldiari deitzen diogu eta, gutxienez hasiera urteari dagokionez, ez dago zalantzarik, foruen abolizioak sortuko zuen galera sentimentuari hertsiki loturik baitago ondorengo mugimendu kultural eta literarioa. Lourdes Otaegik honela azpimarratzen du XX. mendeko euskal poesia lanean fo-

ruen galerak Erromantizismoan eta Modernismoan duen garrantzia (basqueliterature, 1. ahap.):

Urte horretan [1876an] amaitu zen Bigarren Karlistaldia, eta, foruak abolituta, kontzientzia berri bat sortu zen Euskal Herrian. Autonomia galtzea gertaera erabakigarria izan zen euskal kulturarentzat oro har, eta berdin-berdin eragin zien karlistei eta liberalei, herri gisa zuten nortasunaz jabetu zirelarik.

«Herri gisa zuten nortasunaz» jabetzeaz mintzo da L. Otaegi eta, gure iduriko, Euskal Pizkundera ulertzeko ezinbestekoa da ohartzea nortasunaren gaineko kontzientzia hartze hori loturik dagoela foruen abolizioak eragin zuen galera sentimenduari. Izan ere, XIX. mende bukaeran Euskal Herrian Erromantizismoak testuinguru egokia kausitu bazuen, gertaera hori, besteak beste, galera sentimendua oso sartua egoteari loturik dago. L. Otaegik honela definitzen du laburki Pizkundera: «Mugimendu sozio-kulturala da Pizkundera, Erromantizismoaren itzalean sortutakoa, eta idealista alemaniarren lanak oinarri hartuta European zabalduetako hainbat kontzeptu ditu ezaugarri» (ibid., 2. ahap.). Erraz ikusten ahal da zeinen ongi bat egin zezaketen gerra bat eta bestea segidan galtzetik sortutako etsipenak eta Erromantizismoak proposatzen zuen herriaren arima berezko, zahar eta puruaren berpizteak. Era berean, herriaren hizkuntza eta bere historia goraiatzeko dira eta, Euskal Herrian, aipaturiko galera sentipenak berehala sortzen du iragan lorios baten irudia, zuzenean bat egiten duena alemaniar idealismoak dakartzan ideiekin.

Giro sozial eta ideologiko honen adierazgarri kultural nagusia *Lore Jokoak* dira. Jai «kultural» hauek bereziki garrantzitsuak izan ziren euskal letretan zebiltzan idazle eta olerkariak mugiarazteko parada bikaina ekarri zuten neurrian. Idazle horietakoa da, ikusiko dugun bezala, Antonio Arruti. Iñaki Aldekoak *Bertsolaritzatik poesiara. Euskal poemagintza modernoaren ernamui-nak (1880-1900)* lanean adierazten duenaren ildotik, esan daiteke Lore Jokoetan euskal poesia modernoaren oinarriak ezarri zituztela idazleek: «poesia saio horiek artean etorkizun zen poesia autonomoago eta duinago baten hazia erein zutelako» (2003: 8).

Garai honetan oso ezagun egin ziren Lore Jokoetan parte hartzen zuten edo sarituak izan ziren olerkariak. Hauek bertsolaritzari loturiko formen

bidez –une hartan hura baitzen «herriaren» literaturen forma ezagunena– euren olerkietan sentimendu orokorrak islatzen zituzten. Hori dela eta, euren poemetan subjektu orokorra –eta ez lirikaren ni poetikoa– nagusitzen da. Gainera, Lore Jokoak jai herrikoiak ziren neurrian, testuinguru konkretu horretarako idatziriko poemek bazuten funtzio intelektual –hau da, sozial– bat ere. Ana Toledok *Antoine d’Abbadie Hegoaldean* lanean honela adierazten du: «Lore Jokoek giza talde berezitu baten adierazpenak sustatzen dituzte (...) Giza talde jakin baten adierazpen bereziak bultzatze hauek ezaugarritzatzen ditu» (1998: 544). Ez dago zalantzarik, beraz, hirurogei urteotako kultur eta literatur giroa Lore Jokoei hertsiki lotua dagoela. Baina ziurrenik posible da harago joatea, litekeena baita Lore Jokoak epizentrotzat zituen mugimenduak garaiko literaturaren ezaugarriak errotik baldintzatu izatea.

3. Modernismoaren zantzuak Antonio Arrutiren poesian

Atal honetan erakutsiko dugun azterketa testuala sakonago eta zabalago egindako azterketaren erakusgarri laburtua da, testu azterketaren xehetasunek dimentsio handia hartzen baitute. Horregatik, espero dugu irakurleak ulertuko duela zenbait kontzeptutan ez sakontzea eta zenbait argibide egileak osagabe uztea.

3.1. Maila metriko-formala: Sabino Aranaren arau metrikoak

Sabino Aranaren arau metrikoen garrantzia bereziki aipagarria da euskal poesia modernista ulertzeko. Batetik, araudi honen xedea da euskal poesia kultua egiteko bete behar diren *legeak zehazki ezartzea* –horregatik konparatu izan da Arnaud Oihenarten poetikarekin–. Bestetik, Sabino Aranaren arau metrikoek *poesia kultua zedarritzea* dute helburu, euskal poesia idatzia bertsolaritzaren arau formaletatik urrunduz. Azkenik, aipatu beharrekoa da Aranaren arauak euskal literaturaren historian garrantzi apartekoa izateko arrazoi nagusia dena: *olerkarien belaunaldiak* asmo estetiko modernistarekin arauok betetzeko erabakia hartu izana.

Lourdes Otaegik *Una poética para el metro vasco de la modernidad*² lanean honela laburbiltzen du Sabino Aranaren arau metrikoek bere garaian ekarri zutena: «Se trata de un breve tratado de ortografía cuyo apartado dedicado a la poesía vasca tuviera gran influencia en la literatura vasca que se desarrolla en las obras de los autores de la generación del Renacimiento Vasco (1926-36) y cuyo propósito «reformador» y orientado a la versificación no popular, ha sido reiteradamente destacado y comparado con la poética de Arnaud Oihenart. // En su caso, existe la peculiaridad de su puesta en práctica, ya que influyó decisivamente en las creaciones de los olerkariak...».

Lecciones de ortografía del euskera bizkaino 1896an argitaratu zen eta, esan bezala, bertan ezartzen diren arauak euskal literaturaren historian garrantzia berezia dute. Izan ere, L. Otaegik adierazten duen bezala, Sabino Aranaren arautegi hau «normativizante» izateaz gain, «orientada a la versificación no popular» dago. Alegia, Arana-Goiriren helburua poesia idatzia kultua izan zedin bete behar zituen arauak ezartzea zen, arauok bertsolari-tzaren formatatik urrunduz hain justu. Hori dela eta, *Olerkariak* arau hauek bere eginen dituzte euren helburu poetikoekin bat egiten duten neurrian; hau da, estilo arauok beteko dituzte ahozko tradizioaren eraginpean sorturiko literaturatik urrundu nahi duten heinean.

Honek guztiak erakusten du Aranaren arauak betetzeak duen esangura. Horregatik, aparteko garrantzia du Antonio Arrutik arau hauek bete egiten dituela ohartzeak. Labur esanda, arauok betetzeak zera esan nahi du Arrutiren poesian: dieresirik ez du egiten (hau da, diptongoak ez ditu banatzen hiato gisa ahoskatzeko), sineresirik ez du egiten ia (alegia, berez hiatoak direnak ez ditu diptongo bihurtzen), Aranak sinalefa egiteko (a+i, e+i, etab.) agintzen duen kasu ia guztietan egiten du Arrutik; aldiz, Aranaren arabera egin ezin denean (u+a, e+o, e.a.) ez du egiten; eta azkenik, Aranak baimendutako «lizentzia metrikoak» baliatzen ditu (oro har, dialektoen baitako laburdura eta luzapenak). Salbuespenak, kasu guztietan, oso urriak dira³.

² Otaegi, Lourdes (argitaragabea) *Una poética para el metro vasco de la modernidad. Poética y Retórica Clasicistas en el País Vasco de los Siglos XVII y XVIII. Antología y estudio crítico.*

³ Konparazio baterako Patxi Altunaren *Euskal bertsozintzaz* lana begiratu daiteke: Altuna, Patxi, *Euskal bertsozintzaz. XVIII, XIX, XXgarren mendeetako jesuita gazteek egin neurtitzak. Azterketa me-*

Arrutik Arana-Goiriren arauok betetzeak inplikazio poetiko nabarmenak ditu. Gainera, arauok betetzeari erantsi behar zaio Arrutiren poesian agerikoa den zolitasuna metrikari eta errimari dagokionez. Poetak bereziki ongi zaintzen du poemaren osotasuna eta batasuna (batez ere gaztelaniazko poemetan eta 1913-1915 bitartean argitaratutako euskarazko poemetan), nekez egiten du bertso lerro herrenik, eta errimaren aberastasuna hain da nabaria, ezen oso gutxitan errepikatzen baitu errima berbera poema batean. Honek guztiak erakusten du Arrutiren poesiak poemaren formari dagokionez perfektio teknikora hurbiltzeko duen nahikaria eta, Aranaren arauok poesia kultura zedarritu eta bertsoaritzatik urruntzeko xedea duten neurrian, Arrutik arauok betetzea erabakitzen duenean bere poetika agertzen du.

3.2. Maila semantikoa

3.2.1. *Tren berri bat: ¡Thalassa! ¡Thalassa!* poema

Trena modernitatearen sinbolo esanguratsuenetakoa denez gero, ezin bestekoa zaigu Arrutiren *¡Thalassa! ¡Thalassa!* poemaren azterketan apur bat sakontzea. Kontuan izan behar da, gainera, euskal literaturaren historian irudi hau bereziki markatua dela Lizardiren *Bultzai-leiotik* (1929) poema dela-eta. Hitzokin baloratzen zuen Anjel Lertxundik Lizardiren poema 1974ko *Garaiko handikien artean* saiakeran:

Verlaine izan zen treneko ibilaldi batetaz lehen poema osatu zuen gizona. Geroago, Antonio Machado eta Juan Ramón Jiménez espainiarrek ere esperientzi berdina sakonduko dute. Garrantzi handikoa da puntu hau, pinturarekin duen zerikusia begiratu gero. Trena atxakia aproposa da paisajearen margotze inpresionista azkar bat lortzeko. Paisaje geldiaurrean gizon dinamiko bat dago, honen sensazioak azkarrak dira, kontenplazioak gihar bat behar du, dinamika bat (1974: 115).

trikoa. Deustuko Unibertsitatea; Bilbo. Lan honetan ikus daiteke XVIII. eta XIX. mendeetan ohikoa zela sinalefak egitea edo ez egitea metrikak eskatzen zuen neurrian (nahiz eta herrenak ere ohikoagoak ziren). Era berean, sinalefa horiek edozein bokal konbinazio onartzen zutela hauteman daiteke.

Lertxundik esaten duen bezala, alde batetik paisaia geldiaren «margotzea» nola egiten duen nabarmentzen da Lizardiren poeman, eta bestetik, estatismo horri kontrajarriz, hizkuntzaren bidez birsortzen den trenaren abiadura nola iradokitzen den. Bi espazio-denbora horien artean, paisaiaren gelditasunaren eta trenaren abiaduraren artean, poeta –edo hobe, ni poetikoa– da figura giltzarria, kontenplazioaren, gogoetaren eta sentsazioen bidez bi munduren kontrajartzea gorpuzten baitu.

Anjel Lertxundik Verlaine, Machado eta Juan Ramón Jiménez aipatzen baditu ere, kontuan izan behar da XX. mendearen hasieran trenaren figura, bai eta geltoki eta bagoiena, usu izan zirela elementu poetiko gisa baliatuak. 1868an hitz interesgarriok idatzi zituen Théophile Gautier-ek «Des gares de chemins de fer» artikuluan (*Le Moniteur universel* egunkarian): «L'architecture qui découlait du temple dans l'antiquité, de l'église au Moyen Age, résultera chez nous de la gare». Ordutik, Gillaume Apollinaire, Blaise Cendrars, Vladimir Maiakovski, Henry Bataille, Filippo T. Marinetti eta beste hainbat izan dira trena, trenbidea, bagoia, geltokia edota abiadura bera irudi poetiko sinboliko gisa erabili dutenak. Esan gabe doa Antonio Arrutiren poema zerrenda honetan gehitu beharrean gaudela. Areago, azpimarratu behar da Arrutiren poema 1909an argitaratzen dela, eta data hau bereziki goiztiarra dela. Izan ere, 1912an argitaratzen du Antonio Machadok *Campos de Castilla* (non aurkitzen diren «En tren» eta «Otro viaje» poemak), eta 1913an argitaratzen du Juan Ramón Jiménezek *Laberinto* (non aurkitzen den Jon Kortazarrek Lizardiren poemaren inspirazio iturritzat jotzen duen «Guipúzcoa» poema).

¡Thalassa! poeman poeta trenean doa eta, leihotik begiratzuz, begien aurrean itsasoa nola agertzen eta ezkututzen zaion kontenplatzen du. Paisaiaren behatzeak gogoetan murgilarazten du poeta eta gogoeta hauen zati handi bat oroitzapenek, nagusiki haur zenekoek, hartzen dute. Bestalde, trenak aurrera joaterakoan sortzen duen etengabeko mugimenduak, zeina mugimenduaren deskribapenez gain itsasoaren agertze-ezkutatze jokoan islatzen den, narratibitate gradu bat eransten dio poemari. Esan daiteke kontrastea funtsezkoa dela poeman, trenaren abiadura («veloz») poetaren gogoeta pausatuei kontrajartzen baitzaie.

Alde horretatik bi espazio-denboraren kontrastea egiten da: batetik, itsasoaren kontenplazioari loturiko gogoeta eta oroitzapenena eta, bestetik, poeta fisikoki daraman trenarena. Ohar gaitezen, bidenabar, bi elementu sinbolikoki kontrajarriez: itsasoa eta trena. Baina adierazgarriena da aipaturako kontraste hori poemak formalki ere gauzatzen duela.

Formalki hendekasilabikoz eta heptasilabikoz osatua dago poema, eta errima modu jarraian eta musikalean mantentzen da. Alta, garrantzitsua da ohartzea errima libreki egiten dela (A-B-C-C-B-A-D-A-...): faktore erritmiko horrek poemaren narratibitateari eta kadentziari laguntzen die, eta ezaugarri modernistatzat ageri zaigu. Bestalde, nagusitzen den neurria haizakoa bada ere, badago hainbat heptasilabiko jarraian dituen pasarte bat. Oso esanguratsua da pasarte hau, poema guztian zehar ez daudelako beste inon bi heptasilabiko baino gehiago jarraian:

¿Quién el osado fue que por aquestas (11)

Acantiladas rocas (7)

Sobre el abismo puestas, (7)

Do sólo crece la silvestre jara, (11)

Sólo pisa la cabra trepadora, (11)

Esta locomotora (7)

Primera vez intrépido lanzara? (11)

Parece que espantado (7)

De su temeridad el tren se oculta (11)

En las entrañas de la madre tierra. (11)

¿Para siempre se encierra? (7)

¿Por siempre se sepulta? (7)

No, ya que al poco rato, (7)

Estridente silbato (7)

Dando a los aires en señal de triunfo, (11)

Sale, corre, se aleja. (7)

Ikus daitekeen bezala, pasarte honetan gehiago dira heptasilabikoak, eta une batean lau ere badaude jarraian. Ikusirik zein den lerrootako gaia (trenaren mugimendua bera), esan daiteke Arrutik heptasilabikoen proportzioa gehituz birsortu nahi duela trenaren mugimendua. Poesia modernistak hainbeste landu zuen «formaren esanahia»-z mintza gaitezke, hizkuntza

poetikoaren formak mezu bat igortzen baitio irakurleari, emozio edo irado-kizun mailan gauzatzen dena. Iuri Lotmanek *Arte-testuaren egitura* (1970) lanean adierazten du poesiak baduela balio ikoniko bat, eta hizkera arruntean sortzen ez den zentzu bat sortzen dela hizkera poetikoan. Zentzu hori hizkera poetikoari dagokio zuzenean eta, zehazkiago, bere osagai sintaktikoei. Alegia, Semiotikaren terminoak erabiliz, honek esan nahi du osagai sintaktikoei balio semantikoa hartzen dutela hizkera poetikoan. Honela dio I. Lotmanek berak: «ulertzekoa da arte-testuan hizkuntza naturaleko osagai estrasemantikoak (sintaktikoak) semantikotzea» (Viñas Piquerrek aipatua, 2007: 494). Beraz, *Thalassa* poeman dagoen heptasilabikoen jarraikortasuna aztertuz, esan dezakegu osagai sintaktiko batek (heptasilabikoei eragiten duten erritmoak) balio semantikoa hartzen duela modu ikonikoan, elementu sintaktikoei erreferentea (trena) adierazten baitute modu konnotati-boan.

Bestalde, lerrootan, poemaren gainerakoetan ez bezala, subjektua trena da, ez poeta; beraz, hor ez dago gogoetarik, eta deskribapen tonuari mugimendua nagusitzen zaio. Oroitzapenak agertzen diren pasarteetan irudiak (eta beraz, izenak) diren bezala aipagarrienak, kasu honetan aditzak dira ugariak: *se oculta, se encierra, se sepulta*. Gainera, aditzok orainaldian daude eta mugimendu espaziala adierazten duten aditzak dira (ezkutatu, lurperatu, irten, korrika egin, etab.). Bereziki nabarmentzen da pasarte honetako azken lerroa, hiru aditzen jarraipena izanik («sale, corre, se aleja»), abiadura iradokitzeke nahia ongi erakusten baitu.

Errekurtso erritmikoen bidez islatzen den abiadurak badu, beste talaia batetik begiratzuz, gai aldetiko zentzua ere. Esan nahi da Arrutik trena elementu poetiko gisa sartzen duela poeman, balio sentsazional bat emanez beroni. *Thalassa* poeman presentzia handia dute gogoeta eta oroitzapenek, eta hauek natura behatzeak poetari eragiten dion ebokazioaren fruitu dira. Horregatik, paisaiaren deskribapena loturik dago poetaren barne-egoerari. Hain zuzen, une horiek irudikatzerakoan itsasoa da Arrutik erabiltzen duen ezinbesteko elementua. Alde batetik, itsasoa Jainkoaren irudiari loturik agertzen da (zehaztapen gehiagorako, kontsulta daiteke Ur Apalategiren «Itsasoaren erabilpen sinbolikoak XX. mendeko zenbait idazleen obran», 2002): «ya manso, ya bravío, / con blando o con horrísono lenguaje, / pa-

tentiza el excelso poderío». Bestetik, itsasoa gaztaroko oroitzapenen iturri ere bada trenean doan poetarentzat, «corp conducteur» moduko bat, zeinaren agerpen bakoitzak poetari gogoeta-isuri bat eragiten dion. Oroitzapen horiek zoriontasun aro bat irudikatzen dute poeman, haurrak itsasoarekin bat egiten duen garai bat. Poeta trenean egiten ari den bidaiak, horrela, bi gradutan irudikatzen du poetaren itzulera: batetik, fisikoki, Zarautza doalako; bestetik, oroitzapenen bidetik iraganeko bizipenak berriz bizitzera iristen delako.

Poetaren barneko bakearen eta arima lasaitasunaren kontrako irudia trenaren mugimenduak islatzen du. Poemaren azken aldera ongi ikus daiteke kontraste honen garrantzia, bertan Arrutik mugimendu eta abiaduraren sentsazio etengabea eta bidaiia luzearen ondoren lortzen duen lasaitasuna kontrajartzen baititu. Une horretan, itsasertzera iristea (*monótono son, arrullo manso, ondas de plata, baña, dilata*) eta haren monotonotasunera itzultzea trenaren mugimenduari (*carrera, caminata*) kontrajartzen zaizkio. Esan daiteke trenak iradokitzen duen sentsazioaren eta itsasoak iradokitzen duenaren arteko kontrastearen bidez Arrutik lortzen duena sentsazio biak ñabartu eta zehaztea dela; eta, gainera, gelditasun-mugimendu sentsazioek eta orainaldi-oroitzapen bizipenek ezinbestean indartzen dute ni poetikoaren figura. Bidenabar, merezi du aipatzea poetak begiztatzen duen paisaia ilusio, fantasia eta amets gisa bizi duela, eta mundu onirikoak garrantzi berezia hartu zuela Modernismoan.

iThalassa! iThalassa! poemaren azterketa labur honetan ikusi ahal izan dugunez, bai metrika aldetik bai sinbolismoaren aldetik maila handia du Arrutiren poemak eta, are garrantzitsuagoa dena, Modernismoaren lerroan kokatu beharreko poema da.

Puntu horretara iritsita, interesgarria izan daiteke aztertzea zein izan ote daitekeen Arrutiren poesiak izan zezakeen eragina ondorengo poesiagintzan, eta batez ere Xabier Lizardiren obran. Eztabaida interesgarria gerta daiteke zalantzarik gabe. Ez gara eztabaida horretan luzatuko. Alabaina, iradoki nahi dugu Lizardiren iturri poetikoen azterketan aurrera egitekotan, ezinbestekoa dela Antonio Arrutiren poesia ere ikertzea, hurbilpen geogra-

fikoak ez ezik, estilo poetikoak ere (bai metrikak, bai iruditeriak) Lizardik Arruti irakurri ahal izan zuela pentsarazi behar baitigu.

3.2.2. *Iradozikuna: Itur-ondoan poema*

Hizkuntza poetiko modernista⁴ lerro gutxi batzuetan egoki definitzea ezinezko lana dela jakinik, ezaugarri konkretu batzuk soilik behatuko ditugu. Hizkuntza poetiko modernista definitua izan da gaur egun klasiko bihurtuak diren hainbat ikerlariren lanetan, eta horietan guztietan Modernismoaren edo egile modernisten kontzepzio poetikoa eta estiloa argitzeko saiakerak gauzatu dituzte. Gure ikuspegiaren arabera, eta, beraz, Semiotikaren postulatuei atxikiz, hizkuntza poetiko modernista ez da hizkuntza ohikoa: hizkuntza mintzatutik garbi bereizten da eta, areago, esan daiteke hizkuntza poetikoaren «desbideratze» konkretu bat berariaz bilatzen duen mugimendua dela Modernismoa.

Modernismoaren berrikuntza handietako bat sinbolismoa ulertzeko moduan dago. Izan ere, sinboloak Modernismoan gradu bat irabazten du esanahiari dagokionez eta erreferente bakarraren adierazpena izatetik mundu berezi baten adierazpen polisemikoa eta iradokizunezkoa izatera pasatzen da. Anna Balakian-ek Frantziako Sinbolismoaz gauzatzen duen azterketan, Mallarmé-ren poesiaz ari delarik zehazki, honela adierazten du sinbolismo berri hau zertan oinarritzen den: «Por tanto, para Mallarmé el símbolo significa lo opuesto a la representación, la sugerencia lo opuesto a la designación: lo designado es finito, lo sugerido es órfico, es decir, oracular, porque, como el oráculo, puede contener múltiples significados» (1969: 106).

Beraz, esan daiteke sinboloaren esparrua zabaldu egiten dela Modernismoan: zeinuaren eta bere erreferentearen arteko erlazioa konplexuagoa, eta beraz «ilunagoa» da orain. Izan ere, zeinu batek erreferente bat baino gehia-

⁴ Modernismoa aipatzen dugunean lehen Modernismoaz ari gara, Frantziako Sinbolismoarekin hasi eta honen eraginpean abangoardiak iritsi arte irauten duen poesiaz alegia.

go izan dezake eta, garrantzitsuagoa dena, sinboloarentzat garrantzitsuagoa bihurtzen da *sujerentzia* edo iradokizun ahalmena izatea⁵.

Viñas Piquerren *Literaturaren kritikaren historian* modu argian aurkienezake adierazia iluntasun sinboliko hau zertan den: Viñas Piquerrek dio sinboloak zehaztugabetasun semantikora irekitzen direla; horretan dautza, batetik, sinbolismo modernistaren iluntasuna eta, bestetik, bere iradokizun ahalmen berritzailea. Hona ikerlariaren hitzak: «Poema sinbolistak esanahiz betetzen dira: bakar bati atxiki nahi ezta, polisemiara irekitzen dira, zehazgabetasun semantikora (...) Alde horretatik, eginkizun giltzarria dute mugimendu horretako poetek etengabe birsortutako sinboloek, inoiz ez baitira unibokoak, monosemikoak: beti ematen dute bide polisemiarako» (2007: 364). Horrela bada, sinbolismo modernoak elementu bat irudikatzenetik atmosfera osoago bat irudikatzena egiten du jauzi, eta horiei adierazpen poetikoa ematea asoziazio metaforikoen bidez lortzen da, edo, Baudelairek ezarri zuen terminoa erabiliz, «korrespondentziak» sortuz.

Antonio Arrutiren poesian badago poema pare bat non sinbolismoak iradokizun aldetik gradu bat irabazten duen. *Itur-ondoan* eta *Illunabarra* poemez ari gara –biak ala biak 1916koak–. Beharbada ezin esan daiteke poemak modu nabarmenean modernistak direnik, baina bai badituztela ñabardura berritzaile batzuk ildo horretarantz jotzen dutenak. *Itur-ondoan* poeman, zehazki, zenbait irudi duten indar iradokitzaileagatik nabarmentzen dira, eta ez hainbeste duten zentzu alegoriko konkretuagatik. Iturria poema honetan irudi jainkotiaria da, borondate onaren eta eskuzabaltasunaren alegoria; iturriak, dio Arrutik poeman, beti isurtzen du ura, edonorentzat, eskuzabal, baina gizaki gaizto askok ez du esker onik adierazten. Sinbolikoki, beraz, poema irudiaren eta erreferentearen arteko erlazio alegorikoaren baitan euskarrিতua dago. Halere, badira irudi indartsuak alegoriagatik baino irudiaren beraren indarragatik nabarmentzen direnak. Hirugarrena izan daiteke poemako ahapaldi esanguratsuenetakoa:

⁵ Historikoki begiratuz gero, sinbolismoaren «irekiera» horren azken estratua abangoardiekin, eta nagusiki Surrealismoarekin iristen dela esan daiteke. Izan ere, Surrealismoarekin sinboloa zentzu alegoriko baten zeinua izatetik zeinu iradokitzaile erabat irekia izatera pasatzen da.

*Eskar gaiztoa, gogo-lilien
Ainbeste iduri ta amets garbien
Betiko izotza,
Zori gaiztoan itzan i sortu
Bañan oraindik ez dek gogortu
Aren biotza.*

Ahapaldi honen lehen hiru lerroek perpaus luze bat osatzen dute eta irudion sinbolismoa erromantikoa baino irekiagoa dela esan daiteke. Funtsean metafora bat da, «eskar gaiztoa» «betiko izotza»-ri parekatzen diona. Kontua da, «izotza» terminoaren esanahi alegorikoa ez dela konkretua, ez dela zehazki identifikagarria. Zalantzarik gabe termino negatiboa da, txarra, «gogo-liliak» terminoari eta «amets garbiak» terminoari kontrajartzen zaiena. Lilien kasuan izotzak kaltetzen dituela esan daiteke; ametsen kasuan, aldiz, ez dago lotura semantiko zehatzik. Baina, edozein kasutan, sinboloa irekia da, nagusitzen dena «izotza»-k iradokitzen duen emozioa delako, eta ez hainbeste esanahi alegoriko konkretua. Gainera, perpaus honetan bertan «gogo-lili» terminoak, Lizardik hain usu erabiliko zuen substantibo elkarketaren bidez sortuak, irekiera aipagarria du era berean. Izan ere, «gogo» (izpiritu) eta «lili» (lore) lotura irakurleak interpretatu behar du: asoziazio metaforikoa da, «izpirituaren liliak» itzul genezakeena nolabait. Azken batean, analogia argitik urrunago doan lotura bat ezkututzen da hitz bi horien artean.

Zehaztasun falta hori, hau da analogia erromantiko konkretua baino urrunago doan iradokizun hori poema guztian suma daiteke. Begira, esaterako, seigarren ahapaldiari:

*Isillik doaz... Ta au balitz dana!
Bada atsegin ez ere duana
Zikintzen ura;
Egite... ez dakit, ez nuke esango.
Balute beintzat orrela izango
On edo onura!*

Kasu honetan ez dago indefiniorik edo anbiguetaterik sinbolismoari dagokionez: badago jende gaiztoa ura atsegin hutsez zikintzen duena. Baina interesgarria da ikustea ni poetikoak une batean isiltasuna aukeratzen duela adierazpenaren orde. Laugarren lerroan poeta zerbait esaten hasten da,

baina ahaleginean isildu egiten da: «egite... ez dakit, ez nuke esango»; pentsamendu-figura bat baliatzen du hor poetak, litote bat zehazki: ezezkoaren bidez leundu egiten du itxuraz esapidea, baina egiazki kontrakoa gertatzen da, adiera indartzea alegia. Narratzailearen segurtasun falta, errealitatea deskribatzeko zailtasuna, eta horren aurrean isiltasuna hautatzea aipagarria da; izan ere, pausa hori, esaldia ez bukatzea bera, nahikoa da anbiguitatea sortzeko. Hugo Friedrichek, *Die Struktur der modernen Lyrik (Estructura de la lírica moderna)* lanean (1956: 199) «hostilidad a la frase» terminoa baliatzen du Modernismoak esaldiaren forma behartzeko duen joera deskribatzen duelarik. Izan ere, perpausaren logika hautsi nahi denean ikusten ahal ditugu puntuaziorik gabeko poemak, amaitu gabeko esaldiak, zangalatrauak, aditzik gabeko zatiak, lokailu ilogikoeekin hasten diren ahapaldiak, eta abar.

Azken finean, *Itur-ondoan* poeman badira halako ñabardurak, eta oro har hirugarren ahapaldiak bezainbesteko modernismo kutsurik ez badu ere («Eskar gaiztoa, gogo-lilien/ Ainbeste iduri ta amets garbien/ Betiko izotza») hauteman daiteke Erromantizismoaren errekurtoetatik (nagusiki konparazioa) haratago dagoen iruditeria bat, iradokizunari eta emozioari ere garrantzia ematen diena.

3.2.3. *Sentimenduen kontrola: Illunabarra poema*

Hizkuntza poetiko modernistaren beste ezaugarri bat hizkuntza afektiboaren presentzia urria da, Erromantizismoaren sentimenduen agerpena gehiegizkotzat jo eta berau galgatzeko ahalegina.

Oso esanguratsua da Mario A. Blanc-ek Bécquer-en modernismoaz (1988) ari delarik aipatzen duen argudio bat. Blancek dio Bécquerren poesian giltzarria dela poetak nola galgatzeko duen sentimentaltasuna («el empleo de lo sentimental controlado artísticamente»), hau da, nola saihesten duen sentimentalkerian erortzea kontrol arrazionalarekin kontrajarriz: «Algo esencial en este efecto general que se percibe en sus *Rimas* está dado por el control de las emociones. Bécquer no transita el viejo camino de la retórica hueca, de la verborragia caduca y del desborde emocional que saturó la lírica romántica hasta ya pasada la mitad del siglo XIX. Al desligarse

de estos procedimientos, su poesía se abre a posibilidades renovadoras. // Bécquer rechaza la sensiblería y propone un tratamiento nuevo de las emociones» (1988: 43-44).

Baina sentiberakeriari ihes egitea ez zitzaien modernista frantsesei edo espainiarrei soilik axola. Orixeri berari ere ez zitzaion laket sentiberatasun gehiegizkoa. Hain zuzen ere, Pizkundean klasikozale-modernoazale eztabaida gertatzen ari zen garaian, Orixek Lauaxetaren *Bide Barrijak* dela eta honakoa idazten du 1931ko «Bide barrijak» artikuluan: «Le aconsejaría yo, en primer lugar, que refrenase o dominase un poco más la imaginación y la sensibilidad» (Aranbarri eta Izagirrek aipatua, 1996: 55). Aitzolek ere ontzat ematen zuen Lizardiren poesian sentimentalkeriarik ez egotea: horren ordeztasun fantasia eta gogoeta daudela dio Aitzolek eta, bere irakurketa poetikoa literaturatik harago badoa ere, Lizardiren poesiaren ezaugarrien deskribapenean zuzen dabil Aitzol: «Fue preocupación de Lizardi el imprimir a sus poesías la idiosincrasia del espíritu vasco. Por esta razón, apenas en ellas se deja paso el sentimentalismo. Sí, hay en alguna intensidad en el dolor y en el amor. Pero es dolor del que no llora y es amor del que apenas suspira» (Luis Mari Mujikak aipatua, 1993: 46).

Hau guztia aintzat harturik, begira diezaiozun *Illunabarra* poemaren tonuari. Kasu honetan, Arrutik, ikusmena oso gutxiturik eta ahuldadea gorputzean, heriotzaren gertutasuna onartzen du. Poeman poetak bere sentimenduak era biluzian agertzen ditu, baina ez da horregatik sentimentalismoan erortzen.

Arrutik ez dio heriotzari beldurrez begiratzen. Alegia, hil beharraren zama sentitzen du eta ez luke hil nahi, baina fededuna da eta heriotzaren ondoko betiko bizitzan sinesten du; horregatik, eta bizitza arantzaz jositako bide gogorra delako («Badakit bera –alegia lurreko bizitza– dala atsegiñak ematen zurra»), hil beharra onartzea errazagoa gertatzen zaio. Ahapaldi honetan ikus daiteke nola eusten dion Arrutik autokonplazentziari:

*Ni banatxiak, nere pipako kea bezela
Desegin zaidak, ai!, nere bizitz labur, mengela
Baña zeruruntz kea dijuan eran, orrela
Nik ere juan nai diat, antxe zenkadat gela!*

Lehen bi bertso lerroek bai erritmo aldetik bai irudiari dagokionez tonu tragiko eta larri nabaria dute. Baina Arrutik ahapaldiaren bigarren atalean kontrastea bilatzen du berehala. Kea, alde batetik, desegin zaion bizitzaren irudia da, baina bestetik, zerura joateko modua ere bada. Modu horretan saihesten du Arrutik poema etsipen edo auhen kantutik bihurtzea⁶.

Arrutiri, lehenik, mendira igo eta ibarretik datorren oihartzunak ikara eragiten dio (*Noiz edo berriz beko ibarretik mendietara / Dator oiartzun barrura sartzen didana ikara.*), baina poetak berehala geldiarazten du melodramatismoa eta sentimentalkeria erortzeko aukera.

*Etorri bedi lenbailen gentza badu laguna
Zorion-poza naro zabaltzen emen diguna;
Baña auen ordezt baldin badakar garaun lizuna,
Madarikatu bedi datorren egun illuna.*

*Gora, lokarri gabeko gure mendi gañera,
Ta arretaz, ernai andik begira beko ibarrera;
Ona ta argia baldin badatoz esan, aurrera!
Gaizto ta itzalak baldin badatoz esan, atzera!*

Azken ahapaldiak berresten du Arrutiren joera poetikoa. Bere iritziz, larria da euskaldunentzat ordua, bai baitirudi euskaldunak gauza zaharrekin amaitzeko lan egoskorrean («lelo zorua» dio) dabiltzala. Baina Arruti ez da negarrean geratzen, itxaropen oihu bat jaulkitzen da haren ahotik:

*Larria benaz euskaldunentzat oraingo ordua.
Au gauza zarrak hurperatutzeko lelo zorua!
Galduko ote da gure Erri Kutun antxiñakua?
Esnatu, jaiki seme leialak. Ai, ni banua!*

Interesgarria da, sentimenduen kontrolaz ari garenez gero, ohartzera nola ilunabarrean, heriotzaren atarian, agertzen den argia eta biziaren goraiapmena. Karlos Otegik bere *Lectura Semiótica*-n dioenari jarraikiz, Lizardiren kasuan giltzarria da poetak bere burua iluntasunaren erdian aurkitzen due-

⁶ Konparazio baterako, eta ikusteko tonuan dagoen aldea, egokia izan daiteke 1839an Jean Baptiste Kamusarri (1815-1842) olerkari erromantiko ziburutarrek idazten duen *Ene gogoetak* olerkaria jotzea. Hor ez dago sentimenduaren halako galgatzerik.

nean bilatzen duen argi izpia eta itxaropena: «La eufemización e inversión son los esquemas dinámicos más activos. Gracias a la ambivalencia, el poeta descubre en los componentes nocturnos del imaginario un sentido positivo; halla una señal de claridad en la oscuridad, ve un lado bueno o favorable en lo nocivo» (1993: 307). Lizardiren kasuan adibide argia da *Ondar-gorri* poemako pasarte hau:

*Oi, zein da ituna
beera-bear au!
Nik ez nai eguna
biurtzerik gau!*

K. Otegik berak, Lizardiren poemen edizioaren sarreran (1994), honako iruzkin hau egiten du: «Ondar-gorri poeman ageri den errebeldia unea salbu, Nik ez nai eguna / biurtzerik gau! -ez errebeldia mingotsa, baizik eta gainbehera pertsonala onartu nahi ez duenaren barne protesta-, poeta heriotzaren aurrean onartze mintsua eta itxaropen adoretua uztartzen saiatzen da» (1994: 25-26).

Arrutiren poemako azken ahapaldira itzuliz, esan daiteke azken lerroan («Esnatu, jaiki seme leialak. Ai, ni banua!») antzeko bi indar kontrajarri hautematen direla. Batetik, bere heriotzaren hurbila eta patuaren onarpena. Baina, era berean, bizi nahia: bera ezin bizi daiteke, baina nahia hor dago. Horregatik dio «esnatu, jaiki seme leialak», jaikitzeak duen indar, suspertze eta itxaropen sinbolismoarekin. Arrutik, beraz, patua onartzen du, eta ezina oihu etsituaren bidez adierazten du: Lizardik «oi, zein dan ituna / beera-bear au!» bezalaxe, «ai, ni banua!» dio Arrutik. Baina patuari ezin ihes egiteak ez du ni poetikoaren nahia ezkututzen: poeta ez da bere minean geratzen, ez dago sentimentalkeriarik bere poesian. Arrutik indartsu eskatzen die ondorengoei jaikitzeo. Lizardik «nik ez nai eguna / biurtzerik gau!» bezalaxe, Arrutik ilunabarrean «esnatu, jaiki seme leialak» eskatzen du.

4. Antonio Arrutiren poesia eta bere testuingurua: irakurketa interpretatzailea

Atal honen helburua da Antonio Arrutiren obra poetikoa bere testuinguruarekin lotzea. Arrutiren poesian agertzen diren literatur tradizio desberdinen eraginaz mintzo bagara, bereziki nabarmendu beharrekoa da tradizio poetiko kultuaren eta bertsolaritzaren arteko indar-talka. Horregatik, eta Arrutiren poesia bere testuinguruarekin erlazionatzeko xedearekin, begira diezaiogun bertsolaritzak XX. mende hasieran euskal kulturaren zuen posizioari.

Euskal Pizkundean gutxienez hiru modutan iristen zen bertsoa herriarengana. Alde batetik, bat-bateko jaialdiak zeuden, desafioak edo herri jaietako saioak. Beste alde batetik, herriari idatziz iristen zitzaion bertsolaritza zegoen. Bertsolaritza idatziak, era berean, bi bide zituen Euskal Pizkundean: alde batetik, bertsopaperekin bidez zabaltzen ziren bertsoak zeuden, eta, bestetik, aldizkari edo bertso liburuetan agertzen zirenak. Juan Mari Lekuonak *Ahozko euskal literatura* lanean ematen dituen argibideak jarraituz, garrantzitsua da ohartzea ez zutela estatus berbera bide batetik ala bestetik hedatzen ziren bertsoek. Honela adierazten du Lekuonak:

Bertsopaperekin batera bizi izan ziren lore jokoetako kantuek, aldizkarietako bertsogintza eta bertso liburuak, autore batenak nahiz talde batenak; bertsoen autoretza gero eta gehiago nabarmentzen da XX. mendean. Horrek esan nahi du badutela antziki bertsopaperek, lore jokoetako kantuek eta aldizkarietako bertsoek eta bertso liburuak; eta ez dela erraza horien artean hesiak jartzen, baina ez direla nahasi behar batzuk eta besteak. Bertsopapera herri xeheagoarentzat da; testuingurua paperean ez datorrena du, hartzaileek berez ezagutzen dutenez; iraupen gutxiko gauza erakargarria besterik ez da berez bertsopapera. Ez hala, ordea, lore jokoetako kantua edo bertso liburuak, hartzaile erosoagoa dutenez bai kulturaz eta bai diruz ere, eta autore jantziagoa eskatzen dute eskuarki aldizkariak eta bertso liburuak, bertsogintzaren iraupen luzeagoa (1982: 127-128).

Horrela bada, bertsopaperek edo aldizkari, liburu eta Lore Jokoetako bertso idatziek ez zuten estatus berbera, ez maila poetikoari zegokionean ez eta hedapenari zegokionean ere. Teorizazio horretan areago joatea zilegi da

ziurrenik, iduri baitu ahozko generotik idatzizkora dagoen jauzian literaturaren instituzionalizaziorako pauso garrantzitsu bat identifika daitekeela. Puntu horri heltzen dio, hain zuzen, Patxi Salaberri Muñoak *Iraupena eta lekukotasuna* (2002) lanean eta, Jesus Mari Lasagabasterri segituz, honela adierazten du bertsolaritza idatziaren bilakabidearen garrantzia:

Oro har, ezin ahanitz daiteke urtean behin ospatzen ziren jai giroko lehiaketa haien garrantzia kuantitatiboa bainoago kualitatiboa izan zela, idazlanen kopurua areagotzetik harantzago iritsi baitzen eragina. Eta funtsezkoa suertatu bazen ahalegin haien ondorioz elementu poetikoa kulturaren barneko gune eta motibo nagusi bilakatzea, are garrantzitsuagoa izan zen harekin erdietsi zuen literatur produktu normalaren estatusa. Izan ere, ordura arte ahozko ekoizpen hutsa zena idatzizko bilakatuz eta eredu berriak xerkatzeko formulak bultzatuz, bertsolaritzaren monopolio-tik aterarazi eta bere kaxa ibiltzeko autonomia eta kemena eskaintzen zitzaizkion poesiari. Lasagabasterrek dioen legez, literaturaren instituzionalizazioaren hasiera izango zen harako hura (2002: 169).

Horrela bada, Lekuonari jarraikiz, iduri du idatzizko bertsolaritzaren estatusa nolabait ere goragokoa zela bertsopaperarena edo bat-bateko bertsosarena baino; eta, Salaberriren argibideak adierazten duen bezala, esan daiteke idatzizko genero horri jarraipen emanez erdietsi zuela idatzizko bertsolaritzak edo poesiak, Pizkundek aurrera egin ahala, autonomia literarioa eta literatur instituzioaren maila.

Oro har, beraz, Pizkundera bertsolaritza idatziaren estatusa nabarmena zela esan daiteke. Ziurrenik bertsolaritzaren estatus sozialaren adierazgarri-rik behinena, Pizkunderaren amaieran dagoeneko, Aitzolen proiektu kulturala da. Lourdes Otaegik bere tesian adierazten duen bezala, «1930ko artikuluetan jadanik guztiz mamiturik dago literaturaren zereginari buruz Aitzolek duen ideia eta nola duen literatura kultur proiektu orokorrigo baten barruan kokaturik» (1994: 69). Proiektu orokorrigo hori ez dagokio Aitzolen pentsamendu intelektualean literaturari, baizik eta nazio eraikuntzari. Hain zuzen ere, Otaegik berak honela azaltzen du puntu hori *Aitzolen proiektu kulturalaz* (1983) lanean: «Aitzolek olerkigintzari eskaintzen zion ohorezko lekua (...) kultur mugimenduaren bilakabidean, eta baita politikoan ere, eragin zezakeen indarraren baitan ulertzen da» (1983: 20).

Aitzolek poesiak herriaren askapena ekar dezakeela sinesten du, baina garbi ikusten du ez duela edozein poesiak balio proiektu hori gauzatzeko⁷. Herria berpiztu dezakeen forma poetikoa bertsolaritzarena da, Aitzolen ustez. Argibide egokia eskain diezaguke bere *El bertsolari* artikulua (Euzkadi, 1930-4-5); honela hasten da artikulua: «Quienes no tengan inconveniente alguno en admitir la influencia de la poesía como factor impulsivo y dinámico en la vida de un pueblo, muéstranse quizás algún tanto escépticos al aquilatar el valor social e histórico del bertsolari». Ikusten denez, Aitzolentzat bertsolaritzak ezinbesteko funtzioa du, «factor impulsivo y dinámico en la vida de un pueblo» baita herri literatura, alegia, nazio eraikuntzarako baliagarria den literatura. Hona hemen aipaturiko artikuluaaren amaiera: «No debe esto arredrarnos para salvar lo que aún pueda guardarse oculto en el alma del pueblo, *Euskeltzaleak* trabajará con desnudo, y en fiestas vascas, como la de la Poesía, de Rentería, hará revivir la figura simpática, vibrante y varonil del bertsolari que, a su vez, haga resonar las cuerdas dormidas del alma vasca».

Horrela bada, Aitzolen proiektu kultural eta politikoa bertsolariaren indar eragilean euskarritzen da. Areago, Aitzolen ikuspegia da bertsolaritza dela herriaren arimaren isla estetiko zuzenena, eta hori bertsolaritzaren forman ere ikusten dela. Adierazgarria da eta merezi du gogoratzea, alde horretatik, Aitzolek 1935eko ekainean Jokin Zaitegiri idazten dion gutuna; bertan, Aitzolek eskatzen dio Zaitegiri bere poesian beharrezko ikusten duen biraketa estilistikoa gauzatzeko mesedez:

Algunos amigos míos han leído sus versos. Los consideran adecuados y estupendos para ser publicados, pero un poco duros y difíciles. ¿No podría usted aprovechar las vacaciones de este verano para hacerlos más fáciles, menos duros? (...) Se nota su angustia ante la situación, y hay que tenerla en cuenta para su próximo acercamiento al bertsolarismo. (...) Andamos fuera del campo del euskara y los amigos del euskara. El euskara vivo, popular, natural (Obras completas-en bildua, 1988).

⁷ Aitzolen artikuluek agerian uzten dute Lauaxetaren eta Lizardiren poema liburuak argitaratzen direnean bere jarrera intelektuala pixka bat desberdina dela, hauen berrikuntzak ontzat ematen baititu. Alabaina, 1933tik aurrera lehengo jarrerara itzultzen da eta bertsolaritzarena da laudatzen duen estilo poetikoa.

Azken batean, honek guztiak bertso-laritzak Pizkundean duen estatusa erakusten du. Bertso-laritza kolektibotasun baten forma estetiko da, bertso-laritza da *Volkgeist*-ari loturik dagoena, ez lirika kultua, eta Pizkundean kolektibotasunaren isla den neurrian jartzen da balioan poesia. Halaxe adierazten du Patxi Salaberri Muñoak Felipe Arrese-Beitiak bere garaian lortu zuen oihartzuna aztertzen duenean:

Eta horregatik aitortu zitzaion bertso-gile honi, azken batean, poetaren kategoria, parametro erromantikoetatik ere herri baten sentimenduen islatzaile ezin hobea izan zelako. Eta ia-ia bakarra. Zeren eta bertso-gile gehiago eta, agian, «poetago» ziren idazleak ere aurki litezke Hegoaldeko poesia lehiaketan giroan (Pello M. Otaño zizurkildarra, J. Artola...), baina haien ekarpen interesgarrienak, maizki, lirikotasunerako bidean geratu ziren herriaren ahots bihurtzea bilatzen zuen poesia mota gailentzean.
(2002: 211)

Salaberri argitzen duen bezala, bertsolariaren ahotsa herriarenarekin identifikatzen da, bertsolariak bere ahots partikularraren bidez subjektu kolektibo bat islatzen du, eta subjektu indibidualaren eta kolektiboaren bat egite horrek erabat baldintzatzen du Pizkundean poesiaz dagoen pertzepzioa. Lotura horrek, alegia, bertsolaria nazioaren eta herri-kontzientziaren adierazle estetiko bihurtzen duen loturak, Pizkunde guztian irauten du. Kontzepzio horren indarra agerikoa da, Arrese-Beitiaren kasu paradigmaticoak erakusten duen bezala, Pizkundearen hasieran, Erromantizismoaren indarra nabarmena denean. Eta, era berean, oraindik indartsua da Pizkundearen amaieran, Pizkunde amaierako intelektual garrantzitsuenak, Aitzolek, oinarri bertsoa duen kontzepzio kulturala baitauka. Iñaki Aldekoak dioen bezala, «Espiritu berak animatzen zuen, XX. mendean, Aitzol nekagaitzaren *poema nazionalaren* asmoa. Azken finean –xume hasieran, gero eta kontzienteago geroago–, bete-betean iritsiko da Aitzolenganaino Lore Jokoen sasoiko erromantizismo kulturalaren (Herderren) eragin luze eta sakona» (2003: 6).

Gure argudiobideetan aurrera eginez, literatura honek gizartearekin zein harreman duen jakin nahirik, hurrengo galderak honakoa behar du izan: Pizkundeko kulturaren eta literaturaren balioespina baldintzatzen duen kontzepzio honek nola ukitzen du literatura bere alderdi formaletan? Ildo

horretatik Ana Toledok honako galdera proposatzen du *Antoine d'Abbadie Hegoaldean* (1998) lan interesgarrian: «Galde daiteke, ea Lore-Jokoen euskarria –giza talde baten adierazpen-modu bereziak garatu eta sustatu– literatur lehiaketari dagokionez erabilitako tresnan (hizkuntzan) bakarrik gelditu zen ala landutako gaietara bertara ere heldu zen». (1998: 544)

Gure irakurketa da Lore Jokoen testuinguruak, gaiak baldintzatzeaz gain, estiloa ere baldintza zezakeela. A. Toledok zenbait adibide aipatzen ditu baiezko erantzunaren zein ezezkoaren alde, baina nolabait ere ondorio nagusi honetara iristen da, zeinarekin gure ikerketak bat egiten duen (hargatik ekarriko dugu aipu luzea hona):

Beraz, banakoturik, indibidualizaturik dagoenarekiko lilura azaltzen da Loro-Joetara aurkeztutako hainbat poesiatan. Baina, beti ere, giza talde mailan, ez hainbeste gizabanako mailan. Hau da, egileak ez darama neurtitzera bere mundu berezia, besterena ez bezalakoa, erabat partikularra, ezta berea eta berea bakarrik den mintzaira ere. Alegia, neurtitza ez darabil eskuartean duen gaiaren ikuskera erabat banakoa eta berezia emateko, prozedura erabat partikularrak erabiliz. Egileak ez du bilatzen berea bakarrik den unibertso berezia sortzea, ezta mintzaira estandarra abiapuntu hartuta berea bakarrik den mintzaira sortzea.

Azken batez, giza taldearen egoera eta ezaugarri bereizletan gaiak oinarritu edo esparru honetatik kanpo lekutu, herritarrak izan ziren Lore-Jokoak. Marfilezko dorrean isolatu gabe, egileak kolektibitate batekin bat egitea bilatzen du. Mundu berezia sortuaz eta mundu hori mintzaira berezi baten bidez adieraziaz nekez bategin daiteke kolektibitate batekin. Kolektibitate baten mundua eta kolektibitate horrentzat ulergarri izan daitekeen eran adierazia eramaten da gehienetan testura. Bere ezaugarri bereizletan oinarritu ala ez, giza talde baten gaiak direnak eta giza talde horrek bereganatzeko moduan adieraziak. Banakotua, indibidualizatua dagoena erdigune bihurtzen denean ere, giza talde mailan da eta ez gizabanako mailan. (1998: 544)

A. Toledok egoki aurkezten du Lore Jokoen inguruan poetak bizi duen kinka, poesia lirikoaren eta kolektibitateari begira dagoen poesiaren artekoa. Garrantzitsua da kontuan hartzea kolektibitateari begira dagoen poesia, hau da «egileak kolektibitate batekin bat egitea» bilatzen duen poesia,

testuinguruak baldintzatua ageri dela bere ezaugarri testualetan. Alegia, poetak lirika kultua («bere mundu berezia», A. Toledoren hitzak baliatuz) baztertu egiten du bere poesian kolektibitate bat eta haren joerak islatzeko helburuarekin.

Antonio Arrutiren poesiaren azterketa testualak erakusten du bere poesia gauzatzen dela bilakabide jakin bat: lirika kultuaren tradizioan eta modernismoaren bidean txertatzen den poesiatik (gaztelaniazko poemez gain, *Itur-ondoan*, *Illunabarra*, *Amalaudunak*, e.a.) bertsolaritzaren eta Erromantizismoaren tradizioan txertatzen den poesia egiten du.

Testu azterketak agerian jarri dizkigu, ezer baino lehen, Arrutiren poesiaren zenbait ezaugarri intratestual nabarmendu beharrekoak direnak, hala nola: tradizio kultuaren eragina eta ildo horretan kokatzeko nahia; lirismoa, eta emozioak eta sentsazioak transmititzeko xedea; poemaren lanketa formal apartekoa; berrikuntza metrikoak –heptasilabiko eta hendekasilabikoen konbinazioak, etab.–; Aranaren arauak betetzea, eta sinbolismoan irekiera berri bat erromantizismotik baino modernismotik gertuago dagoena.

Baina, esan bezala, testu-azterketak berak erakusten digu 1916tik aurrera poetika kultua eta Modernismoaren ildokoa abandonatu egiten dituela Antonio Arrutik. Ezin esan daiteke ordura arte poetika modernista soilik lantzen duenik, izan ere metrikoki 1913tik 1916aren lehen erdira arte argitaratzen diren artean zortzi poema baitira bertso moldean taxutuak eta sei poesiaren molde kultuetan taxutuak. Baina, edonola ere, irizpideak beharrezko sendotasuna eskaintzen digu ondorioztatzeko 1916an (beti ere argitalpeni dagokienez) haustura bat dagoela ibilbide horretan. Horregatik, erabat gauzatzera iristen ez den Modernismo batez mintza gaitzke.

Puntu horretan testuinguruaren deskribapenari esker (eta bertsolaritzaren estatusari eta Lore Jokoen indarrari buruz adituek diotena erantsita) bilatu genezake Arrutiren obran gauzatzen den biraketa poetikoa esplikatzeko duen faktorea: Lore Jokoen inguruan zedarrizten den euskal kulturak eta literaturak eragin zuzena dute poetaren estiloan, kolektiboaren indarra gainjartzen zaio lirikak berea duen ni poetikoari eta, azken batean, 1916ko uztailetik aurrera argitaratutako Arrutiren poesia, bertsolaritzaren ezaugarriak nagusitzen dira.

Gainera, XX. mende hasieran egoera hau orokorra zela pentsatu behar da: alegia, Arrutik bizi zuen giroaren eragina ez dagokiola berari bakarrik, baizik eta estrapolatu egin daitekeela garaiko poeta edo bertso idazleengana. I. Aldekoak *Bertsolaritzatik poesiara* lanean honakoa baieztatzen du:

Gurean, eta gurea bezalako herrietan, herri/komunitatearen balioek beti hartuko diote gaina poetaren «ni»aren sentimenduari. Nola sortuko zen, bada, poesia lirikorik? (2003: 9).

Ziurrenik ez da zehatza «beti» gertatzen denik esatea, ezta poesia lirikorik sortu ez dela esatea ere, baina, zalantzarik gabe, I. Aldekoak egoki zantzutzen du ni poetikoaren eta komunitatearen arteko kinka. Indar-joko horretan, Arrutiren ibilbidea testuinguru kulturalaren eraginpean moldatu eta komunitatearen subjektu kolektiborantz (eta beronen estilorantz) jo zuen obra poetiko baten lekukoa da. Areago, Arrutiren kasua aski paradigmaticoa delakoan gaude, Arruti ikaskuntza erabat eskolastikoduna baitzen, kultura eta literatura klasiko eta kultuaren eragin ezin handiagoa zuena, eta, beraz, euskal egoera politiko eta kulturalak Arruti mugiarazi bazuen (poetikoki), pentsatzekoa baita tradizio klasiko eta kultuan hain jantzia ez zen beste edozein poeta ere mugiarazi zezakeela. Hau da, Arrutiren poesian dagoen bilakabidea nabarmenki handia eta erradikala izateak berak –bai filosofikoki bai estetikoki, eta bai hizkuntzan baita estiloan ere– nabarmentzen du Pizkundean giro kulturalak literaturaren ezaugarrietan zuen indar eragilea.

5. Azken hitza

Amaitzeko, Iñaki Aldekoaren hitzek gogoetarako aukera zabaldu digutez gero –«beti» hitza erabiltzen duelarik–, galde genezake ea joan ote gaitzkeen haratago ondorio orokor honetan, eta ea pentsa genezakeen bada-goela joera orokor bat euskal poesiaren baitan deskribaturiko ibilbidea nagusiarazten duena, poesia lirikoaren bidea nolabait itotzen duena kolektibitatearen indarra dela-eta.

Baliteke. Xabier Lizardiren poesian ez dago *Biotz-begietan* (1932) lanaren ondoren (*Umezurtz olerkiak*, 1934) maila horretako sinbolismo gradurik. Lauaxetaren *Bide-barridak* (1931) eta gero (*Arrats beran*, 1935) hizkuntza

poetikoaren urrundu egiten da iradokizun modernistatik, eta ahozko tradizioaren baliabide poetikoetara hurbiltzen da poeta. Gabriel Arestik *Maldan behera* (1960) idatzi zuen lehendabizi eta gero etorri ziren *Harri eta Herri* (1964), *Euskal Harria* (1967) edota *Harrizko Herri Hau* (1970). Sinbolismotik herri lirikara egiten du Arestik, T. S. Eliot edota Espainiako 27ko belaunaldia erreferentziatzen dituen poesiatik tradizio popularraren ezaugarriak poesia kultuan txertatzen dituenera, subjektu poetiko singularretik subjektu poetiko kolektibora, poesia ilunetik poesia adierrazagora. Antzeko zerbait egiten du Bitoriano Gandiagak ere *Elorri-tik* (1962) *Hiru gizon bakarka-ra* (1974), sinbolismotik poesia sozialaren lerroetarantz, edota are modu argiagoan beranduagoko *Gabon dut anuntzio-ra* (1986).

Arrutiren kasuan bilakabide hori modu argian gauzatzen da: Modernismoaren ildoan kokatzen den poesiatik berrikuntza horietan aurrera egiten ez duen poesiara egiten du poetak.

Puntu honetatik haragoko gogoeta eta orokortzeetan Literaturaren Historiaren eta Teoriaren bideetatik egin genezake aurrera, eta, arestian esan bezala, euskal idazleen ibilbideen azterketa xeheak behar dira haien arteko alderaketa konparatua egin eta ondorioak bermatzeko. Hondar hitz horiek, besterik ezean, artikulua honetan xedaturiko ondorioek iradoki diguten jarrera edo noranzko bat dira, euskal lirika kultuaren sorrerak izandako zailtasun agerikoen erakusgarria.

6. Eranskina: A. Arrutiren biografia laburra

Joan Jose Maurizio, fraide egiten denetik Antonio Arruti izenez, Zarautzen jaio zen 1882an. Aita bertakoa zuen eta ama Oikiakoa. Oikian pasatzen ditu, hain zuzen, haurtzaroko lehen urteak, baina hamabi urterekin zurtz geratuta, Zarautza doa bizitzera, aitonarenera. Zarautzen, Frantzisko-tarretan ikasi eta apurka familia erlijiosoari lotzen zaio. 1897an ordenatzen da frantziskotar.

1898an Bermeora joaten da eta handik hilabete gutxira Arantzazura. Han filosofia ikasten du, eta orduan hasten da kulturaren esparruan mugi-

tzen. Garai honetan ez du euskararik lantzen frantziskotarren artean, eta zeharo galtzen ez badu ere, hizkuntza klasikoak eta gaztelania ikasiz, bazterturik geratzen zaio euskara. 1902an Erriberrira joaten da: sei urtez egongo da bertan ikasle, eta garai honetan bereganatutako literatur jakintza bere gaztelerazko poesian islatuko da zuzenean.

1909an, fraide-eskolako gazte eruditu bilakaturik, Erromara joaten da goi-ikasketak egitera. Hiru urte pasatzen ditu bertan eta Teologiako titulu gorena eskuratzen du; bestalde, Erroman dagoelarik pizten zaio Arrutiri lehenago ez bezala sorterriaren falta. Erromatik 1912an itzuli eta Erriberrin hasten da irakasle. Alabaina, aspalditik datorkion ikusmen arazoa gero eta handiagoa egiten zaio, eta, itsutzen hasita, ofizioa baztertu behar du.

1914an, Zarautzen pare bat hilabete pasa ondoren, Forura joaten da, non euskal giro kulturala gertuagotik ezagutzeko aukera duen. Arrutiren itsumena gero eta larriagoa da, ordea: irakasteko ez ezik, irakurtzeko eta idazteko ere lan handiak izan bide zituen. Foruan hiru urte baino gehiagoz bizi ondoren, 1918an, hobekuntza txiki bat medio, Arruti Zarautza joaten da. Lau hilabete eta erdi bakarrik pasatzen ditu han, ordea; urrian, gripe espainiarrak jotakoei laguntzera bidaltzen dute Tolosara, eta gripe horrexek jota hiltzen da hogeita hamasei urterekin, 1919ko urtarrilean.

7. Bibliografia

ARRUTI, Antonio, 1998, *Olerki galduak. Recuperación de un poeta olvidado*. Joseba Intxausti (ed.), Joxe Azurmendi (epil.). Donostia: Elkarlanean.

Antonio Arrutiren poema guztiak ez daude aipaturiko edizioan. Alta, bertan aurki daitezke gainerakoak aldizkarietan topatzeko beharrezko erreferentziak.

Azterketa konkretuak

AGIRRE, Jose Maria «Xabier Lizardi», 1994, *Olerkiak*. Karlos Otegiren edizioa. Donostia: EEE, Klasikoak.

ALDEKOA, Iñaki, 2003, <<Bertsolaritzatik poesiara. Euskal poemagintza modernoaren ernamuinak (1880-1900)>>, *Euskal gramatikari eta literaturari buruzko Jardumaldiak XXI. mendearen atarian* (bigarren liburukia). Bilbo: Euskaltzaindia, *Iker*, 14.

ARANA-GOIRI, Sabino, 1980, *Obras completas de Sabino de Arana-Goiri* (hiru liburuki). Donostia: Sendoa.

ARANBARRI, I. eta IZAGIRRE, K., 1996, *Gerraurreko literatur kritika. Amorebieta-Etxanoko Udala eta Labayru Ikastegia*.

ARIZTIMUÑO, J. "Aitzol", 1988, *Obras completas – Idazlan guztiak* (6 liburuki). Donostia: Erein.

BLANC, Mario A., 1988, *Las Rimas de Bécquer: su modernidad*. Madril: Pliegos.

ETXEBARRIA, Igone, 2000, *Some Unzueta Utarsus (1900)*. Bidegileak bilduma, 21. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.

KORTAZAR, Jon, 1991, <<Los debates literarios en la poesía del País Vasco (1930-1935)>>, *ASJU, Gehigarriak XIV*. Donostia, 1187-1200.

———, 1983, <<Ohar pare bat Lizardiren iturriez>>, in *Jakin*, 29, Urria-abendua, 53-88.orr.

LEKUONA, Joan Mari, 1982, *Ahozko euskal literatura*. Donostia: Erein.

MUJICA, Luis Mari, 1983, *Lizardi-ren lirika bideak*. Bi liburuki: *Ingurugiroa, eraginak, aportazio lirikoak eta Tematika, teknika literarioak, estrofismoa*. Donostia: Haranburu.

OTAEGI, Lourdes, 2005, <<Gerra aurreko belaunaldia: Olerkariak>>, in *Belaunaldi literarioak auzitan*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 185-208.

———, 2004, *Lizardiren poetika eta ingurumariaren dialektika*. Hitzaldia, Iruñean: testua sarean eskuragarri.

———, 1994, *Lizardiren poetika pizkundearen ingurumariaren argitan*. Donostia: Erein.

———, 1983, <<Aitzolen proiektu kulturalaz>>, in *Jakin*, 29. Urria-abendua, 18-27.orr.

OTEGI, Karlos, 1993, *Lizardi: lectura semiótica de Biotz-begietan*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, ASJU.

TOLEDO, Ana, 1998, <<Antoine d'Abbadie Hegoaldean (1879-1895)>>, in *Antoine d'Abbadie 1897-1997*. Donostia: Ezohiko Kongresua, Eusko Ikaskuntza-Euskaltzaindia, 535-546.

Teoriarako eskuliburuak

Askoren artean, 2008, *Literatura terminoen hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.

BALAKIAN, Anna, 1969, *El simbolismo*. Madril: Guadarrama.

CASENAVE, Jon, 2012, *Euskal literaturaren historiaren historia*. Donostia: Utriusque Vasconiae.

FRIEDRICH, Hugo, 1974 (1956), *Estructura de la lírica moderna*. Bartzelona: Seix Barral.

KORTAZAR, Jon, 2000, *Euskal literatura XX. mendean*. Zaragoza: Prames - Las Tres Sorores.

LOTMAN, Iuri, 1982 (1970), *Estructura del texto artístico*. Madril: Istmo.

SALABERRI, Patxi, 2002, *Iraupena eta lekukotasuna. Euskal literatura idatzia 1900 arte*. Donostia: Elkar.

VIÑAS PIQUER, David, 2011 (2007), *Literaturaren kritikaren historia*. EHUren argitalpen zerbitzua.

WELLEK, René; WARREN, Austin, 1969, *Teoría literaria [Theory of Literature, 1948]*. Madril: Gredos.

Web orrialdea: www.basqueliterature.com orrialdean

– GARZIA, Joxerra; *Bertsolaritza. Bat-bateko bertsolaritzaren historia: proposamen bat*.

– OTAEGI, Lourdes; *XX. mendeko euskal poesia*.

Genero eta sexuaren berridazketa: Itxaro Borda eta polizia eleberrien kasua

Reescritura del sexo y el género en la novela policiaca vasca: Itxaro Borda

Réécriture de sexe et de genre dans le roman policier basque: Itxaro Borda

Rewriting gender and sex: Itxaro Borda and the case of Basque detective novels

LASARTE, Gema
Euskal Herriko Unibertsitatea (EHU/UPV)

Noiz jaso: 2014-03-14
Noiz onartua: 2014-04-28

Euskera. 2013, 58, 2. 753-783. Bilbo
ISSN 0210-1564

Euskal literaturaren historian emakume detektibe eta lesbiana bakarra Amaia Ezpeldoi da, eta artikulu honen hautua pertsonaia horren garrantzia eta ekarpena kontuan hartuta egin da. Itxaro Bordak munduaren ikuskera emakume baten begietatik eskaini digu.

Artikulu hau, lehenik, polizia eleberraren baitan maneiatzaren diren kontzeptuen inguruan arituko da, gainera bada ere. Historia horren garapena emakume idazleek polizia eleberrari egindako ekarpenean oinarritu da; detektibe femeninoen sorreran parentesia eginez, betiere emakume idazleen sorkuntza lagun. Azkenik, Bordak bere bost polizia eleberrietan sortutako Amaia Ezpeldoi detektibe emakumezkoa aztertuko da.

Hitz-gakoak: Itxaro Borda, polizia eleberria, *queer*, Amaia Ezpeldoi, generoa.

Amaia Ezpeldoi es la única detective lesbiana en la historia de la literatura vasca, y la elección de este artículo, se ha hecho teniendo en cuenta la importancia y la aportación de este personaje. Itxaro Borda nos ofrece una cosmovisión desde los ojos de una mujer.

Este artículo, lo primero y aunque de modo superficial, abordara los conceptos que se utilizan en las novelas policíacas. El desarrollo se cimentará en el estudio de la aportación de las escritoras femeninas al género policiaco. Para finalizar, se estudiará la figura de Amaia Ezpeldoi, mujer detective y protagonista de cinco novelas escritas por Itxaro Borda.

Palabras clave: Itxaro Borda, novela policíaca, *queer*, Amaia Ezpeldoi, genero.

Amaia Ezpeldoi est la seule détective lesbienne dans l'histoire de la littérature basque et le choix de cet article a été fait en tenant compte de l'importance et de l'apport de ce personnage. Itxaro Borda nous offre ici une vision du monde depuis les yeux d'une femme.

Cet article, tout d'abord et bien que de façon superficielle, abordera les concepts utilisés dans les romans policiers. Le déroulement de cette histoire se basera sur l'étude de l'apport des écrivains femmes au roman policier. Pour terminer, on étudiera le personnage d'Amaia Ezpeldoi, femme détective et protagoniste de cinq romans écrits par Itxaro Borda.

Mots-clés: Itxaro Borda, roman policier, *queer*, Amaia Ezpeldoi, genre.

Amaia Ezpeldoi is the only lesbian detective in the history of Basque literature and has been chosen for this article in view of the importance and the contribution of her character. Itxaro Borda offers us a view of the world through the eyes of a woman.

First of all, the concepts dealt with in detective stories are discussed briefly. The development is based on the study of the contribution of women writers to the crime genre. Fi-

nally, the figure of Amaia Ezpeldoi, female detective and protagonist of five novels written by Itxaro Borda, is discussed.

Keywords: Itxaro Borda, detective novel, *queer*, Amaia Ezpeldoi, gender.

0. Sarrera

Euskal literaturaren historian emakume detektibe eta lesbiana bakarra Amaia Ezpeldoi da, eta artikulu honen hautua pertsonaia horren garrantzia eta ekarpena kontuan hartuta egin da. Núñez-Beteluk (2002) esaten duen bezala, Bordak munduaren ikuskera emakume baten begietatik eskaini digu. Emakume edota pertsonaia hori, gainera, aldi berean sistematik kanpo dago. «In the end, Ezpeldoi is left home alone but her identity is reaffirmed by the defense of the two elements that make her who she is: her minority language and her unconventional sexuality» (Núñez-Betelu, 2002, 168).

Artikulu hau, lehenik, polizia errelatoaren erretorikaren inguruan arituko da; hartara, polizia eleberraren baitan maneiatzen diren kontzeptuen berri emango da, eta, halaber, genero horren ezaugarriak eta ezagutu beharrekoak emango dira, gainera bada ere. Historia horren garapena emakume idazleek polizia eleberrari egindako ekarpenean oinarritu da; detektibe femeninoen sorreran parentesia eginez, betiere emakume idazleen sorkuntza lagun.

Azkenik, Bordak bere bost polizia eleberrietan sortutako Amaia Ezpeldoi detektibe emakumezkoa aztertuko da.

1. Esparru teoriko-metodologikoa

1.1. Kontzeptuak

1.1.1. *Eleberrri beltza*

Polizia eleberraren definizioa egiteko orduan, Martín Cerezorena (2005, 2006) egin dugu geure:

La literatura policiaca agrupa aquellas obras de ficción en las que se produce un hecho criminal, una ruptura de orden cotidiano, un quebrantamiento de la ley, lo que da lugar a una investigación sobre ese hecho. (Martín Cerezo, 2005, 1-2)

Espainiatik eta Frantziatik harturikoa adiera dugu *polizia eleberria* terminoa, Espainian *novela policiaca* eta Frantzian *roman policier* terminoak erabiltzen baitira, Italian, *romanzo giallo*, Alemanian *kriminalroman* eta Ingalaterran eta Estatu Batuetan, luzeraren arabera, *detective novel* edota *detective story* (Martín Cerezo, 2006, 29).

Genero honen inguruan azpimarragarria da, ikusi dugun modura, generoa bera izendatzeko zenbat hitz dauden. «Literatura de intriga, literatura de enigma, literatura de detective, literatura policial, criminal, novela negra» (Martín Cerezo, 2006, 36). Zentzu honetan, nahikoa kontsentsu zabalago gertakizun kriminal bat bilbatzen duen fikziozko lana polizia literatura gisa berresteko orduan (Martín Cerezo, 2006; Keating, 2003; George, 2002). «El crimen es la humanidad llevada al límite, in extremis, más que eso, el crimen es la humanidad fuera de la normalidad» (George, 2002, 8).

Aniztasun hori hobeto zehazte aldera, generoaren mugarri kontsideratzen diren bi tipologiaren arteko desberdintasunak komentatzeko ditugu. Horrela, komentatu berri dugun polizia eleberri klasikoaren ondoan, nobela beltza dugu.

Nobela beltza polizia generoaren azpigenero bat da. Estatu Batuetan sortua, eta geroago beste lurralde batzuetara hedatua. Nobela beltza, polizia nobela intelektual klasikotik urruntzen da, eta, horregatik, ez da beti inportantea hiltzailea zein den jakitea edo asmatzea (Hernandez Abaitua, 1982).

Diríase que se trata de una literatura narrativa, con origen en los Estados Unidos durante los años 20 y con un desarrollo típico y primordialmente norteamericano, ceñida al enfoque realista y socio-político de la contemporánea temática del crimen, encauzada paulatinamente como un género determinado, practicada mayoritariamente por especialistas. (Coma, 2001, 12-17)

1.1.2. *Lesbiana eta queer kontzeptuak*

Lesbiana eta *queer* kontzeptuen inguruko hausnarketa ezinbestekoa dugu Bordaren eleberrien azterketari ekin baino lehen. Lesbiana kontzeptua Beatriz Gimenezek *La liberación de una generación. Historia y análisis político del*

lesbianismo (2006) liburutik hartu dugu; hala, beste emakumeak desio dituen edo patriarkatuari erresistentzia egiteko estrategia moduan beste emakumeekin identifikatzen edo sexua duen edozein emakume da lesbiana.

Queer teoriak aro modernoko borroka identitarioei kritika egiten diete (feminismoari, gay eta lesbianen mugimenduari), eta aniztasunaren aldarrikapena egiten dute. Generoa gainditu nahi da, emakume femeninoa eta gizon maskulinoa binomioa aukera bakarra ez dela aldarrikatuz. Gizon eta emakume kategoriak ez dituzte onartzen. *Queer*-ak, arraroa esan nahi du. Hain justu ere, feminismotik eratorritako hitza eta ingelesez gay eta lesbianak iraintzeko termino bat, eta 1990eko hamarkadan AEBn sexualki normatiboa ez den guztia izendatzeko hartua konnotazio negatiboak positibo bihurtzeko. *Queer* teoria erabiliz, Teresa de Lauretis-ek 1991n generoari buruzko teoria bat proposatu zuen. Teoria horren arabera, identitate sexuala, genero-identitatea eta joera sexuala eraikuntza sozialak dira, beraz, generoa nahiz sexua historikoak eta aldagarriak, eraikitakoak, asmatutakoak dira (Alvarez, 2014).

Judith Butlerrek performatibitatearen kontzeptuaren ekarpena egin zuen *queer* teoriara. *El género en disputa. El feminismo y la liberación de la identidad* (2001) edota *Cuerpos que importan* (2002) liburuetan erabiltzen du kontzeptua, eta esaten du sexua, sexualitatea eta generoa errepikapen performatiboak direla. Beraz, genero identitatea errepikapen performatibo hori interpretatzera edota ikastera mugatuko litzateke. Kattalin Minerrek Terre Thaemlitz «*Ez naiz lesbiana*» artikulutik aipu bat jasotzen du (Thaemlitz *apud.* Miner, 2010, 365):

Zein da nire identitatea, gizonetik emakumerako transexual heterosexual batekin harreman bat duen gizonez jantzitako drag queen transgenero bat banaiz, kontuan hartuz nik ez dakidala trans dela? Eta onartzen badut banekiela trans dela, zer? Eta emakumez jantzita banago, zer? Eta gay bada? Eta *queer* gisa identifikatzen bada, zer? Eta bisexuala bada, zer?....

Queer (arraroa-estrainoa) pertsonaia bat dugu aztergai eleberri multzo honetan, *queer* begirada duena. Begirada horrek, hasteko, ikusezintasunetik atera ditu pertsonaia periferiko guztiak: lesbianak, gayak, bisexualak, tran-

sexualak, transgeneroak. «*Queer* irakurketa terminoak, heterosexualitateaz besteko sexualitatearen inguruko irakurketak biltzen ditu» (Egaña, 2010, 9). Ikusezintasunetik erreskatatzea da *queer* teoria erabiltzen dutenen lehen zeregina, eta, bestetik, *queer* pertsonaiak aztertzea. Horren harira, Rikardo Arregi Díaz de Herediak dio gay pertsonaiak testuingurutik kanpo daudela, deskontestualizatuak, galduta (2010, 52). Mikel Ayerbek, Adrián Meloren *El amor de los muchachos* (2005) liburua aipatzen du, eta, liburuko hitzak egokituz, honako hau dio: « Literatur lanen historian zehar tragedia izan da gay protagonista edo pertsonaiei egokitu izan zaien generoa edo patu literarioa, eta tragedia eta tremendismo kontuak aintzat hartu dira» (Ayerbe, 2010, 81).

1.2. Ardatz tematikoa: Genero eta sexuaren berridazketa

Detektibe emakumezkoen bidez, orain arteko detektibe estereotipo guztiak azpikoz gora irauli dituzte horretaz baliatu diren idazle emakumezkoek. Egite horrek, hegemonikoki gizonezkoena den mundu ikuskera dekonstruitzea, deseraikitzea, edota desmitifikatzea dakar.

Sue Grafton, Marcia Mulerr eta Sara Paretsky idazle amerikarrak aztertu zituen Ann Wilsonen (1995, 149), eta, haren hitzetan, detektibe nobela beltzaren tradizioaren berritzaileak edota eraldatzaileak ditugu idazle horiek. Egile horiek genero beltzean agertzen den estereotipo maskulinoa eta misoginoa irauli eta deskodetu egiten dute.

Lesbianismoak nobela beltzaren hautua egin du, heterosexismoa patriarkatuaren erakunde nagusia dela eta patriarkatuak emakumeen mundua baztertu egiten duela argudiatuta. Hala, eleberrigintza horren egitekoa nahitaezko heterosexualitateari kritika egitea, komunitate femenino alternatiboak sortzea eta emakumea identifikatzea ere bada (Rul, 1975; Riche, 1978; Wittig, 2005).

Hastapenetan, literatur kritika lesbikoek idazle lesbianen lanak bakarrik aztertzen zituzten, baina Jane Rule (1975) haratago joan zen, planteamendu autobiografikoak gainditu eta genero aniztasuna aztertzen hasi baitzen.

Queer teoria kontuan izanda aztertuko dugu eleberri lesbikoa, edota sexuaren eta generoaren berridazketa; izan ere, parodia izan da nagusiki emakume idazleek erabilitako lanabesa detektibe lesbianak sortzeko orduan. Ez soilik parodia: kritika zorrotza eta lesbiar identitatearen garapena ere izan dira emakume lesbianek eraikitako eleberrigintzan (Palmer, 1997; Munt, 1994). Detektibe lesbianen eleberrigintzak proposatzen duen genero aniztasuna aztertzeko, beraz, *queer* teoriak iradokitzen dituen generoaren eta sexuaren berridazketak oso egokitzat jo ditugu.

1.3. Metodologia. Narratologia eta pertsonaiak

Ardatz tematikoak nahiz kontzeptuak horiek badira ere, corpusaren azterketarako erabiliko den metodologia pertsonaien azterketan datza. Pertsonaiaren azterketari gagozkioarak, aipatzekoak dira narratologiaren baitan egin diren ikerketa zehatzak. Hortxe ditugu, esaterako, Greimasen lanak (1966), eta autore horri Mieke Bal-ek (1985) eta Shlomith Rimmon Kenan-ek (1983) egin dizkioten zuzenketak.

Greimas (1983) izan zen, Tesnièreren (1965) gramatika estrukturalaren terminoez baliatuz, *actant* hitza literatur azterketara egokitu zuena (ikus Retolaza in *Literatura Terminoen Hiztegia*, 2008, 25-26). Aktantearen izaera narrazioaren ekintzan izaki batek betetzen duen funtzioaren baitan definitzen da.

Honako eskema hau proposatu zuen Greimasek paradigma aktantziala esplikatzeko: *subjektua*, *objektua*, *laguntzailea*, *aurkakoa*, *eragilea* eta *hartzailea*. Funtziorik nagusia *subjektuak* garatuko du, beste funtzio guztiak subjektuaren baitan mugitzen baitira. Subjektuak zerbait nahi du beti. Nahi edo helburu hori *objektu* bat da; bai pertsona bat, bai zerbait abstraktua. Eragileak subjektua objektua aurkitzera bultzatzen du. Horrela, *laguntzailea* azal daiteke, objektua lortzen laguntzeko; edo *aurkakoa* azal daiteke, bideak nekezago bihurtzeko. *Eragileak* objektua kasurik gehienetan subjektuarentzat bilatzen du. *Hartzailea*, beraz, kasu gehienetan subjektu bera da. Funtzio gramatikalean, subjektua eta eragilea dira funtziorik dinamikoena dituztenak. Objektuaren eta hartzailearen funtzioak pasiboagoak dira (Bal, 1985, 36).

Balentzat (1985, 87), bestalde, pertsonaia giza ezaugarri bereizgarriak dituen aktorea da. Haren ustez, aktoreak leku estrukturala betetzen du narrazioan; pertsonaiak, aldiz, esanahi semantiko osoa du. Balek, pertsonaiaren eraikuntzaren inguruko teorian, elementu batzuk ezinbestekotzat jotzen ditu pertsonaia eraikitzeke: erreferentzi markoa, errepikapena, akumulazioa, harremanak eta transformazioak. Ardatz semantikoak ere kontuan izango ditu pertsonaiaren nolakotasuna zehazteko. «La repetición, la acumulación, las relaciones con otros y las transformaciones son cuatro principios distintos que operan conjuntamente para construir la imagen del personaje» (Bal, 1985, 94).

Greimasen aktante kontzeptuari egindako azterketekin jarraituz, Carmen Boves semiotikalariarena aipatu beharko genuke. Bovesek (1993), pertsonaiaren definizioa gauzatzeko garaian, unitate pragmatikoa ere erantsen dio unitate sintaktiko eta semantikoari. «La función del personaje exige determinados signos de ser (descripción), unos determinados valores semánticos y unas determinadas posibilidades de relación con elementos exteriores a la obra (pragmática)» (Boves, 1993, 157).

1.4. Aurrekariak

1.4.1. *Emakume idazleak eta polizia eleberria*

Elizabeth Georgek (2002) dio Ingalaterran 1920-50 bitartean, polizia eleberrien Urrezko Aroan, emakume idazleak nagusitu zirela oro har.

Georgek emakume idazleek polizia eleberriei zieten mirespena eta horretan izan zuten arrakasta oso modu xumean argitzen du. «Las mujeres optaron por escribir historias de crimen y misterio porque lo hicieron bien y tuvieron éxito. El éxito de una mujer engendra el anhelo de éxito en otra» (George, 2002, 12).

Ingalaterran emakumeek arrakasta handia izan bazuten ere, ez zuten patu bera eduki Estatu Batuetan nobela beltzak ezagutu zuen Urrezko Aroan; izan ere, Georgeren hitzetan, berandu iritsi baitziren emakume idaz-

leak Dashiell Hammett eta Raymond Chandler jaun eta jabe ziren eremura.

Al pensar en la edad de oro en Estados Unidos, pensamos en Dashiell Hammett y Raymond Chandler, en relatos en primera persona con detectives privados rudos que fuman, beben *bourbon*, viven en apartamentos desaliñados y se refieren a las mujeres desdeñosamente como «damas». Emplean armas y puños, y les sobra temperamento. Son solitarios, y les gusta serlo. (George, 2002, 12)

Horrela, gizonezkoen eremu batean sartzeak, adorea eta gogortasuna eskatzen zien emakume idazleei, batzuek modu gozoan egin zuten sarrera, beste batzuek ordu txarrean eta ahal zuten bezala.

Otras decidieron irrumpir de forma intempestiva y unirse a los hombres, dando vida a investigadoras privadas tan tenaces como los hombres a los que pretendían reemplazar. Sue Grafton y Sarah Paretsky demostraron de forma irrefutable que las mujeres detectives serían aceptadas por un público lector formado tanto por hombres como por mujeres, y un espectro de escritoras empezó a seguir los pasos de Grafton y Paretsky. (George, 2002, 13)

Priscilla L. Waltonek eta Manina Jonesek (1999, 63) diote emakumezkoen eleberri gogorrek funtzionatu zutela, giza gaien espazioa bereganatzen jakin zutelako bestela emakume irakurleak jabetuko ez liratekeen moduan.

Emakumezkoek estreinatu berri zuten genero honen inguruan, Sally R. Muntek 1994an egin zuen ikerketan ondorioztatu zuen 80ko hamarkadatik aurrera munduko leku gehientsuenetan, —batez ere Estatu Batuetan eta Britainia Handian— irakurri nahi zuen eta irakurri behar zuen feminista ororentzat nahitaezko irakurgai bihurtu zela jaiotzen ari zen emakumeen eleberri mota (Shelley, 2002)

La mujeres obviamente reescriben esta norma, no porque su detective sea mujer, sino también porque son las mujeres en grupo las que resuelven el caso que se les presente. Es de este modo que la ficción criminal puede ofrecer unos excelentes ejemplos para la formación de nuevos tipos de relaciones femeninas. (Shelley, 2002, 351)

Nobela poliziakoak, idazle horren esanetan, aukera handiak eskaintzen dizkio emakume idazleari emakumea jomuga duen genero indarkeria hedatua dagoen gizarte patriarkala aztertzeke. Shelleyk, Maria-Antonia Oliver egilea azterbide duela, berdintasunetik detektibe femeninoek rolen parekatzeak lekarkeen ikerketa proposamena estimatzen duen neurri berean, gizonetzko mundu militarra nahiz poliziala deskodetzeko tresna paregabatzat hartzen du polizia eleberriak eraikitzen duen eremua.

La libertad de la que goza la detective de ficción, su búsqueda de apoyo entre otras mujeres, su capacidad para el liderazgo, y su intento de lograr los cambios sociales e ideológicos imprescindibles para su plena participación socio-cultural, la postulan como modelo de rol positivo para las lectoras de la novela criminal ahora y en los próximos años de nuestro nuevo milenio. (Shelley, 2002, 357)

Sue Grafton-ek, Marcia Muller-ek eta Sara Paretskyk sortutako detektibeak aztertu zituen Ann Wilson-ek (1995); izan ere, Kinsey Milhone, Sharon McCone eta Victoria Ifigenia Warshawski izan dira detektibeen mundu gogorrean sartu diren ospetsuenetakoak. «The primary appeal is readily evident: a heroine modelled on a hard-boiled detective is a woman who is self-reliant and independent, a prototype of a feminist ideal» (Wilson, 1995, 149).

Maria Soledad Rodríguez-ek (2009), Löwyren adierak bere eginaz, dio eleberri beltzak aukera ezin hobea eskaini diola emakume idazleari generoak ezartzen dituen rola auzitan jarri eta egun aurkezten ari diren identitate femenino berrien aldaketak proposatzeko (Rodríguez, 2009). Rodríguez-ek testu horretan Alicia Giménez Bartlett nobelagilearen Petra Delicado detektibea aztertzen du, eta erakusten du rolen iraulketa nola gerta daitekeen.

Kritika feministak ikuspegi ezberdinak erakutsi baldin baditu ere polizia eleberriak generoari egindako ekarpenetan, emakume idazleak detektibeen munduan eginiko ibilbidea modu objektiboan aztertzeke, emakumezko detektibeen ibilbidearen jarraipena egitea proposatzen dugu, eta, horretarako, bostaldi aukeratu ditugu.

1.4.2. Bost aldi emakumezko detektibearen testu aurkezpenetan

Maria del Mar Torrijok *Dentro y fuera de la norma: representación textual de la mujer detective en la literatura anglo-norteamericana* (2007) artikuluan, aipatzen dituen lau sasoieta oinarritu dugu detektibeen ibilbidea.

1.4.2.1. Lehen aldia: lehendabiziko lady detektibeak

Torrijosek lehen aldia 1860-1930 bitartean ikusten du. Lehendabiziko lady detektibeak W. S. Hayward-en *The Revelations of a Lady Detective* (1860) eta Andrew Forresteren *The Female Detective* (1864) eleberrietan ezagutu ziren. Sherlock Holmes sortu aurretik, ordea, Anna Katherine Greenek Miss Butterwort detektibe laguntzailea sortu zuen *That Affair Next Door* (1897) eleberrian. Green izan zen lehen emakume idazlea detektibe femeninoa sortu zuena, pertsonaia horri «the mother of the detective novel» esan izan diote (Torrijos, 2007; Lake, 2006). «Esta detective constituye el antecedente de la detective aficionada, solterona y chismosa que triunfa en la edad dorada con la figura de Miss Marple y Miss Silver» (Torrijos, 2007, 256). Aldi honetan, emakume detektibearen figura polemika handi batez inguratua izan zen.

Era un personaje dentro de un terreno «indebido» al que autores y autoras no se atrevían a hacer eficiente en su trabajo, otorgándole altos grados de intuición pero cierta torpeza, mostrando su habilidad para meterse en problemas, y finalmente redimiendo al personaje femenino mediante un matrimonio en el que la mujer olvidaba sus aventuras de joven. (Torrijos, 2007, 257)

1.4.2.2. Bigarren aldia: krimenaren erreginen aldia

Bigarren aldiak, generoaren urrezko aroa deritzon aroarekin bat egiten du, eta krimenaren erreginek egiten dute ezagun: Margery Allingham, Lesley Ford, Dorothy Sayers, Nagio Marsh, Josephine Tey, Patricia Wentworth eta Agatha Christiek, besteak beste. Hala eta guztiz ere, detektibe femeni-

noaren garapenak ez zuen aurrerapen handirik ezagutu aldi honetan, gizonezko ikuspegi batetik lantzen baitzuten krimena, eta garaiko arauetatik ez baitziren ateratzen.

Muchas de ellas crearon personajes masculinos entre los que se encuentran Peter Wimpsey, Albert Campion o John Primrose. (...) Miss Marple es la aportación que realiza Agatha Christie a la detective femenina. (...) La autora construye un personaje maduro y borra con ello toda vida sexual. (Torrijos, 2007, 260)

Aldi honetakoak dira Dorothy Sayersen Harriet Vane, Patricia Wentworthen Miss Silver eta Gladis Mitchelen Miss Bradley. Sasoi honetan, Torrijosen berbetan, detektibe maskulinoa klasista eta aristokrata zen, eta emakumezkoa, afizionatua, inoiz ez profesionala, inteligentzia erabil zeza-keena, baina inoiz ez zena delituan nahastuko eta finkatutako arauetatik aterata ibiliko ez zena.

1.4.2.3. Hirugarren aldia: Cordelia Gray eta Kate Fanslerren aldia

Hirugarren aldian independentziarako bidea egiten hasten da emakume detektibeak. Aldi honetarako, Torrijosek bi idazle izendatzen ditu: Amanda Cross eta Phillips Dorothy James. Emakume horien berrikuntza da batez ere gizonezko ikuspegitik urrundu izana (2002, 262). P. D. Jamesek Cordelia Gray sortu du bere eleberrietan. Hasieran, gaztea eta ezjakina bazen ere, denborarekin garatuz joango da.

Cordelia Gray muestra los obstáculos que encuentra una mujer que decide dedicarse a una profesión «masculina», donde a las dificultades del trabajo se añaden las barreras sociales a las que como mujer debe enfrentarse. (Torrijos, 2002, 263)

Zentzu horretan, Muntek (1994, 25) esaten du Jamesen berrikuntzak oinarri-oinarrian formalak direla. Amanda Cross idazlea, Columbia eta New York Unibertsitateko Carolyn Heilbrun irakaslea eta kritikari feminista eza-guna da. Bere ideologia feminista aurkezteko egokiera eskaintzen diote bere eleberriek, eta, horrela, Kate Fansler protagonista sortu du.

Kate Fansler, no longer young, is a tenured professor at a major university. She is blessed with an independent income which enables her to come and go as she pleases. Like the classical detective, she is in some respect comfortably, conservative-manners are important to her, and she loathes the promiscuous use of first names and bad grammar... She dresses elegantly in ultra-suede suits and flat but fashionable shoes... She demands time alone; she smokes; she drinks, usually martinis. (Torrijos, 2007, 264)

Torrijosek emakume idazle horiek emakume detektibeak independen-
tziarako bidean jarri zituztela dio, baina euren feminismoa, hurrengo aldia-
rekin alderatuta, askoz ere apalagoa ikusten du.

Amanda Cross supone un avance en el desarrollo de la mujer
detective aunque su feminismo es, como el de P. D. James, de corte
humanista y liberal, y en absoluto tan radical como sus sucesoras, las
cuales intentarán plasmar su ideología feminista dentro del subgéne-
ro de la novela negra. (Torrijos, 2007, 265)

1.4.2.4. Laugarren aldia: mundu ikuskera maskulinoaren eta ideologia feministaren uztarketaren aldia

Laugarren aldian, detektibeak ordura arte emakume detektibeentzat
onartuak zeuden pasibotasuna, dependentzia eta ahulezia alde batera utzi
eta estereotipo sexistak auzitan jartzen hasten dira. Gizartean dauden sexu
harremanetako botere, justizia eta ordena kontzeptuak auzitan jartzera da-
toz Barbara Wilson, Marcia Muller, Sue Grafton edota Sara Paretsky 60ko
hamarkadatik aurrera. Transformazio horiek lortzeko, ez dute aldatu behar
ohiko detektibearen itxura bakarrik, baizik eta hainbat egitura narratibo eta
hartutako hainbat ohitura ere bai (Torrijos, 2007). Aldi honen zeregin na-
gusia bi diskurtso kontrajarriak ezkontzera lerratzen da: detektibearen mundu
ikuskerak maskulinoa eta ideologia feminista uztartzera esan nahi da.

Cranny-Francis (1990) señala cómo, en el intento de reconciliar
la tradición literaria de novela negra y la ideología feminista, las au-
toras deben asumir una serie de presupuestos. En primer lugar, la
detective no debe poner en peligro ni su feminidad ni las convencio-

nes de género, es decir, dentro de la trama de la detección no debe parecer un Philip Marlowe disfrazado, por lo que tiene que aportar características femeninas que transformen la tradicional figura del detective. (Torrijos, 2007, 266)

1.4.2.5. Bosgarren aldia: detektibe lesbianen aldia

Torrijosen proposamenei bosgarren aldi bat erantsi nahi izan diegu, laugarrenaren luzapena izan daitekeen arren. Izan ere, eleberri beltzean lesbianek idatzitako eleberriak ugaritu baitziren 80ko hamarkadatik aurrera, eta, hala, detektibe lesbianek protagonismoa hartu zuten. Eta aldi honek, beste aldi guztiekin alderatuta, badu berrikuntza bat, nahiz eta gainontzeko guztiak laugarren aldian aipaturikoak indartzera lerratu. Bosgarren aldi arte, maskulinitatea eta feminitatea eta termino horietatik eratorritako esanahiak kontrajartzen baldin baziren ere, lesbianismoak garai horretan, neurri batean behintzat eta modu teorikoan bada ere, generoen mugak eta estereotipoak auzitan jartzen ziharduen. AEBetan feminista lesbianek emakumeen arteko elkartasuna eta konplizitatea aldarrikatzen zituzten.

Hartara, detektibe lesbianak akzioan, gizarte matxistaren kontra eta euren feminitatea arriskuan jarri gabe lanean ariko dira, edota identitate anitzen paradigma izango dira (Rodríguez, 2009, 250). Bosgarren aldi honetan gehiago sakondu nahi izan dugu; izan ere, artikulua honen bigarren atalera-ko ezinbesteko ataria da.

Eleberri lesbikoa prentsa alternatiboan agertzen hasiko da; hori horrela izanik, Barbara Wilsonnek, zeinak editorial txiki batean publikatu zuen, Grafton eta Paretskyk ez bezala (argitaletxe handietan publikatzen zuten), askoz ere askatasun handiagoa zuen. «Has much greater freedom to the extent that, as co-publisher of Seal Press, she controls her immediate mode of literary production» (Walton & Jones, 1999, 106). Editorial feminista txiki horiek, irabazi asmoa izateaz gain, gai feministen inguruko debatea eta analisisa bultzatzen zuten.

Idazle lesbiana gehienak prentsa alternatiboan edota editorial txikietan publikatzen hasi baziren ere, Katherine V. Forrest adibidez irakurleen eska-

riz editorial handietara pasatu zen eta beste hainbeste esan daiteke Phylis Knight, Lauri R. King, J. M. Redamann eta Mary Wings idazle lesbianeaz. Idazle lesbianen kasuan, ez dira argitaletxeak alternatiboak diren bakarrak, gaiak ere askotan, lehenagoko puntuan esan bezala, gai kritikoak dira: sexuaren gaiak gain, arraza, giza arazoak... (Lake, 2006; Walton & Jones, 1999).

A number of mainstream press writers —including Valerie Wilson Welsey, Eleanor Taylor Bland, and Chassier West, who feature African American protagonists; Dana Stabenow, whose central character is an Aleut; and Gloria White, whose detective is half-Latina— have made racial issues central to their narratives of investigation. (Walton & Jones, 1999, 109)

Nobelagile lesbianeak, emakume detektibe lesbianen bidez, arau heterosexualak urratzea dute xedetzat, forma eta arau patriarkalak parodiatuz (Munt, 1994). Horren harira Palmerrek (1997) dio protagonistaren kokapen lesbitarra bi modutakoa izan ohi dela. Batetik, gutxiengo sexualen arazoan aurkezpen eta salaketa errealista eginez, eta, bestetik, ezarritako norma edota jarrera heteronormatiboa iraultzeko parodia erabiliz. Jarrera heteronormatiboari aurre egiteaz gainera, eleberri lesbianen garapenean nortasun lesbikoaren onarpena izaten da: «the process of accepting a lesbian identity» (Reddy, 1988,123).

Emakume detektibeak testu aurkezpenetan egindako ibilbidearen emaitza dugu Itxaro Bordak bere eleberrigintzan landutako Amaia Ezpeldoi detektibe lesbiana. Desira sexuala auzitan jartzea, gai sozialen kritika eta emakumeen arteko harremanak proposatzea izango dira ezaugarri nagusiak, hurrengo ataletan ikusiko dugun bezala.

2. Itxaro Borda

2.1. Itxaro Borda biografia eta bibliografia

Baionan jaio zen 1959ko martxoaren 29an. Egun ere hantxe bizi da Paue, Paris, eta Maulen luzaz bizi ondoren. Historia Garaikidean lizentziatu zen

Paueko Unibertsitatean eta postari lanetan dihardu. Bere lehen poema *Herria* aldizkarian 1974an argitaratu zuen, harrez geroztik ez du etenik egin idaz-jardueran. 1981ean *Maiatz* literatur aldizkariaren sorreran parte hartu zuen. «La revista desde sus comienzos muestra especial interés en potenciar la creación literaria de los escritores de Iparralde y, en especial, de las mujeres así como de las culturas minoritarias. Hasta 1992, fue dirigida por Borda» (Núñez-Betelu, 2001, 16). Bere lehen poema liburua *Bizitza nola badoan* (1984) hantxe argitaratu zuen. Azkeneko 20 urteotan eleberriak, poesia, artikulua, itzulpenak, saiakerak, eta Euskal Herriko hainbat musika talde eta abeslariarentzat letrak idatzi ditu. 2002an Susa argitaletxearekin atera zuen %100 *Basque* eleberriak Euskadi Literatur Saria irabazi zuen. Argitaletxe berarekin argitaratu berri du azken nobela, *Boga boga* (Susa, 2012) (Ikus <www.basqueliterature.com/es/Katalogoak/egileak/borda>). Egileaz eta haren obraz gehiago jakiteko honatx hainbat iturri.¹ Aurreratu behar da, halere, pertsonaia femenino protagonistak, –lehen parodia liburutik (*Basilika*, 1985) –, kritika soziala eta politikoa (*100% basque*, 2001), besteak beste, konstanteak direla bere narratiban. Poesian *Bizitza nola badoan* (1984) izan zen bere lehen poema liburua eta ondorengo nondik norako literarioen ernamuina eta ahots berria. Honetan, ere beste poema liburuetan (*Beste aldean*, 1991) bezala, amodioari buruzko ikuspegia, inon kokatu ezina, hizpide izango ditu. Artikulu honetan, Bordaren eleberri poliziakoak aztertuko ditugu. *Bakean ützi arte* (1994, Susa); *Amorezko pena baño* (1996, Susa); *Bizi nizano munduan* (1996, Susa); *Jalgi hadi plazara* (2007, Susa); *Boga boga* (Susa, 2012). Eleberri hauetako, arestian esan lez, protagonista femeninoa aztertuko da: Amaia Ezpeldoi. Bost eleberri hauen artean hemezortzi urte gertatu dira, urte horietan *Queer* teoriek ez ezik, euskal literaturak ere garapena bizi izan du. Urte horietan Euskal Herriko egoera politikoan hainbat kontu gertatu da eta horiek ere jasotzen joan da Itxaro Borda eleberri hauetan. Hamarkada hauetan literatur pertsonaiaren garapenean aldatzen doana bere genero identitatea da, izan ere,

¹ www.basqueliterature.com. Idazlearen obra itzuliak ikusteko, Euskaratik itzulitako liburuen zerrendara, webgune honetan bertan. Euskal Idazleen Elkartearen web orria: EIE. "Armiarma"ren Literaturaren zubitegia. Euskal poesiaren ataria. XX. mendeko poesia kaierak. Ana Urkizaren *Zortzi unibertso zortzi idazle* (2006), 277-330. Joseba Gabilondoren *Nazioaren Hondarrak* (2006), 253-279. Retolaza eta Kortazarren *Egungo euskal eleberriaren historia* (2007), 117-127.

lehen eleberrietan bisexual gisa aurkezten da eta azkeneko bi eleberrietan lesbiana bezala. Are gehiago, *Jalgi Hadi plazara* eleberriaz eta izenburu esan-guratsuaz baliatzen da Itxaro Borda Amaia Ezpeldoi lesbiana dela argitzeko.

2.2. Euskal kritikak egindako ekarpen batzuk

Mari Jose Olaziregik, hurrengo puntuan aztertuko ditugun eleberriez mintzo (2002), kritika sozial eta politikoa agertzen dutela dio, gaurkotasun kutsu nabarmenarekin batera.

Horregatik uste dugu eleberri hauek gehiago hurbiltzen direla nobela beltzaren generora, krimen bat askatzearekin batera euskal gizartearen gatazka nagusien argazkia ere egin nahi baita (bertako egoera politikoa, euskara, intsumisioa, industrializazioa...). (Olaziregi, 2002, 164).

Ezaugarri hori esan daiteke Bordaren narratiban konstante bat dela. Euskararen babesa da beste gai bat haren eleberrigintzan ezbairik gabe nabarmentzen dena, egileak aitortzen duen bezala (White, 1996; Cillero, 2009; Olaziregi, 2002).

Bordarengan beste ezaugarri nagusietako bat lesbianismoa ardatz tematiko bilakatzea da (Núñez-Betelu, 2001; Retolaza, 2010; Atutxa 2010).

Premisa honetatik abiatuz, *no woman's land* baten topo egiten dugu Bordarekin, *queer* literaturaren erakusle bakarretako bezala, Euskal Herri lesbianaren sorkuntza eta irudikatze lanean. (Atutxa, 2010, 232)

Ingelesa, alemana, portugesa, frantsesa, galegoa edo katalana bezalako hizkuntzekin euskara nahastuz, Euskal Herriarentzako lekua lortzen du munduan; bere Euskal Herriarentzako tokia. Hibridazioaren bidez, barreaketak Bordaren ni-a kultura globalera zabaltzen du, hala, ni lesbair, nazional, euskaldun eta globalki kokatua bihurtuz. (Atutxa, 2010: 237)

Iratxe Retolazak (2010) argitzen du Bordak narratzaile, poeta eta saiogile bezala, genero guzti-guztietan, molde batera edo bestera, jorratu duela begirada lesbiarra, batik bat homoerotismo femeninoan oinarritu duena.

Joseba Gabilondok (2006) Euskal Herri frantseseko idazlerik emankorren eta euskal literaturan ekoizpen handieneko emakume idazletzat jotzen du Itxaro Borda. Halere, oraindik marjinal izaten segitzen duela dio, bai publiko orokorraren artean bai euskal literaturaren kritikari garaikide gehien artean. Bordaren nia ni «migratzaile melankolikotzat» hartzen du Gabilondok, eta termino hori honela azaltzen du (2006, 254): «Permanenteki bere «jatorrizko etxea» galdu duen baina galera hori bere nortasuna eta desira definitzeko beharrezko subjektuaren kondizioa izendatzeko».

Bordaren migrantzia errotikoa ez da mugatzen bere egoera geopolitiko eta hizkuntzazkora. Migrantziak bere gorputza ere zeharkatzen du —bere generoa eta sexualitatea— eta, ondorioz, gorputz mutua bihurtzen du halaber, melankoliazko gorputz etxegabea. (Gabilondo, 2006, 259).

Horren harira, Itxaro Bordak *Argia* (2010-05-16) aldizkariari emaniko elkarrizketan idazle periferikotzat hartzen du bere burua:

Bai. Periferiako idazle izateak erran nahi du, batetik, literatur zurrunbilo horren erdian ez izatea, ziklonaren begian ez izatea. Beraz, libereki gehiago ukaitea gaiekin, hizkuntzarekin eta gure harreman eta iritzi politikoekin. Baditu abantailak. Erraiten dudalarik bigarren mailako idazle izaera hori, pixka bat ironikoa ere bada, Euskal Herriaren idazleak ateratzen direnean beti baitira lehen mailakoak, inor ez da gelditzen bigarren edo hirugarren mailan. (Borda, *Argia*, 2010-05-16)

Ur Apalategik (2007) pertsonaia narratzaileak duen kontatzeko modu subjektiboa azpimarratzen du eta aipatzen du, era berean, Ezpeldoik une batzuetan duen kutsu autobiografikoa. «Ezin ukatuzkoa da Amaia Ezpeldoik baduela, izan, dimentsio autobiografiko bat. Bere biografema batzuek badutela Itxaro Bordarenekiko antzekotasun handia» (Apalategi, 2007,137).

Itxaro Bordaren aurkezpen labur honekin amaitzeko, Javier Cillerok (2007) idazle honen gainean egindako argazkia eginez amaituko dugu. Cillerok Borda euskal literatur sisteman Iparraldeko emakume bezala kokatu du. Cillerok azpimarratzen du Borda 80ko hamarkadako belaunaldian,

punk-rock belaunaldian, hezia dela. Despentesen esanetan, punk-rocka generoaren inguruan eraikitako arauak dinamitzeko ariketa bat da (2007). Cillerorentzat, Bordaren lanak neurri batean autobiografikoak dira, eta euskalkiak literatur hizkuntza gisa erabiltzen ditu. Azkenik, Bordak idatzitako eleberri beltza aipatzen du Cillerok, eta horren inguruan genero marjinal bat eta pertsonaia marjinal baten aldera egin duela dio:

A lesbian detective from the rural world of the French Basque Country. In addition to this, the fact that she is the only female author who publishes her novels with the edgy, independent publisher Susa makes her stand out among peers. (Cillero, 2009, 208)

Cillerok, bestalde, hiru ezaugarri azpimarratzen ditu Bordaren eleberri-gintzan: eleberrien saila detektibe berarekin eraikitzea, detektibe homosexuala izatea eta eleberriak euskalki diferenteetan idaztea (2007).

3. Amaia Ezpeldoi

3.1. Parodian eraikia (iruzkinak)

Lehenik eta behin esan behar dugu aztertuko dugun subjektu protagonista nagusia eta bakarra Amaia Ezpeldoi dela eta pertsonaia honen esanahia (Bal, 1985) eta ezaugarriak aztertzen ariko garela hurrengo puntuetan, betiere, marko teorikoan aipaturikoa kontuan izanik.

Lehengo puntuan aipatu dugu eleberri lesbien bi ezaugarri nagusi dituztela batik bat. Batetik, patriarkatuak eraikitako arauak salatzea edota parodiatzea (Munt, 1994; Palmer, 1997) eta, bigarrenik, lesbianaren identitatea onartzea eta eleberrian horren garapena ahalbidetzea. Bi puntu horiek landuko ditugu hurrenez hurren.

Iratxe Retolazak (2010) ondo esaten duen bezala, Itxaro Bordak parodiaren alde egin du bere nobeletan, eta ikuskera parodiko horretan egituratu du kritika soziala eta diskurtso hegemonikoen transgresioa. Transgresio hori ahalbidetzeko, lehenik eta behin, Amaia Ezpeldoi detektibe diseinatu du Bordak. Ezpeldoi ez da ezagutzen diren detektibe gogorren kastakoa; senti-

mentala da, Lenin miresten du, abertzalea da eta joera lesbikoa du (Olaziregi, 2002).

Parodiarekin hasteko, bost eleberrietan honela aurkezten du Ezpeldoik bere burua:

Ez naiz ofiziozko detektibea: ez daukat adiskiderik poliziategietan, alderantziz, noski. Normalean errazagoak eta sinpleagoak diren afe-retan murgiltzen naiz: behi, behor, ardi errebelatu eta ohaide heterodoxak bilatzen, jabe senar zein emazteen manupean. (*Jalgi hadi plazara*, 86).

Queer pertsonaia hau, herri eta nortasun finkorik ez duen konstruktua da, identitate eta mintzaira nahastuen erreferentzia. «Herri eta nortasun finkorik ez nuen: zenbaitentzat nire euskara «español» zen, besteentzat manexina nintzen, eta gainerantikoendako auhaitera joaiten nintzelako, mexprexu poxiño batekin, amikuztarra (...) Ahosabaian mintzairak nahastikatzen zitzaizkidan, eta haurtzarokoa galtzear nidegon» (*Bizi nizan munduan*, 28).

Identitate anitzaz gain (Cillero, 2007), identitate kameleonikoa ere (Preciado, 2008: 15-6) azaltzen du; beraz, *queer* ikuspegitik, detektibeen nortasun finkoa (Marín Cerezo, 2006, 61-3) hankaz gora jartzen du Ezpeldoik. «Egia zen Hercules Poirot bilakatu nintzela, Lili Rush, Jack Malone, eta Lauren Laurano izan ondoren. Gustatzen zitzaidan nortasuna aldatzea ikaragarri, kameleoi bat nintzen» (*Jalgi hadi plazara*, 191).

Amorezko pena baño (1996) eleberrian, Amaia Ezpeldoik aitortzen du ez dela detektibe amerikanoa, kolpeak eta tiroak ez dituela maite. «Ez naiz zorigaitzez Philip Marlowe, ez naiz Scully beldurgabea, Mulder-en laguntzaillea, are gutiago odola uhinka dariola xerkatzea laket zaion Kinsey Millhone andereñoa! Ene lana, normalean, ohaide infidelen eta kabale errebelatuen etxera ekartea da! (*Amorezko pena baño*, 149).

Detektibe xeble (Retolaza, 2010, 126) hau, hurrengo puntuan ikusiko dugun bezala, etxegabea, nomada, arima erratua, jendetasun aldetik nahiz hizkuntza ikuspegitik umezurtz linguistikoa ez ezik, langabea ere bada. «Langabetu komikoa nintzen ni ere» (*Bizi nizan munduan*, 17). «Armadak

gizon hezten zuen, ezkontzak eta haurdunaldiak emaztea emazte, eta lanak jendea jende» (*Bizi nizano munduan*, 16).

3.1.1. Parodiaren bidez gizartea nahiz hizkuntza salatzen

Horra hor nobela beltzak paradigma gisa aurkezturiko detektibe gogorra (Martín Cerezo, 2006; Coma, 2001) goitik behera dekonstruitua eta antiheroi bilakatua. Antiheroi hori, armadatik, emazte izatetik eta lan mundutik urrun egoteaz gain, lesbiana da, eta pentalogiaren azken bi nobelak, batik bat, horren onarpena izango dira, eleberraren argumentuen korapiloaren gainetik jarriko baita lesbiana izatearen onartzea eta aldarria. Generoa gainditu nahi da, emakume femeninoa eta gizon maskulinoa binomioa aukera bakarra ez dela aldarrikatuz eta bere burua muga horien hausle bezala agertuz.

Parodia horretan bere garrantzia du Bakhtinek aipatzen zuen pertsonaiaren munduarekiko ikuskerak. Horrela, Bordak Shelleyk (2002) aipatzen zuen gizarte matxistaren errepresentazioa egiten digu Euskal Herria zinezko «giz-herria» dela esanez. «Hainbeste gizarte, gizona gizon, gizonki, semeen semeetatik baitator semea, hegoaldeko nahiz iparraldeko anai... hitz egiten zen une oroz irratietan, egunkarietan, mitinetan, denetan, jendaldearen erdia ahanzten zen» (*Amorezko pena baño*, 82).

Bordak hizkuntza sexistaren erabilpena salatzen du esaldi horien bidez, eta aipatzekoa da hizkuntzaren etenik gabeko erabilpen pluralean: dela hizkuntza ugarien erabilpenean, dela euskalkien eta ahozkoaren erregistroetan, erabilpen sexistarik ²ez da kausitu obra guztian.

Ezpeldoik hizkuntzarekin jolastu egiten du, «Hystheria bat orthograph-yari buruz» (*Jalgi hadi plazara*, 52) badela herri honetan argumentatuz. Azken-aurreko liburuaren izenburua bera *Jalgi hadi plazara* Etxepareri eginiko erreferentzia da, baina nortasun lesbiarra plazaratzearen analogia eginez; liburu berean Euskaltzaindiak Etxeparek idatziriko testu pornografikoak

² Euskararen erabilera ez sexista aztertzeko, Amelia Barquin (2008), Emakundek argitaratua.

ezkutatzearekin lotua dago Ezpeldoik argitu behar duen kasua. Parodiaz gain, Iratxe Retolazak dio Ipar Euskal Herrian sortutako hizkuntza eredu kritikatzan duela Bordak (2010, 136). «Katolizismoaren eta patriarkatuaren eredu ere badena, eta bestetik, Hego Euskal Herrian sorturiko ereduari ere kritika egiten dio, merkantilizazioaren eta profesionalizazioaren eredu delako».

Núñez-Beteluk (2002, 169) ondo esaten du, Iparraldeak bizi duen egoera modu komikoan salatzen duela Bordak «Under the apparent frivolousness and comic nature of the cases Ezpeldoi tries to solve». Lehen eleberrian, gasbidearen eraikuntza; bigarreanean, Asiatik ekarritako abarketen salmenta, Iparraldean eginiko ekoizpena bailitzan; hirugarrenean, Itoizko urtegiaren eraikuntzaren salaketa eta Bardearen erabilpen militarra. «Pinta esnea 1'64 libera pagatzen zuten A kalitatekoa izanez gero. Alde horretatik kontsideraturik, zirudien Euskal Herriko behi errentagarri bakarra Bernardo Atxagarena zela» (*Amorezko pena baño*, 138).

Shelleyk (2002, 351-7) aipatzen du emakume detektibeek polizien zeregina auzitan jar lezaketela, eta indarkeria salatu. Ezpeldoik Baionako jaietan gertatzen diren bortxaketak salatu ditu (*Jalgi hadi plazara* eta *Boga Boga*) edota erreferentzia egiten dio estatuaren biolentziari: «Biolentzia beti, estadoaren eta honen segitzale sütsüen azken elkibidea zen» (*Bakean utzi arte*, 68).

3.1.2. *Emakume, bazterreko eta queer pertsonaiak inguratuta eraikitako agertokia*

Emakumezko detektibeak ohiko duen gizarte salaketaz gain, Shelleyk esaten duen modura, emakumeen eleberri beltza ohiko familiaratik urrundu eta emakumeen arteko harreman berrien agertoki bihurtzen da (2002, 351). Ezpeldoiren eraikuntza inguru femenino batekin antzematen da. Lehen eleberrian, Joana laguntzailea eta Erika lagun lesbiana azaltzen dira; bigarreanean, Gaxu laguntzaile eta erdi maitalea; hirugarrenean, Joana laguntzailea eta Zeldak bikotekidea; *Jalgi Hadi plazara* eleberrian, Carmen bikotekide berria eta azkenik, *Boga Boga* emazte polizia batenganako desira sentitzen du.

Emakume guzti-guzti horiek aferak konpontzen lagunduko diote Ezpeldoiri, baina, batez ere, bere identitate lesbiarra garatzen eta aurkitzen lagunduko diote. «Zena zelakoa Carmenekin lesbiana iluminatu gisa Bilbon plazaratuz geroztik nabaritzen nuen Witig bereziki garrantzitsua zela niretzat (...) nire panteoi andrakoari Monikaren itxura gehitu nion» (*Boga boga*, 32).

Ezpeldoren inguruan familia tradizionalik ez da agertzen, amari erreferentzia bakarra egiten zaio bigarren eleberrian, baina umezurtz gisa aurkeztzen da Ezpeldoi. Polizia eleberri hauetan amatasuna ez da lantzen (Núñez-Betelu, 2001; Gabilondo, 2006), amatasunaren gainean egindako erreferentzia bakarra Maiena Ameztai dugu, baina Maienak «seme bastarta munduratu zuen» (*Bizi nizano munduan*, 88). Nahi gabeko semea eta urteen joanean ezkututzen ariko dena. «Ama bakartien egunerokotasuna gaurko mendean ez zen Teexak uste zuen bezain erraza» (*Bizi nizano munduan*, 88).

Queer pertsonaia horren eraikuntzan, gizarteari ematen dion soa eta familia tradizionalarekin egiten duen etena aipatu ditugu, eta interesgarria da maitasun erromantikoarekin egiten duen apurketa. «Uste duna amets erromantikoen tenorean garela?» (*Jalgi hadi plazara*, 43). Pertsonaia eraikitzeko erabilitako parodiarekin amaitzeko, Ezpeldoik hizkuntza eta maitasunaren gainean egindako gogoeta bat aukeratu dugu:

Euskaraz pentsatzea, euskaraz mintzatzea, euskaraz irakurtzea, euskaraz edatea, euskaraz jatea, euskaraz amodioaren egitea. Jatea edo edatea edo pentsatzea aise zen, bena giro desüskaldündü hontan amodioaren egitea nekeza zela korpizteko aitortzeko nüan, eta hortakoz nintzen mentüraz hain bakotx. (*Bakean ützi arte*, 41)

3.2. Nortasun lesbiarraren garapena (iruzkinak)

Amaia Ezpeldoi ibiltaria da (Cillero, 2009, 208); Bordak berak aitortzen duen bezala, nomada (Euskonews, 2006-23-30). Ezpeldoik, bestalde, nomadismo horretan ibilbide bat eraikitzen du bazterretik erdigunera, horrela, eleberriz eleberri leku bakoitzari tokiko euskara egokitu dio, azkenik, Bilbon estandarrari lekua emateko. Lehen hiru eleberriak herrietan garatu dira, herri txikietan; lehena, Zuberoan (*Bakean ützi arte*) eta zubereraz mintzatu

da Ezpeldoi; bigarrena, (*Bizi nizano munduan*) Nafarroa Beherean kokaturik dago, eta behe-nafarrera erabili du Ezpeldoik; hirugarrena, Nafarroan gartzzen da (*Amorezko pena baño*) eta nafarrerara hurbiltzen da Ezpeldoi, *Jalgi hadi plazara* eleberria Bilbon eta Gasteizen kokatu du, eta estandarren hautua egin du Bordak. Eta bukatzeko, *Boga boga* eleberrian, Baionaren hautua egiten du, bi Euskal Herriak ezkondu dituen gatazka gunea gaitzat eta espaziotzat harturik.

Periferiatik erdigunera egindako ibilbide horretan Núñez-Beteluk (2002) eta Retolazak (2010) analogiak egin dituzte sexu eta nazio identitateen artean. Horrela, bi kritikariek aipatu dute Joseba Gabilondoren (2006) teoria indartuz, Amaia Ezpeldoiren nortasunaren garatze eta onarpena gertatzen dela eleberrietan zehar. Lehen eleberrietan Ezpeldoi arrotz sentitzen da jaioterrian, arrotz bere gorputzean. «Ixil hadi, estrañerrak baitiuk hemen. Noski, ni nintzen estrañerra» (*Bizi nizano munduan*, 136); Manexina zira? (*Bakean utzi arte*, 31). Gatazka identitario horiek, identitate heterosexuala eta identitate lesbiarra batetik eta identitate linguistiko hegemonikoa eta identitate linguistiko periferikoa bestetik, eraiki edo deseraikiko dute batik bat Amaia Ezpeldoiren izatea (Retolaza, 2010, 130). Izate arrotzaren inguruan hausnartzen du Ezpeldoik, eta onartu egiten du hori horrela dela, eta hortik abiatuta eraikitzen du bere identitatea (Núñez-Betelu, 2002: 168).

Lehen eleberrian (*Bakean utzi arte*) Jim mutil-laguna une oro du buruan, baina begirada Joana bilatzen hasten da. Beraz, lehen eleberrian Ezpeldoi bisexual gisa aurkezten zaigu, beste hurrengo bi eleberrietan (*Bizi nizano munduan* eta *Amodiozko pena baño*), bere begiradak emakumeen gorputzak bilatzen eta desiratzen ditu. Desiraren eremuetara eramaten da begirada lesbiarra. Lehen nobela hauetan begirada lesbiarra han eta hemen topatzen da, baina ez dago identitate lesbiarrari buruzko hausnarketarik. Azken bi eleberrietan (*Jalgi hadi plazara* eta *Boga Bogan*), ordea, Amaia Ezpeldoik bere lesbiana identitatea plazaratzen du. Identitatea aldarrikatzen du eta kokapen politiko eta soziala bilatu (Retolaza, 2010, 127).

Hausnarrean tematu nintzen: bitzta zinez aldatu zitzaidan lesbiana naiz errateko lotsa gainditu nuenetik. Oinak lurrean erro eta burua zeruetatik txilintxan banitu bezala zen, egiazkotasun berri bezain finkoaren sentsazioa. (*Boga boga*, 32)

Amaia Ezpeldoi nomada, arrotza eta periferikoa dugu, baina *queer* izate horrek hibridazioa eta mugen ezabaketa dakarzkio. Retolazak esaten duen bezala, Zuberoako bazter batetik Bilbo hiriaren erdigunera egindako bidaiak hiru identitate gatazka eragin dizkio Ezpeldoiri. «1. Nekazal identitatea vs hiri identitatea; 2. Identitate heterosexuala vs identitate lesbiarra; 3. Identitate linguistiko hegemonikoa vs identitate linguistiko periferikoa» (Retolaza, 2010, 130). Ezpeldoik, ibiltaria den neurrian eta *queer* erreferente den neurrian, munduaren ikuskera berri bat eskaintzen digu: mugen eta kontzeptu binomikoen ezabaketa, nazioen, hizkuntzen eta sexuen hibridazioa; bi hitzetan: aniztasun paradigma.

Ez da ahaztekoa, halere, Katixa Dolharek (2013) nabarmentzen duen Bordaren bakartasun anizkuna: baztertzea, bazterreratzea, erbesteratzea, barnekoitasuna, solipsismoa, erokeria, misantropia, paranoia, eskizofrenia, ezberdintasuna eta anormaltasuna. Kontzeptu horiek guztiak Amaia Ezpeldoik bere ibilbide luzean bidaide ez ezik, bide izan ditu.

4. Ondorioak

Artikulu honen ondorio nagusi gisa esan daiteke Amaia Ezpeldoik ondo ezkondu dituela egun bizirik dagoen ideologia postmoderno feministak *queer* teoriaren inguruan eraiki duen diskurtsoa eta detektibeen gizonezko mundu hegemonikoaren ikuskera. Periferiatik erdigunera doan identitate gatazka eta horren diskurtsoa, hizkuntza eta espazio askotariko eta hibridatuak eraikitzen jakin du, eta horrek bi eremu hain kontrajarrien mugak kimatzea ekarri dio. Ezpeldoiren sinesgarritasuna, gainera, kontestualizazio txukun eta egoki batetik dator.

Bigarrenik esan genezake, detektibe bakar batekin osatutako Bordaren sail hau oso bakana dela euskal literaturan; Bordaren Amaia Ezpeldoi, Garteren Jon Bidart eta Hasier Etxeberriaren Damian Arruti baitira gure azterketan eleberrietan behin eta berriz narrazio ezberdinetan azaltzen direnak. Beraz, euskal literaturan, sailetan detektibeak sortzeko joera urria dela aipatu beharko litzateke ondorio gisa. Bestalde, euskal literaturan ezagutzen den lesbiana eta detektibe protagonista bakarra da Amaia Ezpeldoi. Esan

daiteke, beraz, hegemonikoki gizonezkoena den munduan emakumeak irudikatze ahaleginik ez dela egin euskal detektibeen eleberrigintzan. Pertsonaia femenino lesbiana gutxi azaldu da euskal narraziogintzan, eta Amaia Ezpeldoi da detektibe lesbiana bakarra euskal literaturak eman duena detektibeen historian.

Egunerokotasunaren hausturan edota legearen urratzean oinarritzen dira polizia eleberriak, eta emakume detektibeak ohiko injustizien kontra borrokatzen dira. Baina eleberri beltzean eraiki den eleberri feministan, emakume detektibeentzat krimenik handiena gizarte ezberdintasunak sortzen duena dela esan dugu; beraz, Amaia Ezpeldoik eleberrietan egiten duen kritika sozial eta politikoa genero horren paradigma argia da.

Laugarrenik, kritika soziala eleberri beltzaren ezaugarri izanik, modu gogorren eta gordinean eman ohi da, baina Itxaro Bordak, nobelagile lesbianen antzera, emakume detektibe lesbianen bidez arau heterosexualak urratzea du helburu, eta ezarritako norma edota jarrera heteronormatiboa iraultzeko, parodia, umorea erabiltzen du. Parodia hori *queer* pertsonaia batekin egiten du.

Azkenik, euskal literaturan agertu diren *queer* pertsonaiak esan ohi da deskontestualizatuak agertu ohi direla eta tragedia eta tremendismoarekin lotu izan direla horien ardatz narratiboak. Amaia Ezpeldoik testuiguru batean agertzen du bere nortasun lesbiarra, eta tragedia edota tremendismoa izan zitekeena gogoeta positibo bihurtzen du, azkenik, gizarteari lau haizeetara «lesbiana naiz» aldarrikatzeko. Beatriz Preciado *queer* teorialariaren esperientzia burutzen du finean Amaia Ezpeldoik. «Hoy habito distintas megaciudades occidentales en las que sobrevivo sexual y políticamente gracias a un tejido micro-comunitario underground. Mi vida está hecha de circulaciones entre distintos lugares, que son al mismo tiempo centros de producción de discursos dominantes y periféricos culturales (...) Transito en tres lenguas» (Preciado, 2008, 77). «Disfrute de lo que tengo. El placer único de escribir en inglés, en francés, en español, de cambiar de una lengua a otra como tránsito de la masculinidad a la feminidad, a la transexualidad. El placer de la multiplicidad» (Preciado, 2008, 103).

5. Bibliografia

ALVAREZ URÍA, Amaia, 2014, «Glosategia», in *Genero-ariketak. Feminismoaren subjektuak*. Donostia: Edo, 209-307 or.

APALATEGI, U., 2007, «Bakean ützi arte (1994) Itxaro Borda», in *Egungo euskal eleberraren historia*. Bilbo: EHU, 135-143.

ARREGI DIAZ DE HEREDIA, R., 2010, «Aspaldiko hitzaldi bat gogoan», in *Desira desordenatuak*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 43-59.

ATUTXA, I., 2010, «Itxaro Borda bestaldetik; mugako identitate baten sorrera», in *Desira desordenatuak*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 231-249.

AYERBE, M., 2010, «Ustekabeak, ezusteak eta esanezinak: ezkututik agerira, in *Desira desordenatuak*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 59-87.

BAL, M., 1985. *Teoría de la narrativa*. Madril: Cátedra.

BARQUIN, A., 2008, *Euskararen erabilera ez sexista*. Emakunde

BORDA, I., 1994, *Bakean ützi arte*. Zarautz: Susa.

———, (1996 a), *Amorezko pena baño*. Zarautz: Susa.

———, (1996 b), *Bizi naizeno munduan*. Zarautz: Susa.

———, 2007, *Jalgi hadi plazara*. Zarautz: Susa

———, 2010, «Gaiaren minean», in *Desira desordenatuak*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 317-335.

———, 2012. *Boga Boga*. Zarautz: Susa.

BOVES, C., 1993, *La novela*. Madril: Síntesis.

BUTLER, J., 2001, *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Bartzelona: Paidós.

CILLERO, J., 2007, «Sabuesos insólitos: reflejo de la identidad en varias novelas policíacas escritas en euskara», in *Más allá de la periferia: narrativas de identidad en Cataluña, Galicia y el País Vasco*. Journal of Spanish and Galicia Studies: Antipodas, 89-96.

———, 2009, «Woman on the Road, A New Look at Bilbao's Urban Landscape in Itxaro Borda's Ezpeldoi Series», in *Crime scene Spain: essays on post-Franco crime fiction. La novela negra*. Bartzelona: La Novela Negra Ediciones, 204-227.

- COMA, J., 2001, *La novela negra*. Bartzelona: Ediciones.
- DESPENTES, V., 2007, *Teoría King Kong*. Madril: Melusina Editoriala.
- DOLHARE, K., 2013, «Bakartasuna Itxaro Bordaren obran». *425F* 9, 126-141.
- EGAÑA, I., 2010, Sarrera, in *Desira desordenatuak*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 7-13.
- GABILONDO, J., 2006, *Nazioaren Hondarrak. Euskal Literatura Garaikidearen historia postnazional baterako hastapenak*. Bilbo: EHU.
- GARATE, G., 1998, «Euskal polizia eleberrien hasiera». *Jakin* 10 (1998) 53-69.
- GEORGE, E., 2002, *Crímenes de mujer: Los mejores relatos de las damas del crimen*. Kordoba: Diagonal.
- GIMENO, B., 2006, *La liberación de una generación. Historia y análisis político del lesbianismo*. Bartzelona: Gedisa.
- GREIMAS, A. J., 1971 (1966). *Semántica estructural. Investigación metódica*. Madril: Gredos.
- HERNÁNDEZ ABAITUA, M., 1982, «Nobela beltza eta polizia nobela klasikoa», *Jakin* 25, (1982) 51-67.
- KEATING, H. R. F., 2003, *Escribir novela negra*. Bartzelona: Paidós.
- LAKE, L., 2006, «Gay & Lesbian Detective Novels» Reprinted from Crime Spree Magazine. <<http://www.lorillake.com/gaydetective.html>> 2014ko martxoan berritua.
- MARTÍN CEREZO, I., 2005, «La evolución del detective en el género policíaco». Madrilko Unibertsitate Autonomoa: *Tonos* ikerketa filologikoen aldizkari elektronikoa. (www.UM.ES/TONOSDIGITAL).
- , 2006, *Poética del relato policíaco*. Murtziako Unibertsitatea.
- MINER, K., 2010, «Sexua eta generoa. Genero eta sexualitate baten gizarte eraikuntza literaturan», in *Desira desordenatuak*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 357-375.
- MUNT, S., 1994, *Murder by the Book? Feminism and the Crime Novel*. Londres: Routledge.
- NÚÑEZ-BETELU, M., 2001, «Género y construcción nacional en las escritoras vascas» (tesi argitaragabea). Missouri-Columbiako Unibertsitatea.

———, 2002, «Home Alone: The Positive Rol of Alienation in the Basque Detective of Itxaro Borda», in *The Image of the Outsider in Literature, Media, and Society*. University of Southern Colorado: Society for the Interdisciplinary Study of Social Imagery, 168-71.

OLAZIREGI, M. J., 2002, *Euskal eleberraren historia*. Amorebieta-Etxanoko Udala: Labayru Ikastegia.

PALMER, P., 1997, «The Lesbian Thriller. Transgressive Investigations», *Criminal Proceedings: The Contemporary American Crime Novel*. Londres: Pluto, 87-111.

PRECIADO, B., 2008, *Testo yonqui*. Madril: Espasa.

REDDY, T. M., 1988, *Sisters in Crime: Feminism and the Crime Novel*. New York: Continuum.

RETOLAZA, I., 2010, «Begirada lesbiarrak Itxaro Bordaren nobelagintzan», in *Desira desordenatuak*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 125-137.

———, 2008, «Actant», AAVV, *Literatura Terminoen Hiztegia*, op. cit., Euskaltzaindia.

RICH, A., 1978, *Nacida de mujer*. Madril: Noguer.

RODRÍGUEZ, M. S., 2009, «Las novelas policíacas de Alicia Giménez Bartlett: un nuevo enfoque sobre la identidad femenina». *Foro Hispánico*, 34 (2009) 249-262.

RULE, J., 1975, *Lesbian Images*. Softcover: Pluto Press.

SHELLEY, G., 2002, «Maria-Antonia Oliver: la reescritura femenina/feminista de la novela negra». Royal Holloway, University of London, *Buletin of Hispanic Studies*, 79 (2002) 345-360.

TESNIÈRE, L., 1965 (1959), *Elements de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieks.

TORRIJOS, M. M., 2007, «Dentro y fuera de la norma representación textual de la mujer detective en la literatura anglo-norteamericana». Garoza, *Revista de la Sociedad Española de Estudios Literarios de Cultura*, 7 (2007) 249-271.

WALTON, P.; JONES, M., 1999, *Detective Agency*, Los Angeles, Berkeley: University of California Press.

WHITE, L., 1996, *Emakumeen Hitzak Euskaraz: Basque Women Writers of the Twentieth Century*. (tesia) Nevadako Unibertsitatea.

WITTIG, M., 2005, *El pensamiento heterosexual*. Madril: Egales.

WILSON, A., 1995, «The Female Dik and the Crisis of Heterosexuality». In: Glenwood I. (1995). *Feminism Women's Detective Fiction*. Toronto: University of Toronto Press, 148-156.

Iturri elektronikoak

<www.basqueliterature.com>

Sobre el topónimo Guillarte (Gillarte)

Guillarte (Gillarte) toponimoari buruz

A propos du toponyme Guillarte (Gillarte)

On the toponym Guillarte (Gillarte)

MUGURUTZA, Felix

Euskaltzaindiaren Onomastika batzordea

Noiz jaso: 2014-04-23

Noiz onartua: 2014-07-08

Euskera. 2013, 58, 2. 785-802. Bilbo
ISSN 0210-1564

Kuartango (Araba) udalerrian eta Gibillo mendialdearen magaletan Gillarte herrixka dugu. Lehenbizikoz *Guibigioarrate* moduan dokumentatu izanak testigantzarik utzi ez duen «Gibillo harrate» batean pentsatzera garamatza. Hala ere, izendapen zahar hartatik eboluzionatutako Gillarte formaren erabilera erabat normalizatua zegoen alde hori euskaldun elebakarra zenean. Hori dela-eta, euskarazkotzat hartu behar da Gillarte izena.

Hitz-gakoak: Gillarte, Guillarte, Gibillo, Guibijo, Kuartango toponimia.

Dentro del municipio de Kuartango (Álava) y en las laderas de la sierra de Guibijo se encuentra el pueblecillo de Gillarte (Guillarte). El hecho de que se documente por primera vez como *Guibigioarrate* nos hace pensar en un «Gibillo harrate» que sin embargo no documentamos. En cualquier caso, de aquella forma arcaica surgió la actual Guillarte y su uso parece normalizado cuando aquella zona era vascohablante monolingüe. Por ello se ha de tomar el nombre Gillarte como la forma eusquérica de Guillarte.

Palabras-clave: Gillarte, Guillarte, Gibillo, Guibijo, Toponimia de Kuartango.

Sur la municipalité de Kuartango (Alava) et sur les flancs du mont Guibijo se trouve le petit village de Gillarte (Guillarte). Le fait qu'on en ait trouvé les premiers témoignages écrits sous le nom de *Guibigioarrate* nous fait penser à un «Gibillo harrate» dont pourtant nous n'avons pas pu trouver de trace. Quoi qu'il en soit, c'est de cette forme archaïque qu'est né le Guillarte actuel et son usage semble normalisé à l'époque où cette zone était uniquement bascofone; C'est pourquoi ce petit village doit prendre le nom de Gillarte comme forme basque du nom Guillarte.

Mots-clés : Gillarte, Guillarte, Gibillo, Guibijo, Toponymie de Kuartango.

The hamlet of Gillarte/Guillarte is situated on the slopes of the sierra of Gibillo/Guibijo within the council area of Kuartango (Araba). The fact that the first written occurrence is in the form *Guibigioarrate* leads us to postulate the undocumented form *Gibillo harrate*. In any case, *Gillarte* has evolved from that archaic form and was completely standardised when that area was monolingual Basque-speaking. For this reason *Gillarte* should be treated as Basque.

Keywords: Gillarte, Guillarte, Gibillo, Guibijo, Kuartango place-names.

Notas preliminares

En el extremo occidental de Euskal Herria y dentro de la alavesa Cuadrilla de Añana se encuentra el municipio de Kuartango¹, que no es sino la adecuación relativamente moderna de una estructura territorial precedente, conocida como Valle de Kuartango, y que parece hundir sus orígenes en la Edad Media.

Sin embargo, su ocupación como significativo establecimiento humano se constata desde las épocas más antiguas. Así parece confirmarlo la cavidad de Solacueva, en Jokano, en la ladera septentrional de la sierra de Arkamo donde se hallaron unas pinturas parietales esquemáticas así como restos de utensilios de sílex y hueso datados en la Edad de Bronce. Asimismo se localizaron en ella restos de monedas y otros elementos datados en el Bajo Imperio de la Romanización.

Ya en el fondo del valle, destacan los campos tumulares de Sendadiano y Arriano así como el dolmen con sepulcro en corredor de Andagoia.

Es muy renombrada también la estela funeraria datada en el siglo IV que apareció en la iglesia monasterial de San Pedro (Urbina Basabe) y que, junto a la torre, conforma un importante conjunto arquitectónico medieval (XII-XIV). En cualquier caso, se encuentra desubicada de su colocación original, por lo que no es un elemento que pueda ser objeto de un estudio propiamente histórico, al menos hasta que pueda atribuirse a un yacimiento en concreto que, hoy por hoy, desconocemos.

Pero sin duda el entorno arqueológico más deslumbrante y extraordinario es el de Andagoste, la más temprana constatación arqueológica de la Romanización en Euskal Herria, así como la de la primera confrontación bélica contra las legiones romanas. Se trata de los restos de una batalla en la que unos 1.500 soldados romanos fueron derrotados en un ataque sorpresa protagonizado por atacantes indígenas. Su data-

¹ «Kuartango» es la denominación oficial del municipio tanto en euskera como en castellano desde el 13 de octubre de 1997. Sustituyó al «Cuartango» anterior.

ción oscila dentro de la horquilla entre los años 36 y 33 antes de Cristo².

Al margen de las evidencias arqueológicas, se han relacionado varios de los nombres de los pueblos del Valle de Kuartango con un origen atribuible a la Romanización³. Entre ellos, el mismo topónimo *Kuartango*⁴ o los nombres de los pueblos, *Katadiano*, *Jokano*, *Aprikano*, *Arriano* o *Sendadiano* por su fácilmente identificable terminación⁵. Sin embargo, hay que tomar esta

² UNZUETA, MIKEL. «La batalla de Andagoste (Kuartango, Álava). Un precedente de las guerras cántabras en el País Vasco». Revista AUNIA, nº 8 (2004), 110-120.

³ CARO BAROJA, Julio. *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. Salamanca, 1945. Su obra no es sino la aplicación en su entorno del modelo presentado en Francia a fines del XIX por Foustel de Coulanges y D'Arbois de Jubainville, en que el que se resolvía el enigma de gran número de nombres de población, explicándolos a través de un nombre de persona, supuestamente el de su fundador o poseedor.

⁴ Fue Julio Caro Baroja (*Materiales para una historia de la lengua vasca*. Salamanca, 1945) quien relacionó el nombre Kuartango con *Quartanicum* alegando que el valle podría haber sido utilizado como campamento militar romano durante la guerra contra los cántabros por la Legión IV Macedónica, cuyos soldados recibían el apelativo de *quartani*, en referencia al número de su legión, según recoge el historiador Cornelio Tácito (56-117 d. C.). No debemos pasar por alto que la forma intermedia *Quartanigo* se documenta en San Millán de la Cogolla en el año 950: «...in loco qui dicitur Quartanigo...» (Bec. Gal., fol. 168-168v.).

De vuelta a la historia, en realidad, tan sólo sabemos que dicha legión estuvo asentada en Reino-sa pero Baroja planteó la hipótesis de que en el transcurso de las guerras cántabras su campamento original hubiera podido estar en el valle alavés –mucho más al Este y fuera del territorio cántabro– desde donde podría haberse acometido un movimiento hacia el Oeste en el transcurso de las operaciones militares.

⁵ Desconocemos cómo era el uso de estos nombres cuando el euskera era la lengua común del Valle de Kuartango. Podemos suponer que, siguiendo las evoluciones fonéticas generales que convierten las *-iano* > *-io* y *-ano* > *ao*, se pronunciarían como **Katadio* (compárese con *Katadio*, barrio de Orozko, bien constatado en castellano como *Catadiano* hasta 1775 o *Zeberio*, documentado por primera vez como *Zeberiano* en 1375), **Jokao* (como *Galdakao* / *Galdácano*), **Aprikao*, **Sendadio* y **Arrio*. De este último sí que disponemos de una referencia más concluyente gracias a la toponimia menor: la parte baja del pueblo de Arriano se conoce aún hoy en día como *Arriobe* que no es sino «la parte baja de **Arrio* (Arriano)». Sin embargo, existe en el uso oral actual un topónimo *Jokambide* «el camino que va a Jócano» en donde, *a priori*, cabría esperar un **Jokaobide* o similar. Son varias las explicaciones posibles ante este peculiar topónimo, por lo que parece prudente no decantarse por una en concreto hasta no haber investigado este asunto con un mayor detenimiento.

atribución con extrema cautela, incluso ponerla en duda y replantearla en muchos de los casos, debiendo tener más presente un posible origen medieval a la vista de las evidencias que nos muestran la toponimia comparada⁶ y los actuales trabajos de investigación histórico-arqueológicos⁷.

A la espera de que futuras investigaciones vayan disipando las dudas sobre los orígenes del nombre *Kuartango*, sí sabemos que desde que la documentación escrita es relativamente abundante, el Valle era el conjunto de veinte pueblos, los que hoy conforman el municipio, y que, dada la escasa población en algunos de ellos⁸, se rigen a través de diez juntas administrati-

⁶ No es difícil percatarse de ello al observar nombres como, por ejemplo, el del municipio de Bizkaia *Otxandio*, surgido irrefutablemente de un nombre personal medieval vasco **Otxand(i)a/o* o similar más la terminación *-ano*. Compárese con nombres medievales bien documentados como *Otxando* u *Otxanda* (surgido de *otso* «lobo», como Lope lo es de *lupus*, también «lobo») con los cuales, sin duda, debe estar relacionado.

⁷ Es especialmente clarificadora la obra *Génesis del territorio en la Edad Media. Arqueología del paisaje y evolución histórica en la montaña asturiana* (Universidad de Oviedo, 1999), pág. 55, de Margarita Fernández Mier. Sugiere en su obra que gran número de topónimos tenidos por latinos no son sino medievales: «... dicha formación toponímica sobre un posesor puede datar de época tardía ya que a lo largo de los siglos VI-VII-VIII continuó utilizándose la misma lengua y es posible que se mantuviera en vigor esta formación, al igual que aún en el siglo IX perviven las formaciones sobre genitivo». Constata en su obra que buena parte de los topónimos acabados en *-ano* y *-ana* proporcionan exclusivamente materiales arqueológicos medievales y altomedievales. Algo corroborado además por otros arqueólogos medievalistas más cercanos, como Iñaki García Camino en su contundente obra *Arqueología y poblamiento medieval en Bizkaia (siglos VI-XII). La configuración de la sociedad feudal* (Bilbao, 2002).

Además, según nos comunica este último investigador, Caro Baroja identifica esos topónimos con unidades de explotación agropecuaria propiedad de un «poseedor» –el que da el nombre– y eso es una *villa*. A día de hoy en el País Vasco apenas conocemos ningún asentamiento, puede que ninguno, al que los arqueólogos se atrevan a darle esa categoría.

También la misma fonética histórica parece apuntar a favor de un origen medieval o al menos posterior a la adopción por parte del euskera de diversos términos del latín o topónimos acabados en *-u*. De otra forma resultaría espinoso de explicar cómo la inmensa mayoría –quizá la totalidad– de los topónimos de estas características son acabados en *-a(n)o* y no en *-a(n)u* como cabría esperar si el euskera lo hubiese adoptado en la época de la plena Romanización (Cfr. *Luku / Lucu*). Debo esta aportación, no publicada, a Mikel Gorrotxategi, académico correspondiente y secretario de la Comisión de Onomástica de Euskaltzaindia.

⁸ Esta escasez de población no parece corresponderse tan sólo a las últimas décadas de éxodo rural. Por ejemplo, al declarar la ledanía de Luna las cuentas de la sisa del vino del año de 1602

vas o concejos. Son los siguientes: Anda (Anda, Andagoia y Katadiano), Aprikano (Aprikano), Etxabarri Kuartango (Etxabarri y Tortura), Jokano (Jokano), Luna (Artxua, Arriano, Gillarte y Luna), Marinda (Iñurrieta, Marinda, Santa Eulalia / Ondokolanda, Urbina Basabe y Villamanca), Sendadiano (Sendadiano), Urbina Eza (Urbina Eza), Uribarri Kuartango (Uribarri), Zuhatzu Kuartango (Zuhatzu).

El municipio de Kuartango tiene censados 376 habitantes, en su mayoría (120) en la capital del municipio, Zuhatzu⁹.

El pueblo de Gillarte

La Junta Administrativa de Luna, como se apuntaba más arriba, recoge los cuatro pueblos ubicados en la cabecera del valle del río Vadillo que discurre entre las sierras de Arkamo y de Guibijo para desembocar sus aguas al río Baia (Bayas) en las proximidades de Zuhatzu.

El pueblo de Gillarte¹⁰ es una de dichas poblaciones. Se ubica a 740 metros de altitud sobre un escalón que da arranque a la sierra de Guibijo¹¹.

se dice que «Los lugares de Guillarte, Archua y Arriano declaran no poseer taberna al reunir entre los tres dieciocho vecinos». Obras posteriores como el *Diccionario geográfico-histórico* (1802) o el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico* de Pascual Madoz (1845-1850) nos ratifican el exiguo poblamiento de dichos lugares.

⁹ *Araba Herriz herri*. Diputación Foral de Álava. Departamento de Administración Local y Equilibrio Territorial. Vitoria-Gasteiz, 2010.

¹⁰ Por dotar de una mayor facilidad de lectura al texto, y con esa sola finalidad, usaremos a partir de ahora sólo la forma *Gillarte* al referirnos al pueblo, aun a sabiendas que en aplicación de la ortografía castellana también puede escribirse *Guillarte*. Se dará el mismo trato al supuesto **Gibilloarrate*, obviando la forma *Guibilloarrate*. Al contrario, en referencia a la sierra se usará en este informe *Guibijo*, siguiendo las normas de la ortografía castellana como norma general, excepto cuando se haga referencia al hipotético **Gibillo* anterior, que lo referiremos como **Gibillo* y no como *Guibillo*. Por supuesto, estas modificaciones no afectan a las citas documentales que siempre se mantendrán fieles a como aparecen en los textos históricos.

¹¹ Ver nota anterior.

Gillarte: formas documentadas

Las primeras constataciones documentales del nombre del pueblo de las que tenemos conocimiento nos retrotraen hasta la Plena Edad Media. Y lo hacen de una manera tal que nos invitan a plantear el origen del mismo en base a un anterior **Gibilloarrate*¹² que sin embargo no documentamos.

Guibigioarrate o *Guiuigio arrate* (1257)¹³

Guibijo arrate (1472)¹⁴

Guibijo Arrate (1530)¹⁵

Al margen de estas contadas referencias, y aun con las limitaciones de no haberse llevado a cabo una investigación histórica en profundidad, sí nos

¹² El asterisco precediendo al nombre nos indica que nos encontramos frente a una forma empíricamente no documentada pero que teóricamente es deducible.

¹³ Así lo recoge Narciso Hergueta en su artículo «Noticias históricas de don Jerónimo Aznar, Obispo de Calahorra, y de su notable documento geográfico del siglo XIII» publicado entre los años 1907-1909 en la *Revista de archivos, bibliotecas y museos*. Recogemos esta referencia a través de la obra *Toponimia alavesa seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*, de Gerardo López de Guereñu Galarraga y publicada por Euskaltzaindia en 1989, aunque es una recopilación de diversos artículos publicados con anterioridad por el autor entre 1956 y 1969. El investigador alavés da este nombre como referencia a un despoblado –pueblo desaparecido– al que denomina «Guibijo Arrate» por constatarlo en la documentación pero no en las poblaciones modernas, sin percatarse de que se trataba en realidad de Gillarte.

Sabemos del referido Jerónimo Aznar, autor del documento medieval citado, que falleció en 1262. Fue un eclesiástico castellano, racionero de la catedral de Calahorra desde 1228 y obispo de Calahorra y de La Calzada desde 1238 hasta su muerte.

En la publicación posterior *Colección diplomática medieval de la Rioja* (Logroño, 1989), su autor, Ildelfonso Rodríguez de Lama, lo lee como *Guiuigio arrate* (Tomo IV, pág. 220).

¹⁴ Así aparece en una sentencia arbitraria sobre el modo de pacer las yeguas por Guibijo, pronunciada el 10 de enero de 1472. El documento en cuestión se encuentra en el archivo de Andagoia (documento nº 8.1) y la transcripción del mismo, sin publicar, se la debemos a José Ramón Cuesta Astóbiza (Archivo Diocesano de Vitoria-Gasteiz). La información sobre la existencia de esta referencia documental se la debemos al investigador Juan Cruz Saralegui.

¹⁵ De nuevo Gerardo López de Guereñu Galarraga en la obra antes citada, y relacionándolo con un supuesto despoblado de «Guibijo Arrate», cita este testimonio haciendo referencia a la documentación de un pleito entre Urkabustaiz y Kuartango, sin facilitar más información sobre el mismo. Con seguridad, se trata de las atestiguaciones documentales que se citan a continuación.

vemos sin embargo en condiciones de facilitar otras citas inéditas y que no parecen dejar dudas en cuanto al origen del topónimo. Están además extraídas de los archivos de la zona, con las ventajas que ello conlleva a la hora de consolidar el planteamiento que aquí se hace:

Filixararte (1530)¹⁶

Guibijo Arrate (1530)¹⁷

Sin embargo, todo parece indicar que la denominación arcaica del nombre es en la mitad del siglo XV muy inestable ya que, al margen de esas referencias de 1530, parece predominar el nombre de *Guillarte* en la documentación tanto anterior¹⁸ como, claro está, en la posterior¹⁹; es decir, que estaba en cierto modo normalizado.

¹⁶ «...puedan cortar en los dichos montes de como comienza de el puerto de Bagate fasta el mojón que está dentro en la dicha sierra que llaman Filixararte pero que no pasen...». Se trata del documento 19 del archivo de la Comunidad de Guibijo, custodiado en Andagoia (Kuartango). En realidad es una copia, probablemente extraída de un documento de la ledanía de Luna, y que recoge un traslado, fechado en 1530, de la sentencia original de 1436. En ella se establecen los alcances de los derechos a pastos, talas y aguas que los vecinos de Delika (Arrastaria, Amurrio) disfrutaban en la comunidad de Guibijo. Por tanto sería más adecuado datar esta cita en 1530. Ésta y otras informaciones que aquí se citan se las debemos al recordado académico de Euskaltzaindia Henrike Knörr (1947-2008) quien probablemente se basó en la transcripción realizada por Juan Cruz Saralegui (1985) y que, sin llegar a ser publicada, sí se divulgó por medio de fotocopias.

Esta extraña y deformada forma *Filixararte* del topónimo parece deberse a un desliz o a una dificultad de lectura por parte del escribano a la hora de copiar del original de 1436, ya que, avanzando en el documento y como se verá, cita ya el topónimo *Guibijo Arrate* en dos ocasiones.

¹⁷ Citado al final del documento de 1530, más arriba aludido, y que tal y como se ha dicho es copia de uno anterior de 1436: «Estas sentencias saco de su ofizio Pedro Urtiz de Urbina escribano en el lugar de Abezia a 26 de marzo de 1530 años a pedimiento de Juan Roiz, vecino de Guibijo Arrate, de la ledania de suso de los lugares de Luna e Arriano e Archua e de el dicho lugar de Guibijo Arrate de la Tierra de Cuartango, como procurador de dicha ledania. Estos papeles estan con mas estension en la ledania de Luna».

¹⁸ «Testigos presentes [...] e Juan Urtiz de Guyllarte...» (1495). Andagoia, archivo de la comunidad de Guibijo, documento nº 7.

¹⁹ «testigos Martyn de Guillarte [...] vezinos del dicho lugar de Abezia e Gillarte» (1569). Andagoia, archivo de la comunidad de Guibijo, documento nº 19 que es copia del apeo original del archivo del concejo de Abezia, sin numerar.

Si nos atenemos a lo que muestra la documentación, *Gillarte*, como nombre evolucionado de una forma anterior surge en una época en la que dicha comarca era plenamente vascohablante²⁰. Dicho de otro modo, la mutación hacia el *Gillarte* actual se gesta dentro del universo del euskera y por tanto parece adecuado considerarla como propia de esta lengua²¹.

«...los concejos de los lugares de Guillarte, Archua, Luna y Arriano [...] Martin Martinez de Luna, vecino del dicho lugar de Guillarte [...] Matias Ruiz vecino del dicho lugar de Guillarte y rregidor del y Domingo de Urbina vecino del dicho lugar de Guillarte y procurador de la dicha ledania...» (1685). Andagoia, archivo de la comunidad de Guibijo, documento nº 3.

²⁰ Al respecto resulta irrefutable la existencia de un requisito por el que, en una visita pastoral de 1604, se le exige al sacerdote de Andagoia (Kuartango) que se adoctrinase a los feligreses del lugar en euskera, «en el lenguaje que entienden so pena de suspensión». Este curioso dato está recogido en la obra *Arabako Euskal Hotsak*, publicada en 2002 por la asociación *euskaltzale* «Geu Gasteiz» y de la que son coautores Jabi Otsoa de Alda y Estibaliz Breñas.

²¹ Por lógica daremos por buena dicha afirmación aunque sería más sensato reconocer que disponemos de un conocimiento muy limitado de la historia lingüística de dicho nombre. En realidad, las formas documentales del pasado nos proporcionan tan sólo un conocimiento fragmentario e incompleto de aquellos tiempos. Hemos de tener en cuenta que los escasos documentos estaban escritos en castellano por personas que en muchas ocasiones ignoraban el euskera. Aunque debamos suponer que fue así, siempre nos quedará la duda de si esa forma *Gillarte* surge espontáneamente en el seno de una comunidad euskaldún o si es una forma introducida exógenamente y que, por la vía del cultismo, logra generalizarse en la documentación y desplazar a otra forma anterior –probablemente **Gibilloarrate*– plenamente popular y que sí podemos intuir –aun sin disponer de un soporte documental– que fue usada por los habitantes euskaldunes del lugar. Por el contrario, y basándonos en evidentes razones lingüísticas, resulta prácticamente imposible creer que usasen *Gibijoarrate* por mucho que se documente así en una época en que sus habitantes eran en su mayoría vascohablantes monolingües.

Y es que las formas documentadas no resuelven siempre de forma categórica nuestras dudas y mucho menos dan garantía de veracidad a la realidad que aparentan mostrarnos. Basta con observar casos como, por ejemplo y entre otros muchos posibles, el del nombre del municipio de Laudio (Álava), vivo y generalizado en el uso entre los vascohablantes del lugar pero inexplicablemente sin reflejo alguno en la documentación del lugar durante casi un milenio.

Con ello se pretende afirmar que la existencia o no existencia de esta o aquella forma documentada no supone –como tantas veces erróneamente se ha interpretado– un hito que nos deslinde con precisión el mundo de la razón del de la fe, del de lo existente a lo figurado. Al contrario, el peso de las tradiciones lingüísticas, gráficas o políticas puede a menudo ser tan intenso que convierta el proceso de la escritura en una práctica, en buena medida artificial, que reproduce sólo de forma parcial la realidad de la lengua oral; de hecho, muchos documentos antiguos son el re-

Como apellido no documentamos el supuestamente arcaico **Gibilloarrate* pero sí *Gillarte*, ya que las primeras apariciones del mismo son en épocas (siglos XV y XVI²²) en las que el uso de dicho nombre estaba ya totalmente normalizado, como se ha dicho con anterioridad.

Existe otro nombre similar, hoy desconocido, y que se documenta como *Guilosarrate*, si bien hace referencia a un labrantío de Katadiano documentado en 1587²³ por lo que parece lógico pensar que no se trate del mismo nombre que nos ocupa.

Asimismo no debemos dejar sin citar la existencia del apellido *Guibillon-do*, bien atestiguado²⁴, y que en apariencia podría estar relacionado con el nombre de la sierra.

Significado de los nombres **Gibilloarrate* y *Gillarte*

A pesar de no documentarlo tal cual²⁵, parece inevitable pensar en un arcaico **Gibilloarrate* como forma primigenia del nombre aquí estudiado. Se

sultado del esfuerzo de sus autores por acomodarse a una norma lingüística y política que les obligaba a un distanciamiento, a veces alejamiento, entre la lengua oral y la lengua escrita. Dicho lo cual y tras dejar constancia de estas incertidumbres, daremos por hecho que *Gillarte* es un topónimo gestado y usado así por los habitantes euskaldunes monolingües del lugar.

²² El primer registro sacramental conocido que lo recoge es el del bautismo de María Sáez Guillarte en la parroquia de Katadiano, el 26-11-1568. Pero su uso es anterior, ya que su madre se cita en el mismo como Catelina Guillarte. También hemos de tener en cuenta los documentos citados en las notas precedentes.

²³ Publicado por Gerardo López de Guereñu Galarraga en su obra antes citada *Toponimia alavesa seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*.

²⁴ Sin embargo desconocemos la ubicación del poblado que dio origen a dicho apellido. Como mera hipótesis, este nombre podría estar detrás del nombre *Ondokolanda* (< **Gibillondokolanda*) con que se identifica en la documentación el actual pueblo de Santa Eulalia o sus alrededores.

²⁵ Principalmente debido a que carecemos de documentación lo suficientemente antigua. Por ello, a la vista de los elementos disponibles, no es en absoluto temerario reconstruir un **Gibilloarrate* que sin duda debió existir. No sería leal a la historia ignorarlo por el simple hecho de no documentarlo, más cuando sabemos que trabajamos con datos que son a todas luces insuficientes e incompletos. Por ello, al igual que se hace en otras lenguas, vemos lícito recurrir a la reconstruc-

compondría de dos términos, **Gibillo* y (*h*)*arrate*. El último, (*h*)*arrate*, viene a significar ‘paso de montaña, puerto’, compuesto de *harri* + *ate*. Sin embargo, por lo moderno de la documentación disponible, no lo llegamos a atestiguar.

En las fechas de la génesis de este topónimo la voz (*h*)*arrate* debía ser demasiado común en el entorno como para formar por sí sola un topónimo que lo distinguiese de los demás. Tenemos, que sepamos, *Atxarrate* y *Sarrate* en Badaia, el *Guilosarrate* (1587) de Katadiano antes citado y otros más en Sendadiano²⁶ y en Artxua. De ahí que el vocablo (*h*)*arrate* se uniese al término **Gibillo* –que denominaba la sierra que tanta riqueza dio al lugar– cuando necesita ser diferenciado de los demás. Por este componente del topónimo podemos decir que se trata del ‘puerto, entrada a **Gibillo* / *Guibijo*’. No debemos olvidar que ese supuesto **Gibilloarrate* que luego evolucionaría al *Gillarte* posterior, era el lugar de paso habitual para acudir a la poderosísima ciudad de Orduña o a otras ferias de gran renombre como la de Kexaa (Quejana) o Artziniega. Ofrecía además la salida natural de Kuartango para acudir al Valle de Losa y, a través de él, a focos comerciales tan reseñables como Oña, Medina de Pomar o Frías entre otros destinos²⁷.

ción lingüística –también conocida como «método comparativo»– y que básicamente consiste en pretender recuperar, a través de hipótesis evolutivas, información lingüística de etapas no documentadas de la historia de una lengua o, en nuestro caso, un nombre que intuimos pero no documentamos. Como dijera William Labov (*Principles of linguistic change: internal factors*, 1994, pág. 11), «la lingüística histórica es el arte de hacer el mejor uso de los peores datos».

²⁶ «En el termino do dizen Arrate, jurisdizion del lugar de Sandadiano (sic)» citado en el apeo de la mojonera de la comunidad de Basaude con la de Guibijo de 1708. Se trata del documento nº 41 del Archivo de la Comunidad de Altube, custodiado en Oiardo. A la vista de los mojones recorridos, desde Sendadiano hacia Anda, queda claro que es otro *arrate* diferente al que estamos estudiando.

²⁷ De la importancia de las vías que partían desde Gillarte nos hablan las alineaciones formadas por quince hitos de piedra en el paraje llamado Campolargo. Servían, como con rotundidad aseveran los mayores del lugar, para señalar la división de la ruta proveniente de Gillarte en otras dos para avanzar hacia Losa (Burgos) u Orduña (Bizkaia) y así orientar a arrieros y caminantes en los días de niebla en aquel entorno tan confuso.

Lo más curioso del caso es que tanto su «descubridor» (Isidro Sáez de Urturi, 1975) como otros investigadores posteriores lo identificaron como un monumento megalítico, algo totalmente

Gibigioarrate o **Gibilloarrate*

Retomando la cuestión del nombre, no parece recomendable excederse en el apego hacia la forma en la que lo documentamos por primera vez, *Guibigioarrate* (1257) tal y como en más de una ocasión se ha propuesto en los ambientes populares del entorno. Es decir, *Gibigio* frente a **Gibillo* o *Gibijo*. Sin duda, no parece razonable optar por la primera de las formas ya que todo parece indicar que se trata de una duda o vacilación ortográfica.

Al margen de la lejanía desde la que se escribió el documento —en Calahorra— y que generó diversos desatinos como puede comprobarse en el manuscrito en cuestión²⁸. También debemos tener en cuenta que lo que hoy conocemos es gracias a una copia hecha en 1596 y que el original nos es desconocido. Puede deberse, por tanto, incluso a un error del copista a la hora de interpretar la lectura del manuscrito original.

Y, por si todo ello fuera poco, hay que tener bien presentes las dificultades de la época para representar gráficamente los nuevos sonidos de las emergentes lenguas romances, algo patente en toda la documentación previa a la uniformización gráfica promovida por Alfonso X el Sabio en ese siglo XIII. Así las cosas, no es nada descabellado sugerir que ese conjunto *-gi-* del documental *Guibigioarrate* (1257) no es tal vez sino una manera de

desestimado en la actualidad. Algunos estudiosos como Gabriel Carretié llegaron incluso a proponer, en una delirante apuesta, que se trataba nada menos que de la representación de un barco vikingo erigido supuestamente por la presencia de aquel pueblo escandinavo en los páramos de Guibijo. Según el mismo autor, aquella tribu habría recorrido las fuentes del Nervión hasta las proximidades de la gran cascada sobre Delika (Amurrio). Por ello, presintiendo aún cercano el mar, a pesar de encontrarse tierra adentro, habrían decidido construir el monumento con la forma de la proa de un barco vikingo, apuntando hacia el Atlántico, «su» mar. Como es habitual en estos casos, cuanto más extravagante y disparatada sea una propuesta mayor difusión alcanza. Por ello no son pocas reseñas publicadas, aún en la actualidad, en torno a la supuesta «nave vikinga».

²⁸ Por ejemplo, el nombre de *Arriano* (Kuartango) aparece como *Arreguiano*. Es, quizá, un error producido por el distanciamiento del lugar y por obtener la información de los mismos probablemente a través de terceros.

escribir un sonido intermedio²⁹ –considerado desde la perspectiva de la evolución fonética a través del tiempo– entre el *-ll-* anterior³⁰ y el *-x-* posterior que, finalmente, culminará su recorrido metamórfico en el sonido *-j-* actual, presente en el nombre *Guibijo*. Esa vacilación gráfica era más acusada en función de la procedencia evolutiva del mismo³¹. Podría ser el caso del nombre **Gibillo / Guibijo*, como se comentará más adelante, y por ello no sería extraña esa inseguridad a la hora de representar gráficamente una *-ll-* o los sonidos intermedio posteriores, surgidos de un grupo *-culum > chu > ll > j*.

Al margen de lo anterior, todo parece indicar que la acentuación del término originario debió realizarse con la mayor carga tónica recayendo sobre la primera *-a-* de *(h)arrate*: **Gibilloárrate*. De ahí que evolucionase a posterior *Gillárte*, tras la pérdida de la vocal postónica³².

²⁹ Se trataba de un sonido hoy desconocido entre nosotros y no muy distante de la *-j-* del francés actual (en palabras como *jour, jamais...*). De hecho, el dígrafo *-gi-* era una de las formas habitualmente usadas (junto a *-gg-*, *-g-*, *-i-*, *-ig-* y *-ggi-*) para representarlo. Pronto evolucionará a otro fonema más netamente palatal (similar a la *-ch-* actual de francés: *chambre...*) que también genera gran diversidad gráfica hasta estabilizarse paulatinamente a medida que se imponía el siguiente estadio sónico evolutivo, el de la *-x-* (en nuestro caso, *Guibixo*) y que finalmente acaba convirtiéndose en *-j-* (*Guibijo*) a partir del siglo XVI.

³⁰ También el fonema palatal que representamos con *-ll-* en nuestra ortografía actual, era desconocido en el latín clásico y, por el contrario, propio y característico de las entonces nuevas lenguas románicas. Ello genera un gran desconcierto al tener que representarlo gráficamente.

³¹ La identificación escrita del nuevo fonema que hoy escribimos como *-ll-* era menos vacilante cuando procedía de una *-l-* geminada latina (*vil·la > villa*) o de la reestructuración silábica y del consecuente contacto entre diversas vocales (*fi·li·u > fi·liu > fillo > hijo; mu·li·e·re > mu·lie·re > muller > mujer...*). Por el contrario, la duda era mayor cuando provenía de la pérdida de la vocal postónica que forjaba agrupaciones consonánticas inusitadas, generadoras de una gran inestabilidad y, por tanto, extremadamente propensas a la evolución: *oculus > oclus > ollo > ojo*. La representación gráfica de las *-ll-* surgidas de estos últimos casos es menos uniforme que la de los primeros, como se ha dicho. Probablemente ello refleje la relajación de la *-c-* implosiva o ya su ulterior transformación en otros sonidos intermedios antes de llegar al sonido *-ll-* uniformado que daría, con el paso del tiempo, la *-j-* que hoy todos conocemos y usamos.

³² Compárese por lo similar del caso con el nombre del monte *Gallárraga* en Okondo (Álava), pronunciado *Gallárga* por los lugareños.

Significado del nombre **Gibillo*

Al tratar el nombre *Gillarte* nos encontramos con otro gran problema – aún sin dictamen por parte de Euskaltzaindia– y que es el determinar cuál debe ser la denominación de esta sierra en euskera. Y, a todas luces, los nombres de *Guibijo* y *Gillarte* están interrelacionados.

No sabemos nada a ciencia cierta sobre el origen del topónimo *Guibijo*, aunque no cabe duda de que el estado **Gibillo* –con una *-ll-* fosilizada que parece manifestarse en el nombre *Gillarte*– es anterior al *Guibijo* que hoy mayoritariamente se usa.

Evidentemente, no documentamos aquella forma **Gibillo* ya que el paso de esa *-ll-* hacia la *-x-* intermedia, ya bien documentada, se produce en torno al siglo X. Por no disponer de documentación tan temprana, nos resulta imposible constatar aquel nombre que, sin embargo, bien podríamos dar por generalizado³³: **Gibillo*.

La evolución hacia el sonido *-j-* que hoy tan familiar nos resulta (*Guibijo*) es vacilante hasta el siglo XVI, en el que ya se estabiliza a favor del sonido *-j-*³⁴.

Como ya se ha comentado, son diversos los caminos de la evolución fonética que nos llevan hasta el sonido *-j-* actual y al previo *-ll-*. Además del conocido *muliere* > *muller* > *mujer*, existen otros que, a modo de hipótesis nos atrevemos a plantear. Se trata de las evoluciones que se producen tras la debilitación y pérdida de una vocal en unos determinados casos. Sin pretender entrar en áridos desarrollos de fonética histórica, lo entenderemos a la perfección con ejemplos como *oculum* > *ollo* > *ojo*, *tegulam* > *tella* > *teja*, *cuniculus* > *conello* > *conejo*...³⁵

³³ Ver comentario de la nota número 25 de este informe.

³⁴ Ya se ha anotado anteriormente que la evolución *-ll-* > *-x-* > *-j-* conlleva otros sonidos intermedios, hoy desaparecidos.

³⁵ Al igual que se decía en la nota anterior, se presenta esta evolución de un modo simplificado, sin entrar en minuciosos detalles lingüísticos, que quizá dificultarían la comprensión de la idea a transmitir.

En base a los mismos recorridos podríamos pensar en una raíz que desconocemos a ciencia cierta, a la que le seguiría un final *-culum*. Como sucedía con los ejemplos del párrafo anterior, no tendríamos problema alguno para acceder a los **Gibillo* y *Guibijo* que nos ocupan.

Así pues, podría pensarse en un *cubiculum* –que en castellano da *cubillo* > *cobijo*– y que al igual que su emparentado término *cubile*, significa ‘cubil, madriguera o lugar cerrado para resguardar los animales’, si bien esta propuesta presenta serios problemas en su primera sílaba, en especial la alternancia *u* > *i*, no improbable pero sí dudosa por no poder disponer de testimonio documental alguno que lo corrobore. Por ello esta propuesta etimológica ha de adoptarse con gran cautela y no desligarla del campo de la mera especulación, que es en donde le corresponde estar.

Otra posibilidad sería la sugerida por Patxi Salaberri Zaratiegi³⁶ para el enriquecimiento de este informe. Buscaría el origen del nombre *Guibijo* a través de la posesión de un tal *Civilis*, nombre antropónimo –nombre de persona– bien conocido. Su evolución sería la de *Civilis* > **(fundu) civilianu* > **Cibílano* > **Gibiljão* > **Gibillo* > *Gibijo*.

Esta propuesta, que se muestra interesante en lo tocante a la evolución fonética, encierra sin embargo un nada desdeñable obstáculo desde un punto de vista estrictamente historicista: sería realmente complicado de explicar cómo el nombre de una sierra, caracterizada por su carácter comunal desde que tenemos noticia de ella, puede proceder de un nombre personal, algo *per se* ligado a las posesiones privadas de poblaciones, terrenos, etc. Es decir, que lo comunal ha sido durante toda la historia algo conceptualmente opuesto a lo que pudiera denominarse con un nombre personal.

Por último, no existe razón contundente alguna para desestimar la posibilidad de que el nombre de la sierra procediese de otra lengua anterior que no fuese ni el euskera ni el latín ni las lenguas romances.

³⁶ Patxi Salaberri Zaratiegi es académico de número de Euskaltzaindia. Es asimismo el presidente de la Comisión de Onomástica de esta institución.

Retornando al campo lingüístico, la evolución de *-li* + vocal (latín) > *-ll* + vocal (castellano) no suele plantear dudas gráficas a la hora de representar esa novedosa *-ll*³⁷, por lo que chocaría con la primera forma documentada, *Guibigioarrate* en la que sí parece patente esa vacilación³⁸.

Conclusión y propuesta de acuerdo

Hasta donde podemos intuir y a pesar de que por razones cronológicas no se haya documentado tal cual, todo parece apuntar a que la forma arcaica del actual nombre del pueblo de *Gillarte* / *Guillarte* haya sido **Gibilloarrate*. La forma documentada más próxima a ella es la de *Guibigioarrate* (1257), primera constatación escrita del nombre, y que probablemente que deba leerse como **Gibilloarrate*.

A partir de aquella denominación primitiva surgiría el nombre *Gillarte* a tenor de lo reflejado por la documentación disponible. Dicho cambio parece ya generalizado a mediados del XVI, cuando los habitantes del valle eran plenamente vascohablantes.

Por tanto –y salvando las prudentes reticencias que puedan provocarnos la limitación exclusiva a las formas documentadas por desconocer la vertiente oral– todo parece apuntar a que *Gillarte* era la denominación del pueblo que usaban los habitantes del lugar cuando hablaban sólo euskera. Con el paso del tiempo, también la admitirían como propia los habitantes castellano hablantes. Es decir, que aparentemente debemos al euskera la forma *Gillarte* ya que de otro modo nos habría llevado hasta una forma **Guijarte*, que no parece haber existido jamás, en contraposición a lo aparentemente sucedido con **Gibillo* > *Guibijo*.

³⁷ Ver nota número 31 de este informe.

³⁸ En el mismo documento de Aznar, ya parecen resueltas sin fluctuaciones gráficas otro tipo de casos de *-ll*, más estables desde el punto de vista evolutivo, como ya se ha dicho con anterioridad. En un caso similar al propuesto por Salaberri, se recoge incluso el de la *-j* final del recorrido evolutivo correspondiente, como se aprecia en el nombre Subijana, escrito en este modo. Lejos, en cualquier caso, de la duda que inspira la forma documentada *Guibigioarrate*.

No sería sensato el presuponer que la forma más arcaica es siempre la forma más correcta para el uso actual. Eso es lo que sucede con **Gibilloarrate* que, aunque posible, no podemos priorizar para sustituir una forma aparentemente eusquérica como es *Gillarte*.

La etimología del nombre *Gillarte* es, a través de aquel primitivo **Gibilloarrate*, la de '(el) paso, (el) puerto de **Gibillo* o *Guibijo*'. *Guibijo* es una amplia extensión montañosa, deshabitada, compartida en diferentes regímenes históricos de uso por los pueblos de los alrededores, entre ellos, *Gillarte*. Hoy por hoy, desconocemos a ciencia cierta el significado del nombre **Gibillo* o *Guibijo* que forma parte del nombre *Gillarte*.

La carga tónica más fuerte –acentuación– del topónimo original, sería la de **Gibilloárrate* (y no **Gibilloarráte*), algo que se mantiene en el posterior *Gillárte*.

En lo que corresponde a los apellidos, tan sólo documentamos *Gillarte* y no **Gibilloarrate* o *Guibjoarrate*.

Desconocemos cuál fue el gentilicio histórico de los habitantes de *Gillarte* en euskera si bien, por similitud con otros similares, podemos suponer que sería *gillar-tear*.

Propuesta

Finalmente y a la vista de todo lo expuesto en este informe, lo prudente y recomendable sería el adoptar el nombre GILLARTE como forma eusquérica académica de la denominación del pueblo. La carga tónica –acento– recae sobre su segunda sílaba y, a tenor de lo que constatamos en otros casos semejantes, su gentilicio sería el de *gillar-tear*. GILLARTE sería, asimismo, la forma eusquérica adecuada para reflejar el apellido cuando lo hiciésemos en la lengua vasca³⁹.

³⁹ Por acuerdo adoptado con fecha de 31 de julio de 2013 por la Asamblea Vecinal del Concejo de Luna, se aprobó el cambio de denominación oficial de dos núcleos de población que pertenecen a dicha junta administrativa. Uno fue Archúa, que en lo sucesivo pasó a denominarse Artxua/Archúa (euskera / castellano) y el segundo, Guillarte, que en lo sucesivo es Guillarte/Gibilloarrate (castellano / euskera), acuerdo recogido en el *Boletín Oficial de Territorio Histórico de Álava* de 4 de noviembre de 2013.

Bibliografía

ANÓNIMO, 1802, *Diccionario geográfico-histórico de España por la Real Academia de la Historia*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1802. A pesar de considerarse la obra como anónima, F. J. Martínez Marina es el autor de la parte correspondiente a Álava. Edición facsímil, Editorial Maxtor, Valladolid, 2003.

———, 2010, *Araba Herriz herri*. Diputación Foral de Álava. Departamento de Administración Local y Equilibrio Territorial. Vitoria-Gasteiz, 2010.

CARO BAROJA, J., 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. Salamanca, 1945

ELVIRA GONZÁLEZ, J., 1999, «Sobre reconstrucción lingüística. Uso y abuso del asterisco en gramática histórica» in *Boletín de la Real Academia Española*, Tomo 79, Cuaderno 278 (1999) 425-443.

FERNÁNDEZ MIER, M., 1999, *Génesis del territorio en la Edad Media. Arqueología del paisaje y evolución histórica en la montaña asturiana*, Universidad de Oviedo, 1999, 55.

GARCÍA CAMINO, I., 2002, *Arqueología y poblamiento medieval en Bizkaia (siglos VI-XII). La configuración de la sociedad feudal*, Diputación Foral de Bizkaia, Bilbao.

LABOV, W., 1004, *Principles of linguistic change*. Volume I: Internal factors. (Language in Society 20). Oxford, Blackwell, 1994.

LÓPEZ DE GUEREÑU GALARRAGA, G., 1989, *Toponimia alavesa seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*, Euskaltzaindia, Bilbao, 1989.

MADOZ IBÁÑEZ, P., 1845-1850, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Provincia de Álava, s. n., Madrid, 1845-1850. Edición facsímil, Juntas Generales de Álava y Ámbito Ediciones, Salamanca, 1989.

OTSOA DE ALDA, J. et alii, 2002, *Arabako Euskal Hotsak*, asociación Geu Gasteiz, Vitoria-Gasteiz, 2002.

RODRÍGUEZ R. DE LAMA, I., 1989, *Colección diplomática medieval de la Rioja*, IV, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 1989.

UNZUETA, M., 2004, «La batalla de Andagoste (Kuartango, Álava). Un precedente de las guerras cántabras en el País Vasco» in *Aunia*, nº 8 (2004), 110-120.

Estudio lingüístico-histórico del nombre *Berantevilla*

Berantevilla izenaren azterketa historiko-linguistikoa

Etude linguistico-historique du nom *Berantevilla*

Linguistic and historical study of the name *Berantevilla*

GONZÁLEZ DE VIÑASPRE, Roberto
Euskaltzaindiaren Onomastika batzordea

Noiz jaso: 2014-09-01

Noiz onartua: 2014-09-30

Euskera. 2013, 58, 2. 803-863. Bilbo
ISSN 0210-1564

Berantevilla buru zuen Sopotilla izenaz ezagutua izan zen eskualdeko toponimia txikiaren historian euskararen presentzia egiaztatzen da. Hortik ondorioztatzen da, Aro Modernoan -garaia zehaztu ezin badaiteke ere- eskualde honetan euskaraz hitz egiten zela, eta, beraz, bertako bizilagunek Berantevilla eta beste populazio guneei euskal izenak eman behar izan zizkietela. Herrixka haien izenen, bereziki Berantevilla makrotoponimoaren, lekukotza dokumentalak jasotzen dira. Horretaz gain, izenaren jatorri etimologiko posiblea, eta bere aldaera desberdinen eboluzioa aztertzen da. Hau eginik, azken helburua, Berantevilla izenaren euskal ordaina zein izan zen aurkitzea izango litzateke.

Hitz-gakoak: Berantevilla, Sopotilla, toponimia historikoa, euskara.

Se constata la presencia de la lengua vasca en la microtoponimia histórica de la antigua comarca de Sopotilla, cuya cabeza fue la villa de Berantevilla. De ahí se deduce que el euskera fue lengua hablada en la zona con una cronología imprecisa dentro de la Edad Moderna y que, por tanto, Berantevilla y los demás núcleos de población tuvieron necesariamente denominaciones eusquéricas en boca de aquellos vascohablantes. Se recogen los testimonios documentales de los nombres de aquellas poblaciones y, en particular, los referidos al macrotopónimo Berantevilla. Además, se atiende, entre otras cuestiones, a su probable origen etimológico y a la evolución de sus distintas variantes. Todo ello con el propósito de averiguar, si fuera posible, cuál fue el nombre de Berantevilla en lengua vasca.

Palabras-clave: Berantevilla, Sopotilla, toponimia histórica, lengua vasca.

On constate une présence de la langue basque dans la microtoponymie historique de l'ancienne région de Sopotilla, dont la capitale fut Berantevilla. On en déduit que la langue basque fut la langue parlée dans cette zone avec une chronologie imprécise dans l'Age Moderne et que donc Berantevilla et les autres noyaux de population portèrent nécessairement des noms basques dans la bouche des bascophones. On a recueilli les témoignages écrits des noms de ces peuplements et en particulier ceux du macrotoponyme Berantevilla. De plus on étudie, parmi de nombreuses autres questions, son origine étymologique probable et l'évolution de ses différentes variantes. Tout cela dans le but de vérifier, si possible, quel fut le nom basque de Berantevilla.

Mots-clés : Berantevilla, Sopotilla, toponymie historique, langue basque.

The presence of Basque can be observed in the history of minor place-names in the district once known as Sopotilla, which had Berantevilla as its main place. From that information the conclusion can be drawn that Basque was spoken in that area during the modern age (though exactly when cannot be determined) and, hence, locals must have given Basque

names to Berantevilla and other centres of population. Documentary evidence of the names of those centres and, in particular, that of the major toponym Berantevilla has been collected. In addition, the possible etymological origin and evolution of its variants is also discussed. The ultimate object of this process is to establish the Basque version of the name Berantevilla.

Keywords: Berantevilla, Soportilla, historical place-names, Basque language.

1. Introducción

Este trabajo pretende dar cumplimiento a la petición realizada por el Ayuntamiento de Berantevilla, mediante la Asociación de Municipios Vascos (EUDEL), al Servicio de Onomástica de la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia), a fin de que se investigue el nombre *Berantevilla* y que se determine, si fuera posible, cuál ha sido su forma en lengua vasca. Como es sabido, la denominación se refiere tanto al municipio como a la entidad de población donde radica el ayuntamiento del mismo.

Para acometer esta investigación, se han recopilado los testimonios documentales más antiguos del nombre. Para ello, he contado con la colaboración de Pedro Uribarrena, archivero y estudioso de la toponimia histórica, quien ha consultado de primera mano la documentación referente al tema que se conserva en el Archivo Histórico de la Diócesis de Vitoria; en concreto, el primer libro sacramental de la parroquia de Berantevilla, que abarca el periodo 1565-1647¹, además de los libros de fábrica de Escanzana, Mijancas, Portilla, Santa María de Tobera, Santurde, Tobera y Zambrana. Lamentablemente, los archivos municipal y concejil de Berantevilla no son de gran utilidad para la labor de documentación histórica que requiere esta investigación, ya que no guardan documentos anteriores al siglo XVI. En efecto, la documentación más antigua del archivo del Ayuntamiento de Berantevilla data de 1552. Aún es más tardía la que se halla en el archivo del concejo de Berantevilla, cuyo primer documento es de 1711. Tal carencia era ya un hecho para la segunda mitad del siglo XVIII, como lo constataba el historiador Joaquín de Landázuri:

«no permanecen en su Archivo Documentos que nos subministren algunas noticias, no solo de su primitivo origen, pero ni tampoco asciende à mas antigüedad, que á el Siglo XVI, sin que en los Inventarios que en él se hallan, del Siglo pasado, y del presente se encuentre el menor vestigio de haber habido papel antiguo alguno [...]» (Landázuri, 1798 [1976]).

¹ Libro sacramental n. 1, sig. 727-1.

Otro archivo al que se ha accedido es el Histórico Provincial de Álava, a fin de consultar los protocolos que pudiera haber concernientes a Berantevilla. Se ha prestado atención igualmente a los notarios de Berantevilla, pero los resultados han sido de limitada utilidad para nuestro propósito, puesto que ninguno de ellos es anterior al siglo XVII. Además, se han consultado los documentos datados hasta comienzos del siglo XVII y que, hasta la fecha, están digitalizados y son accesibles en el Portal de Archivos Españoles². Pertenecen al Archivo de la Real Audiencia y Chancillería de Valladolid, Archivo General de Simancas, Archivo Histórico Nacional y Archivo General de Indias.

Los archivos concejiles del entorno de Berantevilla no han sido utilizados, salvo para alguna consulta puntual como la realizada en el de Mijancas³. El acceso sistematizado a los fondos concejiles es necesario para extraer, entre otros datos, los referentes a la toponimia histórica, pero la dedicación de recursos humanos y materiales que requiere tal labor excede los medios disponibles para el presente estudio. Sin duda, cuando se lleve a cabo dicho trabajo arrojará más luz sobre la presencia histórica de la lengua vasca en la comarca.

2. El nombre en lengua vasca de Berantevilla en los nomenclátore y relaciones publicadas a partir de 1979

En 1979, la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) publicó el *Nomenclátor de los Municipios del País Vasco*. Como declarara en el prólo-

² <http://pares.mcu.es/>

³ Siguiendo el rastro documental del topónimo hoy conocido como *Valdepicio*, documentado en el Archivo Histórico de la Diócesis de Vitoria como *Valipidio* o *Balipidio* en tres testimonios: En 1693, AHDV Cap[ellaní]a Montoya n. 737: «Ytt[e]n otra heredad en termino de Balipidio [...] y por otra parte camino que ban a Berantebilla»; en 1714, AHDV Cap[ellaní]a Montoya n. 737: «Yten otra heredad en ttermino de Balipidio [...] y de dho camino que se ba a dha villa de Veranteuilla»; en 1759, AHDV Cap[ellaní]a Montoya n.737: «Otra en termino llamado Valipidio [...] a surco por el zierzo y regañon camino para la dha v[ill]a de Beranteuilla». La hipótesis de partida era si podía relacionarse el elemento final del nombre *Valipidio* - término colindante con el camino «que se ba a d[i]cha villa de Veranteuilla» - con un *-pidia precedente (de bide 'camino' y marca de artículo, mediante una hipotética moción de género). Sin embargo, no se han hallado testimonios más antiguos en el archivo concejil de Mijancas, por lo que no es posible avanzar en esa hipótesis.

go de la obra Koldo Mitxelena, entonces presidente de la Comisión de Onomástica, el propósito era ofrecer las denominaciones normalizadas en lengua vasca, dando respuesta así a la demanda social existente. Se trataba, por tanto, de una labor de urgencia. Aquellos nombres, en palabras de Mitxelena, se ofrecían a la consideración de la sociedad vasca y quedaban abiertos al refrendo, modificación o rechazo por parte de la misma⁴. Se incluyeron, a modo de nombres eusquéricos equivalentes, algunas propuestas de nuevo cuño, recurriendo para ello a la analogía o a la traducción, con el fin de proporcionar denominaciones en euskera, incluso para municipios que no tenían nombre seguro o conocido en lengua vasca. En Álava, fue el caso de *Mainueta* para Baños de Ebro (más tarde, se adoptó la grafía Mañueta) y *Uriona* para Villabuena de Álava, además de *Beranturi*⁵ para Berantevilla. Asimismo, en Bizkaia, *Isasti* para Lanestosa y, posteriormente, *Trapagan* para Valle de Trápaga, siguiendo el criterio de traducir el nombre genérico *valle* y mantener el específico *Trapaga*. Esa misma práctica se siguió con algunos municipios navarros carentes de nombre eusquérico equivalente seguro o conocido. Se crearon así los nombres Kapanaga, Ahuntzegi, Meanuri, Mendikute, Murelu (-Konde), Murelu (-Hautsi), Erripazuloaga y Dorreaga, referidos respectivamente a Cabanillas, Cabredo, Lapoblación, Monteagudo, Murillo el Cuende, Murillo el Fruto, Ribaforada y Torres del Río. Esos neotopónimos aparecían marcados con un asterisco en el Nomenclátor, para significar que no eran formas históricamente documentadas. La excepción eran *Erripazuloaga* y *Beranturi*, que no estaban acompañados de asterisco. Eso solamente puede ser atribuible a un error de edición, ya que uno y otro, al igual que los demás nombres, son creaciones *ex novo*,

⁴ «Bideren bat eskaini nahi genuke, egungo eguneko premiei erantzunaz. Ez da gure listan duda egin edo uki ezin daitekeen punturik. Euskal Herriak onartu –nahiz arbuaitu- beharko ditu izenok, eta hiri eta eskualde bakoitzak berari dagokiona aurren-aurrenik. Onar, alda edo arbuia daitekeena, hauxe da gure eskaririk gartsuena, ez dadila behintzat itsumustuaeren beroaldian onartua, aldatua edo arbuaitua izan. Euskal leku izenak euskaldun guztion aberastasun eta aberasgarri baitira, ez herri bakoitzeko herritarren ondasun soil».

⁵ Por analogía con nombres de la toponimia vasca que contienen un antropónimo con añadidura de la voz occidental *huri*, en la acepción de «villa». Por ejemplo, en Bizkaia, *Enekuri* (< Eneko + huri) y, en Álava, *Urturi* (< Orti + huri).

sin tradición histórica. Todos ellos fueron suprimidos en 1990, en el nomenclátor de los municipios de Navarra que la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) publicó junto al Gobierno de Navarra, haciendo constar que no tienen equivalente eusquérico conocido.

En 1986, la Secretaría General de Política Lingüística del Gobierno Vasco dio a la luz la *Relación de las poblaciones de la Comunidad Autónoma del País Vasco*. Ahí se encuentra el nombre oficial de todas las entidades de población y, por primera vez, las denominaciones en lengua vasca de todas ellas, no solo las de los municipios, como en el nomenclátor de 1979. Junto a la denominación oficial *Berantevilla*, figuraba *Beranturi* como denominación en euskera, aplicada tanto al municipio como a la entidad de población. Sin embargo, en esa *Relación* desaparece la denominación *Uriona* aplicada al municipio de Villabuena de Álava, que poca acogida había obtenido⁶. En cambio, se mantenía *Mañueta* como nombre eusquérico de Baños de Ebro. Este neotopónimo sí ha logrado concitar el favor popular, hasta el punto de ser aprobado como denominación oficial Baños de Ebro/Mañueta. Fue publicado en el BOPV el 14 de marzo de 1997 y en el BOE el 30 de abril de 1997.

Cuatro años después, a solicitud de EUDEL, la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) revisó los nombres de las entidades de población de la Comunidad Autónoma del País Vasco. El año 2000 se publicó con el título *E.A.E.ko Biztanle Entitateak* en la revista *Euskera*, órgano oficial de la Academia. Al año siguiente, la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia), EUDEL y el Departamento de Cultura del Gobierno Vasco lo publicaron conjuntamente con el título *Entidades de población de la Comunidad Autónoma Vasca*. En esa obra, figuraba únicamente *Berantevilla*

⁶ De hecho, para entonces, el nombre había sido oficializado como Villabuena de Álava/Eskuernaga (BOPV de 4 de diciembre de 1996 y BOE de 12 de febrero de 1997), concediendo ese rango a *Eskuernaga* que, al igual que *Uriona*, es un invento del siglo XX sin tradición histórica. El segundo de ellos es una traducción lingüísticamente correcta, mientras que el primero es un híbrido vasco-romance lingüísticamente mal formado y, por tanto, no aceptado por la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia). El nombre anterior de esta población fue *Villaescuernaga* hasta el 28 de diciembre de 1686, momento en el que la villa tomó el acuerdo de cambiarlo por el de *Villabuena*.

como nombre en euskera, sin mención de *Beranturi*, tanto en referencia al municipio como a la entidad de población.

Posteriormente, en 2006, la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) dio a la luz el nomenclátor de municipios de Álava con el título *Arabako Herri Izendegia*. La novedad es que recibió la aprobación plenaria de la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) y, en consecuencia, adquirió valor de norma; en concreto, la número 150 de esta institución académica. Ahí aparecía *Berantevilla*, también como nombre eusquérico del municipio. No se eliminaba el nombre *Beranturi*, pero éste quedaba relegado a un segundo plano, al considerarse que su uso tenía cierta extensión, si bien limitada: «Lehenengoak [Beranturi], berriz, hedapen handiagoa izan du eta, hori dela eta, maila apalagoan erabiltzea zilegi ikusi da».

En 2011, la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) ha publicado un nuevo nomenclátor de los municipios del País Vasco titulado *Euskal Herriko Udalen Izendegia*. En el caso de *Berantevilla*, se mantiene el mismo criterio; es decir, éste es también el nombre en euskera del municipio. La denominación *Beranturi* queda en un nivel inferior. Así se indica a pie de página, en los mismos términos que en el nomenclátor de 2006.

En conclusión, se observa que, desde 1979 hasta hoy, la denominación eusquérica de Berantevilla ha estado sujeta a variaciones. El nombre *Beranturi*, propuesto en 1979, se mantiene en 1986, pero desaparece en 2000-2001, a favor de *Berantevilla*, que pasa a ser la denominación eusquérica única. Sin embargo, en 2006, la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) recupera el nombre *Beranturi*, aunque otorga prevalencia a la forma *Berantevilla*, también como nombre eusquérico. Esta decisión se ve corroborada en el nomenclátor de 2011.

3. Aproximación histórico-geográfica a la villa de Berantevilla y conformación del actual municipio

El núcleo de población de lo que hoy es Berantevilla ya existía al menos desde finales del siglo XI, puesto que la primera referencia del topónimo, del

año 1079, figura en el Becerro galicano de San Millán de la Cogolla: «De vineas in Cembrana, et in Beranti Villa» (www.ehu.es/galicano f. 165, 165v). En 1080, también en el cartulario de San Millán de la Cogolla, figura dos veces, con la misma forma: «De vinea in Beranti Villa» y «unam vineam in Beranti Villa» (f. 165). El nombre *Berantevilla* continúa apareciendo durante el siglo siguiente. Así, en 1110, «dompna Goto Fortuniones de Berantibilla» figura donando al abad Raimundo y a Leire el monasterio de San Miguel de Ripa (Martín Duque 1983, doc. 238). Ese año, en otro documento, la misma donante da, entre otros, el «monasterio de Verantiuilla» (Martín Duque 1983, doc. 239). Poco después, en 1113, «Munio Albaroiz de Fozana» y su esposa «dompna Albira Dideiz» dan al monasterio de Leire el «monasterium de Berandiuilla» [sic] (Martín Duque 1983, doc. 254). La misma documentación del monasterio legerense recoge la donación que, en 1167, hizo «dompna Aluira Martinez de Berantiuilla» (Martín Duque 1983, doc. 326).

El nombre *Berantevilla* sigue figurando en la documentación del siglo XIII. Comienza entonces a aparecer en la documentación con la evolución vocálica *-i > -e*, propia del romance castellano. Así, en 1235, es fiador de una compra «Lop Lopez de Verantevilla» (Ruiz de Loizaga 2000, doc. 174). En 1245, se confirma la posesión de una «grangiam de Veranteuilla» al monasterio de Santa María de Herrera (López 1985, doc. 9). En 1257, se cita «Verantevilla» en la nómina de la diócesis de Calahorra (Rodríguez, 1989). Asimismo, figura «Verantiuilla», en 1278, en un privilegio que confirma las posesiones del monasterio de Santa María de Herrera (López 1985, doc. 19). De 1291 es el acuerdo de la querrela entre el monasterio de Santa María de Herrera y los vecinos y moradores de Berantevilla (López 1985, doc. 35). En este documento se menciona «la puerta de San Johan de Berantiuilla» y, dos veces, «el conceyo de Berantiuilla». Además, el apellido de uno de los firmantes es «[Martinez] de Beranteuilla».

Será el 4 de abril de 1312, cuando Berantevilla reciba el fuero del rey castellano Fernando IV (González, 2000), lo que le conferirá relevancia sobre el resto de poblaciones de la comarca. Antes habían sido la villa y fortaleza de Portilla (entonces llamada *Portilla de Ibda*) el centro neurálgico, desde su fundación en algún momento impreciso de la segunda mitad del

siglo XII, probablemente durante el reinado del monarca navarro Sancho VI el Sabio. Fue una plaza militar importante que, con el tiempo, fue perdiendo protagonismo en las fuentes escritas, hasta que vuelve a aparecer en el centro de los conflictos de 1288, en el contexto de la campaña de castigo emprendida por Sancho IV de Castilla contra la fortaleza de Portilla de Ibda, por ser ésta una de las que se había rebelado en apoyo del infante Alfonso de la Cerda. Javier Fernández Bordegarai explica así el declive de Portilla de Ibda y el consiguiente auge de Berantevilla:

«Es de suponer que a raíz de este asalto la antigua plaza de armas comenzará un acelerado declive del que no volvería a recuperarse. La población se iría trasladando progresivamente a espacios más cercanos a las áreas de cultivo, primero al Arrabal (el actual pueblo de Portilla) y después, a partir de 1312, a la nueva villa de Berantevilla, que se convertiría, desde su mejor emplazamiento en el fondo del valle del Ayuda, en el foco organizador de la actividad económica y administrativa del entorno, la tierra de Soportilla, suplantando progresivamente a la vieja Portilla de Ibda» (Fernández Bordegarai, 2007).

En aquellos primeros años del siglo XIV, las relaciones entre el nuevo asentamiento de Portilla y la naciente villa de Berantevilla fueron muy estrechas, hasta el punto que ambas enviaron los mismos procuradores a las cortes de Burgos de 1315. No obstante, eran dos núcleos de población diferenciados. A juicio de César González, «la presencia de población de origen portillano explicaría que el fuero de la vieja Portilla, que sería el vigente en la nueva Portilla, fuera el concedido también a Berantevilla por Fernando IV» (González, 2000). Por el contrario, Gonzalo Martínez creía que eran la misma villa:

«Si tenemos en cuenta la no existencia actual de ninguna villa con el toponímico de Soportiella, y que el fuero de esta villa lo conservaba el archivo de Berantevilla, y examinamos la geografía sobre el terreno, creemos que todo queda aclarado. Portilla es la vieja fortaleza, [...] su existencia nos viene ya atestiguada en 1177, enumerada entre las fortalezas que se encuentran en manos castellanas y que reclama el rey de Navarra. Soportilla es la nueva puebla que Fernando IV realiza, como corresponde a una época pacífica y en zona alejada de cualquier frontera, en terreno llano, a la orilla del río Ibda, debajo de la

vieja fortaleza de Portilla, a 2 kilómetros, de aquí su nombre de Soportiella, o debajo de Portilla; ésta es exactamente la situación geográfica de la actual Berantevilla» (Martínez Díez 1976, I)

Este autor pensaba que *Berantevilla* era la versión eusquérica del nombre Soportiella. Pero esto carece de base lingüística, como se trata en el apartado 7.2. de este informe. Por otro lado, el descubrimiento del texto del fuero de Berantevilla ha demostrado que éste era privativo de esta villa y que Portilla tendría el suyo propio, un fuero concedido por la monarquía navarra en la segunda mitad del siglo XII.

Hay otro dato que aporta Gonzalo Martínez con el fin de apoyar la identificación que propone de Soportiella y Berantevilla. Es un pleito del archivo municipal de Vitoria, de mayo de 1480, en el que se lee:

«... et parece por las provanças que los fijosdalgo de Berantevilla et su tierra que es en Soportiella pagan et contribuyen...»

Sin embargo, siendo como eran Portilla (o Soportiella) y Berantevilla dos poblaciones distintas, cada una con su propio fuero, la referencia a Soportiella ha de entenderse como denominación no solo de la nueva población de Portilla sino de la comarca circundante a la antigua fortaleza. Berantevilla era parte preeminente de dicha comarca de Soportiella, con su estatus jurídico de villa. La alusión como territorio está también presente en el nombre Santa Cruz de Soportiella, actual Santa Cruz del Fierro. La acepción como comarca o territorio se evidencia igualmente en la descripción que de Portilla y su comarca realiza, con posterioridad a 1798, el informante anónimo del cartógrafo Tomás López:

«La villa de Brantevilla con sus aldeas de Tobera, Santurde, Mixancas, La Cervilla, Escanzana y Santa Cruz, y la villa de Zambraña, que fue antes aldea [...] Todo el territorio que ocupan los pueblos antecedentes era el que en la antigüedad se nombraba de Portilla y So Portilla» (Altarriba coord. 2000).

También Joaquín de Landázuri escribe a finales del siglo XVIII que Berantevilla es la capital de su jurisdicción y que comprende los pueblos de Escanzana, La Cervilla, Mijancas, Santa Cruz 'llamada de Portilla', Santa María, Sanllurde [sic por *Santurde*], Tovera y Zembrana (Landázuri, 1798

[1976]). Sin embargo, para entonces Zambrana ya se había apartado de la jurisdicción de Berantevilla al adquirir el privilegio real de villazgo en 1744 (Porres, 1997). Antes incluso, la aldea de Santa María, llamada de Tobera, se había desgajado de la jurisdicción de Berantevilla, constituyéndose en villa independiente. Desconocemos cuándo consiguió su real privilegio de villazgo, pero al parecer ya lo tenía en 1660⁷. La villa de Portilla constituía por sí sola la hermandad del mismo nombre, dentro de la cuadrilla de Vitoria (Academia de la Historia, 1802), hasta un momento indeterminado de la primera mitad del siglo XIX en que se fusionó con el ayuntamiento de Berantevilla. El Diccionario Geográfico-Histórico de España de 1802 recoge que la villa de Berantevilla «comprende las aldeas siguientes: Mijancas, Santa Cruz, La Cervilla, Santurde, Tovera, Escanzana». La villa de Portilla no aparece en esa Relación. Sin embargo, en 1846 figura Portilla dentro del ayuntamiento de Berantevilla: «comprende, además de la v. de su nombre, las de Sta. Maria y Portilla, y los l. de Escanzana, Lacervilla, Mijancas, Santa Cruz del Fierro, Santurde y Tobera» (Madoz 1846, IV).

El 16 de febrero de 1844 la villa de Portilla solicitó separarse del ayuntamiento de Berantevilla, al que entonces pertenecía, para unirse al de Berganzo. Aún figura incluida dentro del de Berantevilla en 1849 (Madoz 1849, XIII). Tras recuperar Portilla su propio ayuntamiento, en 1919 quedó anexionado al de Berganzo. Sin embargo, el 17 de noviembre de 1923 Portilla solicitó agregarse a Berantevilla. La demanda no fue atendida (Ocio, 2009). Al extinguirse el ayuntamiento de Berganzo (y también el de Ocio) y quedar incorporado su territorio al de Zambrana, en el periodo 1925-1930, Portilla quedó integrada en este municipio (Ministerio de Administraciones Públicas, www.seap.minhap.gob.es).

Por lo antedicho, en este informe también se hará referencia a Portilla y Zambrana cuando se trate de la toponimia del entorno de Berantevilla, ya que ambas poblaciones han formado parte históricamente, en algún momento, de su jurisdicción.

⁷ Según consta en el libro de cuentas de la fábrica de su parroquia: «La villa de Sancta Maria. Libro de quentas de la fábrica de la yglesia de la villa de Sancta Maria de Val de to-tobera [sic] en el arçiprestazgo de Trebiño. Año 1660». AHDV Libro de fábrica 1660-1882, sig. 2428-3, f. 1.

4. Aproximación a la geografía histórica del euskera en el entorno de Berantevilla o antigua comarca de Soportilla

En un artículo en colaboración con Elena Martínez de Madina tengo escrito que «el testimonio de la toponimia muestra que poblaciones como Mijancas, Berantevilla y Zambrana han pertenecido secularmente al área vascofona, mientras que al oeste de ellas es nítido el predominio romance» (Martínez de Madina & González de Viñaspre, 2012). Esa afirmación puede sorprender, a primera vista, si se atiende únicamente a los nombres de las entidades de población de la comarca, ya que éstas son de filiación romance, no eusquérica.

Veamos los nombres de las poblaciones que históricamente han sido parte de la jurisdicción de Berantevilla, ordenados alfabéticamente. No se incluye ahora el análisis lingüístico del nombre *Berantevilla*, materia central del informe, ya que es objeto de estudio específico en los apartados 6 y 7 de este trabajo.

4.1. Breve análisis lingüístico de los nombres de las poblaciones de la comarca

Escanzana

Se documenta *Escanzana* en 1245 (López 1985, doc. 9) y *Escançana* en 1278 (López 1985, doc. 19)). Asimismo, *Escançana* en 1551 (Díaz Bodegas ed., 1998) Actualmente existe en Portilla el topónimo *Zarábidi* (González Salazar, 1989), que conviene analizar a la luz de la toponimia histórica, para concluir si puede contener la forma eusquérica del nombre de la localidad de Escanzana. Parece evidente que el último elemento es deformación de **bide** 'camino', y también parece que el elemento anterior es la marca de adlativo vasco **-ra**. Quedaría por identificar el elemento inicial que, según la explicación propuesta, en origen debería ser un nombre de lugar que expresara el punto de destino de dicho camino. La localización del término *Zarábidi* al norte de Portilla, en dirección a Escanzana, y ese elemento *Za-* en el topónimo apuntarían a una posible relación con Escanzana. Para ello, se postularía

en origen la forma **Escanza(n)arabide*, con caída de *-n-* lene intervocálica, fenómeno habitual en lengua vasca (Mitzelena, 1985) y (Salaberri, 2012). Por otra parte, la presunta reducción de las dos sílabas iniciales se explicaría en el contexto de la desaparición del euskera como lengua de uso en la comarca, de manera que el hipotético topónimo originario habría perdido significado para los hablantes, y luego habría visto reducida su masa fónica.

Un caso semejante parece el topónimo actual *Tarabide* de Gordoia y Narvaja (González Salazar, 1987), para el que cabe postular **Galarretarabide*, quizá relacionable con *Galarretabide* (1894), labrantío de Arriola (López de Guereñu, 1989). Otro ejemplo, con caída de la sílaba inicial, es el actual *Tañarabide* (<**Letañarabide*) de Alegría-Dulantzi (González Salazar, 1987), que habría que poner en relación con *Letanabide*, recogido por López de Guereñu en esa misma localidad (cf. *Letañarabidea*, término de Gordoia) (López de Guereñu, 1989). Otro caso sería el topónimo actual *Mandabidea*, de Gometxa, documentado con la forma *Lermanda(ra)bidea* (Martínez de Madina, 2013). Quizá sea consecuencia de un fenómeno similar el topónimo *Marávide* de Ozana (Condado de Treviño) (González Salazar, 1985), por el que transcurre el antiguo camino a Ozana, paralelo a la actual carretera. Se documenta varias veces con la misma forma en 1627⁸. Acaso el origen puede estar en un **Ozanarabide* no documentado.

Lacervilla

En 1189 se documenta tres veces *Leziri villa* y una vez *Laçiri villa*⁹. En 1245, *Lazeruilla* (López 1985, doc. 9) con caída de *-i-*. Sin embargo, figura *Licerivilla* en 1257 (Rodríguez, 1989) y *Leceriuille* en 1278 (López 1985, doc. 19). En 1282 y 1291 (López 1985, docs. 21 y 35) aparece como *Liçeruilla*. Caro Baroja relacionó este nombre con el antropónimo latino *Licerius* (Caro

⁸ Archivo del Concejo de Treviño, *Libro de vareamiento y sexta parte*, doc. 801, f. 185, 188, 190, 194 y 195: «en el pago de Marauide».

⁹ www.ehu.es/galicano, f. 211v, 212.: «terra Dominici Laçiri villa»; «terra Dominici Leziri villa...»; «iuxta illam terram Dominici Leziri villa [...] Dominici Leziri villa».

Baroja, 1983). El elemento final es la voz 'villa', asociada a un nombre de persona mediante la marca de genitivo –i–.

Mijancas

En 1257, figura transcrito *Miiancas* (Rodríguez, 1989). En 1283, *Mijancas*, al igual que en 1284 y 1286, en la misma fuente documental (López 1985, docs. 23, 26 y 27). En 1379, también aparece *Mijancas* (González, 2000). En 1551, se documenta *Mixancas* (Díaz Bodegas ed., 1998). Por tanto, a lo largo del tiempo, el nombre se presenta invariable, más allá de las convenciones gráficas.

El significado del primer elemento no es evidente. El elemento final –*ancas* coincide con la terminación de otros nombres de poblaciones de la cordillera cantábrica, como Cejancas (Cantabria), al nordeste de Valderrible, o Perazancas, en el norte de Palencia. Ha sido interpretado como diminutivo y también como colectivo (Berzosa, 2006). Sería el mismo elemento presente en otros nombres como Polanco (Cantabria) que, a juicio de Alberto González, «contiene el sufijo –*anco*, de origen prerromano pero con vigencia también en época romance» (González, 1999).

Portilla

En 1257, se documenta *Portiella* (Rodríguez, 1989). En 1282, *Portilla*, sin diptongación, y, en 1291, otra vez *Portiella* (López 1985, docs. 21 y 35). En 1551, *Portilla* (Díaz Bodegas ed., 1998). El significado de este nombre es diáfano en castellano.

Santa Cruz del Fierro

En 1081, figura «Beila Gomiz de Sancta Cruce», como testigo de la donación a San Millán de seis viñas sitas en Zambrana (f. 165). En el mismo cartulario, en 1101, «Alvaro Sabastiano de Sancta Cruce» es el fiador de la

venta de unas tierras y viñas, también en Zambrana (f. 226v, 227). En 1257, la población se cita *Sancta Cruç* (Rodríguez, 1989) y la forma que aparece en 1551 es *Sancta Cruz* (Díaz Bodegas ed., 1998). En 1789, se encuentra *Santa Cruz de Soportilla* en el *Nomenclátor ó diccionario de las ciudades, villas, lugares, aldeas, granjas, cotos redondos, cortijos y despoblados de España, y sus islas adyacentes*, publicado en Madrid. Con la misma denominación vuelve a aparecer en 1802 (Academia de la Historia, 1802).

La forma *Santa Cruz del Fierro* no se documenta hasta mediados del siglo XIX, en el Diccionario de Pascual Madoz, como forma secundaria, en la entrada *Santa Cruz de Portilla*: «aldea conocida también bajo el nombre de Santa Cruz del Fierro [...] le baña el río Yugalez». El elemento añadido *del Fierro* es, por tanto, relativamente moderno y hace referencia a una cruz de hierro forjado situada ante el pórtico de la iglesia. Según el Catálogo Monumental, «la cruz es de época difícil de precisar y estilo medieval; y tiene relación con el nombre del pueblo. Cuenta con una altura aproximada de tres metros, cruz griega de brazos planos con travesaño del rótulo liso y en diagonal, sobre vástago cilíndrico que se estrecha hacia arriba» (Portilla & Eguía, 1968).

Santa María de Tobera

Esta población, hoy arruinada y deshabitada, recibe en 1551 el nombre de *Sancta Maria de Monasterio* (Díaz Bodegas ed., 1998), y contaba entonces con siete vecinos. En 1802, es llamada *Santa María*, «villa de señorío en la hermandad de Berantevilla» (Academia de la Historia, 1802) y tenía cuatro vecinos. Se desconoce cuándo adquirió el privilegio de villazgo, pero al menos ya lo tenía para 1660. Entonces aparece como la *villa de Sancta Maria de Val de Tobera*¹⁰. En 1799, también se cita *Santa Maria de Valdetobera*¹¹.

¹⁰ AHDV, Libro de fábrica 1660-1882, sig. 2428-3, f. 1: «La Villa de Sancta Maria. Libro de quantas de la fábrica de la yglesia de la villa de Sancta Maria de Val de to-tobera [sic] en el arçiprestazgo de Trebiño. Año 1660».

¹¹ AHDV, Libro de tazmías 1799-139.

No obstante, en la documentación es frecuente la forma abreviada *Santa María*; por ejemplo, en 1865, año en que la villa contaba solo con dos vecinos¹². Esta localidad se despobló en los años cincuenta del siglo XX: «... el único inquilino (todo el término es propiedad de una persona) pensaba, en 1953, dejar el arriendo y marchar a trabajar a una factoría» (López de Guereñu, 1989).

Santurde

En 1257, transcrito *Sant Urde* (Rodríguez, 1989). En 1551, es nombrado *Santurde* (Díaz Bodegas ed., 1998). Esta denominación es estable a lo largo de la documentación¹³. Se trata de una forma popular castellana, muy extendida, para referirse a San Jorge. Esa es la advocación de su iglesia parroquial de fábrica románica (López de Guereñu, 1962).

Tobera

En 1257, se cita *Tovera* (Rodríguez, 1989). En 1551, *Tobera* (Díaz Bodegas ed., 1998). El nombre de esta población no presenta variantes en los testimonios documentales, al margen de la alternancia *b/v*. Su significado es claro, a partir de la voz castellana **toba** ‘piedra caliza, muy porosa y ligera’.

Zambrana

Hasta la mitad del siglo XVIII no aparece documentalmente la forma *Zambrana*. Antes, siempre es *Cembrana* (o con variantes gráficas del tipo *Çembrana*, *Cenbrana*). El primer testimonio histórico es *Cembrana* (1058)¹⁴.

¹² AHDV, Libro de fábrica 1660-1882, sig. 2428-3, f. 157: «Certificamos nosotros don Vicente Celestino Fernández cura cesante de la villa de Santa María y sus dos vecinos».

¹³ Elena Martínez de Madina me comunica que se documenta como *Villa de Santurdejo* en 1800 (AHPA, P. 1648, f. 83).

¹⁴ www.ehu.es/galicano, f. 164v: «in villa que dicitur Cembrana».

Le siguen otras menciones, asimismo del cartulario de San Millán de la Cogolla: *Cembrana* (1079)¹⁵, *Cembrana* (1081)¹⁶, *Cembrana* (1083)¹⁷, *Cembrana* (1084)¹⁸, *Cembrana* (1087)¹⁹, *Cembrana* (1093)²⁰, *Cembrana* (1101)²¹, *Cembrana* (1189)²². En el Libro Becerro de Santa María de Bujedo, figuran, en 1210, «Sancho Sanz de Cembrana» (Ruiz de Loizaga 2000, doc. 136) y, entre 1195-1238, «don Garcia de Cenbrana» (Ruiz de Loizaga 2000, doc. 177). En 1257, también *Cembrana* (Rodríguez, 1989). En 1284, aparece «Pero Hernandez de Çembrana» (López 1985, docs. 25 y 26). En 1551 se sigue documentando Çembrana (Díaz Bodegas ed., 1998).

Al parecer, la primera vez que aparece la forma *Zambrana* es en 1744, coincidiendo con la concesión de su real privilegio de villazgo: «... eximiéndola [...] de la jurisdicción de la villa de Berantevilla. Por eso, desde ese momento la vieja aldea de Cembrana parece cambiar definitivamente su nombre por el que ostenta en la actualidad: Zambrana» (Porres 1997, 256). Son desconocidas las razones del cambio. Con todo, no parece que la implantación de la forma *Zambrana* fuera muy rápida porque, en la segunda mitad del XVIII, el historiador Joaquín de Landázuri aún utilizaba *Zembrana* en su obra:

«en la Hermandad de Berantevilla, rodeada de los rios Ebro, por el mediodía, Zadorra por el occidente, y el Yuglarez, ó Yugalez por el oriente, tiene su situacion la villa de Zembrana» (Landázuri, 1798 [1976]).

En cuanto al origen lingüístico, es un derivado de un nombre personal y el sufijo *-ana*, con un *villa* sobreentendido (Caro Baroja, 1945). Me comu-

¹⁵ www.ehu.es/galicano, f.165, 165v.

¹⁶ www.ehu.es/galicano, f. 165.

¹⁷ www.ehu.es/galicano, f. 164v, 165.

¹⁸ www.ehu.es/galicano, f. 164, 164v «in villa dicta Cembrana».

¹⁹ www.ehu.es/galicano, f 187v, 188.

²⁰ www.ehu.es/galicano, f. 81v.

²¹ www.ehu.es/galicano, f. 226v, 227.

²² www.ehu.es/galicano, f. 211v, 212.

nica Patxi Salaberri que en la base puede estar «algo como *Cimber*, *Cimberis* (Solin & Salomies, 1994: 314), es decir, habría que partir de **(villa) cimberána* > **Zemberána* > *Zembrana* (con caída de la vocal pretónica) > *Zambrana* (por asimilación vocálica)».

Ruiz de Loizaga indica que en Italia hay un pueblo llamado *Cembrano*, «lo que nos induce también a pensar en un ‘fundus’ de época romana» (Ruiz de Loizaga, 1995).

4.2. Apuntes para un estudio lingüístico de la microtoponimia histórica de la comarca

Los nombres de poblaciones son insuficientes para concluir cuál era la lengua hablada por sus habitantes. No solo porque la realidad demolingüística de una comarca es mutable con el tiempo, sino también porque esos macrotopónimos pueden estar sujetos a relaciones jerárquicas supralocales; es decir, a diferencia de los microtopónimos (nombres de fuentes, tierras de labranza, prados, colinas, hondonadas y otros pequeños accidentes del terreno), que suelen ser de creación popular, los topónimos mayores, especialmente los de asentamientos humanos, pueden obedecer también a influencias más o menos foráneas y estar vinculados a tendencias y modas exógenas. Un claro ejemplo es el de las poblaciones cuyo nombre eusquérico es sustituido por otros de tipo romance al recibir un fuero real (cf. la villa alavesa de *Contrasta*, nombre romance que en 1256 se superpuso, en área históricamente vascófona, al nombre anterior *Arana* (González de Viñaspre, 2013); o *Mondragón*, nombre que recibió en el fuero real (1260) la población guipuzcoana antes llamada *Arresate* (> *Arrasate*): «es el *mons draconis* ‘monte del dragón’ bien conocido en otras partes de Europa, en Francia por ejemplo, y se inserta en el grupo de nombres un tanto ostentosos que estuvieron de moda en aquella época» (Salaberri, 2011).

Otras veces, la existencia de nombres de población de origen romance en ámbitos geográficos con microtoponimia en lengua vasca es quizá reflejo de antiguas jerarquías de poder, e incluso manifestación de movimientos poblacionales altomedievales. En alguna ocasión he apuntado esa posibilidad

en el contexto de la influencia que tuvo el reino astur-leonés en el espacio alavés:

«En el caso del Sosas de *Langrares*, [...] no es verosímil que Sosas sea una mera homofonía cuando la explicación de otros nombres de pueblos apunta en la misma dirección. Al margen del dato del pueblo de Estavillo sobre sus pobladores leoneses, me he referido en otra ocasión a nombres de poblaciones como Orzales (San Vicente de la Sonsierra) o Taravero (Condado de Treviño). La influencia político-militar de la monarquía astur-leonesa en el periodo de los siglos VIII-X ha dejado, en mayor o menor grado, un rastro toponímico aún detectable en un *continuum* que abarca las Encartaciones occidentales, en Bizkaia, y el oeste y sur de Álava. Espero poder acometer en un futuro más cercano que lejano el estudio específico de este tema» (González de Viñaspre, 2013).

Fenómenos similares se pudieron dar durante aquel periodo en el entorno de Berantevilla, y es posible que nombres de poblaciones como Mijancas, Tobera y otros sean testimonio de un contacto vasco-románico con mayor relevancia demográfica y/o jerárquica de la comunidad castellanohablante en el momento que fueran creadas y recibieron el nombre. No hay datos concluyentes con el actual grado de conocimiento. No obstante, es preciso ampliar el foco de atención, más allá de la macrotoponimia o toponimia mayor, para conseguir una visión más completa de la realidad lingüística. En efecto, al ahondar en la microtoponimia de la antigua comarca de Soportilla, se constata la presencia de nombres formados en lengua vasca para fuentes, prados, etc. Y no son un mero recuerdo del pasado, sino que bastantes de ellos perviven en la toponimia actual, aunque, al haber sido sustituida la lengua vasca por el romance hace ya mucho tiempo, esos topónimos han llegado con frecuencia bastante desfigurados y deben ser interpretados a la luz de la documentación histórica (Galé & Landa & Mujika, 2008) y (Martínez de Madina, 2008).

Los microtopónimos son creación de los propios hablantes para designar e identificar su entorno físico inmediato. Son testimonio directo de la lengua en que han sido formados. Por ello, la toponimia histórica permite aproximarnos a la historia lingüística de una comarca determinada. Elementos

como la densidad de nombres de lugar de filiación eusquérica o castellana, así como el grado de deformación que puedan contener son indicadores fiables de la vigencia y el debilitamiento de una lengua a lo largo del tiempo y, por tanto, de su extensión y retroceso. Por supuesto, para que un análisis de estas características sea factible debe contarse con un corpus suficiente de topónimos extraídos de las fuentes documentales históricas, a ser posible locales. De esa manera, se podrán conocer aspectos sobre el contacto entre la lengua vasca y la castellana, en este caso en el entorno de Berantevilla, y determinar – aunque sea de forma aproximada – hasta cuándo fue área vascofona²³. Sin embargo, no es el objetivo del presente informe elaborar un estudio en profundidad acerca de la presencia histórica de la lengua vasca en la comarca. Tal empresa, necesaria y útil, requiere una investigación específica que se aleja del propósito actual. No obstante, interesa dejar constancia aquí de la adscripción del entorno de Berantevilla o antigua comarca de Soportilla al área históricamente vascohablante, si bien con una cronología imprecisa, según el estado de conocimiento actual. Eso comporta que Berantevilla y las poblaciones de su entorno tuvieron indefectiblemente denominaciones eusquéricas en la comunidad vascohablante, al margen de que hoy sean conocidas o no.

Por tanto, interesa realizar un repaso, aunque sea somero, de la toponimia eusquérica que asoma en las fuentes documentales consultadas para la elaboración de este informe. Lo aquí expuesto no es sino una muestra limitada del caudal de toponimia eusquérica que, sin duda, se desvelará cuando algún día se acometa la investigación sistemática de la documentación histórica de los concejos.

Arana (Hoyo de)

Se documenta en Mijancas como *Arana* en 1691 y 1714; además, en 1693, con la forma *Oyo de Arana*. El lugar se conoce en la toponimia actual

²³ Un estudio de este tipo es el realizado con los fondos documentales del concejo treviñés de Marauri (Uribarrena González de Viñaspre, 2008).

de Mijancas como *Hoyo Arana* (González Salazar, 1989). En Zambrana hay un término homónimo documentado en 1659, nombre de lugar que no se conserva hoy. En Berantevilla también se halla el topónimo *Arana* (1699). Puede tratarse del mismo *Arana* de Mijancas o Zambrana. Es la voz vasca **haran** ‘valle’ con marca de artículo: ‘el valle’.

DOC. **Arana** (1659, AMB C. 8, f. 3): «vna heredad en el termino de Arana». **Arana** (1691, AHDV, Capellanía Montoya n. 737, f. 15, tras. de 1686): «otra heredad en termino de Arana»; **Arana, oyo de** (1693, AHDV, Capellanía Montoya n. 737, f. 38): «yten otra heredad en el oyo de Arana»; **Arana** (1699, AMB C. 32 n 5, f. 16v): «yten otra heredad en termino de Arana». **Arana** (1714, AHDV, Capellanía Montoya n. 737, f. 62v): «Ytten otra heredad en ttermino de Arana».

Aranona

Documentado *Aranona* en Portilla (1619). Pervive con igual forma en la toponimia actual de esta localidad (González Salazar, 1989). El nombre se mantiene asimismo en la toponimia de Berantevilla (1959). Probable compuesto de **haran** ‘valle’ y el adjetivo **on** ‘bueno’, con marca de artículo: ‘el valle bueno’ (cf. castellano *Valbuena*). Sería, por tanto, el antónimo de *Arangatxa* (cf. *Arangachas*, monte de la sierra de Guibijo; *Arangachaugartua*, 1716, labrantío de Uribarri-Ganboa) (López de Guereño, 1989).

DOC. **Aranona** (1619, AMB C. 32 n. 20, f. 2): «en termino llamado Aranona». **Aranona** (1959, ACB C. 16 n. 1, f. 1): «Otra al termino de Aranona».

Aranbaltza

Aranbalza se mantiene en la toponimia actual, en el monte comunero de Santurde y Tobera (González Salazar, 1989). En la segunda localidad se halla como *Arembalça* (1582) y en la colindante de Santurde con la forma

Arambalza (1694). Compuesto de **haran** ‘valle’ y el adjetivo **baltz** ‘negro’, variante occidental de **beltz**, con marca de artículo.

DOC. **Arembalça** (1582, AHDV sig. 2.605-1, libro 1. fábrica, f. 277v): «otra en Arembalça». **Arambalza** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 7): «ytem sobre otra her[eda]d en Arambalza t[e]r[min]o de S[a]n turde».

Arasolo

Topónimo documentado en Santurde con las formas *Arasolo* (1694) y *Arsolo* (1713). Hoy no se conoce. El segundo elemento es **solo** ‘pieza’, ‘heredad’. El primero parece explicable a partir de **haran** ‘valle’ (cf. una heredad de Ametzaga, Zuia, documentada *Arsolo*, en 1702, y *Aransolo*, en 1716) (López de Guereñu, 1989).

DOC. **Arasolo** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 8): «otra her[eda]d en Arasolo t[e]r[min]o de S[a]n turde [...] q[u]e sulca haz[i]a el or[ien]te con el arroyo de debajo de S[a]n Esteban»; **Arsolo** (1713, AMB C.18, f. 8v): «una heredad de ttres yugadas en Arsolo».

Arraldia

Actualmente el nombre sigue vivo en Mijancas como *Raldia* (González Salazar, 1989). Documentado de 1602 a 1759. A partir de **harri** ‘piedra’, **har-** en composición, más **alde** ‘lado’, ‘parte’, con marca de artículo. La variante *Raldia* ha sufrido aféresis o pérdida de la vocal inicial.

DOC. **Arraldia** (1602, AMB C. 32 n. 15, f. 6, tras. de 1523): «en el term[in]o de Arraldia»; **Araldia** (1691, AHDV, Capellanía Montoya n. 737, f. 15v, tras. de 1686): «yten sobre otra heredad en termino de Araldia»; **Arraldia** (1693, AHDV, Capellanía Montoya n. 737, f. 38): «yten otra heredad en termino de Arraldia»; **Arraldia** (1704, AHDV, Capellanía Pangua n. 505, tras. de 1702): «termino llamado Arraldia»; **Araldia** (1714, AHDV, Capellanía Montoya n. 737, f. 62): «Ytten otrra heredad en tter-

mino de Araldia»; **Arraldia** (1759, AHDV, Capellanía Montoya n. 737): «Otra en termino de Arraldia».

Arratia

En uso en la toponimia actual de Zambrana (González Salazar, 1989). Se documenta en 1659 con la misma forma. A partir de **harri** ‘piedra’, **har-** en composición, más **ate** ‘puerta’, ‘paso’, con marca de artículo: ‘el paso entre piedras’, en la acepción de ‘portillo’.

DOC. **Arratia** (1659, AMB C. 8, f. 4v): «otra heredad en termino de Arratia».

Ardui

En Lacervilla se mantiene el topónimo *Arduy* (González Salazar, 1989). En Escanzana se documenta *El arroio de Ardui* (1759). A partir de **harri** ‘piedra’, **har-** en composición, más el sufijo **-dui**, que expresa abundancia: ‘pedregal’.

DOC. **Ardui, el arroio de** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «y por solano el arroio q[u]e dizen de Ardui».

Aspura

No se mantiene en la toponimia actual de Mijancas, pero se documenta de 1691 a 1759. Parece de filiación eusquérica, pero su significado no es claro. Podría tratarse de una deformación de **Aspuru* > **Aspuro*, con cierre vocálico por influencia romance, y luego *Aspura*, por una hipotética moción de género. Si esto fuera así, el pretendido étimo sería un compuesto de **(h) atx**, variante occidental de **haitz** ‘peña’, más **buru** ‘cabeza’, en la acepción orográfica de ‘cabezo’, ‘extremo’. Otra explicación sería partiendo de **Aspurua* > *Aspura*. Incluso cabría postular, pero esto es más dudoso, **Elexpuru* (con **ellexa**, variante occidental de **eliza** ‘iglesia’) como forma de partida,

y de aquí **Espuru*, con aféresis, por identificación con el artículo castellano. Los pasos siguientes serían los apuntados para el resultado *Espura*. Esta opción cuenta a su favor con la forma *Espura* (1759), pero tiene en contra los testimonios *Aspura* (1691) y *La Aspura* (1704). Además, el contenido semántico de **Elexpuru* debería verse avalado con la documentación de una ermita en ese término.

DOC. **Aspura** (1691, AMB C. 18 f. 4): «otra heredad en termino de Aspura [...] a surco hazia Portilla»; **Aspura, la** (1704, AHDV Capellanía Pangua n. 505, tras. de 1702): «Ytten otra heredad en ttermino que llaman la Aspura»; **Espura** (1759, AHDV, Capellanía Montoya n. 737): «Otra en term[in]o llamado Espura [...] y por el solano surcante con Camino Real».

Asturzar

El nombre actual *Esturza* (González Salazar, 1989), en Tobera, se documenta como *Asturçar* (1582). El significado es opaco, en cuanto al primer elemento. El segundo parece explicable mediante el adjetivo **zahar** ‘viejo’.

DOC. **Asturçar** (1582, AHDV sig. 2.605-1, libro 1. fábrica, f. 279v): «otro pedaço mas allende en el noguero de Asturçar».

Atxaga

Permanece en uso en Santurde (González Salazar, 1989), transmutado en *Achega*. Se documenta con la forma *Achaga*, de 1660 a 1760. Es en 1761 cuando aparece *Camino de Achega*. Se trata de un compuesto de (**h**)**atx**, variante occidental de **haitz** ‘peña’, más el sufijo locativo **-aga**.

DOC. **Achaga** (1660, AHDV sig. 2428-3 f. 1v): «vna heredad [...] do dicen Açhaga»; **Achaga** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 46): «otra heredad en termino de Achaga»; **Achaga** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 36v): «en t[e]r[min]o de Achaga»; **Achaga** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «donde dizen Achaga»; **Achaga** (1760, AHDV sig. 2428-

3, f. 260v): «Otra en Achaga»; **Achega, camino de** (1761, AHDV sig. 2442-1, f. 93v): «Otra en termino de el Camino de Achega».

Bidarreta

Este topónimo de Mijancas se documenta de 1602 a 1759, con oscilaciones en la transcripción. Es probable, pero no seguro, que alguno de los nombres documentados en 1379 como *Via Çurrata* y *Viderrera* tenga relación con este topónimo (González, 2000)²⁴. En la actualidad, está deformado en *Villárreta* (González Salazar, 1989). No obstante, a la luz de la toponimia histórica, no es identificable con la voz castellana ‘villa’. La filiación lingüística es eusquérica. El significado podría buscarse en **bide** ‘camino’, **bidar-** en composición, y acaso **-aur** ‘ante’, más el sufijo locativo **-eta**; es decir, partiendo de **Bidaurreta* (cf. *Bidaurra*, 1762, labrantío de Sabando) (López de Guereñu, 1989).

DOC. **Vida Reta** (1602, AMB C. 32 n. 15, f. 5v, tras. de 1523): «en el term[in]o de Vida Reta [...] y el camino»; **Vidarata** (1639, AMB C. 18 f. 1v: «en el termino de Vidarata»; **Bidarreta** (1693, AHDV, Capellanía Montoya n. 737. f. 38v): «en termino de Bidarreta»; **Vidarreta** (1704, AHDV Capellanía Pangua n. 505, tras. de 1702): «en ttermino que dizen Vidarretta»; **Bidarreta** (1714, AHDV Capellanía Montoya n. 737 f. 63): «una heredad en ttermino de Bidarretta»; **Vidarrata** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «una her[eda]d en term[in]o llamado Vidarrata [...] por zierzo Camino R[ea]l».

Bidarte, el mojón de

En 1694 se documenta este topónimo en Tobera. Al parecer, ha desaparecido de la toponimia actual. A partir de **bide** ‘camino’, **bidar-** en composición, más **arte** ‘entre’: ‘entre caminos’.

²⁴ AHN Sección Osuna, C. 52, n. 3, en César González, *Berantevilla en la Edad Media. De aldea real a villa señorial*, 2000, Apéndice documental.

DOC. **Bidarte, el mojon de** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 42v): «her[eda]d en el mojon de Bidarte t[e]r[mino] de Tobera [...] por la cabezada del Oriente sulca con el cam[in]o que ba a Tobera desde Santurde».

Billibiurte

Este topónimo de Zambrana no existe en la toponimia actual. Lo conocemos por un testimonio de 1691. El significado dista de ser claro, pero bien puede ser de filiación eusquérica. El dato documental es preciso en cuanto a la localización del término. Quedaría frente a Billibio o Bilibio, histórico lugar limítrofe de La Rioja y Burgos, en el actual San Felices. Ese nombre se corresponde con el elemento inicial del topónimo. Bien documentado desde antiguo; por ejemplo, en el fuero de Miranda de Ebro (1099), con las formas *Billiuio* y *Biliuio* (Cantera, 1945).

DOC. **Billibiurte** (1691, AMB C. 18, f. 2v): «heredad en termino de Billibiurte [...] con su manga a surco hazia Haro del dho Pedro de Lafuente y hazia Miranda de la Madre de Dios de Toloño».

Bizabala

Este topónimo continua vivo en la toponimia actual de Zambrana. Se documenta entre 1659 y 1713. El segundo elemento es el adjetivo **zabal** ‘ancho’ (o ‘llano’, si fuera sustantivo), con marca de artículo. El elemento inicial puede contener la voz **bide** ‘camino’.

DOC. **Bizauala** (1659, AMB C. 8, f. 4v): «otra heredad [...] en Bizauala»; **Bizabala** (1691, AMB C. 18, f.1): «heredad en termino de Bizabala»; **Bizabala** (1713, AMB C. 18, f. 4): «en el ttermino que llaman Bizabala».

Buskirri

En Escanzana pervive el nombre *Bizquirri* (González Salazar, 1989). Es un alto que en 1892 se documenta *Alto Vizquerri* y, anteriormente, *Busqui-*

rrí (1711). Las variantes más tardías y la orografía del término invitarían a explicar el nombre mediante **bizkar** ‘loma’, pero difícilmente se puede sustentar esa opinión con el testimonio *Busquirri* (1711) y *Burquirri* (1750), aunque este último puede ser una transcripción errónea de *Busquirri*.

DOC. **Busquirri, la senda de** (1711, ACB C. 3 n. 34, f. 7v): «la senda que llaman de Busquirri que es un barranco dho comunero»; **Burquirri** (1750, ACB C. 3 n. 34, f. 2, tras. de 1711): «termino de Burquirri»; **Vizquerri, alto** (1892, ACB C. 3 n. 39, f. 2): «[...] por toda la cumbre del alto Vizquerri hancia Ribaguda aguas vertientes y dejando el termino del Barrancal a la derecha».

Duñaran

En Santurde existe el topónimo *Uñaran* (González Salazar, 1989). Se documenta con la forma *Duñaran* de 1694 a 1761. El elemento final es **haran** ‘valle’.

DOC. **Duñaran** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 33v): «otra her[eda]d en t[e]r[mi]no que llaman Duñaran»; **Dunaran** (1713, AMB C. 18, f. 9): «una heredad en Dunaran»; **Duñaran** (1761, AHDV sig. 2442-1, f. 93v): «Otra en termino de Duñaran».

Frakasolo

En la toponimia actual de Santurde no parece haber recuerdo de este nombre, pero su existencia está atestiguada en un doble testimonio de 1694. Hubo un término homónimo en Miñao (1531, 1584 y 1704), que ha sido explicado a partir de **fraka** ‘pantalón’, ‘calzones’, probablemente referido al apodo del dueño de la pieza (Martínez de Madina, 2010). El segundo elemento es **solo**, variante occidental de **soro** ‘pieza’, ‘heredad’.

DOC. **Fracasolo, arroyo** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 8): «otra her[eda]d en el aroyo de S[an]ta Olalia q[u]e llaman Fracasolo t[e]r[mi]no de S[a]n turde [...] q[u]e sulca con dho aroyo de Fracasolo»; **Fracasolo** (1694,

AHDV sig. 2443-2, f. 33v): «otra her[eda]d en term[in]o de Santurde que llaman Fracasolo».

Gurrupilde

Se documenta una vez, en 1702, este topónimo de Berantevilla del que no se halla vestigio en la actualidad. Parece de aspecto eusquérico, pero presenta un grado de deformación que le hace irreconocible.

DOC. **Gurrupilde** (1702, AHTA F.E.Samaniego C. 42 n° 37-2, f. 14v): «otra heredad en termino de Gurrupilde [...] a surco de el royo».

Ilarra (la)

Se mantiene en uso en Mijancas y Portilla (González Salazar, 1989). Documentado de 1693 a 1713. López de Guereñu recoge homónimos en la geografía alavesa, sin el artículo femenino castellano: monte de Apellániz (1677), barranco de Ezkerekotxa, labrantíos de Azilu, Alegría-Dulantzi, Arrizala, Langarika, Gereñu, etc. Además, *La Ilarra*, monte de Adana (López de Guereñu, 1989). Todos ellos parecen explicables a partir de **illar**, variante no palatalizada de **illar** 'brezo' con marca de artículo. La superposición del artículo castellano obedece a la influencia de esa lengua.

DOC. **Ilarra, la** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737 f. 37): «otra her[ed]ad en termino de Lailarra»; **Ylarra, la** (1704, AHDV Capellanía Pangua n. 505, tras. de 1702): «otra heredad en ttermino que dicen Sarquiletta [...] a surco de los caminos que se va a la Ylarra y Santturde»; **Ylarra, la** (1713, AMB C. 18 f. 6): «una heredad en ttermino de Solilarra [...] y senda que se ba a la Ylarra».

Iturraran

Hoy no se conoce este topónimo en Santurde, si bien en Tobera hay *Turzarán*, por lo que ambos pueden tener relación. Se documenta *Turraran*

en 1759. El primer elemento es **iturri** ‘fuente’, **itur-** en composición, y el segundo **haran** ‘valle’.

DOC. **Turraran** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «[...] y p[o] solano camino que se ba a termino llamado Turraran».

Kariaran

Existe hoy el topónimo *Carriaran* en Tobera (González Salazar, 1989), documentado *Cariaran* en 1760. Quizá el primer elemento sea **kare** ‘cal’, aunque no es seguro. El segundo es claramente **haran** ‘valle’ (cf. *Carearana*, 1787, barranco y fuente de Laminoria) (López de Guereñu, 1989).

DOC. **Cariaran** (1760, AHDV sig. 2.605-2, libro 2. fábrica, f. 146v): «Otra en termino de Cariaran».

Legarra

Término de Zambrana que se sigue conociendo con ese nombre (González Salazar, 1989). Se documenta con igual forma de 1659 a 1713. Parece contener la voz **legar** ‘grava’, ‘piedra menuda’, con marca de artículo.

DOC. **Legarra** (1659, AMB C. 8, f. 4): «otra heredad [...] en el termino de Legarra»; **Legarra** (1691, AMB C. 18, f. 3v): «otra heredad en termino de Legarra»; **Legarra** (1713, AMB C. 18, f. 5v): «una heredad [...] en termino de Legarra».

Lopesolo

Este topónimo del despoblado de Santa María de Tobera parece haber desaparecido. De 1694 a 1769 se documenta *Opessolo*. Puede ser un compuesto del nombre de persona **Lope** y de **solo** ‘pieza’, ‘heredad’. (cf. *Lopesolo*, 1694, heredad de Argomaiz; *Lopesoloa*, labrantíos de Astegieta y Mendibil) (López de Guereñu, 1989).

DOC. **Opessolo** (1660, AHDV sig. 2428-3, f. 2): «otra en Opessolo [...] y del arroyo del Prado de Abaxo»; **Opessolo** (1760, AHDV sig. 2428-3, f. 260v): «Otra en Opessolo [...] y de el arroyo de el Prado de Abajo».

Maraminde

No se mantiene en Zambrana este nombre que se documenta en 1759, pero ya entonces solo se conocía por apeos antiguos y se ignoraba su localización. Su aspecto es eusquérico, pero con un grado de deformación que impide establecer su significado.

DOC. **Maraminde** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «Yt[em] otra en term[in]o de Maraminde [...] y la q[u]e ignoran los apeadores qual sea y por allarsse en los apeos antiguos se pone aqui para su seguridad [...] y camino que se ba para el lugar de la Zeruilla».

Menbea

Pervive en Santurde con la forma *Mimbea* (González Salazar, 1989). Se documenta en 1694 como *Membea*. Parece claro el elemento **behe** ‘parte baja’, ‘debajo’, con marca de artículo. Menos evidente resulta el elemento inicial.

DOC. **Membea** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 9v): «otra her[eda]d en Membea t[e]r[mi]no de S[a]n turde [...] por la ondon[ad]a con el rib[az]o y cam[in]o de Membea». **Membea** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 20): «en t[e]r[mi]no de S[a]n turde de Membea [...] y sulca con el cam[in]o de Membea az[i]a el me[di]odia».

Mendribil

Al parecer, hoy no queda recuerdo de este nombre en Zambrana. Se documenta en 1659, localizado al sur de la localidad, en dirección a Haro y

Miranda. Se explica como deformación de **Mendibil*; es decir, a partir de **mendi** ‘monte’ y **bil** ‘redondo’.

DOC. **Mendribil** (1659, AMB C. 8, f. 3v): «la mitad de la uña ocho obreros del termino de Mendribil la parte de anziaro»; **Mendribil** (1659, AMB C. 8, f.4v): «la mitad de la uña de ocho obreros en Mendribil, la parte de aziamiranda».

Menduia

Está presente en la toponimia actual de Berantevilla con la forma *La Menduya* (González Salazar, 1989). La sílaba inicial se corresponde con el artículo femenino castellano. La parte final sería el sufijo colectivo **-dui**, con marca de artículo. En origen, iría precedido probablemente del sustantivo **mimen** ‘mimbre’ (cf. *Mimenduya*, 1545, labrantío de Mendiola) (López de Guereñu, 1989). Más tarde, sufriría la aféresis de la sílaba *mi-* (cf. *Menduye*, huerta de Lagrán) (López de Guereñu, 1989).

DOC. **Menduya, la** (1959, ACB C. 16 n. 1, f. 2v): «Otra al termino de La Menduya».

Mugapea

Se documenta tempranamente, en 1379, con la forma *Mugapea* (González, 2000). Parece haber desaparecido en la toponimia de Santurde. Documentado todavía en 1704 y 1713. Se trata de la voz **muga** ‘límite’, ‘lindero’ y el sufijo **-pe** (< **-behe** ‘parte inferior’), con marca de artículo.

DOC. **Mugapea** (1379, AHN Sección Osuna, C. 52, n. 3): «e otra peça en Mugapea»; **Mogapia** (1704, AHDV Capellanía Pangua n. 505, tras. de 1702): «en ttermino que dicen Mogapia»; **Mogapia** (1713, AMB C. 18 f. 4): «[...] hipotteco una heredad en ttermino de Mogapia [...] a ssurco del Camino rreal que es en jurisdizion del dho lugar de Mixancas».

Obia

En Santurde aún está en uso el topónimo *Ubia* (González Salazar, 1989). Se documenta de 1693 a 1762 con las formas *Ubia* y *Obia* (1694). Esta última sería la original. Se trata de la voz **hobi** ‘hoyo’ con marca de artículo (cf. *Obia*, 1586, labrantío de Uribarri-Kuartango) (López de Guereñu, 1989). Por tanto, *El oyo de Ubia* (1694) es una tautología.

DOC. **Ubia, la senda de** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 46): «otra heredad en termino de la Senda de Ubia»; **Ubia, el oyo de** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 35): «[...] y el oyo que llaman de Vbia»; **Obia, la senda de** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 9v): «q[u]e por la ond[anad]a sulca con la Rib[er]a de el Rio Rojo y la cabezada con la senda de Obia»; **Ubia, la senda de** (1714, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 61): «Ytten ottra en la senda de Ubia»; **Ubia** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «Yt[em] otra en Ubia»; **Ubia, la senda de** (1762, AHDV sig. 2443-1, f. 71v): «Otra en term[in]o de la Senda de Vbia».

Osolo

Se mantiene en Santurde el nombre *Rodósolo* (González Salazar, 1989). Se documenta en Santurde y Tobera, de 1693 a 1762, casi siempre añadido el nombre genérico **royo**, variante de **arroyo**, con la preposición castellana **de**. La forma actual *Rodósolo* se explica a partir de (Ar)ro(yo) de *Osolo*. En cuanto al específico *Osolo*, su segundo elemento es **solo** ‘pieza’, ‘heredad’.

DOC. **Osolo** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 45v): «otra heredad en termino de Osolo»; **Usolo, el roio de** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 45v): «ytt[e]n otra heredad en termino del Roio de Usolo»; **Osolo, royo de** (1694, AHDV sig. 2443-2): «otra heredad en termino de Royo de Osolo». **Osolo, arroyo de** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «Otra en termino de el Roio de Osolo [...] Otra en termino de el Roio osolo». **Osolo, el roio de** (1762, AHDV sig. 2443-1, f. 72): «Otra en term[in]o de el Roio de Osolo».

Otxarrate

En Mijancas y Portilla pervive el nombre *Ochárrate* (González Salazar, 1989). Se documenta de 1602 a 1704, con alguna alteración gráfica. A partir de **otso** ‘lobo’, **otsa-** en composición, y **harrate** ‘paso de montaña’, ‘portillo’.

DOC. **Ocharrate** (1602, AMB C. 32 n. 15, f. 6, tras. de 1523): «otra pieza en el termino de Ocharrate»; **Ocharrate** (1619, AMB C. 32 n. 20, f. 1v): «en termino llamado Ocharrate»; **Ocharreta** (1691, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 16, tras. de 1686): «otra heredad en termino de Ocharreta»; **Scharrate** (1704, AHDV Capellanía Pangua n. 505, tras. de 1702): «otra heredad en ttermino que llaman scharratte».

Padriagari

Continúa vivo en Mijancas con la forma *Pariguri*, y en Santurde como *Pariguri* (y *Payaguri*) (González Salazar, 1989). También se documenta en Tobera (1713) como *Padreaguri* y *Padre Aguri*. En 1748, *Padriaguri* en Mijancas (López de Guereñu, 1989). Sin embargo, el testimonio más antiguo (1694) es *Padriagari*. Con la información disponible, no hay nada claro en lo lingüístico.

No obstante, interesa centrar la atención en dos datos. De un lado, el documento se refiere al término «*q[u]e llaman Padriagari a Cara Portilla*»; es decir, ‘hacia, en dirección a Portilla’ y, probablemente ‘a vista de Portilla’. De otro lado, el elemento final **-agari** (también documentado **-aguri**) tiene semejanza formal con la voz **ageri**, **agiri** ‘a la vista’ que en toponimia eusquérica puede añadirse a un nombre de población para expresar el lugar desde donde ésta es visible. Por ejemplo, en Okina, municipio de Bernedo (Álava), existe hoy el topónimo *Zarzaguerri* (González Salazar, 1986), recogido también con las variantes *Zarzaguirre* y *Zarzaguirria* (López de Guereñu, 1989). Sin duda, guarda relación con *Izarzaaguiria* (1607), nombre recogido en Marquínez (López de Guereñu, 1989), también transcrito *Izarzaaguria* (1607), posiblemente por transcripción errónea (< **Izarzaagu[i]*

ria). El topónimo se refiere a la población de Izartza, lindante con Okina: ‘a vista de Izarza’.

Otro ejemplo, más cercano geográficamente a la comarca de Berantevilla, sería el topónimo que se documenta *Bustagarri* y *Bustarragui*, en la jurisdicción de Añastro (Condado de Treviño), y estaría relacionado con la colindante población de Busto (*Bustu* en lengua vasca). Figura en la revisión de mojones que se acompaña al real privilegio de villazgo de Añastro (1743) guardado en el archivo concejil de esa localidad:

(f. 38v) «prosiguiendo la sierra arriva como zien pasos se allegó a el sittio llamado por los perittos Bustarraqui y el mojón de los Riveros, que está en lo alto de dicha sierra y expresaron dividir las jurisdicciones de Busto, Ozilla y la villa de Añastro [...] Y desde este sittio se prosiguió la moxonera [...] (f. 39) por la misma sierra, como beinte pasos, hasta llegar a una tierra [...] en donde está un moxón de piedra que dixeron llamarse el sittio de Ustarregui...»

Posteriormente, vuelve a aparecer *Bustagarri* (1752) en el Catastro del Marqués de la Ensenada²⁵. Asimismo, se halla dos veces en un apeo de Añastro con Busto (1791), alternando las formas *Bustagarri* y *Bustarragui*²⁶. Los miembros del compuesto parecen ser, en origen, **Bustu** y **agiri(a)** ‘a vista de Busto’ > **Bustagiri* (cf. *Bustarrate*, 1894, término de Arriola, en Barrundia, y *Bustaran*, 1706, término de Aguillo, en el Condado de Treviño). De ahí, por asimilación, **Bustagari* > *Bustagarri* y, luego, *Bustarragi*.

De lo antedicho, cabe preguntarse si el elemento final de *Padriagari* sería explicable mediante la voz vasca **agiri**. Si eso fuera así, se plantearía el interrogante de si el elemento *Padri-*, tras un proceso de deformación, puede estar referido o no a la denominación eusquérica de Portilla, puesto que, como se verá en la entrada del topónimo *Zabal* de Portilla, no hay constancia documental de que históricamente *Zabalate* haya sido el nombre eusquérico de esa población. Con todo, a falta de documentación más antigua, no es posible determinarlo más allá de la mera conjetura.

²⁵ Archivo Histórico de Añastro (C 5, n. 1 f. 210v): tiene propia una heredad do dizen Bustagarri...».

²⁶ Archivo Histórico de Añastro (C 3, n. 9, f. 20 y 21).

DOC. **Padriagari** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 33v): «por una parte sulca con el ar[r]oyo que llaman de el Burbullon, y por la cabezada sulca con el cam[in]o que bienen del t[e]r[min]o q[u]e llaman Padriagari a Cara Portilla»; **Padreaguri**; **Padre Aguri** (1713, AMB C. 18, f. 9v): «una heredad [...] en Padreaguri [...] una heredad [...] en dho ttermino de Padre Aguri».

Palaziaran

Permanece en Tobera el topónimo *Palaciaran* (González Salazar, 1989), documentado en 1694 con la misma forma. El segundo elemento es **haran** ‘valle’.

DOC. **Palaciaran, sierra de** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 28): «por otro el Rio Rojo y por otro sierra de Palaciaran».

Repimendi

En la actualidad, se mantiene *Repimendi* en Mijancas (González Salazar, 1989). Documentado con la misma forma desde 1691. El segundo elemento es **mendi** ‘monte’.

DOC. **Repimendi** (1691, AMB C. 18 f. 4v): «a surco hazia Santurde del camino que ban de Repimendi y hazia Portilla».

Sarkileta

Se documenta como *Sarquiletta* (1704) y *Sarcoleta* (1843). No se conservan estos nombres, aunque quizá pueda tener relación con ellos el topónimo *La Chineta* de Mijancas (González Salazar, 1989). Su aspecto es eusquérico, pero su significado es opaco.

DOC. **Sarquiletta** (1704, AHDV Capellanía Pangua n. 505, tras. de 1704): «otra heredad en ttermino que dicen Sarquiletta [...] a surco de los

caminos que se va a la Ylarra y Santturde»; **Sarcoleta** (1843, ACB C. 8 n. 129, f. 2): «sube para Santurde por Sarcoleta hasta una heredad crecida del señor marques de Mirabel y se alla en el altura del termino de Santa Engracia, de donde podran tambien dirigirse en linea recta asta el royo de Balosina».

Sarrarte

Este topónimo se mantiene hoy en Santurde y Tobera (González Salazar, 1989). Se documenta con la misma forma desde 1582. Compuesto de la voz **sarri** ‘espesura’ y **arte** ‘entre’.

DOC. **Sarrarte** (1582, AHDV sig. 2.605-1, libro 1º fábrica, f. 279): «en Sarrarte una pieça»; **Sarrarte, royos de** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 36v): «entre los Royos de Sarrarte, [...] de dho t[e]r[mi]no de Sarrarte azia el me[di]odia del Monte y azia Santurde»; **Sarrarte** (1713, AMB C. 18, f. 9v): «una heredad en Sarrarte»; **Sarrarte, arroyo de** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «p[o]r castellano arroyo q[u]e llaman de Sarrarte». **Sarrarte** (1762, AHDV sig. 2443-1, f. 71v): «vna her[eda]d en term[in]o de Sarrarte».

Solalde

Continúa en uso el topónimo *Solalde* en Mijancas (González Salazar, 1989). Se documenta entre 1691 y 1759, con algunas variantes. Compuesto de **solo** ‘pieza’, ‘heredad’ y **alde** ‘junto’, con marca de artículo (cf. *Solalde*, labrantío de Atauri) (López de Guereñu, 1989).

DOC. **Solalde** (1691, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 16v, tras. de 1686): «otra heredad en termino de Solalde»; **Sola alde** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 41): «Otra en termino de Sola alde»; **Soloalde** (1699, AMB C. 32 n. 5, f. 17v): «vn pedazo [...] en termino de soloalde»; **Solalde** (1714, AHDV, Capellanía Montoya n. 737, f. 64v): «otra heredad en ttermino de Solalde»; **Solaalde** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «otra heredad en term[in]o q[u]e dizen Solaalde».

Tistarán

En Mijancas existe el topónimo *Testaran* (González Salazar, 1989). En los primeros documentos consultados, de 1693 a 1714, aparece con la forma *Tistarán* y, ya en 1759, como *Testaran*. El segundo elemento es **haran** ‘valle’.

DOC. **Tistarán** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 38v): «otra heredad en termino de Tistarán [...] y por otra parte el arroyo que baja de Tistarán»; **Ttisttarán** (1714, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 65): «otra en ttermino de ttisttarán»; **Testaran** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «Otra en Testaran».

Txamargin

Aún se conoce en Tobera el topónimo *Chamarguín*, que se documenta desde 1693 a 1759. Parece de filiación eusquérica, aunque su significado no es claro.

DOC. **Chamarguin** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 45): «una heredad de una yugada en Chamarguin»; **Chamarguin** (1714, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 59v): «una heredad en ttermino de Chamarguin». **Chamarguin** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «una heredad en termino de Chamarguin».

Tximixu

Este nombre se mantiene todavía en Santurde, documentado de 1582 a 1760. Es un topónimo presente en varios lugares de Álava (González Salazar, 1989). Elena Martínez de Madina lo relaciona con la voz **tximixu** ‘seto’, recogida por Resurrección Mª de Azkue en su diccionario con la acepción de ‘tejido de seto que hace veces de barandado’ y aporta otros testimonios de su antiguo empleo con el significado de ‘seto’ o ‘empalizada’ (Martínez de Madina, 2013).

DOC. **Chimixo** (1582, AHDV sig. 2.605-1, libro 1. fábrica f. 280): «vn parral pequeñuelo en el termino de Chimixo»; **Chimijo** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 46): «en termino del Chimijo»; **Chimixo** (1714,

AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 60): «en ttermino de Chimixo [...] a surco del arroyo de dho termino»; **Chimijo** (1760, AHDV sig. 2.605-2, libro 2º fábrica, f. 146v): «Otra en Chimijo».

Urarte

Se documenta, en 1379, transcrito *Vrant* [sic, por *Vrart*], con apócope de la vocal final (González, 2000). El nombre se mantiene en Mijancas (González Salazar, 1989). También se documenta en Santurde y Tobera. Compuesto de **ur** ‘agua’, en la acepción de ‘río’, y **arte** ‘entre’.

DOC. **Vrant** (1379, AHN Sección Osuna, C. 52, n. 3): «[...]e otra pieza en *Vrant*»; **Uriarte [sic]** (1602, AMB C. 32 n. 15, f. 5v, tras. de 1523): «otra pieza en el term[in]o de Uriarte»; **Vrarte** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 39): «otra heredad en termino de Vrarte»; **Vrarte** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 10): «en Vrarte t[e]r[mi]no de Tobera»; **Urarte, el camino de** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 32): «debajo de el cam[in]o que llaman de Urarte». **Vrartte** (1704, AHDV Capellanía Pangua n. 505, tras. de 1702): «ottras dos heredades en ttermino que llaman Vrartte»; **Vrarte, el prado de** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «Otra en donde dizen el Prado de Vrarte».

Uribago

No se conoce al presente en Tobera. Únicamente hay un testimonio documental del siglo XVI. Su aspecto es eusquérico, pero su significado resulta opaco.

DOC. **Uribago** (1582, AHDV sig. 2.605-1, libro 1. fábrica, f. 277v): «otra pieza en Uribago debaxo el monte».

Urrutia

Al parecer, este nombre no se mantiene en Mijancas. Documentado entre 1699 y 1759. La voz **urruti** es equivalente del castellano ‘allen-

de'; es decir, 'más allá de', 'de la parte de allá de', con marca de artículo.

DOC. **Vrrutia** (1699, AMB C. 32 n. 5, f. 17v): «otra heredad en termino de Vrrutia [...] y del rio Roxo»; **Vrruttia** (1704, AHDV Capellanía Pangua n. 505, tras. de 1702): «en ttermino que llaman Vrruttia»; **Ruttia** (1714, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 65v): «heredad en ttermino de Rut-tia»; **Vrruttia** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «otra heredad en term[in]o de Vrrutia [...] p[o]r viento zierzo dho Rio roxo».

Urubiri(?)

Este topónimo, documentado con varias formas de 1693 a 1759, no parece tener continuidad en la toponimia actual de Santurde. Su aspecto es eusquérico, pero presenta tal disparidad de variantes que, a la luz de los datos disponibles, resulta difícil establecer su origen.

DOC. **Vruburi** (1693, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 47): «otra heredad en termino de Vruburi»; **Urubiri** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 37): «en t[e]r[*min*]o que llaman Urubiri [...] y por la cabezada con el cam[in]o que ban a Tov[er]ja y por la ond[onad]a sulca con el arroyo»; **Orruberi** (1714, AHDV Capellanía Montoya n. 737, f. 61): «otra heredad en ttermino de Orruberi»; **Oruberi** (1759, AHDV Capellanía Montoya n. 737): «Otra en term[in]o de Oruberi [...] por solano la Virgen de Santurde y camino para Tobera».

Zabal

Hoy es el nombre de un término de Portilla. En ese lugar existió la ermita de Nuestra Señora de Zabal, que ya se encontraba derruida para finales del siglo XVIII (Portilla & Eguía, 1986). Seguramente es la ermita de Santa María, en Portilla, que menciona en 1551 el licenciado Martín Gil: «hallo que ay en el dicho logar [Portilla] quatro hermitas, que son: Sancta Maria y Sancta Marina y Sant Juan y Sant Chrisobal». Pedro Uribarrena la documenta en 1642 y 1651 como *ermita de nuestra señora de Caval* [sic, por *Çaval*]:

DOC. **Caua**, **ermita n[uestr]a s[eño]r[a] de**, (1642, AHTA F.E. Samaniego C. 56 n. 10, f. 10, tras. de 1639): «yten mando a la ermita de n[uestr]a s[eño]ra de Caua de Portilla tres libras de aceyte») y **Caua**, **ermita n[uestr]a s[eño]r[a] de**, (1651, AHTA F.E. Samaniego C. 56 n. 13, f. 1v): «Yten m[an]do para la alunbraria de nuestra S[eño]ra de Caua...».

Esos documentos hacen referencia al templo original que, en los últimos años del siglo XVIII, estaba arruinado y había sido reemplazado por una ermita de nueva construcción, bajo la misma advocación. De esa reubicación del edificio religioso da noticia el informante anónimo del cartógrafo Tomás López, en un escrito redactado después de 1798. En el texto se refiere varias veces a *Maria Santissima de Zabal* y, respecto al significado del nombre, añade:

«Cerca de el título con que se nombra esta sagrada ymagen se halla, en el idioma bascongado, Zabal, que traducido a el castellano es lo mismo que ancho. Y si se atiende puramente a el sitio en que hasta ahora ha tenido su veneración, no parece la convenía, porque su ermita estaba acia la parte oriental de la Villa Vieja o plaza de armas, a la distancia de un tiro de fusil, cercada de altos riscos, que hacían estrecha una tierra corta labradía en que estaba fundada, sin poderse extender a parte alguna la vista. Con que habiéndola labrado la basílica nueva en el sitio más llano, que en las alturas de Portilla se encuentra libre y despexado de obstáculos de montes y riscos y laderas inmediatas, logra de un horizonte ancho, por parages quasi seis leguas, acia el poniente y poco menos acia el norte y medio día. Y así, por la razón de el sitio le quadra y conviene su dicho y usado título de Zabal, nada limitado sino anchuroso, así como lo es la divina señora en conceder sus favores y gracias a los devotos que se las sepan pedir» (Altarriba coord., 2000).

En 1849 aún se cita la Cofradía de Nuestra Señora de Zabal, en Portilla (López de Guereñu, 1962). En la misma obra, López de Guereñu apunta que «Becerro de Bengoa nos habla de la ermita de Nuestra Señora de Zabalate». Sin embargo, no recoge el topónimo *Zabalate* en su obra *Toponimia alavesa* (López de Guereñu, 1989). Tampoco Micaela Portilla documenta con ese nombre la ermita desaparecida, sino como *Nuestra Señora de Zabal*,

en el Catálogo Monumental, a pesar de que ella misma utilizara durante varios años el pseudónimo *Leocadia Zabalate* para firmar algunas colaboraciones periodísticas. Al parecer, Odón de Apráiz llamaba *Zabalate* cariñosamente a Micaela Portilla, «el nombre vasco del pueblo de Portilla» (Knörr, 2005). En su tesis doctoral, Torres y Casa Fuertes de Álava (1973), Micaela Portilla dice que «el topónimo vascongado de Portilla, ‘Zabalate’ [...] se ajusta más a la realidad topográfica de la villa y del paso que defiende». Sin embargo, no aporta datos documentales que puedan probar la existencia real del topónimo *Zabalate*. No hay testimonio documental para establecer que ese haya sido históricamente el correlato eusquérico de Portilla. Los autores que mantienen tal correspondencia se remiten a un artículo de Ricardo Becerro de Bengoa, publicado en 1885, donde éste afirma escuetamente que «Portilla se llamó primitivamente *Zabalate*», y añade:

«Debe corresponder al pueblo de Atazabal, que consta en el histórico documento ‘El voto de San Millán’, según el texto del Becerro galicano y que hoy se da como mortuorio o despoblado, palabra bascongada [...] que indica de un modo gráfico su situación. *Zabal-ate* es lo mismo que ‘puerto ancho ó abierto’, cuya denominación, al cambiarse por la castellana, se convirtió en todo lo contrario; esto es, en ‘puerto pequeño’ ó Portillo. Aun se conserva en las cercanías de la villa la ermita de la Virgen de *Zabalate*» (Becerro de Bengoa, 1885).

Por tanto, Becerro de Bengoa vincula *Zabalate* con *Atazabal*, nombre en el que, a su juicio, tendría su origen. Pero esa alteración propuesta en el orden de los elementos del compuesto no tiene fundamento lingüístico en lengua vasca. Además, es sabido que la aldea de Atazabal, citada en 1025, estaría en el entorno de Armentia y Pedruzo (Condado de Treviño), lejos de Portilla y su comarca, espacio geográfico que no comprende dicho documento (González de Viñaspre & Uribarrena, 2012).

Zaldos, los

Vigente aún en Zambrana (González Salazar, 1989), se documenta con la misma forma en 1691. Podría postularse la voz **zaldu** ‘soto’, con añadidu-

ra del plural castellano (cf. *Zaldo*, término en Domaikia; *Zaldu*, labrantíos en Agurain-Salvatierra y Domaikia) (López de Guereñu, 1989).

DOC. **Zaldos, los** (1691, AMB C. 18, f. 1v): «otra heredad en termino de los Zaldos».

Zurbeta

No se halla este nombre en la toponimia actual de Santurde. Documentado de 1694 a 1713. El elemento final parece el sufijo locativo *-eta*.

DOC. **Zurbeta** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 8): «ytem sobre otra her[eda]d en Zurbeta de S[a]n turde q[u]e sulca con el Campo de Zurbeta az[i] a el or[ien]te»; **Zurueta** (1694, AHDV sig. 2443-2, f. 37): «ytem otra her[eda]d en Zurueta de S[a]n turde»; **Curbetta, el campo de** (1713, AMB C. 18, f. 8v): «una heredad [...] a surco del arroyo y el campo de Curbetta».

5. La población homónima de Verantevilla

Ha sido motivo de discrepancia si, además de la Berantevilla actual, existió o no otra población de igual nombre en la jurisdicción de La Puebla de Arganzón (González de Viñaspre, 2007). En 1257, en una carta del obispo de Calahorra, se mencionan *Villanueva*, *Coscollo*, *Verantevilla* y *Argançon* como aldeas de *La Poblacion* (en referencia a La Puebla de Arganzón), dentro del Arcedianato de Álava, en el Arciprestazgo de Treviño (Rodríguez, 1989). En un documento de 1264 procedente del archivo parroquial de La Puebla de Arganzón se lee lo siguiente:

«viniero[n] los cl[er]igos de la Puebla de la una parte. e los Parrochianos de Villanueva, de Coscoio, de Verantevilla, de Arganzón de la otra» (Rodríguez, 1948).

A continuación, se especifican las advocaciones de las iglesias de aquellas aldeas del siglo XIII que, con el paso del tiempo, quedaron arruinadas y des pobladas:

«la iglesia de Sant Peydro en Villanueva (...) Sant Yago de Coscoio (...) la iglesia Sant Roman (...) Santa María en Arganzón».

A la luz de este testimonio, Ildefonso M. Rodríguez concluye que «no es acertado creer que el actual Berantevilla, tan alejado, pudiera ser aldea de La Puebla de Arganzón, existiendo de por medio otras villas y lugares». Considera, por tanto, que una y otra Berantevilla eran poblaciones diferentes. De la misma opinión es César González:

Por otra parte, en el mapa de la diócesis de Calahorra de 1257 aparecen citadas dos Berantevillas. Una pertenece al arciprestazgo de Treviño [...] y debía ser una pequeña aldea situada no lejos de La Puebla de Arganzón, según se desprende de un documento de 1264, en el que se tratan de resolver los conflictos surgidos entre la mencionada villa y sus aldeas, una de las cuales es Berantevilla, a propósito de los diezmos y del servicio de las iglesias de las aldeas. La segunda Berantevilla está situada en el arciprestazgo de Miranda de Ebro [...], uno de los cuatro que forman el arcedianato de Nájera, que es con seguridad la que se identifica con la Berantevilla actual» (González, 2000).

Micaela Portilla identifica la ermita de San Román con el antiguo templo parroquial de esa aldea de *Verantevilla* (Portilla, 1991).

En cambio, Henrike Knörr piensa que la *Verantevilla* del documento de 1264 es la misma Berantevilla actual, por lo que, en su opinión, sólo hubo una población con ese nombre. Fundamenta su parecer en el hecho de que «después, en el mismo documento, no aparece Berantevilla» y añade que ambas poblaciones estarían en el mismo arciprestazgo, «in archipresbyteratu de Trevenno» (Knörr, 2006).

Sin embargo, esa opinión ha de ser enmendada porque en el documento del obispo de Calahorra de 1257 sí figuran dos poblaciones homónimas, en demarcaciones eclesiásticas diferentes. De una parte, está la *Verantevilla* mencionada en el arciprestazgo de Treviño («archipresbyteratu de Trevenno») y arcedianato de Álava («archidiaconatu de Alava»); de otra parte, la *Verantevilla* perteneciente al arciprestazgo de Miranda de Ebro («in Archipresbyteratu de Miranda») y arcedianato de Nájera («archidiaconatu de

Naiera») (Rodríguez, 1989). Por tanto, parece fuera de duda que hubo dos poblaciones homónimas: la que ha perdurado y existe hoy, y la que se arruinó y desapareció, próxima a La Puebla de Arganzón.

6. Cronología de las variantes del nombre de Berantevilla

BERANTIVILLA y variantes

- DOC. *Beranti Villa*, 1079, (www.ehu.es/galicano, f. 165, 165v)
Beranti Villa, 1080, (www.ehu.es/galicano, f. 165v)
Ivranti Villa [sic], hacia 1108, (www.ehu.es/galicano, f. 184, 184v)
Berantibilla, 1110, (Martín Duque, doc. 238)
Verantivila, 1110, (Martín Duque, doc. 239)
Berantiuilla, 1113, (Martín Duque, doc. 254)
Berantivilla, 1167, (Martín Duque, doc. 326)
Beranti Villa, 1195, (www.ehu.es/galicano)
Verantiuilla, 1278, (López, 1985)²⁷
Berantiuilla, 1291, (Martín Duque, doc. 35)
Berantiuilla, 1370, (González, 2000)²⁸
Berantiuylla, 1453-1454,²⁹
Veranti Villa, 1569,³⁰
Verantibilla, 1551, (Díaz Bodegas, 1998)
Berantibilla, 1589,³¹

²⁷ Privilegio del Papa Nicolás III confirmando las posesiones del monasterio de Santa María de Herrera: «in uillis que [...] Verantiuilla [...] ulgariter appellantur».

²⁸ AHN Sección Osuna, C. 5, n. 3: «Ramir Sanches de Berantiuilla», «Berantiuilla» (cinco veces).

²⁹ AHN Sección Osuna, C. 215, D. 87-92: Imagen 259: «berantiuylla e su tierra...»; Imagen 262: «berantiuylla e su tierra...»; Imagen 269: «Berantiuylla e su tierra...»; Imagen 457 «del pedido de Berantiuylla...».

³⁰ AMB C. 27, f. 171: «En la villa de Veranti Villa».

³¹ AMB C. 26, f. 14: «En la v[ill]a de Berantibilla».

VERANT(E)

DOC. *Verante*, 1316-1319, (Ruiz de Loizaga & Díaz Bodegas & Sáinz Ripa, 1995)³²

Berant Villa, 1453-1454,³³

Verant Villa, 1509,³⁴

BERANTEVILLA y variantes

DOC. *Verantevilla*, 1235, (Ruiz de Loizaga & Díaz Bodegas & Sáinz Ripa, 1995)

Veranteuilla, 1245, (López, 1985)³⁵

Verantevilla, 1257, (Rodríguez, 1989)

Beranteuilla, 1291, (López 1985, doc. 35)

Veranteuilla, 1392, (González, 2000)³⁶

Veranteuylla, *Verantuuylla*, *Veranteylla*, 1440,³⁷

Beranteuylla, 1453-1454,³⁸

Verante Villa, 1457,³⁹

VeranteVilla, 1460,⁴⁰

Beranteuylla, 1480-1483,⁴¹

³² Relación de ingresos percibidos por la Cámara Apostólica en razón de las vacantes de la diócesis de Calahorra y La Calzada: «Item, in collecta Calciatensis redditus dicti archidiaconatus, cum annexo et prestimonio de Verante, vicaria de Miranda, archipresbiteratu de Nagera».

³³ AHN Sección Osuna, C. 215, D. 87-92: Imagen 458: «...del pedido de Berant Villa».

³⁴ ARChV C. 233, 46, Imagen 2: «de la vylla de Verant Villa».

³⁵ Privilegio del Papa Inocencio IV garantizando las tierras y posesiones del monasterio de Santa María de Herrera: «Grangiam de Veranteuilla cum moliendinis, que Rota dicuntur».

³⁶ AHN Sección Osuna, C. 52, n. 9 «Veranteuilla» (nueve veces).

³⁷ AHN Sección Osuna, C. 322, D. 92: Imagen 1: «villa de Veranteuylla»; Imagen 27: «villa de Verantuuylla» [sic]; Imagen 28: «camyno q[ue] va de Veranteylla...».

³⁸ AHN Sección Osuna, C. 215, D. 87-92: Imagen 457: «Sanches de Beranteuylla del lugar de Beranteuylla e sus aldeas [...] el lugar de Beranteuylla...»; Imagen 458: «...Myjancas aldea de Beranteuylla...».

³⁹ AHN Sección Osuna, C. 322, D. 57-59: Imagen 10: «las mys villas de Verante Villa...».

⁴⁰ AHN Sección Osuna, C. 322, D. 55-56: Imagen 4: «...vezyno de VeranteVilla»; «...en la dha Villa de VeranteVilla»; Imagen 14: «...de la Villa de VeranteVilla».

⁴¹ AHN Sección Osuna, C.322, D. 51-52: «...de la my villa de Beranteuylla».

BeranteVilla, 1493,⁴²
Verante Villa, 1509,⁴³
Berantebilla, *Berante villa*, 1537,⁴⁴
Verante Villa, *ViranteVilla*, 1539,⁴⁵
Berante Villa, 1544,⁴⁶
Verante Villa, 1547,⁴⁷
Verantevilla, 1551, (Díaz Bodegas ed., 1998)
Berante Villa, 1556,⁴⁸
BeranteVilla, 1559,⁴⁹
Berantevilla, 1562,⁵⁰
Verante Villa, 1570,⁵¹
Verante Villa, 1570,⁵²
Verante v[ill]a, 1598,⁵³
Verantevilla, 1565,⁵⁴

⁴² AGS Registro del Sello de Corte, leg. 149306, 284, Imagen 1: «...el lugar de Santa Cruz aldea de la V[ill]a de BeranteVilla».

⁴³ ARChV C. 233, 46, Imagen 4: «el dho concejo justicia y regimiento de la dha villa de Verante Villa».

⁴⁴ ARChV C. 491, 39, Imagen 2: «a si de la villa de Berantebilla como de todas las çibdades villas e lugares destos nros reinos [...] villa e tierra de Berante villa».

⁴⁵ ARChV C. 524, 32, Imagen 2: «v[ecin]o de la villa de ViranteVilla e su procurador»; Imagen 6: «[Her]nan S[æ]n[z] de Zamudio clerigo de Verante Villa».

⁴⁶ ARChV, C. 594, 6, Imagen 2: «alcalde mayor de la dha villa de Berante Villa».

⁴⁷ ARChV C. 642, 23, Imagen 2: «v[ecin]o de Verante Villa».

⁴⁸ ARChV C. 864, 35, Imagen 2: «v[ecin]o de la villa de Verante Villa»; «omes buenos de la dha villa de Berante Villa».

⁴⁹ ARChV C. 935, 34, Imagen 2: «v[ecin]o de la v[ill]a de BeranteVilla».

⁵⁰ AMB C. 27, f. 116: »En la villa de Berantevilla».

⁵¹ AHDV Berantevilla – Libro Sacramental n. 1, sig. 727-1. f. 1: «En la villa de Verante Villa».

⁵² AHDV Berantevilla – Libro Sacramental n. 1, sig. 727-1, f. 1: «En la villa de Verante Villa».

⁵³ AHDV Berantevilla – Libro Sacramental n. 1, sig. 727-1, f. 53: «... en la v[ill]a de Verante v[ill]a...».

⁵⁴ AHDV Berantevilla – Libro Sacramental n. 1, sig. 727-1, sin folio: «En la villa de Verantevilla».

Verantev[ill]a, 1599,⁵⁵
Berante V[ill]a, 1578,⁵⁶
Berante V[ill]a, 1578,⁵⁷
Verantevilla, 1581,⁵⁸
Berantevilla, 1588,⁵⁹
Verante Villa, 1589,⁶⁰
Berantevilla, 1591,⁶¹
Verante V[ill]a, 1594,⁶²
Berantevilla, 1594,⁶³
Berante Villa, 1595,⁶⁴
Verante v[ill]a, 1598,⁶⁵
Verantevilla, 1598,⁶⁶
Verantev[ill]a, 1599,⁶⁷

⁵⁵ AHDV Berantevilla – Libro Sacramental n. 1, sig. 727-1, sin folio. Escrito por el mayordomo o similar, gente del pueblo: «En la v[ill]a de Verantev[ill]a».

⁵⁶ AHDV Berantevilla – Libro Sacramental n. 1, sig. 727-1; «los confirmados desta V[ill]a de Berante V[ill]a».

⁵⁷ AHDV Berantevilla – Libro Sacramental n. 1, sig. 727-1, sin folio: «... y los confirmados desta V[ill]a de Berante V[ill]a».

⁵⁸ AMB C. 27, f. 278v: «En la villa de Verantevilla».

⁵⁹ AMB C. 26, f. 10: »En la villa de Berantevilla».

⁶⁰ AMB C. 26, f. 19: «En la villa de Verante Villa».

⁶¹ AMB C. 26, f. 55 «En la villa de Berantevilla».

⁶² ARChV C. 1767, 56, Imagen 2: «v[ecin]o de la v[ill]a de Verante V[ill]a».

⁶³ AMB C. 26, f. 83v: «En la villa de Berantevilla».

⁶⁴ AMB C. 9 n 2. Normalmente escriben Berante Villa, separado. En el libro de 1622 a 1633 ya escriben junto el nombre: «Libro de los fechos de Ayuntamiento de esta villa de Berante Villa [...] En la uilla de Beranteuilla».

⁶⁵ AHDV Berantevilla – Libro Sacramental sig. 727-1, f. 53: «cura y ben[eficia]do en la v[ill]a de Verante v[ill]a».

⁶⁶ AHDV Berantevilla – Libro Sacramental sig. 727-1, sin folio: «En la villa de Verantevilla».

⁶⁷ AHDV Berantevilla – Libro Sacramental sig. 727-1, sin folio. Escrito por el mayordomo o similar, gente del pueblo: «En la v[ill]a de Verantev[ill]a».

BeranteVilla, 1600,⁶⁸
Beranteuilla, 1623,⁶⁹
Berantebilla, *Beranteuilla*, 1595,⁷⁰
Berantebilla, 1601,⁷¹
Uerantebilla, 1603,⁷²
BeranteVilla, 1604,⁷³
BeranteVilla, 1628,⁷⁴
Berantevilla, 1636,⁷⁵
Berante Villa, 1642,⁷⁶
VeranteVilla, 1702,⁷⁷
Beranttevilla, 1739,⁷⁸

BELANTEVILLA y variantes

DOC. *Belantiuylla*, 1453-1454,⁷⁹
Belanta Villa, 1453-1454,⁸⁰

⁶⁸ AHN CONTRATACIÓN, 5263^a, N.1, R.11, Imagen 10: «vez[in]o de la dha Uilla de BeranteUilla», Imagen 17: «uezino de la dha uilla de BeranteVilla».

⁶⁹ AHPA Protocolo nº 11279, «En la uy[ll]a de Beranteuilla»; «...de la uy[ll]a de Beranteuy[ll] a...», «...de la uy[ll]a de Veranteuy[ll]a...»; «uy[ll]a de Beranteuilla» «...en la villa de Veranteuy[ll]a...»; «v[e]z[in]o desta villa de BeranteVilla...».

⁷⁰ ARCHV C. 1797, 13, Imagen 2: «alcalde hordinario de la Villa de Berantebilla», Imagen 3: «alcalde mayor de la Villa de Beranteuilla».

⁷¹ AHDV sig. 727-1: «En la Villa de Berantebilla».

⁷² AHTA DH 243-12-02 f. 6-25. Copia de mediados del XVII «...procurador general de la hermandad de Uerantebilla».

⁷³ AHN CONTRATACIÓN, 5280, N. 113, «vezino del lugar d' Escanzana juridiccion de la villa de BeranteVilla».

⁷⁴ AHTA FCES, 1-29: «En la billa de BeranteVilla».

⁷⁵ AHDV Arca de Misericordia de Portilla, 1581-1650, sig. 2264: «En Berantevilla».

⁷⁶ AHTA F.E.Samaniego C. 56 n. 10, f. 4, tras. de 1639: «En la villa de Berante Villa».

⁷⁷ AHTA F.E.Samaniego C. 42 n. 37-2, f. 4: «En la villa de VeranteVilla...».

⁷⁸ AHTA F.E.Verastegui C. 26 n. 4, f. 6: «vezino de la villa de Beranttevilla».

⁷⁹ AHN Sección Osuna, C. 215, D. 87-92: Imagen 443: «de la villa de Belantiuylla».

⁸⁰ AHN Sección Osuna, C. 215, D. 87-92: Imagen 441: «Belanta Villa», «la villa de Belanta villa e su tierra»; Imagen 443: «de Belantauylla».

Velante Vylla, 1497,⁸¹

VelanteVilla, 1480,⁸²

BERANTAVILLA y variantes

DOC. *Berantauylla*, 1457,⁸³

Verantauylla, 1497,⁸⁴

Verantauylla, 1500,⁸⁵

Veranta Vylla, 1524,⁸⁶

Beranttabilla, 1537,⁸⁷

Berantabilla, 1540,⁸⁸

Berantavilla, 1547,⁸⁹

Veranta Villa, 1567,⁹⁰

Verantavilla, 1590,⁹¹

BRANTEVILLA y variantes

DOC. *Vrante Villa*, 1460,⁹²

Vrante Vylla, 1486,⁹³

⁸¹ ARChV, C. 111, 23: Imagen 2: «de Santa Cruz aldea de la vylla de Velante Vylla».

⁸² AHN Sección Osuna, C. 216, D. 55-64: Imagen 9: «... en la villa de VelanteVilla».

⁸³ AHN Sección Osuna, C.322, D. 57-59: Imagen 4: «Berantauylla y sus tierras».

⁸⁴ AGS, Cancillería. Registro del Sello de Corte, RGS, LEG, 149710, 205: Imagen 1: «... la V[ill]a de Verantauylla...».

⁸⁵ ARChV C. 147, 30: Imagen 2: «la villa de Veratabilla»; «vezino de la dha villa de Verantauylla».

⁸⁶ ARChV C. 369, 41, Imagen 2: «las villas de Veranta Vylla e Miravel».

⁸⁷ ARChV C. 491, 39, Imagen 2: «sobre dicha villa de Beranttabilla ...»

⁸⁸ ARChV C. 529, 72, Imagen 2: «v[ecin]o de Berantabilla».

⁸⁹ AHN Sección Osuna, C. 290, D. 75: Imagen 1: «la villa de Berantavilla».

⁹⁰ ARChV C. 1128, 8, 1567 Imagen 2: «alcalde ordinario en la V[ill]a de Veranta Villa».

⁹¹ ARChV C. 1667, 11, Imagen 2: «alcalde mayor en la v[ill]a de Verantavilla».

⁹² AHN Sección Osuna, C.322, D. 55-56, Imagen 15: «...en la villa de Vrante Villa».

⁹³ ARChV C. 3, 29: Imagen 2: «lugar de Çambrana aldea e jurediçion de la dha v[ill]a de Vrante Vylla».

Vrantebilla, 1511,⁹⁴
Vrantavilla, 1554,⁹⁵
Branta Villa, 1556,⁹⁶
Brantavilla (1583)⁹⁷
Brantebilla, Branta Villa y Brantavilla, 1585,⁹⁸
Brantauilla, 1587,⁹⁹
Brante U[ill]a, 1590,¹⁰⁰
Urantiuilla, 1592,¹⁰¹
Branteuilla, 1598,¹⁰²
Brantevilla, 1599,¹⁰³
VranteVilla, 1600,¹⁰⁴
Vrantabilla, 1603,¹⁰⁵
Brantebilla, 1610,¹⁰⁶
Branteuilla, 1622,¹⁰⁷
Brantevilla, 1633,¹⁰⁸

⁹⁴ ARChV C. 260, 25: Imagen 3: «en la fortaleza de Vrantebilla».

⁹⁵ ARChV C. 800: Imagen 2: «alcalde mayor en la dha v[ill]a de Vrantavilla».

⁹⁶ ARChV C. 856, 66: Imagen 2: «vezina de la villa de Branta Villa».

⁹⁷ ARChV C. 1483, 1, Imagen 3: «vz^o de la uilla de Brantavilla».

⁹⁸ AGI, sig. INDIFERENTE, 2095 n. 130. Imagen 1: «v[e]z[in]o y natural de la villa de Brantebilla»; Imagen 3: «v[ecin]o e natural de la v[ill]a de Branta Villa»; Imagen 4: «Brantavilla».

⁹⁹ ARChV, C. 1578, 2: Imagen 2: «alcalde mayor en la v[ill]a de Brantauilla».

¹⁰⁰ AHTA DH 240-1-05, f. 32-33: «En la bylla de Brantebylla...».

¹⁰¹ ARChV C. 1720, 47: Imagen 2: «... de la v[ill]a de Urantiuilla».

¹⁰² AHDV Arca de Misericordia de Portilla, 1581-1650, sig. 2264 (dentro del libro de fábrica y papeles sueltos), Visita de 1598: «En la uilla de Branteuilla».

¹⁰³ AHDV sig. 727-1, sin folio: «en 29 de abril de 99 visite este libro de difuntos desta villa de Brantevilla...». Es decir los de fuera, dicen *Brantevilla*. En 1642 igual.

¹⁰⁴ AHN CONTRATACIÓN, 5263^a, N.1, R.11: Imagen 6: «vez[in]o de la Villa de VranteVilla».

¹⁰⁵ ARChV C. 1955, 115, Imagen 2: «vecino de la villa de Vrantabilla».

¹⁰⁶ ARCHV C. 2076, 7, Imagen 2: «v[e]z[in]os de la billa de Brantebilla».

¹⁰⁷ ARChV C. 2329, 2, Imagen 2: «v[e]z[in]o de la uilla de Branteuilla».

¹⁰⁸ AHDV sig. 727-1, f. 87, Visita de 1633: «En la villa de Branteuilla».

Brantau[ill]a, 1642,¹⁰⁹
Uranteuilla, 1681,¹¹⁰
Brenta Villa, *Brentauilla*, 1551,¹¹¹
Brantevilla, 1788,¹¹²
Brantevilla, 1789,¹¹³

Abreviaturas empleadas:

ACB: Archivo del Concejo de Berantevilla
 AGI: Archivo General de Indias
 AGS: Archivo General de Simancas
 AHDV: Archivo Histórico de la Diócesis de Vitoria
 AHN: Archivo Histórico Nacional
 AHPA: Archivo Histórico Provincial de Álava
 AHTA: Archivo del Territorio Histórico de Álava
 AMB: Archivo Municipal de Berantevilla
 ARACHV: Archivo de la Real Audiencia y Chancillería de Valladolid
 tras.: traslado

7. Sobre el origen etimológico del nombre Berantevilla

7.1. Propuesta de Ricardo Becerro de Bengoa (1881)

Considera que Berantevilla es ‘nombre misto’ formado mediante un elemento eusquérico y la voz castellana ‘villa’. Lo derivaba de ‘Ver-andi-villa’,

¹⁰⁹ AHDV Arca de Misericordia de Portilla, 1581-1650, sig. 2264 (dentro del libro de fábrica y papeles sueltos), visita de 1642: «En la u[ill]a de Brantau[ill]a».

¹¹⁰ AHTA F.E.Verastegui C. 26 nº 4, f. 4: «vezino de la villa de Uranteuilla».

¹¹¹ AGI, INDIFERENTE, 424, L. 22, F. 268V-269R: Imagen 2: «Villa de Brenta Villa»; «dha villa de Brentauilla».

¹¹² Archivo Histórico de Torre C 2 nº 2, f. 1 v: «Juan Santos de Ayala residente en Brantevilla».

¹¹³ *Nomenclátor ó diccionario de las ciudades, villas, lugares, aldeas, granjas, cotos redondos, cortijos y despoblados de España, y sus islas adyacentes*. Madrid, p. 639: «Hermandad de Brantevilla».

con el significado de ‘villa de la bajada ó ladera grande’ (Becerro de Bengoa, 1881)¹¹⁴.

Esa explicación no es verosímil. De una parte, el elemento ‘ver’ que propone en su segmentación no existe como tal en euskera. Seguramente, aunque el autor no lo explicita, lo está poniendo en relación con ‘behera’, pero éste no tiene en lengua vasca la acepción de ‘bajada’ o ‘cuesta’, sino especialmente adjetival (precedido de sintagmas con diversos sufijos casuales) o adverbial. Por otra parte, el segundo elemento, que Becerro de Bengoa vincula con el adjetivo *handi* ‘grande’, no encuentra refrendo suficiente en la documentación histórica. Las variantes documentadas del nombre son casi unánimes en la conservación del grupo –nt. La excepción es *Berandivilla* (1113), aislado entre testimonios precedentes y posteriores con grupo –nt–, no –nd–, por lo que parece una transcripción errónea.

7.2. Propuesta de Gonzalo Martínez Díez (1974)

Considera que Soportilla y Berantevilla eran una misma población, y cree que tal identificación «se halla en consonancia con el valor etimológico de este último nombre» (Martínez Díez, 1974). Para ello, remite a la forma *Beharria villa*, así transcrita en una carta de hermandad de 1315, que él deriva de «Behe-erria, de Behe = abajo y erria = poblado; esto es, el poblado de abajo o debajo de Portilla = Soportilla». En su opinión, *Berantevilla* sería la forma eusquérica de *Soportilla*, y añade que «ambos nombres el castellano y el euskera coexisten largos años pero después de 1332 el que acaba imponiéndose es el euskera, deformado en Berantevilla».

Sin embargo, esa explicación no tiene una base firme. En primer lugar, el testimonio documental es *unus testis*, por lo que difícilmente pudo coexistir «largos años» con el nombre castellano Soportilla. Además, en otro manuscrito, precisamente de esas mismas cortes de 1315, se transcribe *Verant*

¹¹⁴ Este opúsculo también se publicó, en 1882, en Madrid, en la *Revista Contemporánea*, t. XLI. Posteriormente, se volvió a editar en Bilbao, en 1889, en la imprenta de M. Echevarría. En las tres publicaciones figura la misma explicación etimológica.

Villa. Esta forma sí se documenta luego en 1453-1454 y en 1509, a diferencia de *Beharria villa*, que no vuelve a aparecer en la documentación anterior ni posterior. Todo ello acrecienta la sospecha de que, en realidad, *Beharria villa* no es sino un error de transcripción. La otra razón que invita a no dar por buena la etimología propuesta es de orden lingüístico. En lengua vasca, lo esperable sería una estructura del tipo *Beheko herria* o *Beterri(a)*, si la formación fuera antigua¹¹⁵. Parece haber acuerdo entre los especialistas sobre los elementos que participan en el compuesto *Beterri(a)* (< **behe** ‘bajo’ + **herri** ‘tierra’; es decir, ‘tierra de abajo’), en cuya fusión surge una –t– epentética (Villasante, 1981)¹¹⁶.

¹¹⁵ «Está claro que lo que en euskera denominamos Erribera, correspondiente al término castellano Ribera [...] no procede de Herri Bera, ya que de ser así tendríamos algo como Herri beherea o mejor Behereko herria, y, si la formación fuera antigua, Beterri, como en Gipuzkoa, o Beierri, más moderno, en Navarra» (Salaberri, 2012).

¹¹⁶ «Una t puramente epentética figura en palabras como *sutondo*, *beterri*, [...] pero no se trata de una ley rigurosa o absoluta, ya que también se oye *su ondora*, o bien, se dice *sukalde* y no *sutalde*, *bestekaldean*, etc. En Arano (Navarra) existe un barrio que se llama *Bekerri*, no *Beterri*». Sin embargo, esa –k– que Villasante sugiere que sea epentética puede no serlo y tener su origen en **Bekoerri*, igual que, por ejemplo, tras *Goikerri*, en Zeberio (Bizkaia), puede estar **Goikoerri*.

Me parece llamativo que en el léxico vasco no parezca haber más compuestos de **behe** con consonante epentética antepuesta al siguiente elemento. Consultado el Diccionario General Vasco, solo la voz **betarraga** «remolacha» tiene atribuida explicación etimológica a partir de **behe**: «betarraga, remolacha, y ambas son voces del Bascuence. Betarra significa en general raíz, porque siempre se oculta debajo, y betarra el que de suyo y de asiento está debajo. El ga, terminación que significa frecuencia y multitud». La paternidad de esa etimología es de Manuel de Larramendi, y obedece a su afán de otorgar origen vasco incluso a vocablos de evidente raigambre romance. De hecho, el Diccionario de la Real Academia de la Lengua Española recoge la voz **betarraga**, en la acepción de remolacha, «del francés betterave, y éste del latín beta, acelga, y rapa, nabo».

Sin embargo, en 1607, Baltasar de Echave no interpretaba el nombre *Beterria*, con artículo, como contraposición de *Goierrri*, sino que le daba el significado de «tierra de vacas». Es sabido que **behi** ‘vaca’ puede presentar la forma **bet-** como primer elemento de composición (cf. **bekorotz** ‘boñiga’ < **betgorotz* < *behi* + *gorotz*; **betzain** «pastor de ganado vacuno» < **beh(i)* + *zani*). El ganado vacuno fue predominante en Gipuzkoa hasta el siglo XVI: «en la mayoría de la documentación de los siglos XIII y XIV se habla de bustalizas y seles, de vacas, de ganado granado y de puercos [...] Mientras los bosques cubrieron gran parte de la provincia de Guipúzcoa, fue el ganado vacuno (y el porcino) el que predominó, pero a medida que las roturaciones iban ampliándose y el bosque retrocediendo el ovino pudo ir extendiéndose» (Aragón, 2009).

7.3. Propuesta de Henrike Knörr (2006)

Propone una estructura «antropónimo en genitivo + *villa*» como origen del nombre *Berantevilla* (Knörr, 006), algo que ya había intuido Caro Baroja. Incluye este autor *Berantevilla* entre los nombres con la palabra ‘villa’ en segundo término, pero no da explicación para el elemento inicial: «*Verantivilla* en 1080, *Verantevilla*, repetida en la lista calagurritana. Hoy *Berantevilla*» (Caro Baroja, 1983).

Lo difícil es identificar el antropónimo que contiene, y así lo advierte Knörr. Se pregunta si el origen puede estar en *Brando*, antropónimo germánico documentado en algunos topónimos catalanes, cuyo genitivo latinizado sería *Brandi*. A partir de ahí, apunta que la evolución podría ser *Brandi* > **Berandi* (por anaptixis) > *Beranti*, aun reconociendo que «es un terreno resbaladizo». Como él mismo dice, «el cambio –nd– > –nt– no es normal en euskera, salvo en zonas marginales como Roncal». Además, su hipótesis tiene ante sí un escollo que parece insalvable, y es que la variante más antigua es *Beranti*, documentada varias veces, con la excepción del *unus testis* «*Berandivilla*» (1113). En consecuencia, por evidencia documental, la cadena evolutiva del nombre debe ser *Beranti*- > *Branti*- o **Brandi*-, y no la inversa. En efecto, los testimonios documentados del tipo *Brantevilla* son más tardíos, a partir de 1460.

7.4. Propuesta de Patxi Salaberri (2014)

Parece claro que la estructura del nombre contiene la marca de genitivo añadida a un antropónimo sin identificar. No faltan ejemplos de formaciones similares en nuestro entorno. El más cercano espacialmente es *Licerivilla*, en 1257 (actual Lacervilla), probablemente vinculado con el antropónimo latino *Licerius*. Esa misma estructura tiene el nombre *Elheni uilla*, que corresponde a una aldea de la antigua merindad de Langrares mencionada en el documento de la Reja de San Millán de la Cogolla (1025), entre *Suwillana* y *Luperho*. El antropónimo que contiene no ha sido identificado (González de Viaspre, 2013). Asimismo, el *Luni villa* que aparece en la Reja (1025), antecesor del actual Nuvilla, localidad del municipio de Ribera

Alta. Caro Baroja lo relaciona con el nombre femenino Luna, «suficientemente documentado en la Edad Media» (Caro Baroja, 1983). Hay más nombres de estas características¹¹⁷.

La dificultad sigue radicando en identificar el antropónimo que contiene la primera parte del topónimo Berantevilla. En relación a esto, me indica en comunicación personal Patxi Salaberri, académico y presidente de la Comisión de Onomástica de la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia), la existencia del antropónimo *Verantius* que, probablemente, entra en la composición del nombre *Berantevilla*: «En cuanto a la etimología del topónimo creo que puede tratarse de un deantroponímico compuesto de dos elementos, ambos de origen foráneo digamos: *Beranti* que parece un genitivo de una forma **Verantus*, variante del documentado *Verantius*, más *villa*, es decir, 'la villa de **Verantus*' [...] En cuanto al primer elemento, se podría pensar también que estamos ante una variante de *Verantius* convertido en **Veranti* (> **Beranti*), una vez que el sistema de declinación latino había desaparecido. *Beranti-* sería, así pues, equivalente a los conocidos *Bikenti* o *Petri* (*Betri*, *Betiri*)»¹¹⁸.

En efecto, el cognomen *Verantius* se documenta una vez en una inscripción hallada en 1893 en territorio de la actual Bosnia-Herzegovina, en la antigua provincia romana de Dalmacia¹¹⁹.

¹¹⁷ Uno parece ser el de la población hoy llamada Genevilla, en el valle navarro de Aguilar. Aparece transcrito *Uxanavilla* en la lista calaguritana de 1257 y también en el Libro de los florines de la merindad de Estella, en 1366 (Carrasco, 1973). Sin embargo, figura claramente con marca de genitivo en un documento de 1481. Se trata de una sentencia arbitraria apeando los términos entre las villas de Genevilla y Santa Cruz de Campezo (Pozuelo, 1998). Ahí figura dos veces como *Uxanivilla* (no *Uxanavilla*) y la variante con aféresis *Xanivilla* en cuarenta y dos ocasiones. Son testimonio de los pasos lingüísticos que conducen al Genevilla actual. Todos ellos aparecen en una sentencia arbitraria de 1503 entre las villas de Aguilar, Genevilla y Santa Cruz de Campezo y el concejo de Azuelo. Ahí se leen las formas *Uxanivilla*, *Xanivilla* y *Xenevilla*.

¹¹⁸ Agradezco a Patxi Salaberri esta información, así como que me permita hacer uso de ella para la elaboración del presente informe.

¹¹⁹ Consulta hecha el 14 de abril de 2014 en *Epigraphic Database Heidelberg*: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058378>

Carecemos de datos para establecer el origen del cognomen *Verantius* y no disponemos de otros testimonios para conocer el uso y extensión que pudo tener en áreas más occidentales del Imperio y, en concreto, en la Tarraconense y Aquitania. No obstante, a la vista de los datos disponibles, resulta muy verosímil la explicación del nombre *Berantevilla* a partir del antropónimo *Verantius*, tal como propone Patxi Salaberri.

8. Conclusiones

1. La forma más antigua y completa del nombre, documentada en los siglos XI y XII, es *Berantivilla*.

2. Las demás formas que aparecen en la documentación histórica son variantes y evoluciones de *Berantivilla*.

3. La presencia de la lengua vasca en el entorno de Berantevilla está atestiguada, en mayor o menor grado, en su toponimia histórica, de donde se deduce que el euskera se ha hablado en la zona, aunque, con el conocimiento actual, no es posible precisar la cronología de su desaparición.

4. Al haber sido históricamente zona de habla vasca, los pueblos de la comarca han debido tener necesariamente denominaciones en esa lengua usadas por la comunidad vascohablante.

5. A día de hoy, no se ha encontrado en las fuentes documentales históricas evidencia de cuál era el nombre de Berantevilla en boca de los vascohablantes de la comarca.

6. En 1979, la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) propuso como denominación eusquérica *Beranturi*, neotopónimo construido a partir de **Berant** y **huri** 'villa'. Es una traducción del nombre *Berantevilla*, bien formada lingüísticamente, pero que no ha obtenido éxito social.

7. Por ello, la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) acordó que *Berantevilla* era igualmente la denominación eusquérica y relegó la forma *Beranturi* a un segundo plano. Esa decisión es refrendada en el 2011.

8. La información recogida en este informe viene a corroborar la decisión adoptada por la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia) en 2006 y abre la posibilidad de desechar definitivamente el nombre *Beranturi*.

Bibliografía

ACADEMIA DE LA HISTORIA, 1802, *Diccionario geográfico-histórico de España*.

ALTARRIBA, A. (coord.), 2000, *Doscientos años de geografía en Álava. Del cuestionario de Tomás López a la actualidad*.

ARAGÓN, A., 2009, *La ganadería guipuzcoana durante el Antiguo Régimen*.

BECERRO DE BENGOA, R., 1881, *Etimologías locales de Álava. Traducción castellana de los nombres vascongados de las hermandades, villas, pueblos, montes, ríos y términos de esta provincia*.

———, R., 1885, *Euskal-Erria: revista bascongada*, 12.

BERZOSA, J., 2006, *Toponimia mayor y menor de Valderredible (Cantabria)*.

CANTERA, F., 1945, *Fuero de Miranda de Ebro*.

CARO BAROJA, J., 1945, *Materiales para un estudio de la lengua vasca en relación con la latina*.

———, 1983, «La ‘villa’ y el ‘fundus’ en la ‘Reja de San Millán’», in *Historia General del País Vasco*.

CARRASCO, J., 1973, *La población de Navarra en el siglo XIV*.

DÍAZ BODEGAS, P. (ed.), 1998, *Libro de visita del licenciado Martín Gil*.

FERNÁNDEZ BORDEGARAI, J., 2007, «Portilla de Ibda: Evolución histórica de una fortaleza fronteriza durante los conflictos navarro-castellanos de los siglos XI y XII», in *Jornadas congresuales. Homenaje a Micaela Portilla Vitoria*.

GALÉ, P. & LANDA, A. & MUJICA, N., 2008, «Toponimia alavesa: cuestiones de normativización», *Oihenart*, 23.

GONZÁLEZ, A., 1999, *Diccionario etimológico de la toponimia mayor de Cantabria*.

GONZÁLEZ, C., 2000, *Berantevilla en la Edad Media. De aldea real a villa señorial*.

GONZÁLEZ SALAZAR, J. A., 1985, *Cuadernos de toponimia 1. Toponimia menor de Treviño*.

———, 1986, *Cuadernos de toponimia alavesa 2. Toponimia de la Montaña alavesa*.

———, 1987, *Cuadernos de toponimia 4. Toponimia menor de Salvatierra*.

———, 1989, *Cuadernos de toponimia 6. Toponimia menor de Añana*.

GONZÁLEZ DE VIÑASPRE, R. & URIBARRENA, P., 2012, «Los despoblados medievales del Condado de Treviño», in *Viaje a Íbita. Estudios históricos del Condado de Treviño*.

GONZÁLEZ DE VIÑASPRE, R., 2007, «El entorno de La Puebla de Arganzón: notas históricas y lingüísticas», *Euskera*, 3.

———, 2013, «Leku-izenen itzaletan, toponimia kriseilu», in *Administrazioa euskaraz*, 80.

———, 2013, «Despoblados medievales de la merindad de Langrares. Miscelánea histórico-lingüística», in Martínez de Madina, E., 2013, *Toponimia de Vitoria IV (Langraiz)*.

IMPRENTA REAL, 1789, *Nomenclátor ó diccionario de las ciudades, villas, lugares, aldeas, granjas, cotos redondos, cortijos y despoblados de España, y sus islas adyacentes*.

KNÖRR, H., 2005, «Micaela Portilla, gran mujer y gran historiadora», *El Correo*, 11 de octubre.

———, 2006, «En torno a Berantevilla y Soportilla», *Euskera*, 2.

LANDÁZURI, J., 1798, *Los compendios históricos de la ciudad y villas de la M.N. y M. Leal provincia de Álava*.

LÓPEZ, S., 1985, «El monasterio de Santa María de Herrera: Colección diplomática», *Cistercium* (1985).

LÓPEZ DE GUEREÑU, G., 1962, *Álava. Solar de Arte y de Fe*.

———, 1989, *Toponimia alavesa, Onomasticon Vasconiae*, 5.

MADOZ, P., 1846, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*.

MARTÍN DUQUE, A. M., 1983, *Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*.

MARTÍNEZ DÍEZ, G., 1976, *Álava medieval*, 1976.

MARTÍNEZ DE MADINA, E., 2008, «Algunos problemas en la transmisión de topónimos», *Oihenart*, 23.

———, 2010, *Toponimia de Vitoria III. Ubarrundia de Vitoria, Onomasticon Vasconiae*, 29.

———, 2013, *Toponimia de Vitoria IV. Langraiz, Onomasticon Vasconiae*, 30.

MARTÍNEZ DE MADINA, E. & GONZÁLEZ DE VIÑASPRE, R., 2012, «Observaciones para una delimitación de la lengua vasca en Álava», *FLV* 114, (2012).

MINISTERIO DE ADMINISTRACIONES PÚBLICAS, *Variaciones de los municipios de España desde 1842*, in www.seap.minhap.gob.es

MITXELENA, K., 1985 [1961], *Fonética Histórica Vasca*.

———, 1992, *Diccionario General Vasco*, V.

OCIO, M., 2009, «La villa de Berganzo a través de sus ordenanzas municipales (siglo XIX)», in *Vasconia*, 36 (2009)

PORRES, R., 1997, «Zambrana durante el reinado del primer Borbón: el Privilegio Real de Villazgo y sus vicisitudes», in *Zambrana. Real Privilegio de Villazgo. Conmemoración del 250 aniversario (1744-1994)*.

PORTILLA, M. & EGUÍA, J., 1968, *Catálogo Monumental. Diócesis de Vitoria*, tomo II.

PORTILLA, M., 1973, *Torres y Casa Fuertes de Álava*.

———, 1991, *Por Álava, a Compostela*.

POZUELO, F., 1998, *Documentación de la cuadrilla de Campezo: Arraia Maeztu, Bernedo, Campezo, Lagrán y Valle de Arana (1256-1515)*.

RODRÍGUEZ, I., 1948, «Una aclaración al comentario de Hergueta a un documento geográfico del siglo XIII del obispo de Calahorra don Aznar», *Berceo*.

———, 1989, *Colección Diplomática Medieval de la Rioja*.

RUIZ DE LOIZAGA, S., 1995, *Lengua y cultura en Álava (Ss. IX-XII)*.

RUIZ DE LOIZAGA, S. & DÍAZ BODEGAS, P. & SÁINZ RIPA, E., 1995, *Documentación vaticana sobre la diócesis de Calahorra y La Calzada-Logroño (463-1342)*.

RUIZ DE LOIZAGA, S., 2000, *El libro becerro de Santa María de Bujedo de Candepajares (1168-1240)*.

SALABERRI, P., 2011, «País Vasco y Navarra», in *Toponimia hispánica. Origen y evolución de nuestros topónimos más importantes*.

———, 2012, «Notas de toponimia alavesa: antrotopónimos en –a / -ana», in *Viaje a Íbita. Estudios históricos del Condado de Treviño*.

———, 2012, «El elemento vasco en la obra Toponimia Hispánica. Origen y evolución de nuestros topónimos más importantes», *Fontes Linguae Vasconum*, 114.

URIBARRENA, P. & GONZÁLEZ DE VIÑASPRE, R., 2008, «Toponimia en lengua castellana de Marauri (Condado de Treviño: Datos para la geografía histórica del euskera», *Oihenart*, 23.

VILLASANTE, L., 1981, *Palabras vascas compuestas y derivadas*.

Oharrak

Euskera. 2013, 58, 2. Bilbo
ISSN 0210-1564

Homage à Jon Mirande (1925-1972) organisé à la Mairie de Mauléon le samedi 19 janvier 2013 par l'Académie de la Langue Basque et la Mairie de Mauléon*

Intervention de Christian Angelié, neveu de Jon Mirande

Je suis heureux de représenter ici la famille proche de Jean Mirande avec mon frère, puisque nous sommes ses deux neveux. N'étant malheureusement pas bascophone, je m'exprimerai en français. Je présenterai surtout les souvenirs que nous avons acquis dans notre enfance et notre adolescence.

Je veux d'abord commencer par remercier Txomin pour le travail qu'il a fait depuis plusieurs années, que nous avons suivi au fil du temps et qui a trouvé son aboutissement aujourd'hui. Je sais que Txomin a effectué un très gros travail pour la traduction ; il a essayé de rendre la précision des mots de Jean Mirande dans ses poèmes, ainsi que le sens des sonorités qu'il avait et qui est très important dans sa poésie.

En fait, cette commémoration coïncide avec le quarantième anniversaire de la mort de Jean Mirande puisqu'il est mort très jeune, à quarante-sept ans, autour de Noël 1972 ; il aurait quatre-vingt sept ans s'il était aujourd'hui parmi nous.

Je veux aussi remercier Pablo Aristorena pour le travail intense qu'il a accompli pour collecter des informations biographiques ; d'ailleurs, je dois avouer que c'est grâce à lui que nous avons pris conscience dans la famille de l'importance de Jean Mirande comme écrivain basque puisque, pour des raisons que je vais expliquer en détaillant un petit peu sa biographie, nous

* Orateurs: Michel Etchebest, Andres Urrutia, Christian Angelié, Pablo José Aristorena puis Txomin Peillen.

ignorions cette importance de son vivant et de nombreuses années après sa mort. Pablo Aristorena avait tenté un premier contact infructueux avec la famille en se présentant chez mes parents, mais ils n'ont pas bien compris pourquoi on s'intéressait à notre oncle et donc il a été quelque peu éconduit. J'ai trouvé quelque temps après un mot dans ma boîte aux lettres, signalant qu'il y avait une investigation historique sur notre oncle, ce qui m'a beaucoup intrigué ; c'est comme cela que nous avons pris contact et que nous avons essayé de contribuer à alimenter cette biographie, qui nécessite sans doute d'ailleurs des recherches complémentaires qui, je crois, sont en cours. C'est ainsi d'ailleurs que mon frère et moi avons contacté Txomin Peillen et suivi la gestation de ce recueil de poèmes qui est ici maintenant devant nous.

Moi je vais évoquer les souvenirs d'enfance et d'adolescence que nous avons, éclairés par ce que nous avons pu apprendre ou recueillir depuis.

Mes plus vieux souvenirs correspondent à la fin des années cinquante. Jean habitait avec ses parents dans le petit appartement du boulevard Davout dans le vingtième arrondissement, un petit deux pièces où toute la famille Mirande avait emménagé dans l'année 31. À cette époque, ma grand-mère vivait encore, mais elle était assez souffrante et elle a disparu en 1958. Moi, enfant, évidemment je n'ai pas bien saisi l'importance de cet événement mais je sais depuis que pour notre oncle cela a été un choc très dur qui a accru des tendances dépressives qu'il avait déjà, et qui l'a petit à petit enfoncé dans cet état et également dans l'alcool.

Après le décès de ma grand-mère, Jean a vécu avec mon grand-père dans cet appartement. Il y avait sa chambre qui était un peu sa tanière, où on le voyait quand on se rendait chez eux. Nous avons cette image de lui, de cette chambre qui était pleine de bouquins. Mon grand-père disait : « Jean est toujours plongé dans ses bouquins. ». Les murs étaient couverts de ses livres que nous avons recensés après sa mort, au nombre de 600. Il y avait aussi une très impressionnante discothèque. Ce qui nous fascinait beaucoup, mon frère et moi, était la connaissance phénoménale des langues qu'il avait, et dont malheureusement nous n'avons pas hérité ; nous avons recensé après sa mort une vingtaine de langues qu'il possédait en lisant la poésie et la littérature dans le texte. Il connaissait les grandes langues principales d'Eu-

rope. Il connaissait évidemment le Basque dans toutes ses nuances des différentes provinces, à commencer par le Souletin. Il connaissait également, car c'était un de ses grands centres d'intérêt, toutes les langues celtes : il connaissait le breton, mais aussi les langues de Cornouailles, du Pays de Galles, dans toutes leurs subtilités. Il connaissait des langues anciennes : le latin, le grec, y-compris l'hébreux. Même le finnois pour les langues modernes. Cela nous impressionnait énormément.

L'image que nous avons gardée de lui, c'est quelqu'un qui fumait énormément. Cette chambre était toujours enfumée. Il avait ce regard de myope ... avec toujours les yeux sur ses livres, à quelques centimètres de ses bouquins. Je vais vous lire juste un très court extrait d'un poème qui représente très bien l'image que l'on pouvait avoir de lui. C'est un poème qui s'intitule *Merry Christmas*, de 1947 :

*Bon Noël à moi qui m'ennuie dans ma chambre?
Et qui regarde derrière ses rideaux
Un joli paysage de nuages couleur de vomissures
Et de cheminées d'usines...
Je m'ennuie.
Pour me débarrasser de l'ennui je fume,
Mais je m'ennuie, encore*

Jean Mirande en fait avait plusieurs vies parallèles, très compartimentées, ce qui fait que nous ne connaissions que très peu de choses, juste des parties émergées de l'iceberg de chacune de ces vies.

Il y avait tout d'abord son intérêt pour la langue basque et le milieu basque, et nous avons en fait découvert tardivement qu'il avait un réseau extrêmement vaste de relations et d'amis, dont en particulier Txomin Peillen. Nous et nos parents connaissions le nom de Dominique Peillen sans avoir rencontré ce dernier, malheureusement, puisque c'est sans doute l'une des raisons pour lesquelles des documents importants ont été perdus comme je le dirai tout à l'heure. Nous ne connaissions pas du tout cette importance littéraire qu'avait Jean Mirande dans le milieu basque.

Il y avait un deuxième domaine aussi très compartimenté qui l'intéressait prodigieusement : c'était les milieux bretons. Comme je l'ai dit tout à

l'heure, Jean s'était intéressé aux langues celtiques dans toutes leurs variantes. Il faut dire que de ce côté-là Jean avait un autre très grand ami, Georges Pinault, Goulven Pennaod en breton, dont nous avons entendu parler, personnage érudit et très pittoresque, mais aussi plus inquiétant : c'était un Breton, que Jean avait connu en 1947 en apprenant la langue bretonne. Ce Georges Pinault était un baroudeur qui sera d'ailleurs parachuté sur Diên Biên Phu en 1954, au point de faire l'objet, dans un « roman » de Saint Loup, de tout un chapitre qui décrit l'action de ce Georges Pinault à Diên Biên Phu. Ce personnage a beaucoup fasciné Jean Mirande et l'a amené à des idées d'extrême droite assez sulfureuses.

Il y avait le milieu familial où Jean parlait finalement très peu de ses autres centres d'intérêt, ce qui fait que nous connaissions très mal chacune de ses vies parallèles.

Le dernier milieu était le milieu professionnel. Jean était entré au ministère des finances où il s'ennuyait visiblement fermement et où il avait clairement refusé catégoriquement de faire carrière. Il est toujours resté à un niveau de très modeste employé. Il avait là tout de même un ami très proche qui s'appelait Michel Tauriac ; Jean Mirande était très fidèle en amitié. Il y a d'ailleurs un poème, *Paris-Rue Beuret*, qui décrit son sentiment vis-à-vis de son milieu professionnel et qui décrit l'atmosphère de bureau où il s'ennuyait très fermement.

L'une des choses très importantes est que les parents de Jean étaient très modestes et très peu instruits mais qu'ils attachaient beaucoup d'importance à donner une instruction poussée à leurs enfants. Bien sûr, ils avaient noté les dons intellectuels de Jean, ce qui fait qu'ils l'avaient poussé à aller au lycée, au lycée Arago à Paris, où il s'était révélé un élève très brillant. Jean Mirande a passé avec succès son bac en l'année 43. Il faut savoir qu'à cette époque là il n'y avait que 3 % de jeunes qui obtenaient le bac ; dans le milieu ouvrier très modeste de Jean, il était tout à fait rarissime de poursuivre des études à ce niveau du bac. Ses parents étaient prêts à faire l'effort de le pousser à l'Université mais c'est lui qui a finalement refusé, sans doute par refus des autorités, refus des enseignants et refus d'être jugé par eux, par une sorte d'orgueil qu'il avait au fond de lui-même. Il a carrément refusé et

il est entré au ministère des finances. Tout ça en désespérant quand même beaucoup ses parents qui avaient cet état d'esprit d'ascension sociale ; il a donné l'image contraire de l'ascension sociale, puisque nous le voyions comme un autodidacte qui apprenait dans son coin dans sa chambre et qui ne s'en servait absolument pas. Nous avons appris par la suite qu'il avait quand même laissé une œuvre et cela n'est pas rien.

Je voudrais aussi dire quelques mots de la façon dont Jean Mirande est arrivé au Basque. Il a passé toute sa vie à Paris. Il a passé l'essentiel de sa vie dans cet appartement dont je parlais, dans le vingtième arrondissement, boulevard Davout. Avec leurs enfants, ses parents parlaient toujours en français à Paris, dans ce qu'on appellerait aujourd'hui un souci d'intégration, ce qui fait que Jean aurait pu être perdu pour la langue basque. Je pense que son don phénoménal des langues lui a permis, en entendant ses parents parler en basque entre eux, de s'imprégner, enfant et adolescent, de la langue basque, et qu'il devait en avoir à l'époque de son bac une connaissance relativement importante. Il ne s'est cependant vraiment mis à apprendre la langue basque que vers vingt ans, après son bac. Compte tenu de ce don phénoménal, en deux ans ou peut-être trois il était devenu à la fois linguiste, poète et écrivain. Il aurait pu être tout à fait perdu pour la langue basque ; ceci est assez intéressant à noter. Au contraire, notre mère avait passé six ans au Pays Basque où elle avait été envoyée parce que l'appartement de la rue de Capri où la famille vivait au début était tellement minuscule qu'il n'y avait pas de place pour tous ; elle a appris le basque en Soule. Cela aurait pu être l'inverse, lui éventuellement ne parlant et n'écrivant jamais Basque. C'est assez étonnant de voir que Jean Mirande est devenu ce qu'il est devenu par rapport à la langue basque.

Ensuite, en 1967, c'est le père, Pierre Mirande, qui est mort, et là cela a été le début vraiment d'une descente aux enfers. Jean a très mal supporté encore cette nouvelle mort, cette fois-ci de son père, et l'enfoncement dans la dépression et l'alcool a été terrible. Nous nous souvenons en particulier de l'histoire de son portefeuille perdu qui avait été rapporté chez nos parents ; nous l'avons alors trouvé chez lui dans un état épouvantable de dépression, au milieu de bouteilles de whisky et il y avait une corde à la fenêtre. Avait-il réellement l'intention de se pendre ou était-ce une sorte de

scène qu'il se jouait à lui-même, une scène macabre ? Ce qui m'a étonné c'est de trouver dans les poèmes un passage qui évoque la notion de pendu. C'est un sonnet qui s'intitule *Paranoïa*, de 1953, dont je ne lis que les quatre premières lignes :

*Un cadavre raide pendu aux chaînes
Du haut de la potence de l'âme
Bien que les noires mouches en bandes joyeuses
L'aient entamé il est là toujours debout.*

Un deuxième événement a encore accentué la dépression : c'est que Jean a été pour ainsi dire chassé de l'appartement du boulevard Davout où il avait presque toujours vécu. Il a encore très mal ressenti le fait de devoir quitter ces lieux auxquels il était très attaché, et là la descente a été terrible. Un jour de Noël, il devait venir à un repas dans notre famille ; il n'est pas venu. Il ne s'est pas présenté à son travail ensuite. Son collègue Michel Tauriac a téléphoné à nos parents, et là on l'a découvert mort dans un cocktail de barbituriques et d'alcool. Certains pensent que c'était un suicide ; de toute façon c'était au moins une conduite suicidaire.

Après la mort de Jean, cinq ans après, nous avons trié les livres, les disques, etc. Il y avait un certain nombre de papiers, mais comme notre famille ne connaissait pas du tout à cette époque son importance littéraire, elle a considéré que c'était des papiers personnels privés et donc ces papiers ont disparu, ce qui est certainement très regrettable puisque il y avait peut-être des lettres et des manuscrits de ses œuvres. Tout cela a été perdu malheureusement.

Il y a certainement des choses encore à explorer dans cette biographie. Par exemple, il serait intéressant de voir ce qu'il y a comme archives, par exemple au lycée Arago. J'espère que tout ce travail continuera.

Ce qui est certain c'est que grâce à ce livre Jon Mirande est toujours vivant et accessible, même à ceux qui ne sont pas bascophones.

Teatrogileek teatroaz. Maite Agirre, Antton Luku eta Ander Lipus¹

VALVERDE, Jaime
Euskal Herriko Unibertsitatea (EHU/UPV)

Garaiko euskal teatroak erakusten dituen aurpegi desberdinetan, zenbait ezaugarri komun antzematen dira autore batzuegan. Maite Agirre, Antton Luku eta Ander Lipus, egungo euskal teatrogintzan izenik aipagarrienetakoak izateaz gain, beren jarduera artistikoan ildo paraleloak erakusten dituzten hiru teatrogile dira: Eugenio Barba eta bere teatro-antropologiarekiko gertutasuna, herri teatroaren printzipioetara hurbiltzeko jaidura, herri-tradizioaren eragin nabaria edota, behinik behin Agirrereren eta Lipusen kasuan, teatroa kulturarteko harremanen eremua bihurtzeko joera.

Ezaugarri erkide horien gaineko hausnarketak pentsatzera garamatza egungo euskal teatrogintzan nabarmentzekoa den joera baten presentzia proposa dezakegula: teatro erritualaren² eragin handia tarteko, ohiko teatro

¹ Lan hau Eusko Jaurlaritzak sustatzen duen IT 851/13 Ikerketa Proiektuaren barnean kokatzen da.

² «El ritual constituyó uno de los modelos más eficaces para la renovación de los lenguajes teatrales en la vanguardia internacional. Las relaciones antropológicas entre rito y teatro se erigieron como un importante parámetro que canalizó algunas de las propuestas de las vanguardias históricas y que, en los años sesenta, volvió a surgir como uno de los núcleos fundamentales en torno al cual se desarrollaron diferentes ramificaciones, no siempre coincidentes, configurando un amplio, rico e incluso contradictorio movimiento teatral. [...] Antonin Artaud, Jerzy Grotowski, Peter Brook, Eugenio Barba, Richard Schechner, Joseph Chaikin, el Living Theater o el Bread and Puppet Theater fueron algunos de los nombres que se convirtieron en puntos de referencia esenciales, blandiendo las diversas insignias que caracterizaron este tipo de teatro, a saber: «teatro de la crueldad», «teatro pobre», «teatro de lo invisible», «teatro sagrado», «teatro ritual» y «teatro antropológico», entre otras.» (Cornago 1999, 35).

psikologiko, literario eta burgesak lekua lagatzen dio haragizkoagoa eta herritarragoa den beste teatro bati. Hain zuzen ere, herri teatroa inspirazio iturri edo are eredia izaten da askotan. Inauteriaren edota jai herrikoien ondare tradizionalera jotzen da giroak eraikitzeke nahiz zantzu estetikoak zertzeko. Autoreon arreta gehiago paratzen da gai lokal, tradizional edo identitateari lotutakoetan, Europako zentro kulturaletan garatzen diren jorera edo motiboetan baino. Izan ere, identitate kultural horien arteko harremanak aitzakia eta arrazoi bihurtzen dira maiz, teatro jarduera aurrera eramateko momentuan.

Horrez gain, eta seguruenez gainerako ezaugarrien aspektu katalizatzaile gisa, badirudi ohiko helburu estetikoarekin batera, gizarte-asmoak berebiziko garrantzia duela, bederen, aipatu teatrogileen artean. Antton Lukuk azken urteotan eremu profesionaletik egindako urruntze kontzientetik hasita eta Ander Lipusek Antzerkiola Imaginarioarekin buruturiko proiektu sozio-artistikoetatik edota Maite Agirreraren azken ekimen parte-hartzaile eta lokalizatuetatik igaroz, badirudi aurrean dugun teatroan, norberaren proiektu artistikoak aurrera eramateko egokitasuna edo kalitatea bera neurtzeko irizpideak ez dagozkiola bakarrik proposamen estetikoari. Teatro mota hau ohiko antzezenetatik baino harantzago doan ekimen eta proiektu sare zabal eta askotariko batean gauzatzen dela dirudi. Sorkuntzaren emaitza den antzezenak bezainbesteko balioa du -edo are handiagoa batzuetan- horra helzteko prozesu parte-hartzaileak; bere zentzu etimologikoa gaindituz, teatroak «ikusteko» bakarrik izateari uzten dio eta «bizitzeko» ere izatera iristen da.

Hain zuzen ere, hala osagai soziologiko edo antropologiko horrek nola prozesuak duen garrantziak, teatroaren dimentsiora hurbiltzeko modu desberdin batera garamatzate. Emaitza artistikoen azterketa egitearekin batera, autoreen asmoak, motibazioak eta itxaropenak ere geratu behar dira ikerketa gunearen azpian, ikerketa horrek adierazgarri izan nahi badu. Ikuspegi horretatik begiratuta, ohartzen gara artistok ez direla bakarrik ikerketa objektu hutsak; kontrara, eztabaida teorikoan parte hartze gakoa izan dezaketen norbanakoak izan ez ezik, prozesuak eta motibazio horien gaineko hausnarketa planteatzeko orduan, ezinbestez kontsultatu behar diren informazio iturriak ere badira. Hori dela eta, iruditu zait aproposa -ezinbestekoa ez esatearren- autoreen beren ahotsa entzunaraztea.

Teatroa egiteko dituzten arrazoiak, proiektuak aurrera eramatera bultzatzen dituzten kezkek, munduan artista eta gizaki gisa hartzen duten lekua edota gizarteari teatroaren bidez egin nahi dizkioten ekarpenei buruzko hipotesiak planteatzearekin batera, pentsatu dut aproposa dela berei kontu horiez guztiez galdetzea. Ikertzailearen hausnarketa-bidea mugatu beharko ez lukeen arren, teatro sortzaileen ikuspegia funtsezko auzia izan beharko litzateke teatro sorkuntzari heltzeko momentuan; egungo euskal teatroa ezagutu nahi bada, beharrezkoa da hegalen artean gertatzen denaren berri izatea.

Gauzak horrela, artikuluko hiru autore horiei egindako galdetegia dakar, ahal den heinean beren hausnarketak nire usteek baldintza ez dituzten saiaturaz, baina beren teatroan gakoak iruditu zaizkidan gaiak jorratuz: hala nola, teatroa egiteko motibazioak (1. Zertarako teatroa), eragin zein planteamendu teoriko teatral orokorra (2. Zer teatro), herri teatroarekiko harremana (3. Herri teatroa), tradizioaren aurreko jarrera (4. Tradizioa), erritualari buruzko ikuspegia (5. Errituala), teatro profesional zein ez profesionalaren inguruko hausnarketa (6. Profesionala vs. ez-profesionala), gaien unibertsaltasunari loturiko eztabaida (7. Unibertsala vs. lokala), eta, azkenez, kulturarteko harremanen auzia (8. Kulturarteko harremanak). Galdetegi bera izan da hiru autoreontzat eta 2013ko abendutik 2014ko otsailera bitarteko epean erantzun dute: Agirrek eta Lukuk idatziz, eta Lipusek ahoz.

1. Maite Agirre

Maite Agirre (Zarautz, 1955). Bartzelonan prestatu zen aktore gisa, eta bertan, Dagoll Dagom taldearen sortzaileetako bat izan zen. 1976an Italiara joan zen Domus de Janas taldearekin zenbait urtez aritzeko. Talde horrekin Europa osoan egindako bidaiari eta kultura trukeei esker, Odin Teatret eta Grotowsky-ren taldea, besteak beste, ezagutzeko aukera izan zuen. 1983an Italiako taldea utzi eta Euskal Herrira etorri zen, Agerre Teatroa taldea sortzeko. Agerre Teatroarekin buruturiko proiektuen artean aipagarriak dira: *Pilotari* (1989), frontoiaren gaineko hausnarketa dramatikoak Oteizaren partaidetzarekin egina; *Pantzar* (1991), Iñaki Mozosek berreskuraturiko

testu zaharrean oinarritua³; *El borracho burlado* (1994), Muniberen testu klasikoaren taularatzea; *Zergatik panpox* (1995), Urretabizkaiaren eleberrian oinarrituz; *Eta Maria hiru aldiz Amañola* (1997-1998); *Putz zahar alkauete Zelestina* (2004); *Neska politak, artasoro alaiak* (2005); eta Kixotearen tetralogia (2009-2012), non prozesu artistikoak teatro parte-hartzailearekin esperimentatzera eramán duen taldea. Bestalde, Agerre Teatroak zenbait proiektu kultural burutu ditu bai Hego Amerikan bai eta Afrikan ere: azken urteotan Mozambique, Kuba, Argentina eta Peru bisitatu dituzte tokian tokiko artistekin Zelestina edota Kixotearen bertasioak elkarlanean antzetzeko (Pérez 2009; O'Connor 2005; Henríquez 2007). Maite Agirrerren teatroaren bereizgarritasunak dira: herriarekiko gertutasuna, emakumearen protagonismoa eta ospakizunaren aldarria; Muro Munillak adierazi duen bezala, Maite Agirrerren lanetan «se ha entendido el teatro como algo que se ha de dar en el ámbito de la sociabilidad popular y de la fiesta desinhibidora y, en la medida de lo posible, transgresora» (Muro Munilla 2012, 89).

1.1. Zertarako teatroa

1.1.1. Zertarako teatroa?⁴

Teatroa ikusle baten aurrean egiten da. Antzezleak ikusle bat behar du. Hirirtarraren aurrez aurreko ekintza bat da... Hori da gure poesia, eta oso subertsiboa da. Gizartea kontrolatu nahi dutenentzat ikusleekiko zuzeneko harreman hori kezkarria da. Instituzioak gizartea kontrolpean izateko filtroak ari dira, etengabe, jartzen. Funtzionario-programatzaileak antzokiko ateetan guardia zorrotza egiten ari dira. Azkenean, 50 urtetik gorako publikoa erakartzen ari dira beren antzokietara. Gazteek ez dute ezer jakin nahi eta ez dira hurbildu ere egiten antzokietara teatroa ikustera, oso momentu puntualetan ez bada. Pixkanaka-pixkanaka Instituzioa hutsik uzten ari da antzokiak; orduan, *teatroa zertarako?* galdetzen dute; eta hor hasten dira murrizketak planifikatzen behin eta berriro.

³ Mozos, Iñaki, 1986, *Ihauteria euskal literaturan*, Donostia: Eusko Ikaskuntza.

⁴ Elkarrizketa hau 2014ko otsailean burutu zuen autoreak.

Bai, teatroa beti krisian egon da, eta egongo da, eta horregatik beti sortzen da beste teatroa, kontrolik ez duena, beste zirkuituetan mugitzen ari dena, ahoz ahoko publizitatea duena... pobreagoa eta aberatsagoa aldi berean. Gaur egun ikusle batengana iristeko oztopo pila daudenez, beste teatro horrek *sabotajeak* asmatzen ditu, *teatrero-konspiratzaileak* bihurtuz, Oteizak esango lukeen bezala. Ez dakit non nagoen ni, baina gaur arte teatroa egiten jarraitzen dut ikusleari, akaso ikusle indibidualagoari, askeago den bati, bai, barrikadan gure aldean dagoenari poesia eskaintzeko; ez gurea, berea: hain zuzen ikusleari sorrarazi nahi diogu bere poesia, jakin gabe gizarateak zertarako behar duen poesia. Ez, egia esan, ez dakit teatroak funtziorik duen ala ez. *Zer irekiko dugu poesiaren giltz tipiaz?* Joseba Sarrionaindiak esango lukeen bezala.

1.1.2. *Norentzat egiten duzu? Zein da gogoan duzun publikoa? Zer eskaini nahi diozu?*

Gure ibilbidea luzea da, eta garapenaren fasea zein den, orduan helburu desberdinak ditugu. Beraz, gaurkora etorrira, gu, Agerre teatroa, azken bi urte hauetan Imuntzo eta Beloki trikitilariekin ari gara proposamen berezi batekin herriz herri, oso bira ezohikoa egiten: *Zu ere On Kixote? Dramaturgien laborategi ibiltaria. Herritarren parte hartzeko eta eragin-trukeko teatro esperientzia.*

Dramaturgia, obra bera, behin sortu eta gero, herri bakoitzean egokitu, eta bertako talde artistikoekin osatzen dugu: bertako abesbatza, dantza talde diferenteak, artista plastikoak, musikariak, bertsolariak, antzezleak... etab. Herri bakoitzean bertako pasadizo historiko edo anekdota batzuk jaso, eta ikusleak ere barruan sartzen ditugu. Kanpotik datorren proposamena nolabait bertakoa bihurtu.

Formula sendotu eta gero, nahiko arina egiten ari zaigu prestakuntza bakoitza. Planifikatu genuen herrialde guztietara joatea: Iparraldera, Nafarroara, Bizkaira, Arabara eta Gipuzkoara. Guretzako esperientzia aberasgarria da. Emanaldi bakoitza diferentea, baina guretzat oso eramangarria. Emanaldi dexente ari gara egiten, publikoaren konplizitatea lortuz; eta hori

ikusita, prestatzen ari gara hurrengoa: *ROMEO & JULIET maitasuna gure bihotz-begietan*, 2014an aurkezteko. Zergatik? Norentzat? Errioxako Unibertsitateko Miguel Ángel Muro Munilla ikertzaileak horrela definitu du orain egiten ari naizena: *El teatro de Maite Agirre: la fiesta de confabulación con el público*. Nahiko identifikatuta sentitzen naiz horrekin. Agian hori da une honetan interesatzen zaidana: *Publikoaren konfabulazioa*.

1.1.3. *Zergatik euskaraz? Zergatik erdaraz?*

Hizkuntza guztiak interesatzen zaizkit, baina euskararekin konpromiso handiagoa dugu. Euskararen hizkera desberdinak ere interesatzen zaizkit. Erdaraz ere egiten dugu, eta are italiara ere sartu izan dugu; frantsesa... Imuntzo eta Beloki trikitilariekin hizkuntza nagusia erdara izatea ez zitzaigun naturala iruditu, beraz euskaraz bakarrik egiten dugu; espektakulu horren publikoa euskalduna da. Beste proiektu berri batekin ere abiatu gara: *IZERTIA, itsas antzertiola*. Kasu honetan, Agerre teatroa eta Albaola ari gara elkarlanean hori aurrera eramaten. Kasu honetan ere euskaraz izango da, beste hizkuntzen usainez osatuta, baina hizkuntza nagusia euskara izango da.

1.2. **Zer teatro**

1.2.1. *Zeintzuk dira gehien eragin dizuten aurrekariak?*

S. Beckett, Jorge Oteiza, Jerzy Grotowski, Eugenio Barba, Josanton Arzte, Eliot, M. Cervantes, J. Joyce, Tadeusz Kantor, Ryszard Cieslak, Mikel Laboa... Arlo diferentetan, hauen guztien proposamenak inportanteak izan dira nire edo gure lanean. Ezin dira denak aipatu, baina aipatutako denak oso inportanteak dira.

Batzuen eragina intelektuala izan da. Baina Oteiza, Grotowski, Eugenio Barba, Tadeusz Kantor, Ryszard Cieslak-ekin, hauekin guztiekin harremanak izan ditut eta eragina oso sendoa izan da: intelektuala, artistikoa eta humanoa.

1.2.2. *Zein da Jerzy Grotowskiren edo Eugenio Barbaren eragina zure obran? Barbaren Teatro-antropologia esanguratsua da zuretzat? Identifikatuta sentitzen zara Odin Teatret-ek egiten duenarekin?*

Grotowskirekin, bere *Teatr Laboratoriumek*in lehendabiziko kontaktua Milan-en izan nuen, Italian. Han, CRT (Centro di Ricerca per il Teatro) Aretoan 1979an aurkeztu zuten beren azkeneko teatro obra: *Apocalypsis cum figuris*. Grotowskik esan zuen bere azken espektakulua izango zela, ez zuela bere lana espektakulu-fabrika bat bihurtu nahi. Oteizak gauza bera esan zuen bere azken eskultura egin zuenean. Hain justu eskultura horrekin, azkenarekin, *tetralogia* bat garatuko genuen guk, Samuel Beckett dramaturgoari lotuta⁵.

Handik aurrera J. Grotowskik beste bide diferente batzuk irekiko zituen, *iturrien teatroa* etab., bide denak antzezlearen eta ikuslearen arteko harremana sakonduz, berrituz: bietatik protagonista dinamikoak, sortzaileak lortuz. *Apocalypsis cum figuris* espektakulu horrek goitik behera aldatu ninduen. Inpresioa oso fuertea izan zen, eta hura hobeto ezagutu nahi nuen. Handik bi urtera, Sardinian nengoela *Domus de Janas* nire teatro taldearekin lanean, Grotowski bere konpainiarekin gonbidatu genuen irlara. Irlan lanean jarri ziren seminarioak egiten, konferentziak ematen, etab. Esperientzia horretan, nik batez ere Ryszard Cieslak aktorearekin egin nuen lan. *Apocalypsis...* espektakulu haren oinarriak ikusten ari nintzen. Ez zen lan indibiduala, baizik eta korala. Greziako koru antzekoa, baina XX. mendekoa. Inprobisazio horietatik dramaturgiak sortzen ziren, antzezleen inprobisazioekin batera. Antzezlea eta zuzendaria bat egiten ziren, eta hauekin batera dramaturgia. Gaur egun ere metodo hori erabiltzen jarraitzen dut.

Nire konpainiaren zuzendariak, Pierfranco Zapparedduk, *Odin Teatret* eta Eugenio Barbarekin harreman estua zuen, zeren haiekin urte batzuk aritua zen lanean. Urte horietan Danimarkako taldea *trukeko teatro esperientzia* ari zen egiten⁶, batez ere Sardinian eta Hego Amerikan. Oso modu di-

⁵ Samuel Beckett-en obran oinarritutako teatralogia honako antzezlan hauek osatzen dute: *Woyzeck* (1986), *Beckett* (1987), *Beckett II* (1988) eta *Pilotari* (1989).

⁶ Ikus: Watson, Ian, 1995, *Towards a third theatre: Eugenio Barba and the Odin Teatret*, New York: Routledge.

ferentean, gu ere hori da egiten ari garena: Argentinan, Chiloén (Txile), Mozambiken, Mexikon, etab. *Herritarren parte hartzeko eta eragin-trukeko teatro esperientzia.*

Kontua da ez duzula pentsatzen: *Hau egin behar dut.* Ez. Zure lan-prozesuan gauzak etortzen zaizkizu. Gero pentsatzen duzu *Odin Teatret* horren eragina da? Akaso, baina esperientziak, euriak bezala, busti egiten zaitu, eta gero zeu bakarrik zaude. Zure galderak beste galdera batzuk dira, eta zuk zeure erantzunak bilatu behar dituzu, eta bakarrik zaude, eta bakarrik egon nahi duzu. Hor zaude zu, zure lana, zure taldea eta zure intuizioa. Eta, posible bada, maisu guztiak traizionatu egiten dituzu. Eta zurekin aritu zirenak eskandalizatu ere bai. Baina berdin zaizu. Gogoratzen naiz nola Italian aipatzen zen Grotowskirena omen zen esaldi bat Eugenio Barbaz, bere dizipuluaz esana: *Traditu nau, ondo traditu nau!*

Bai Grotowski eta baita Barba ere egon ziren nire ondoan teatroa ezagutzen hasi nintzenean, baita Tadeusz Kantor ere. Bere *Cricot 2* taldearekin Sardinian egon zen *Umarlq klasq* (1976, Klase hila) espektakuluaren emaldi batzuk egiteko asmoz. Hauen bisita izugarritzko iraultza izan zen irlan. Ez duzue sinistuko baina agintariak, izututa, teatroa itxi egin zioten. Gu, antolatzaileak, Kantor bere konpainiarekin, publikoa, kazetariak, telebistak... denak elkarretaratu ginen teatroaren aurrean. Kantor-en presentzia oso karismatikoa zen, isila eta karismatikoa. Azkenean, gaueko hamabietan ireki zizkiguten ateak eta teatroa hartu genuen. *Umarlq klasq* eskaini zuten. Bai, orduan konturatu nintzen teatroa hartu egin behar dela, eta har daitekeela. Azkeneko hau gazte guztiei esaten diet.

Maisu hauek eman zidaten diziplina, etika eta filosofia bat. Erakutsi zidaten teatroa eta bizitza bat doazela. Ikertzaile hauek teatroari magia eta kultura bat eman zioten: propioa, historikoa, politikoa, artistikoa. Urte horietan Europako teatro giroan oso iraultza inportantea izan zen hau dena. Zure teatroa bilatu behar zenuen eta zure kultura sortu, taldearen kultura. Orduan nik pentsatu nuen: *Euskal Herrira itzuli behar dut, eta nire kulturatik hasi, nire kultura aberats horretatik propioa egiteko, pertsonala.* Etxeratu nintzen eta Zarautzen, nire herrian, patuarekin muturrez jo nuen: Oteiza. Gogoan dut bere esaldi bat: *Siempre adelante, de fracaso en fracaso, Maite, gloriosamente!*

1.2.3. Zer balio ematen diozu gorputzari zure teatroan?

Batzuentzat teatroa gorputza da, antzezleen gorputza, eta esaten dute haien gorputzetan idazten dela obra, istorioa. Beste batzuentzat teatroa ahotsa da, adibidez Vittorio Gassman antzezle ospetsuak horrela esaten zuen: *Il teatro è la voce*. Bai, haren teatroa bere ahotsa zen, batez ere; bere ahots izugarri eta erakargarri hura.

Teatroa hasi zen literatura dramatikoaren izatetik –testuaren teatroa–. Beraz, egilearen teatroa nolabait. Gero bihurtuko zen zuzendariaren teatroa. Baina teatrogile batzuek, zuzendariaren teatroaren *tiraniaren* kontra, beste teatro sentzualago bat bilatzeari ekin zioten; *zentzumenen festa bat* bilatzen ari ziren. Antonin Artaud, besteak beste, izango zen erreferentzia bat, nahiz eta batzuentzat *haren teatroa bere eromenarena izan*. Ni Italian nengoela-eta, horrela aditzen nuen: *Il teatro di Antonin Artaud è il teatro della sua pazzia*⁷. Dena dela, Artauden *eromena* oso sortzailea, ausarta eta erakargarria zen beste teatrogile askorentzat: Peter Brook, Grotowski, Ariane Mnouchkine edo Eugenio Barba, besteak beste. Teatrogile hauek antzezlea lehenbiziko planoan jarri zuten; haren gorputza, haren ahotsaren misterioa: *Antzezlearen teatroa versus zuzendariaren teatroa*, azpimarratzen zuten. Eta defendatzen zuten oholtzan gorputza zegoela, hori zela ikusleak ikusten zuena; gorputzak transmititzen zuena iristen zitzaion ikusleari, eta gorputzaren luzapen bezala bere ahotsa. Eta komunikazio psiko-fisiko-liturgiko hori hobeto transmititzeko, ikusleen kopurua mugatuko zuten: 60 ikusle bakarrik sartzen ziren emanaldi historiko eta oso polemiko haietan.

Eta giro honetan dantza, kantuak, –baita errituak ere– teatrorako berreskuratu ziren; zubi artistikoak, *teatralak*, sortzen ari ziren kultur ezberdinen eta urruti zeuden herrien artean; gu denon artean. Herrien kultura desberdin eta exotikoak. *Teatro antropologikoa* batzuentzat. Gure lankide batzuek Indian eman zituzten urteak *kathakali* dantza ikasten. Beren gorputza torturatzen.

Ni saltsa hauetatik nator eta nire ustez esperientzia hauek asko freskatu zuten teatroaren giroa. Teatroari lurra zabaltzen joan zitzaion.

⁷ «Antonin Artauden teatroa bere eromenaren teatroa da».

Gorputza eta ahotsa bat zihoazen. Eta hauen aldamenen testua zegoen, askotan aroma bat bezala bakarrik, baina gehienetan, maisuen ikuskizunetan, istorio bat osatzeko ere bai. Eta poliki-poliki zirkuitu alternatibo horietan egileak ere hor joan ziren presentzia sendo eta fuertea hartzen agertokian, baita talde gazteen emankizunetan ere.

Idazten ditut nik nire obrak. Beraz, batek pentsa lezake niretzat testua oso zutabe inportantea dela nire teatrogintzan. Eta horrela da. Azken urte hauetan neuk idatzitako testuak erabiltzen ditut; gozaten ditut, eta zabalitzen ditut herri askotan zehar: Euskal Herritik Estatu Batuetaraino eta Hego Ameriketatik Frantziaraino. Horrela, testuen bitartez teatrogileen artean ere sare garrantzitsua zabaltzen ari zaigu.

Nik, unibertsitatean teatroa erakusten ari naizenean, nire ikasleei esaten diet: *Ez ezabatu zuen gorputza, ez ezereztu, berari esker existitzen zarete eta oholtzan zaudete ikuslearen aurrean.* Eta esaten diet baita ere: *ahotsaren bitartez askatasuna esperimentatuko duzue.* Beti sentitu izan dut gorputza askatzea baino askoz zailagoa dela ahotsa askatzea. Eta proposatzen diet gorputza eta ahotsa askatuta bilatzeko hirugarren giltza: Hitzak. Niretzat, trinitate hau –gorputza, ahotsa eta hitza–, nahikoa da zubiak, bideak, tunelak ikuslearenganaino luzatzeko, ariketa poetikoan sar dadin: Teatroan.

1.3. Herri Teatroa

1.3.1. Zer da herri teatroa zure ustez?

Ez naiz definizioetan sartuko. Egiten ari garena azalduko dut. Lehen esan dudana:

Herritarren parte hartzeko eta eragin-trukeko teatro esperientzia.

Zu ere On Kixote? titulupean, Agerre Teatroak eszenaratze eskusiboa aurkezten du herri bakoitzean. Testua Cervantesen obran inspiratuta badago ere, zertzelada esanguratsuen bidez, aurkezten den tokiko historiara egokitu dut.

Erronka zoragarria da *Mantxako On Kixoter*en istorioak gordetzen duen metafora herri baten errealiterara eramatea eta, hartarako, herritar ugariaren

partaidetza lortzea: ikuskizunean parte hartzen baitute herri horretako artista plastikoek, musikariek, bertsolariek, ipuin kontalari eta antzezleek, besteak beste, konpainiako kide profesionalekin batera.

Kixote ugari izan dira gurekin: Xabier Lizardi, Salbatore Mitxelena, Juan Ignazio Iztueta; Pelot kapitaina, Hendaiako kortsarioa; Kiriko eta Bomba, Azkoitiko txatarreroak; Basarri, Zarauzko bertsolaria... etab. Hauekin batera herri askotako talde artistiko ugari ere bai.

Metodologia hauxe da: talde profesional bat gara eta oso arin eta azkar antolatzen dira herri bakoitzeko proposamenak. Talde artistikoekin bildu ondoren, adosten dugu bakoitzak zer prestatu behar duen, eta lanean jartzen dira, artista bakoitzak bere partea prestatzen duelarik. Gero dena muntatzeko elkar-tzen gara. Esperientzia hau egiten, hasi, talde artistikoekin hasi gara, baina ez dugu bazterten bestelako taldeekin aritzea: nagusiekin, kirolariek...

Horrela, taldearen eta herri horren kultura bat egiten saiatzen gara. Iris-ten zara herri batera eta bertakoek badute zurekin batera zerbait esateko, zure diskurtsoan zerbait proposatzeko.

Nik hori definitu behar banu hauxe esango nuke: *Denon arteko poesia da*.

1.3.2. *Zein da herri antzertiaren lekua egungo gizartean? Zerbait eskaini diezaioke gaur egungo gizarteari edo iraganeko aztarna bat baino ez da? Herri teatroa lotuta dago jende mota edo testuinguru mota bati (gizarte tradizionalari eta nekazaritza eremuari)? Lekua al du, adibidez, hirian?*

Herriak gero eta leku handiagoa izango duela esango nuke, zeren eta herria, herriko jendea protagonismoa hartzen ari baita arlo guztietan. Euro-par eremuan horrela gertatzea nahi dute, nahi dugu: Herrien Europa bat. Etorkizunari begira errealitate bat bihurtuko da. Oso errealitate sofistika-tua, gainera. Garai batean Paris-ekin amesten genuen; *gaur egun Paris gu gara*, H. Bogartek esango lukeen bezala.

Aztarna? Bidea egiten ari gara, bideak asmatzen, pausoz pauso... Esperim-entu bakoitza aztarna bat da, eta gu denok atzetik joaten ari gara, oinatzak zapalduz: proiektuz proiektu, proiektu bat bide bat baita.

Herrietan sor daitekeen teatroa lotuta egongo da bertako artistekin: plasztikoak, musikariak, etab. Arlo artistiko guztiak elkarreragileak edo interaktiboak izango dira, izaten ari dira. Gazteak gero eta hobeto prestatuta daude. Baina beti egon beharko da baten bat giroa dinamizatzen, sua pizten, eta dauden baloreak gorpuzten. Lan taldeak sortuko dira eta herrien arteko kutsadura izango da. Izango da, baita ere, ardura soziala, artistikoa, politikoa. Gaur egun Maskaradak egiten jarraitzeko, adibidez, gazteek protagonismoa arduratzat hartzen dute. Gure tradizioa transmisioa da, eta horrela etengabeko gaurkotze bidean doa.

Teatroa inportantea al da gizarte batean? Inportantea baldin bada, erortzen diren ondorio guztiak inportanteak izango dira. Komunitate bat elkartzen da, harremanak sortzen dira, eta komunitate horrek proiektu artistikoa, teatro propioa, kultura berariazkoa sortzen du. Kultura aniztasunen artean. Zeren gizartea oso azkar eta asko aldatzen ari da, kontuan hartuz emigrazioa gero eta kolore gehiagotakoa dela. Hori oso aberatsa da. Nik uste dut gero eta garrantzi handiagoa emango diogula komunitateko sormenari, profesionalari eta bestelakoari.

1.3.3. *Zein da teatro herrikoiairen lekua garaiko teatro munduan? Garaiko teatro profesionalak edo hiritarrak badu zerbait ikasteko edo mailegatzeko herri teatrotik? Ba al dago lotura estetikorik herri teatroaren eta gainerako teatro formen artean?*

1.3.4. *Herrikoitzat hartzen duzu zure teatroa?*

1.3.5. *Zein da teatro herrikoiairen eragina zure teatrogintzan? Zer hartu duzu herri teatrotik?*⁸

1.4. Tradizioa

1.4.1. *Zer da zure ustez tradizio kulturala? Zein da bere balioa?*⁹

⁸ Aurrekoekin erantzuntzat ematen ditu autoreak hiru galdera hauek.

⁹ Hiru galderoi batera erantzun die autoreak.

1.4.2. *Zer da tradizio teatrala?*1.4.3. *Tradizionala al da zure teatroa?*

Italiako *Domus de Janas* taldearekin lanean ari nintzenean, Danimarkara joan ginen *Odin Teatreten* egoitzara gure lana erakustera. Holstebroen ari ginela, lana ikusi ondoren, Eugenio Barbak bere hausnarketak egin zizkigun. Ni bere esaldi batekin geratu nintzen: *Teatroak izan behar du autonomia eta autoktonoa*.

Bakoitzak uler dezake nahi duen moduan bere iritzia hori. Interesgarria da agian horregatik, hainbat esanahi dituelako, kontuan hartuta gainera Barba gure maisua Italiako hegoaldekoa dela, eta Danimarkako iparraldera joan zela, gaur arte, bere teatroa egitera.

Niretzat zera esan nahi zuen: lurrari lotutako lan bat izan behar zela, eta era berean zeuk sortutakoa. Beraz, jolastu behar duzu «tradizio» edo «transmisio»arekin, eta material horri zeure ekarpena egin. Oteizak sarritan esaten zuen: *Artista gazteek pentsatzen dute eurekin hasten dela historia...* Eta Atxagak askotan aipatzen zuen, J. Joyce-ren obraz ari zelarik, oso gauza bereizgarria eta inportantea zela bere *lurrerako kabletik sortutako literatura*. Tradizioa ez da armairu bat; eta gu ere tradizioaren parte izango gara. *Tradizioa bide bat da, egiten ari garena...* Machadok esango lukeen bezala.

Garai batean Samuel Beckett ez ezik, Pina Baüsch ere oso inportantea izan zen guretzat, denontzat. 80ko hamarkada zen. *Madrilgo Nazioarteko Teatro eta Dantza Jaialdiak* Baüschen Tanztheater Wuppertal aurkeztu zuen; nik bere *Cafe Müller* ikusi nuenean, –dantza eta teatroaren historia aldatuko zuen espektakulu mitiko hura–, hurbila sentitu nuen, oso hurbila. Inspirazioa Pinari haurtzarotik etorri zitzaion, bere familiaren tabernan jolasten ibiltzen zen garaia gogoratzetik. Gu gure *Beckett-Oteizaren tetralogia* murgilduta ginen. Iruditzen zitzaidan munduko txoko desberdinetatik *hordagoak* botatzen ari ginela. Handik gutxira *Pilotari* aurkeztu genuen: Beckett-Oteizari lotutako tetralogia burutzen zuen teatro-dantza espektakulua. Jendea harrirituta geratzen zen frontoietan obrarekin. Kataluniara ere joan ginen gure *Pilotarirekin*.

Eta haren atzetik *Pantzar* ere eraman genuen hara. Tragikomedia bat zen: genero bat, ia desagertua, pastoralaren eta maskaraden artean kokatzen dena, zubereraz egina. Horren testua Iñaki Mozosek berreskuratu zuen. Iñaki gurekin etorri zen Kataluniara, antolatzaileek prestatutako hitzaldiak ematera. Testua katalanez banatu zuten ikusleen artean. (Guk hemen testua batuaz proiektatzen genuen). Oso liluratuta gelditu ziren gure proposamenarekin. Katalanek oso harrera ona egin zioten espektakulari, haientzat oso gauza berria zela, baina aldi berean *kultura sendo batekoa*, azken *honek indarra ematen ziola* proposamenari. Gure bi espektakulu hauek garai historiko horretatik sortu ziren. Orduko aromak gaur egun ere teatroa, literatura eta beste arlo artistikoak ere lurrintzen ditu oraindik.

1.5. Errituala

1.5.1. *Zer da zure ustez errituala? Zeintzuk dira bere ezaugarri bereizgarriak?*¹⁰

1.5.2. *Zein da erritualaren eta teatroaren arteko lotura?*

Komunitate bat biltzen denean, zuzeneko komunikazioa izateko, erritu bat behar da, hizkuntza edo lengoaia kodifikatua. Elizara joaten garenean hor kodifikatuta dugu komunikazioa, erritu baten bidez. Teatroarekin ere kodifikazio bat asmatzen dugu komunikaziorako, bai pastoraletan, edo bai beste teatro mota batean, esperimentalak edo bestelakoan. Arauak, klabeak, kodeak erabiltzen ditugu, batzuetan errespetatuz, beste batzuetan aldatuz edo hautsiz publikoarekiko komunikazioan. Bizitza dugu horrelakoa: kodifikatua, eta erritu bakoitzak bere arauak ditu eta horren bidez komunikatzen gara denon artean. Hori aldatzen edo berritzen dugunean jaiotzen da sormena, eta batzuetan ikuslea liluratuta gelditzen da, edo harrিতuta, edo haserretuta edo... kontatzen ari garen istorioa baino garrantzitsuagoa hori da askotan: kodea, hizkuntza, lengoaia. Batzuetan lengoaia diferenteak erabiltzen ditugu: adibidez, teatro dantza, dantzaren eremuan sartzen gare-

¹⁰ Maite Agirrek erabaki du hurrengo galderarekin batera erantzutea.

nean, edo alderantziz. Hain zuzen ere dantza taldeek ireki zuten ate hori teatro hizkuntza erabiltzen hasi zirenean.

1.5.3. *Zure teatrogintzan erritueltasunik ba al dago?*¹¹

1.6. Profesionala vs. ez-profesionala

1.6.1. *Zerk definitzen du teatro profesionala?*¹²

1.6.2. *Zein da bakoitzaren rola egungo gizarteetan?*

Profesionala da lanbide gisa egiten duzuna, zeure bizitza eta lan denbora dedikatzen diozuna. Biak konbina daitezke, edo ez. Aukera asko daude, eta lehen esan dudan bezala, biak existitu dira eta existitzen jarraituko dute.

1.7. Unibertsala vs. lokala

1.7.1. *Zer da teatro unibertsala?*¹³

1.7.2. *Jorratzen dituzun gaiak unibertsalak dira? Lokalak?*

Unibertsala *bizitzaz* edo *heriotzaz* hitz egitea da, hala uste dut nik behintzat. Munduko txoko guztietan badakite hori beren egunerokotasunean kokatzen. Eta hau esanda nik esango nuke kontua ez dela *zertaz* edo *zein gai* erabiltzen duzun, edo *zer* kontatzen ari zaren, baizik eta *nola* kontatzen ari zaren.

Idazterakoan, kontatzerakoan zure/gure bihotz-begiekin hasten zara, Lizardik esango lukeen bezala. Besteekin komunikazioa lortzen denean, nahiz eta hainbat lekutakoak izan, ez duzu lortu istorioagatik edo gaiagatik. Italian nengoenean, Poloniatik zetorren teatroak liluratuta uzten gintuen. Gaiagatik? Ez genuen piperrik ulertzen eta! Teatroa magia da, eta magia

¹¹ Erantzun gabe utzia.

¹² Hurrengo galderarekin batera erantzun du.

¹³ Berdin, hurrengoarekin batera erantzun du.

hori sortzen denean teatroak harrapatu egiten zaitu. Kanpoko musika taldeek... atzokoek eta gaurkoek... harrapatu egiten gintuzten eta gaituzte, nahiz eta askotan haien abestien letrak ulertu ez. Zer da orduan? Estiloa.

Nire ustez kontua ez da *zer* baizik eta *nola*. Eta *zer* hori zenbat eta lokala goa, indartsuagoa izan daiteke. Dostoiewski, *Krimena eta zigorra* idazterakoan, agian bertako kronika batetik abiatuko zen.

Gure kasuan, gure diskurtso teatrala *lokala* egiten saiatzen gara emanaldi bakoitzean. Zergatik? Bada esperimintatzeko oso abiapuntu interesgarria delako. *Gai* bat *aitzakia* bat besterik ez da; hori da bere balore bakarra.

1.8. Kulturarteko harremanak

1.8.1. *Zer paper (izan) dute kulturarteko harremanek zure teatrogintzan?*

Gaur egun mundua herrialde bat da eta komunikazioa asko erraztu da. Harremanetan jartzen dira zurekin leku askotatik: Mozambiketik, Mexikotik, Argentinatik, Chiloétik... batez ere gure kasuan, motibo edo aitzakia askorengatik. Hor harreman bat sortzen da eta elkarlanean hasten zara. Horrela gertatu zaigu guri. Horrela suertatu da. Eta oso aberasgarria izan da esperientzia gisa. Zeure ideia handiak erlatibizatzen hasten zara. Pertsona normalagoa bihurtzen zara. Bidaiatzea eta beste esperientzia batzuetan murgiltzea oso garrantzitsua da, adibidez teatroa egiteko. Esperientzia horietan guztietan hasi ginen gure gorputza ezagutzen, gure adierazkortasuna, komunikatzeko ahalmena. Berdin izerditzen dugu denok, nekatzen gara, gozamenetan-edo murgiltzen gara, eta zitادا antzekoa sortzen da beste baten begiradarekin topatzen bazara. *Mundua tipia da*, esango nuke nik, eta hor ari gara denok poesiaren bila, akaso ezertarako balio ez duen poesia baten bila, bestearen misterioan murgiltzeko, profanatzeko.

2. Antton Luku

Antton Luku (Kalifornia, 1959) AEBetako San Frantziskon jaio bazen ere, Amikuzen hazi zen. 19 urterekin Ezterenzubira joan zen irakasle eta bertan

euskaltzaletu. Esan beharra dago Luku antzerkigile baino lehenago dantzaria izan dela. 1985-1990. urteen artean, Guillaume Irigoienek zuzentzen zuen Hiruak bat taldearekin aritu zen, eta ondotik idatzi zituen bere lehenengo antzezlanak. Hiruak bat taldea utzita, bere ikasle izandako hiru gazterekin baita Fuchs anaiekin Hiru Puntu taldea sortu zuen, zeinarekin lan aipagarri zenbait taularatu dituen: *Tu Quoque Fili* (1996) Baionako gizartearen «kritika sozial» eta politikoa (Retolaza 2012, 158); *Hotel du Fronton* (2001) turismoari buruzko parodia; eta batez ere, Tobera tetralogia, *Lurra* (2003), *Eskualdunak* (2005), *Beltzeria* (2006), *Fauxto karrusa* (2008). Esan dezakegu Luku dela, Mattin Irigoienekin batera, 1970ean hasitako toberaren «eraberritze» (Itçaina, 207) mugimenduaren ordezkari garrantzitsuenetakoa. Izan ere, toberaren izpirituari dagokio bere teatroan hain berezkoa den tonu «garratza» (Etxezaharreta 2002, 665). Toberaren jite probokatzailerekin batera, Lukuk bestelako herrikoitasun mota bat ere garatu du bere teatroan, Donibane Garaziko inauteri zaharraren ospakizuna, libertimendua deritzona, berreskuratuta. Gaur egun irakaslea da Garazin eta ikasleekin taularitzen ditu bi antzezlan urtero: bata libertimendua bera, eta bestea, askotan, toberaren jitez paratua.

2.1. Zertarako Teatroa

2.1.1. Zertarako teatroa?

Libertitzeaz (Pamiela, 2014) liburuan azaltzen dut euskal teatrorra joan nintzela dantza munduan sortu zitzaizkidan galderen erantzunen bila. «Euskal dantza» zer zen, hemengo jendeari interesatzen zaion dantza... holako galderak neuzkan. Teatro gaiarekin egin nuen topo eta geroztik problematika horiek: zer erran, nola erran, erran daitekea hori euskaraz eta zein euskaraz?, forma ere, taula gaineko ikuskizuna euskararen parte denez, nork entzun nahi duen eta nork entzun behar... norentzat ari garen. Galdera horiek ez naute utzi. Teatroa -eta dantza horren parte zait- galdera hauei erantzuteko tresna da ororen buru. Teatroa ez da gauzatzeko bakuna: lekuak, gogokideak, helburu berak dituen jendeak behar dira federatu, eratze denbora luzea da publikoarekiko konfrontazio biziki laburrarentzat... Eta kale edo erdi kale gitzen dugularik etsipen handia da.

Hitz potoloen arriskuan, hiritartasunaren ideia batek zaitu berriz oholtzara iganarazten.

Ardura hori partekatzen du teatroak beste teatro formekin: dantza, musika edo bertsolaritzarekin eta batzuetan erantzukizunak barreiatzen ditu gremio ikuspegiak. Kultura sektoreen arteko porlana da, batzen gaitu elkarrekin gutaz gogoetarazten gaituelako.

Denena izan behar da zeren horretarik kanpo daudenak ez baitira beste gisan jendarte berekoak, eta, hortaz, jende multzo horrek ez luke benetan jendarte izena merezi. Aldaketa garaietan erregulariki sortzen diren desoreketarik bat bizi dugu orain, bizitasuna duen kulturak konpontzen du trantsizio egoera hori. Erraten da hemen eta han, bereziki iraganeko adibideak harrotzen ditudalarik, ikuspegi iragankoa dela hau, izan ez den Euskal Herri baten nostalgian oinarritua. Esentzialista ere. Iduri zait eni, izan daitekeela alferkeria intelektuala anateman sartze hori edo ukapen bat ere menturaz proiektu amankomunaren aitzinean, libertate pertsonal hedonista baten aldarria. Gaurko jende batek ez du sinesten teatroak ukan lezakeen eragina gai sentiberak jorratzeko, konpontzeko. Hautabidea ikusten badute prest naiz haien segitzeko. Baina ni beldur ez diotela euskarari botere hori onesten. Delako gizarte horren hizkuntza izateko, jendarte horren erran beharren karguaren hartzeko. Egiazko eztabaidak teatroan direa orain? Eta teatrotik kanpo? Ez gehiago ene ustez. Bizpahiru saiakera liburuetatik at...

2.1.2. *Norentzat egiten duzu? Zein da gogoan duzun publikoa? Zer eskaini nahi diezu?*

Larzabalen teatro guztia lizeoan daudenen adinekoek eman zuten. Delako sozietate horrek ez zuen adoleszentzia ezagutzen eta «gazteak» ziotelarik «heldu gazteak» zituzten izendatzen, heldu portaera eta engaiamendua eskatzen, bistan dena, gaztetasunak berekin dakarren bide makurretik abiatzeko arriskua onartuz. Uste dut, irakaskuntzan ere, hola direla tratatu behar gazte hauek, eta ez zaie ideien heinean kontzesiorik egin behar. Gibelerat so egiten dudalarik salba nitzakeen ene bost idazki

hoberenetan, lizeokoak badira tarteko. Lizeorako idazten dudalarik teatroa idazten dut, deus sakrifikatu gabe. Gaiaren tratatzeko eta irudi hoberenak ahalbide lezaketen agerraldiak saiatzen naiz marrazten. Guretzat, gure artean osatzen dugun komunitate berarentzat. Saiatzen naiz taburik ez ukaitea batere. Hogei urtez publiko bat osatu dugu eta publiko guztiak bezala, egongaitz eta aldakorra da baina badakite orain zeren ikusteko esperantzarekin datozen. Gaia bilatzen delarik publiko hori go-goan dut. Muntatzearen bigarren fase batean, muntaketa osoa agertzen delarik saiatzen naiz publiko horren ihardukipenak aitzinetik asmatzen. Egia erran, hor nabari da aritzaile honek edo horrek papera ez lezakeela garraia eta arintzen zaio.

Publiko horrek aktoreen adinkideak hartzen ditu bere hegalpean euskaldun ala ez, burasoak euskaldun ala ez, zaharrak, haurrak, baina ez bakarrik. Hauek gehituz ez gara erdira ere heltzen. Gaineratekoa euskal antzerkiko publikoa da. Usaiakoa. Eskaintzen zaio ikerketa baten emaitza, herritartzen da euskarak ukan duen esperientzia bat. Eta euskararen kapitalean sartzen da.

2.1.3. *Zergatik euskaraz? Zergatik erdaraz?*

Ni sartu nintzen teatroan euskararengatik. Euskara da lan horren ba mamia bera eta ba tresna. Parada ukan dut frantsesez idazteko. Ez dut sekula egin, ez kontra naizelako, baina ez dugu denborarik dena egiteko bizi batean. Hautatu behar da. Batetik, beti iruditu zait frantsesez idazteko hobe dutela frantsesek eginik. Ez dute gure beharrik. Baina egia erran, uste dut idazteko motibazioaren erdian badagoela euskara bera, apustuaren trabesa bera hau dela. Dimentsio poetikoa azpimarratu nahi nuke hemen, sortu irudiak zer heinetaraino bateragarri diren euskaraz pentsatu kontzeptu batekin, edo horren mamia bera. Linguistikak errailea eta errana bat egiten dituen bezala. Zertan den sinesgarri, esanahia begi bistakoa hitzun ohitu eta ez ohituari. Gezurrik eta kalko edo plagiorik gabekoak. Uste dut sorkuntzak duela euskara salbatzen, eta ez gibelera so egiteak. Oraingo arazoaren deskribatzeko formula edo forma sinpleena eta erradikalenak.

Zibilizazioerekiko konpatibilitate inkontzienteak du egiten publikoaren erraietara jo egiten duela. Gero alegiazko txaloak badaitezke, baina guhau-
rrek guhaurren gezurrak ahanzten ditugu biziki fite. Delako ikuskizuna fi-
teago.

2.2. Zer teatro

2.2.1. Zeintzuk dira gehien eragin dizuten aurrekariak?

Teatroaren munduan sartu naizenetik saiatu naiz izartzen taula gaine-
ko kalitate objektiboaren eta publikoaren ihardukipenaren artean den
aldea, irriaren kolorea, adibidez. Gillom Irigoienek teatro batean zerren-
datu zituen irriak: zuri, maltzur, familia on eta katoliko, igande arratsal-
deko irri ñuñuka... publikoa gezurretan ari da ardura bere buruarekin.
Krisi garai batean ihes egin nahi du eta gain jokatzen du kontenta alegia
segi dezagun. Denbora galdua da hori guzia. Hausnartzen hasten zarela-
rik, bereizten duzu aski fite militanteek eskatu katiximak dituen tx-
aloak sortzen eta irri karkailaren zapartatzea: benetako teatroak bilatzen
duen inpaktua, sorpresa, tabu hauste, errebelazio, edo atxikimendu tota-
la denez hau...

Larzabalen espontaneotasunak inpresionatu nau beti, harritu ere nola
erreferentziak zaharkiturik ere funtzionatzen ahal duen gaur egun orduko
testuinguruaz deus guti ez dakitenekin ere. Artetan, predikuak eta mezu
hanpatuak baztertera uzten baditugu.

Teatroak bere misterioak dauzka: zergatik formakuntzarik gabeko joka-
lari honek isiltasun kalitate hori lortzen du salan eta besteak zernahi indar
eginik ere ez... Eramaten zaitu gogoetatzera, teoriara enigmaren zulatze-
ko. Ulertzen duzu dramaturgiak pertsonaia sarrarazten duela testuinguru bat
kausiturik, aktorea babesten duela, hasten zira ulertzen aktore batzuei bar-
ne jokoak ematen diela dentsitatea, izatea, konbentzitzeko beharrak gala-
razten duela menturaz, beste baten mugimenduaren dotoreziak ordezkaten
diola landu eskasa... Eta Shakespeare edo Stanislavsky irakurtzen pasatzen
dituzu arrastiriak.

2.2.2. *Zein da Jerzy Grotowskiren edo Eugenio Barbaren eragina zure obran? Barbaren teatro-antropologia esanguratsua da zuretzat? Identifikatuta sentitzen duzu Odin Teatret-ek egiten duenarekin?*

Barbaren liburuen irakurtzeak material teorikoa eskaini ditbertsolaritza, teatroa, dantza, kantua, Artedrama beraren pieza gisa ulertzeko. Abiatze bat izan da hauen arteko interakzioaren ulertzeko, koherentzia baten bila joateko eta perspektiba berriak sortu dizkit sorkuntzarako baina publikoaren erreakzioen analizatzeko ere. Grotowskiren lanak, berriz, hautsarazi dit errealismoarekin, hemen hedatua zen kimera horrekin. Haustura horrek libratu ere gure aitzineko hauturekiko dependentzia batetik, zeren gureak konposatu behar badu herentziarekin jakin behar du ere mende ez izaten. Bi hauek ahalbidetzen dute geroko plano baten diseinatzea, herentzia ulertuz, honen mekanismoen jabe izanez, ezen hain fite aldatzen den munduan, hain ezberdin den egoeran, teatro lanean sinestea partekatzea baita ere, auzoan denari so egitea beharrezkoa da, ikusteko kinka berak hemen sor lezakeenez gogoeta bera edo ezberdina. Kantor-en sakontzeak eskatzen dizu, iduriz, hiperkodifikatua, zurrunki hetsia den obra baten aitzinean jarrrera bat hartzea. Kantor-ek so eginarazten dizu zure teatro zaharrari molde ezberdinez. Zuzendaritzaren izenpetzea ere ekartzen, baimena ematen dizu itzalpetik ateratzeko zure paperaren onartzeko. Gordetzen ginelarik sobera muntatze kolektiboen gibelean denbora batez. «Herriak egin du» bezalako estereotipoen gibelean. Arte obra naturalki ateratzen balitz bezala.

2.2.3. *Zer balio ematen diozu gorputzari zure teatroan?*

Galdera horri ihardesterakoan herri antzerkiaren funtzionamendua heldu zait gogora eta zehazkiago libertimenduarena. Libertimenduan bolanta, dantzaria eta bertsolaria pertsonaia beraren edo funtzio beraren bi zati dira. Bikoizketa da. Pertsonaia bi jokalaritan banatua da. Hobeki errateko, dekonstrukzio batean oinarritzen da rol banaketa. Perfekziora hurbiltzeko espezializatzen da jokalaria, bata da arras gorputz, dantzaria; bestea, dena hitz, bertsolaria. Heldu da kontsideratzen dela, ezin dela betegintzarrea amestu pertsona berak biak egiten baditu. Hautatu behar dela dio antzerki zaha-

rrak, baina erraten du, era berean, gure jatorrian ez zela hautatzen gorputza eta mihiaren artean, biak ziren beharrezko eta osagarri.

Gure taula gaineko edo aretoetako antzerkiaren tradizioan proiektu guztiak abiatzen ziren testutik, testua zen eta da edozein antzezanaren abiapuntu. Entzuten zen: «errateko zerbait behar dugu». Alde batetik, gure antzerki tradizioaren funtsa zehazten du, segurtatzen du antzerkia gurean ez dela jolas huts, diskurtso bat behar duela osatu. Sistemaren itzala haatik egin zaigu laster begi bistako: deus, edo kasik deus ez genekielarik taula gaineko zuzendaritzaz, deabrua ikusten genuen gero gorputz emateko testuari; ez zen posible, ordea, ikuskizuna egitea testu batzuetatik abiatuz. Beraz, testuak behar du bere baitan espazioa begiratu jokoaren sartzeko. Ohi dut erratea ez dela sobera idatzia izan behar, airea behar duela, idatzi gabe utzirik behar du gorputzaren partea, ez du dena gaketu behar zeren beste gisan ez baitu antzezleak antzerkirik egiten, baina testu ilustratze bat. Hortaz, jokia testuaren erredundantzia edo pleonasmoa izanen da.

Antzerkia arte inperfektua da, edo arte nahasketa. Irakur daiteke zirrikitu ezberdinetatik, batzuek taula gainetik ikusten dute, bozetik besteek, erranetik gainerakoek baina beti beste alderdiak hartu behar dira gogoan goiz edo berant. Erraten dut ardura sinfonia dela antzerki kausitu bat, gutxienez, piano partituretan bezala bi lerro badauzkala, hitzarena gainean eta gorputzarena pean, eta jokatu behar direla ber heinean biak. Antzerkiak behar du funtzionatu begiak hetsirik boza entzunez soilik baina deus ez ulerturik ere edo soinurik gabe, bakarrik gorputzek espazioan marrazten duten dantzatik ere. Gorputzen poetika hori gabe, ez da antzerkirik ene ustez. Bi lengoia horien arteko tentsioek dute sorkuntza segurtatzen, hauen arteko klasketatik da harridura pizten, sorpresa hots, sorkuntza jalgitzen.

Antzerkia ikuskizun bizi denez gain, gorputza antzerkia izateko baldintza da, txotxongiloa gorputzaren behaketa baten ondorioa da ikuspegi batetik, konparazioa ere, antzerkia hasten da zerbait erakutsia delarik orain batean, leku batean, eta ardurenik gorputza da. Testuak zaintzen du performantzia soil izatetik, gidatzen gaitu esplorazio horretan, baina hertsadura ere bermatzen baitio, hertsadura baita sorkuntzaren iturria eta bermea.

2.3. Herri Teatroa

2.3.1. Zer da herri teatroa zure ustez?

Gai honi lotu nintzaion «Euskal Kultura»n. Sortzaile guziek teorian amesten dute biztanleria guziak ikusiko duela beren lana. Ez da hola gertatzen, aparantziarik ere. Ikusleak begiratzen badituzu mikroskopioan, ohar-tzen zara laster «200 jende bazen» erraten dugularik ez dugula deus erraten. Arazoa da nork osatzen duen berrehuneko hori. Irazu bertsolariak erraten zuen behin laket dela biziki Zubietako inauteri kari kantatzea, herrikoitasuna hola definitzen du. Berak dioenez «hor dira haurrak, zaharrak, denak», eta segi genezake «aberats, pobre, hiriari buruz itzuliak eta sekula ateratzen ez direnak»... Ez da klasista osaketa. Bazoaz edozein hiritako antzokira doazen jendeak nor diren ikustera, eta ohartuko zara ez dela berdin soziologo handia izan gabe. Hiri eta baserri arteko ezberdintasuna? Ez dut uste. Zoaz Aviron Bayonnais-ko partidaren ikustera: nahasketa ikusiko da. Teatroa elitista da berez? Behar bada, baina ezagutu duzularik teatro herrikoia eta zorrotza, zaila zaizu amore ematea.

Teatro herrikoiak behar luke euskaraz bizitzeko anbizioa ukan edo haurren hazteko nahia duten jende guzien biltzeko, juntatuko gaituen euskara hor ekoizten delako. Forma tradizionala denez edo ez, hau ondotik jiten den auzia da. Lotua da arrakasta edo porrotaren aztertzeari.

Errituek, hitzordu finkoek, laguntzen dute jendearen biltzea, forma estetika onartuek ere bai. Hor badugu herritartzeko espazioa, baina baita jendarte hori inarosten dituen gaiak tratatzeko gunea ere. Biziki lotua da jendearen biltzea ekimenaren jatorriari eta ematen zaion legitimitateari. Parada horiek biziak eskaintzen ditu, zaharrak baina berriak ere. Teatrogilea adi eta oportunistak izan behar da, errektiboa eta zorrotza. Paradak ez baitira berriz heldu behin pasatzera utziz geroz eta ekimen batek sortzen baitu tradizio bat uste baino fiteago. Ni baserrian bizi naiz baina uste dut hiriko bizimoldeak sortzen dituen erritu parada handiagoak, teatrogileak adi balira baina...

2.3.2. *Zein da herri antzertiaren lekua egungo gizartean? Zerbait eskaini diezaioke gaur egungo gizarteari edo iraganeko aztarna bat baino ez da? Herri teatroa lotuta dago jende mota edo testuinguru mota bati (gizarte tradizionalari eta nekazaritza eremuari)? Lekua al du hirian?*

Bere eremuan herri teatroak lehen zuen balio bera du. Munta libertimendu bat Arnegi herrian, maskarada herriko gazteek deiturik edozein Zuberoako karrikatan, kalitatearen mentura den ber jendea bilduko da. Ez uste izan dela bakarrik inertzia batengatik. Hau da, maskaradan adibidez, funtsezkoena. Forma bezainbat, transmisio metodoa da hor plebisizatzen publikoa osatzen delarik. Egiten duzu edo eginarazten maskarada berbera beste helburu edo metodo batekin, erantzuna aldatuko da, eragileek sobera ulertu gabe zergatik. Testuinguru bati baino, herri teatroa transmisio modu bati zaio lotua.

Baina tradizioa fite sortzen da, baita hiriaren erdian ere. Nik ez dut uste haatik kopiatzea, «euskal kultura hau da» erratea eta *copier coller* bat egitean errotuko dela Euskal kultura Baionan. Ez du deus balio joaldunak agorriaren 15ean desfilarazteak kostaldean. Agian egokitasun gehiago dauka Aviron Bayonnais-ko Pottokak. Euskal kultura ez da baseritik hirira inportatzen dena, ez gara euskaldunagoak baserrian, «Baiona euskal hiria da» ideiatik abiatu behar da eta bere errituak sortu behar ditu urbanitateak.

Memento honetan euskal urbanitate hori gehienik eleberrietan ezagun da. Egina da lana. Azken urte hauetan idatzi 50 eleberri edo ipuin bilduma hobereenen normalizatzea behar luke izan apustu euskal errituak, teatro berriak.

2.3.3. *Zein da teatro herrikoiazen lekua garaiko teatro munduan? Garaiko teatro profesionalak edo hiritarrak badu zerbait ikasteko edo mailegatzeko herri teatrotik? Ba al dago lotura estetikorik herri teatroaren eta gainerako teatro formen artean?*

Herri teatroa aztertzen delarik ohartzen da epe motzean sekulako aldaketa estetikoak egin direla eta jendeak beretu dituela. Sentsuaren bila gozelarik iduriz folklorizatuak diren forma horietan anitz dugu ikasteko, arte teatral unibertsaleko diot. Publikoa ez da jiten aztertzeraz edo bereizteraz zein

den herrikoi eta zein ez. Onartzen du edo ez. Gustatzen zaio edo ez, zirrara eragiten dio edo ez. Teatro herrikoiari eskatzen zaio abangoardiazko teatroari eskatzen zaion gauza bera: jendea hunkituko duen estetika bat.

2.3.4. *Herrikoitzat hartzen duzu zure teatroa?*

Herrikoitasuna ez da behin betiko lortzen duzun gauza, helburu bat da. Etengabeko kezka. Norberak dauka berea, lotua zaio amesten duen jendarteari. Gero bati eta orainean ere, besteekin, bestearekin izateko molde bati. Zure sorkuntza bustitzen baitu. Idazten duzu uste baituzu zuk miran duzun jendeak, zure ustez, entzun behar baitu hori, zure ustez atzeman baituzu falta zen puzzle pieza bat eta egun horretan saski amankomunera botatzen duzu. Zure ekarpena da, forma hori du, besteek ere egiten dute zerbait baina ez da berdina.

Ustearen gainean insistitzen dut, usteak ustel direlako ardura eta gertatzen baita usu zure laborategian jeniala zitzaizuna publikoak ez duela hartzen, eta halaber bigarren mailakoa goستن berdin. Herrikoitasuna jarrera da, onartzen duzu epai finko eta erabatekorik ez ukaitea, hor ez da kritika formulaturik, bigarren uste batekin epaitzen duzu zure lehen ustea. Ez zira sekula heltzen eta ahantzia izanen zira.

2.3.5. *Zein da teatro herrikoiaren eragina zure teatrogintzan? Zer hartu duzu herri teatrotik?*

Barbaren teoriak segitzen badira, jalgitzen zara hortik konbentziturik badela hemengo edo hango antzezteko molde bat. Jestuaren alfabeto bat hizkuntza edo zibilizazio bati lotua. Zibilizazioak aldatzen dira barnetik eta kanpokoko kutsuz. Sartzen zaizkigu beste kodeak, hartzen ditugu edo baztertzen, ohartuki zein arduragabe. Jestuala egin genezake gure, beste bat arraro zaigu eta beraz ezohiko edo xeble, hortaz irrigarri. Inpaktuak, teatroak beti helburu daukan erreakzio gordin hark, begiaren kulturari lotua baita, pertsonaren bihotza hunkitzen du. Ez da hor kasualtaterik, baina alkimia konplexu bat eta ardura deskribaezina. Tradizioak badauka horretan eragina. Estetiko bat ekartzen du bere baitan. Dударik ez da.

2.4. Tradizioa

2.4.1. *Zer da zure ustez tradizio kulturala? Zein da bere balioa?*

Tradizio baten funtsa sorkuntzan izugarria da. Aipa literatura. Ez da batere berdin idaztea hizkuntza batean, zure aitzinetik ari izan badira Flaubert edo Dostoievski, Joyce edo Faulkner. Pentsa euskaraz gauza bera denez, abiatzen bazira euskarazko eleberri baten idaztera zure publikoan denek irakurri badute Jean Etchepareren *Buruxkak*. Edo deus sekula irakurri ez duen jendearentzat. Teatroan ere ez da berdin parean publiko heldua baduzu, perspektiban ezarzen baitu, erreferentziak baditu, ikurrekin espekula dezakezu. Orain arte Iparraldean publiko heldua zen, teatroan ikasia. Eta mintza zinatekeen bigarren graduan. Ardura entzuten da erraten oraingo teatroa ez zaiela merezi. Menturaz publikoa bere ber utzi baitugu, haria eten da eta hasi dira telebistaren aitzinean egoten, Interneten edo smartphonoen bidez komunikatzen dira gehiago.

Arazoa orain ez da tradizioa ez izatea baina non herritartzen den tradizio hori, publiko baten osatzeko.

2.4.2. *Eta teatro tradizionala?*

Ihaurerietako erritualak aparte, Zuberoako pastoralak da teatro tradizional bakarra Iparraldean. *Stricto sensu*. Eta oraino eztabaidagarria da zein heinetaraino tradizionala den pastoral barneko interpretazioa, oraingo pastoraletan. Ez ote dute publikoaren presentzia baliatzen beste zerbaiten egiteko? Hobeki izenda baikenezake *revue* edo *comédie musicale* izenekin.

Baina beste gisan nik Larzabalen teatroa tradizio berri batean koka nezake. Iragar Larzabalen edozein antzezlan, jendea hurbiltzen da aitzinetik jakinez zer ikusiko duen, forma eta testuan. Jakintza bat bada eta joaten da jendea gauza tradizional baten bila.

2.4.3. *Tradizionala al da zure teatroa?*

Libertimendua egiten dudalarik, saiatzen naiz jendeak igurikatzen duena egin ahala betetzen delako ohizkotasun horretan. Badira efektu batzuk ez

baikenitzake onar holako lekuan, ez badoaz ongi delako *zirtzil* estetikarekin.

Beste gisan ez. Ni saiatzen naiz oraingoa egiten, oraingo publikoarekin osatzen dugun multzo horrek dituen galderei erantzuten. Bistan dena teatrogilea naizen bezainbatean jokia da publikoarekin, saiatzen naiz partekatzen ditugun erreferentziekin espekulatzea, eta tradizio batetik ateratzen badira ez ditut huts eginen. Nahi nuke sortu irudi mundu berri hori erreferentzien arkara bil baledi. Tradizionala ez da, baina eginak dira gauzak tradizioaren etengabeko pieza fabrika gisa balitz bezala.

2.5. Errituala

2.5.1. *Zer da zure ustez errituala? Zeintzuk dira bere ezaugarri bereizgarriak?*

Erritualtasuna hitzordu bat da, aktorearen eta publikoaren artean. Tradizioak etenik jasan ez duelarik xantza izugarria da eta uste dut zernahi estaturu izanik ere, kontzientzia edo anbizio kulturala duen pertsonak hori uztea grabea dela, biziki zaila delako lortzeko. Erran nezake sorkuntza auzartak tentsio handiak sortzen dituelarik publikoaren eta bere sortzaileen artean, polemikak eta desadostasun handiak, gaizki-ulertze nasai... bakea egiteko toki dela erritua. Berriz abiatzen garela hor izendatzaile ttipienetik. Parte hartze popularrak berriz dei egiten dio populuari, berriz jokia irekitzean, zabaltzean, harremana hor da natural, betiko. Zinez herritarra bada, mintzo bada komunitate linguistiko guziari eta ardura zabalago ere, kultura baten legitimitatea da hor irakurtzen, atxikimendua lortzen ere. Haurrekiko adibidez, begi bistakoa da. Erritu hitzak bere polisemia guzian funtzionatzen du, ohitura, besta, bilgune beharrezko, pasaia ekintza, onespren soziala...

2.5.2. *Zein da erritualaren eta teatroaren arteko lotura?*

Nire baitako definizioan erritu forma guziak teatro dira, tropismo ttipienak barne, baina teatro guziak ez dira erritu. Teatro batzuek zatitzen dute, haus-

ten dute, eskandalua sortzen dute, gure toberak adibidez, baina dakarten katarsia balioarengatik beharrezkoak dira errituak bezainbat. Hala ikusten dut behintzat baina ene egiten dut ezkerreko gatazkaren balio sozial positiboa, jendarte baten bultzatze aurrerakoi batean. Eta hasteko biziaren zirimolan.

2.5.3. *Zure teatrogintzan erritualtasunik ba al dago?*

Libertimendua ez da enea, Garazikoa da, nahiz eta azken 10 urte horietan zirtzil formatzen ari izan naizen. Ene teatroa den ez dakit, baina ni jartzen naiz erritu baten zerbitzuko. Lizeoko teatroa sorkuntza da, saiatzan da urte-tik urtera desberdin izaten, ideia berrien atzetik joatea du abiaburu. Ihes egin nahi nioke erritualizazioari. Gazte baten baitan ilusio «garaikideak» egiten baitu euskara posible. Baina onartu behar da ikasleentzat ja, erritua dela, igurikatua dela besta bat bezala. Batzuentzat hasteko.

2.6. Profesionala vs. ez-profesionala

2.6.1. *Zerk definitzen du teatro profesionala?*

Ez dakit estetika mailan edo talde profesionalen diskurtsoa aditzean, ezaugarriarik atzeman daitekeenez beste teatroetatik ezberdintzeko. Ipar eta Hegoaldean ez da egoera bera jada, estatus ezberdina dute profesionalak eta, beraz, beren ogiaren irabazteko estrategiak halaber. «Profesionala, besterik egiten ez duen amateurra da» erdi txistea ezaguna da.

Halarik ere, ikusi dudanez, proiektuari lotzeko molde desberdinak dira. Profesionalak denbora ematen dute asmoaren egingarritasunaren osatzeko, txosten, diru eskaera, eta estekatua delarik epe aski motz batean erakitzen dute. Amateurrak bilduko gara asteen behin urte osoan. Ez dakit zein den hobea, burdina lantzen dute batzuek gori deino, hausnarketa gehiago egiten bigarrenak. Ikusi behar da taldekoek elkar ezagutzen dutenez, konplizitateak, anbizioa, zuzendariaren larderia eta sorkuntza pindarra... «Euskal kulturaren» idatzi nuen «egoitza» sistemak egiten dutela profesionalak etxean zeudela antzokietan eta, beraz, salaren neurria jarriak

direla egun handirako, teknika hobeki menderatzen dute. Muntaketa usaian hobeki egiten dute, hobeki lotua da, finituago... Interpretazioari dagokionez eztabaidagarria da. Zer gai den... egiatasuna amateurraren aldera itzul daiteke...

2.6.2. *Eta ez-profesionala?*

Ez dakit, adibidez, profesional batek Pitxu hobeki antzez lezakeen...

Larزابalen antzezlan batean, amateurrak profesionalak baino hobekak daitezkeela ez dut dudarik, ikusia dut, teknika falta paperari buruzko ezagutzarekin ordezkatzeko baitute. Taula gain kanpokoa deitzen dute, metaforak erakartzen, balio erantsi espekulatiboa handiagoa da, gaia hurbil dugularik eta benetako teatro propio baten funtsa da. Beharrezkoak dira amateurrak teatro osasuntsua eraiki nahi bada.

2.6.3. *Zein da bakoitzaren rola egungo gizartean?*

Hegoaldean gainbehera handia bizi ukan zuen duela 20 edo 30 urte teatro amateurrak. Profesionalizatu zen dena. Zirkuitua behintzat eta erresistentzia saioak izan badira ere, Azpeitiko topaketak bezalakoak, bakantzea nabaria izan zen. Iparraldean orain da gertatzen ari fenomeno bera. Onartua da teatroa egiten dutela profesionalak, euskaraz edo frantsesez, berdin zaio kontsumitzaileari. Orain hemengo amateurrek arduratzen da teatroa «egin» nahi dute, sententzioak bizi, ez du deus ikustekorik elkarrekin bizitzeak inposatzen dituen gaiekin, gizartearekiko sokera batekin, sorkuntzaren eraginarekin, hots, idazteko ekintzarekin.

Ulertzekoa da. Zeren ez da uste izan behar taula ginetik jaustean ezagutza keinuak ukanen dituzula, ferekak bizkarrean. Amateurra eta profesionala berdin tratatzen ditu publikoak, berdin epaitzen, molestaturik bada zafrazten. Eta ongi da. Teatroa ekintza politikoa da. Politika borroka bat. Ezti sobera bada seinale txarra: ez dugula teatrorik ekarri. Hirugarren adineko Eguberriko krakada baizik ez.

2.7. Unibertsala vs. lokala

2.7.1. *Zer da teatro unibertsala?*

Unibertsal nozio hori ez dut maite. Aitzakia izan da hemen teatro gaiaren hiltzeko. Muntaketak esanahi polemiko guzietz irentzeko. Ostermeier zitazten dut ardura: «ez da teatro ona eskualdekoa baizik izaten ahal». Eta Cesar Briek erran zidana erran niolarik euskaraz idazten nuela: «Xantza handia duk. Zangoak lohian dituk. Bortxa ezak hire burua izarrei so egitera». Lehen baldintza da zangoak lohian ukaitea, publikoa eta biek partekatzen dugun trabesaren tratatzea Antonin Artaudren ankertasuna erregai. Baina teatrogileak ezin du errealitate hori bere gordinkeria jasanezinean hala-hola bota jendeen aitzinera. Ez lezake bere lana egin. Ez dute eskar-nioak, parodia sistematikoak, trufa merkeak interes guti baizik teatorako. Begiratu behar da azalaren pean. Mekanismoak biluzi behar dira. Antza bilatu. Antzestu. Altxatu behar da gaiaren gainera. Eta hor artetan gertatzen da baduela gai transformatu horrek zerbait errateko besteei, beste kulturakoei. Modestia apaltasun, lizeoan publikoaren parte handia ez da euskalduna eta nire unibertsaltasun parte ttipia bizi dut erraten dutelarik «ba hau edo hori ikusi dut... hori zen?» eta komunikatu nahi dute maite ukan dutela irudi bat, irakurri dutela teatroaren lengoaia. Ardura ikusi dituzte euskaldunek ikusi ez dituzten gauzak. Euskararen gatza hartu dute. Lecoqek dio abiatu behar dela «du fonds poetique commun» eta «s'il y a des différences elles apparaitront». Ados naiz baina alderantziz. Abiatu behar da trabe-setik, lohitik, eta horren sublimatzea kausitzen badugu, mina taula gaineko poesiaz eraldatu badugu... hor delako fondo poetiko amankomunean urtzen da gurea.

2.7.2. *Jorratzen dituzun gaiak unibertsalak dira? Lokalak?*

Gai berak dira hemen eta New Yorken.

2.8. Harreman interkulturalak

2.8.1. Zer paper (izan) dute kulturarteko harremanek zure teatrogintzan?

Hiru urte segidan ikastaldi batzuetan ibili naiz Lectouren. Formatzaileak errusiarrak ziren eta Stanislavskyren metodotik abiatzen ziren, Meyerholden biomekanika ardatz zuen batek... maska erakusten zen... Pedagogia mailan eragin handia izan du nigan Bernard Grosjean teatrogile paristarrak. Teoria egileak Brook, Boal, Fo, Oida, Lecoqen munduan orduan naiz sartu. Bolada batez anitz ibili naiz teatroa ikusten eta Chimères taldeak muntatzen duen festibalean ikusi Hego Amerikako taldeek, katalanek nolaz ez, eragin dute ene teatroaren ikusteko moldean.

Testu mailan anitz irakurri dut klasiko eta garaikideetan, ez dakit balio duenez zitatzea baina Bond, Lars Noren, Srbljanovic, Kane, Moawad biziki atsegin ditut, batzuk ene ustez batere hemen egokigarriak bazaizkit ere mementokotz. Eragin guziak zilegi zaizkit menperatzen ditugun ber. Tristeena plagio zuzena da. Denbora eta pausatzea ditugu aliatu hoberenak.

Behin hemengo teatrogile batek erran zidan «a orduan hire teatroa ez da egiazki euskalduna?» «Baietz. Euskaraz pentsatzen duten euskaldunen galde bati axut egiten dudalako lan bakoitzean. Eta truke lan hori ez badugu egi-ten eragin bakarra dugu: telebista. Mandoa eskuan. Erran nahi baitu deus. Pantailaren gibelean ez da sekula teatrorik».

3. Ander Lipus

Ander Lipus, Iñigo Ibarren (1971, Markina-Xemein) ezizen artistikoa da. Lipusek Madrileko William Layton Laborategian ikasi zuen teatroa, Stanislavsky-metodoaren printzipioen arabera. Ikasketak amaituta, Bilbora etorri eta 1998an Antzerkiola Imaginarioa taldea sortu zuen zenbait artista gazterekin; azken urteetan bide esperimentalean Euskal Herriak ezagutu duen talderik garrantzitsuenetarikoa (Gil 2002, 770). Stanislavsky metodoarekin apurtuta, bestelako teknikak ikasteari ekin zion, eta hala Indiako Kathakali, Baliko Maskara Dantza edota Nô Teatroa ikasi

zituen zenbait bidaia eginez. 2000. urtean Barbak antolatzen duen ISTA¹⁴ topaketetan parte hartu zuen, eta teatro-antropologia gertutik ezagutzeko aukera izan zuen. Antzerkiola Imaginarioarekin zenbait proiektu aipagarri burutu ditu: besteak beste, Odin Teatret-en trukeetan oinarritzen den *RITOS. Gure azken lur zatia* (2001-2006) proiektu sozio-artistikoa (Valverde 2013, 73), edota *Yuri Sam. Otoitza* (2003), ikasitako teknika desberdinak nahasten dituen antzeppen interkulturala (Valverde 2012). 2006tik aurrera Artedrama egitasmoarekin dabil eta, taularatu dituen antzezlanean artean, *Erregea eta Bufoia* (2008) aipa daiteke, non bertsolaritza eta teatroa nahasten diren (Valverde 2013, 102).

3.1. Zertarako Teatroa

3.1.1. Zertarako antzertia?

Lehenengo gauza da pentsatzea norberak zertarako balio duen. Badaude pertsona batzuk txikitatik aparatu elektronikoak desmuntatzeko balio dutenak. Ni horrek urduri jarriko ninduen eta puskatu egingo nuke dena. Nik uste dut teatroa dela nire sentipena edo nire sena ofizio bezala: teatroa da nik ofiziotzat hartzen dudana gizarteari zerbait emateko.

Niretzat teatroa beharrezkoa da, herri baten kulturean edo izaeran beharrezkoa den espresio bat. Eta teatroa baliatzen da askotan gizarte horren ispilua izateko, -ispilu barregarri edo tragiko, ikuspuntu anitzekoa-, eta baita ere gizarte horren kritika edo autokritika egiteko, momentuari buruz hitz egiteko; bizitzari beste dimentsio bat emateko, azken finean. Teatroa erreminuta ikaragarri bat da komunitate batek bertan parte har dezan. Agian gaur egun ez du komunitate oso batek parte hartzen, baina bai behintzat komunitatearen alde handi batek.

Horrez gain, teatroaren dimentsio modernoaz ariko bagina edota espektakulua aipatuko bagenu, Calderón de la Barca-k esaten zuen hori pentsa-

¹⁴ International School of Theatre Anthropology.

tzera irits gintezke: ea bizitza osoa ez ote den teatro huts bat, non denok egiten dugun paper bat.

3.1.2. *Norentzat egiten duzu? Zein da gogoan duzun publikoa? Zer eskaini nahi diezu?*

Herrialdeetako publiko zabal horrentzat, zazpi probintzietakoa; saiatzen gara teatroa egiten Markinan edo Amikuzen uler dadin. Nik uste dut batek heldu nahi diola aukerarik zabalenera, hau da, publiko guztiari. Baina ezinbestean hautu batzuk hartzen dituzunean, publiko bat galdu egiten duzu, nahitaez. Hori oso argi ikusi dut nik telebista egiten nuenean. Hor zuk badakizu ikusle multzo handiago bati zabaldu behar diozula mezua, are gehiago telebista publiko bat bada. Eta teatroarekin berdin gertatzen da. Zuk nahi, nahi duzu beti antzokia jendez gainezka egotea, baina ezinezkoa da. Adibidez, orain musika-talde batek eskatu dit lan bat egitea XVI. mendeko musikarekin. Nik obra hori egiten badut, horrelako musika bat sartzen badut, hori seguru asko gehiago interesatuko zaio 40 urteko pertsona bati, 18-19 urteko gazte bati baino. Beraz, nahi eta nahi ez zuk egiten duzun obrak beti dauka dimentsio bat, iristen zaio publiko jakin bati. Zuk nahi duzu ahal denik eta publiko zabalenera iristea, baina beti ez da hola izaten. Zuzendari moduan badakizu x gauzak x publikoari min egingo diola edo gogorra iruditu. Nire ustez zuzendariak beti jakin behar du nori iritsiko zaion egiten duen teatroa.

3.1.3. *Zergatik euskaraz? Zergatik erdaraz?*

Era naturalean etorri da. Madrilerako joan nintzenean erdaraz egiten hasi nintzen, gero Bilbora etorri nintzenean taldea «bipolarra» zen¹⁵: euskaldunak ginen batzuk eta beste batzuk erdaldunak. Orain euskara hutsean egiteko hautua kontzientea da, kontzientziagatik, apustu bat da: sentitzen dut euskaraz egin behar dudala. Geografikoki ere hori sentitzen dut. Berrizen bizi naiz eta Markina-Xemein edo Aulesti bezalako herrietan mugitzen naiz norma-

¹⁵ Antzerkiola Imaginarioa.

lean eta, beraz, era natural batez etorri zait. Eta oso pozik nago apustu horrekin. Gainera, euskaraz egiteagatik ez naiz sentitzen mugatuago baizik eta kontrakoa: askoz libreago. Kontua da euskaraz gauza asko ditugula egin gabe eta, beraz, egiteko. Oraindik ez gara iristen, gaztelaniazko obra arrakastatsu batzuek bezala, antzoki guzti-guztiak betetzera, baina badaukagu publiko bat.

3.2. Zer teatro

3.2.1. Zeintzuk dira gehien eragin dizuten aurrekariak?

Hasteko, William Layton aipatu behar dut nahitaez bere eskolan ikasi nuelako eta, haren bitartez, Stanislavsky ezagutu nuelako. Nire lehenengo maisuak horiek izanda, ezin dut ukatu horiek direla nire erreferente garbiak, nahiz eta askotan teatro mota horren kontra egin dudana. Horrez gain, garrantzitsua izan da Antonin Artaud; haren bitartez ezagutu eta ikasi dudana Kathakali Teatro Dantza; Baliko Maskara; Eugenio Barbaren Teatro Antropologia; Barbarekin berarekin ISTAn ikasi izan dudana; Jerzy Grotowski; eta Tadeusz Kantor izan da ni izugarri liluratu nauen autore bat. Horrez gain, beste autore guztiek ere eragin didate hein batean, denek daukate zerbait hartu duzuna: esaterako Dario Fok bufoiaren munduaz kontatzen duena oso polita da; Peter Brook pixka bat zabalagoa da baina interesgarria nola ikusten duen teatroa; bestalde, Meyerhold eta bere biomekanika asko gustatu izan zait beti. Egia esan, oro har errusiarrak eta garai hori guztia, bere dimentsio «wagnerianoarekin», liluragarria izan da niretzat.

Euskal kulturari dagokionez Jorge Oteiza, zer esanik ez. Juan Antonio Urbeltzek ere asko hunkitu ninduen; bere jakintzagatik, bere ikerketengatik, egiten dituen dantzak eta proposamen artistikoengatik... Bere liburuak ere oso interesgarriak iruditu zaizkit; Urbeltzek folkloreak gainera jakituria aparta du. Bere lanak asko pentsarazi dit, zeren zuk txikitatik ikusten dituzu zortzikoak eta inauterietako artzak eta abarrekoak eta ondoren ikusten duzu hori guztia teorizatu egin duela berak. Horrekin batera, ildo horretakoa den Ez Dok Amairuk eta horko mugimenduak ere eragin dit, jakina.

Bestalde, Bilbon bizi nintzen garaian Situazionistak asko interesatzen zitzaizkidan, pentsamendu anarkista, punka, aurreko mendearen hasierako abangoardia guztiak -Bauhaus, futuristak, dadaistak, espresionistak-... Hor agertzen ziren manifestuak, gizartearen kontrako jarrera, aurreko moldeak hankaz gora jartzeko asmoak; horrek guztiak beti liluratu nau. Eta guztiaren gainetik nik beti esaten dut nire eskolarik handiena nire ama izan dela.

3.2.2. *Zein da Jerzy Grotowskiren edo Eugenio Barbaren eragina zure obran? Barbaren Teatro-antropologia esanguratsua da zuretzat? Identifikatuta sentitzen duzu Odin Teatret-ek egiten duenarekin?*

Adibidez RITOS. *Gure azken lur zatia* proiektuan Barbaren eragina erabatekoa izan zen. Nik bidaia bat egin nuen Bielefeld-era (Alemania) eta han grabatu nituen Barbaren trukeak. Han ikusi nituen Odin Teatret-en bideoak: nola egiten zituzten sarraldiak kultura ezberdinetan -Amazonian edo Italian-; hori dena han «txupatu» egin nuen eta hemen aplikatu. Izan ere, probatu nuen gauza bat Eugenio Barbak berak kontatutakoa eta asko gustatu zitzaidana: zu maskaratuta zaudela hasten zara korrika herri batean. Zer gertatzen da? Bada, ume guztiak zure atzetik doazela. Eta hori hola da Italian, Indian eta Euskal Herrian.

Barbak azaldutako gauza guztiak nik hemen egiaztatu nituen. Kontua zen neure kulturari halako balore bat ematea. Ez daukagu beti kanpora jo behar hemen badaukagulako aberastasun bat. Horregatik nire intentzioa ez zen Amazonasera joatea edo mapucheekin lan egitea, baizik eta hori hemen trankil-trankil egin zitekeela egiaztatzea.

Oso desberdina izan zen trukeak Ondarroan, San Frantziskon¹⁶ edo Urdunian egitea. Baina argi dagoena da leku horietan guztietan umeek berdindin jarraitzen zutena maskaratua. Umeak diferenteak ziren leku guztietan baina, berez, denek jarraitzen zuten maskaratua.

¹⁶ Bilboko auzo bat.

3.2.3. *Zer balio ematen diozu gorputzari zure teatroan?*

Nire kasuan aktorearen erreminta nagusia gorputza da eta, berarekin batera, ahotsa. Clown edo mimo baten kasuan ahotsak ez du garrantzirik, dantzari baten kasuan ez du garrantzirik, baina ni naizen aktore mota eta neuk egiten dudan teatro motari dagokionez, gorputzak berebiziko garrantzia du.

Erreminta bi horiek, gorputza eta ahotsa, beti elikatu behar diren bi aspektu dira. Badago adibide bat niri gustatzen zaidana: Eugenio Barbari entzun nion eta teatro antropologian erabiltzen da. Neuk nireganatu egin dut eta neure moduan kontatzen dut: adierazkorra izateko aktore batek aurreadierazkortasuna landu behar du. Eta hori zer da? Bada, demagun alfonbra bat erosi nahi dugula, eta dendan alfonbra horren azala ikusten dugu, egin den lanaren emaitza, azken finean; zer polita den, zer marrazki dauzkan, zer kolore dituen... zerbait komunikatzen digu, alfonbra horrek badu espresio bat. Bada, aktore bat horretara iristeko alfonbra horren azpiko korapiloak landu behar ditu, hau da, azpian duen lan guztia. Eta hori da niretzat aktoreak bere ofizioan etengabe landu behar duen erreminta bat. Hau da, aurreadierazkortasun hori landu behar du gero adierazkorra izateko. Eta horretarako teknikak daude.

Nik izugarritzko garrantzia ematen diot nire prestakuntzan eta nire ofizioan teknika horiek baliatzeari eta teknika horretan entrenatzeari, bai gorputzari, bai ahotsari dagokienez. Ahots teknika gabe ezin zara inora iritsi, eta berdin gorputz teknika gabe. Adibidez, ez badaukazu erresistentziarik, -teatro-antropologian erabiltzen diren printzipioetako bat-, ez badaukazu erresistentzia minimorik, ezin duzu ordu erdi bateko paper protagonista bat egin. Horregatik da inportantea entrenamendua. Teatroan ezinbestekoa da. Gorputza oinarria da niretzat, margolariarentzat pintzela edo medikuarentzat bisturia bezala. Nire adierazkortasunaren bidea gorputza eta ahotsa dira.

Horrez gain, gorputz hori eszenan organiko izatea da nire ustez teoriko guztiek edo teatrorra dedikatzen garen guztiok bilatzen duguna. Hau da, egitate bat ikustea eszenan. Eta hori ikusteko asko landu behar dira bai gorputza eta bai ahotsa. Taula gaineko gure mugimendua, gure egote hori organikoa izan behar da. Kontua da teatroan mila aldiz errepikatzen dela ekintza bera; nahiz eta beti desberdina izan, ekintza bera errepikatzen du

aktore batek entsegu edo emankizunetan; baina errepikatzen duen aldi bakoitza aurrenekoz egingo balu bezala egin behar du. Gorputz hori organikoa izan behar da, bizirik egon behar da, eta ez irudi mekanikoki errepikatzen den gauza bat egiten ari denik.

Zu oso organikoa izan zaitezke eta gero teatro naturalistago bat egin, edo maskara teatroa... Formaren aldetik desberdinak izango dira baliatzen dituzun teknikak, baina azken finean jarraituko duzun printzipioa da taula gainean hilik ez baizik eta oso bizirik egotearena, horrek publikoa erakarri behar duelako. Aurrean dagoen horrek seduzitu egin behar du publikoa, zerbait eskaini behar zaio publikoari aktorearen gainetik begia ez kentzeko. Esango nuke aktore horrek barne-dantza moduko zerbait eramango duela, eskainiko duela.

3.3. Herri Teatroa

3.3.1. *Zer da herri teatroa zure ustez?*

Ematen du gauza minoritarioak direla herri teatroak, hiritarrak ez direnak. Nik uste dut herri teatroan komunitatea hurbilago dagoela emankizunetik hiri teatroan baino. Hiri teatroan distantzia bat sortzen da, baina ez dut esan nahi hurbiltasun hori hirietan ezin denik eman. Hiriak beren herri txikiak gordetzen dituzte, auzoak daude eta hor auzo teatroa egon daiteke. Herri teatroan herriaren inplikazioa desberdina da. Gertaera berezi bat da, teatroa parte-hartzaileagoa da. Badago zerbait bere izpirituan desberdina egiten duena. Ez dago urruntze bat, burgesa edo intelektuala dena. Baina horrek ez du esan nahi tontoa denik herri teatroa. Herri teatroak badu zerbait biziagoa dena.

Adibidez, askotan antzokia bera, nahiz eta leku itxi bat den, izan daiteke lekua herri teatroarentzat. Kanean egiten den teatroa kale teatroa da, baina ez da gauza bera Lekeitioko Kale teatro Jaialdia edo gauza herritarrago bat. Jaialdietara teatro taldeak joaten dira, beren obra egiten dute eta badoaz. Katxe baten arabera egiten dira gauza horiek, merkatuko legeen barruan. Herri teatroa, berriz, katxea eta horrelakoen gainetik dago, ez da mugitzen

merkatuaren arabera baizik eta behar batzuen arabera, eta beste pultsu bat dauka. Hori bai, oso zaila egiten zait pultsu horiek sailkatzea eta herri teatroaren eta bestearen arteko ezberdintasunak identifikatzea.

3.3.2. *Zein da herri antzertiaren lekua egungo gizartean? Zerbait eskaini diezaioke gaur egungo gizarteari edo iraganeko aztarna bat baino ez da? Herri teatroa lotuta dago jende mota edo testuinguru mota bati (gizarte tradizionalari eta nekazaritza eremuari)? Lekua al du, adibidez, hirian?*

Nire ustez badu leku bat. Komunitate bat egiteko, edo baita banatzeko ere. Adibidez, Antton Lukuren teatroa horren adibide garbia da. Antton Lukuk jende pila dauka aldeko eta kontrako. Tira, uste dut Ander Lipusek ere izango dituela, jende askori asko gustatuko zaiola egiten dudana eta beste askok pentsatuko dutela egiten dudana desegokia, seriotasunik gabekoa, lekuz kanpokoa edo groteskoa dela, gauza asko... Komunitate guztiok borrokan gaude beti, eta nahiz eta aurrera egiteko komunitateek itunak behar dituzten, ez dira beti ados egongo.

3.3.3. *Zein da teatro herrikoiaeren lekua garaiko teatro munduan? Garaiko teatro profesionalak edo hiritarrak badu zerbait ikasi edo mailegatu herri teatrotik? Ba al dago lotura estetikorik herri teatroaren eta gainerako teatro formen artean?*

Bueno, adibidez herri teatroak askotan egiten duena da kopia modan dagoen teatro hori. Adibidez, Telesforo Monzonek Molière kopiatzen zuen zuzen-zuzen. Beraz, herri teatroak momentu bakoitzean estandarizatuta dagoena kopiatzen du. Seguru asko beren garaian pastoralara edo maskarada bezalako folklore edo tradiziozko formek ere kopiatzen zuten teatro estandarretik. Izan ere, pastoralaren morala oso kristaua da. Gertatzen dena da herri teatroan ere badaudela batzuk horri guztiari buelta ematen ahalegintzen direnak. Eta hor dago interesa, aldatzen diren gauzetan. Bestela, oso kontserbadoreak gara berez, Agate Deuneko ospakizunetan bezala, beti berdinean egiten dena. Azken finean, tradizioetik balio dizuna hartzen duzu, eta gainerakoa ez.

3.3.4. *Herrikoitzat hartzen duzu zure teatroa?*

Batzuetan bai eta beste batzuetan ez. Batzuetan herrikoiagoa da eta besteetan ez. Nik uste dut, adibidez, *Yuri Sam. Otoitza* (2003) ez dela obra herrikoi bat, baina *Biba zorrixen izurritie* (2013)¹⁷ bai, adibidez. Hori herrian txertatuta dago, herriarekin batera egiten da eta, gainera, musu-truk. Horrek beste dimentsio bat du, ekarpen bat egiten diodalako herriari, eta horrela, herrikoitasunetik gertu kokatzen da. Aulestiko topaketak edo *Erregea eta Bufoia* (2008) ere herrikoiak izango lirake. Eta ez dakit zein den bien arteko desberdintasuna, baina badago. Adibidez *Erregea eta Bufoia* taberna batean eta oso publiko txiki eta gertuarekin egin dezaket, baina *Yuri Sam* ez.

3.3.5. *Teatro herrikoiaren eragina zure teatrogintzan? Zer hartu duzu herri teatrotik?*

Hori gaiari oso lotuta dago. Herri jakin batek arazo bat badu eta herri horren aurrean arazo horri buruzko obra bat egiten baduzu, herriari erre-minta bat ematen diozu. Heriotza edo maitasuna badira zure gaiak, hori oso zabala da, ez da herriarena. Ez dut esan nahi maitasuna ez denik herriarena, baina maitasun istorio bat kontatzen baduzu, hori airean dagoen zerbait da; ordea, gaur egungo etxe-kaleratzeaz hitz egiten baduzu, orduan herriaren arazo bati buruz hitz egiten ari zara, eta ez heriotzaz.

Herriak une horretan dituen arazoei buruz hitz egiten denean, horrek badu herri teatroaren kutsu bat. Egia da Hika teatroak generoari buruz egiten duenean, horrek ere baduela gaurkotasun eta gertutasun bat, nahiz eta printzipioz generoa gauza zabala izan. Edozein kasutan, herria partaide egiten denean, parte-hartzea bultzatzen denean, herri teatrori hurbiltzen ari gara. Nik uste dut herri teatroa *happeningetik* zerbait gertuago dagoela ohiko espektakuluetatik baino.

¹⁷ Markina-Xemeingo Abarka teatro talde amateurrarekin eginiko lana.

3.4. Tradizioa

3.4.1. *Zer da zure ustez tradizio kulturala? Zein da bere balioa?*

Tradizio batzuk ez ditut ulertzen, tradizioak gordetzen diren lekuan ez naizelako bizi. Hondarribiko Alardea edo Donostiako Danborrada, kasu. Hango jendeak hori nola sentitzen duen... Horren inguruan identifikatze kontuak daude, talde bateko partaide sentitzea; zerikusi handiagoa du psikis sozial batekin.

Baina oro har tradizioa da nondik gatozen begiratzeko modu bat, gauzak ikusteko era bat. Inportantea da ohiturak nondik datozen jakitea gu geu nondik gatozen ulertzeko. Jakin behar duzu non zauden eta zer pauso eman diren horra iristeko. Hori izango litzateke tradizioa, alde praktiko batetik begiratuta. Tradizioak ematen dizu oinarri bat, baina gero zuk horrekin zer egiten duzun, hori beste kontu bat da. Material hori, tradizioaren elementuak alegia, baliagarria da zerbait garaikide egiteko, baina obra batean tradizioa zeure modura erabiliz gero, litekeena da publikoak hori ez ikustea, ez antzematea osagai tradizional bat erabili dela. Historiaren momentu bat ikusiko du, baina gaur egungoa.

Horrez gain, tradizioa Oteiza edo Urbeltzen ondarearekin identifikatzen badugu, orduan tradizioa oso gauza garrantzitsua da. Txikitatik «edoski» duzun gauza bat litzateke, frontoietan ibiltzea bezalakoa. Aparte bat da, «gestus» bat da, mugimendu bat. Niretzat zentzu bat dauka frontoian ibiltzeak, bertan mugitzeak, baina ez dakit hori tradizio bat ote den, tradizio bakar baten partea ote den; azken finean, gizarte eta kultura askok jokatu izan dute pilotan.

Nik uste dut norberak eskura dauzkan adierazpen guztiekin jolasten dela. Adibidez, orain prestatzen ari naizen Monzonen obra batean aktoreei esaten diet: «bada bi sarrera izango ditugu, pastoraletan bezala. Ate horretatik sartuko zarete, eta beste horretatik atera». Eta ni hor tradizioari begira ari al naiz? Agian bai. Jendeak ez du pastoral bat ikusiko, baina nik horren imajinarioa daukat, eta imajinario horrekin funtzionatzen dut. Nola sortzen da imajinario hori? Bada normala denez, norberaren kulturari inplikaturik eta gauzak ikusiz. Nik pastoral bat ikusi ez banu, ez nuke imajinario hori izango, ez nuke izango tradizio horren zantzurik, eta nire obretan ere ez zen egongo.

3.4.2. *Eta teatro tradizionala? Zein da teatro tradizionala? Zer da tradizio teatrala?*

Urteetan eman den teatro mota bat. Kathakali tradizionala al da? Bada bai, duela mende asko hasi zelako egiten eta oraindik irauten duelako teatro mota bezala, bere kode eta esanahiekin. Pastoralak ikustea tradizionala al da? Bada baita ere, urte askotan zehar antzeko kodeekin jarraitzen duelako, gutxi gorabehera estereotipo berdinak publikoari ematen. Niretzat hori izango litzateke teatro tradizionala. Teatroa italiar erara egitea ere, guk egiten dugun bezala, tradizionala al da? Bada agian bai, zentzu batean.

Edozein kasutan, teatro tradizionala berreskuratzea dago, Antton Lukuk Libertimenduarekin egin duen bezala. Eta litekeena da berreskuratutako hori tradizio bilakatzea berriz. Izan ere, azken urteotan, otsailaren bukaeran edo martxoaren hasieran bi libertimendu egin izan dira, bata Mattin Irigoienek idatzia eta bestea Antton Lukuk. Eta horrela tradizio bilakatzen dira berriz. Hori bai, hori egiteari utziz gero, jarraipenik ez badago, tradizioa apurtuko da.

3.4.3. *Tradizionala al da zure teatroa? Non? Noiz? Nola? Bada teatro tradizioarik gurean? Jarraitzen duzu? Tradizio horren barruan ikusten duzu zeure burua?*

Ez dut uste, gaur egungo teatroa da nirea, nahiz eta tradizioetik xurgatzen duen: lehen esan dudana bezala, imajinario batetik edaten du.

3.5. **Errituala**

3.5.1. *Zer da zure ustez errituala? Zeintzuk dira bere exaugarri bereizgarriak?*

Komunitate batek egiten duen zeremonia sakratu bat, errepikakorra eta kode markatu batzuen barruan antzezten dena. Erritualak errepikapen bat dauka. Nire ustez erritualak badu zerbait sakratu. Teatro tradizionalan apurtu daiteke alde sakratu hori, baina erritualean ez: alde sakratu hori gabe erritualak izateari uzten dio. Tira, agian bada posible errituala ere apurtzea, baina uste dut erritualak zerbait indartsuagoa duela.

3.5.2. *Zein da erritualaren eta teatroaren arteko lotura?*

Herri teatroa, zer herri teatro baliatzen dugun, oso desberdina izan daiteke. Adibidez, pastoral batean ba al dago erritueltasunik? Bada bai, baina jada erritual hori espektakulu bilakatua da zeren, adibidez, kanpoko jendea etortzen da. Horregatik daude hainbeste kexa zuberotarren artean. Irakurri dut aurtengo maskaradan Kabanak kritikatu duela pasterala egiteko norbaiti eskatu diotela frantsesez idaztea eta gero euskaratu egingo dutela. Orduan erritual bat da pasterala? Bada ez, zeren jada espektakulu bilakatu da. Zenbat jende joaten den begiratzea baino ez dago; Akitaniako politikoak eta guzti... Beraz, herri teatroa da? Bada bai, zeren herri guztiak parte hartzen du eta hori dena, baina espektakulura hurbiltzen ari da.

Gaur egun gero eta gauza gutxiago daude bere osotasunean, bere izatean; dena prostituitzen da gaur egun. Prostituitzen du diruak, prostituitzen du ez dakit zerk; denak. Balore espiritualak galtzen doaz, eta hor sortzen dira kritikak eta asaldatzeak. Nik beti esaten dut oso inportantea dela balore horiek ez galtzea, zeren balore horiek galtzen direnean gizarte honek ez du ezertarako balioko.

Hortik abiatuta, niri iruditzen zait gauza bakoitza zer den definitzea bakoitzaren pertzepzioaren arabera dela eta bakoitzaren esku dagoela. Oso subjektiboa da, zeren bati bikaina irudituko zaio pasterala frantsesez idaztea eta beste bati irudituko zaio astakeria bat.

Erritualaren eta teatroaren arteko loturara bueltatuz, nire ustez oinarriko kontuak prostituitzen ez direnean, oso erritual indartsua egon daiteke herri teatroan. Izan ere, batzuetan gertatzen da obra batek erritualezko dimentsio bat hartzea, nahiz eta gutxitan gertatu.

3.5.3. *Zure teatrogintzan erritueltasunik ba al dago?*

Aurrekoarekin lotuz, ni saiatzen naiz nire teatroa ahal denik eta gutxien prostituitzen eta erritueltasuna nire ikuspuntutik sentitzen. Adibidez, niretzat isiltasuna erritueltasunetik oso gertu dagoen zerbait izan daiteke, baina Anestesia taldeko abeslariarentzat zarata izango da gauza erritual bat, berak

hardcore musika mota egiten duelako. Beraz, oso pertsonala da erritualtasun hori. Esan nahi dut, ni saiatzen naizela espektakuluaren munduak nire teatroa ahalik eta gutxien prostituitzen, nahiz eta jakin nire teatroa espektakulu gisa aterako dela, edozelan ere. Azken finean, teatroa nire ofizioa da eta hortik bizi behar naiz.

3.6. Profesionala vs. ez-profesionala

3.6.1. *Zerk definitzen du teatro profesionala?*

Teatro profesionala sare baten eta merkatu baten barruan sartuta dagoena da. Hortik aparte, ofizioak zer markatzen duen zehaztea beste kontu bat da. Nik pentsatzen dut pertsona bat %100ean horretara dedikatzen denean, diru iturri eskasa ala handia izan, pertsona hori profesionala dela, horretara dedikatzen delako. Hori da nire ustez profesionala izatea, ofizioari dagokionez; teatroari dagokionez, ordea, horretatik bizi ahal diren guztiak izango lirateke profesionalak. Batzuk ez dira hortik bizi, ez delako erraza bizitzeko lain ateratzea teatrotik; baina hortik etekin ekonomikoa ateratzen dutenak ere profesionalak dira nire ustez, zentzu praktiko batean hitz eginda.

Hori bai, adibidez Antton Lukuk ez dizu inoiz esango profesionala denik, hezkuntzara dedikatzen delako, nahiz eta gero hemengo askok baino gehiago jakin.

3.6.2. *Eta ez-profesionala?*

Maitasunetik eta zaletasunetik ateratzen den teatroa. Teatroa ogibide ez duena baizik eta pasio, gogo, nahi, komunikatzeko aukera, adierazteko erreminta bezala erabiltzen duena.

3.6.3. *Zein da bakoitzaren rola egungo gizartean?*

Beti sentitu izan dut biak direla oso beharrezkoak. Urtez urte beti pentsatu izan dut guri, profesionaloi, tokatzen zaigula teatro ez-profesionala

bultzatzea eta laguntzea. Hau da, profesionala izan nahi baduzu egon behar da profesionala ez dena. Maila batean egon nahi baduzu, beste maila batzuk ere egon behar dira. Ez da maila hobea edo txarragoa, baizik eta dedikazio desberdinekin. Horregatik niretzat inportantea da Abarka taldean aritzea, edo Aulestin umeei teatroa erakustea, edo orain Iparraldean Monzonen obra bat zuzentzea talde amateur batekin.

Horrez gain, badaude batzuk semi-profesionalak direnak eta hori nahi eta ezin bat da. Merkatuaren kontua da; batzuek nahi dute horretatik bizi baina ezin dute, eta semi-profesional bilakatzen dira.

3.7. Unibertsala vs. lokala

3.7.1. Zer da teatro unibertsala?

Teatro bat estralurtarrei egiteko balio duena. Barregura ematen dit horrek, eta kristoren tranpa da, konplexuetara garamatzana. Batzuetan esaten didate euskaraz egiteagatik mugatuta gelditzen naizela. Nire kasuan erdaraz egitea izango litzateke muga. Guretzat tranpa bat da pentsatzea euskaraz mugatzen gaituela. Aldrebes da, euskaraz eginez askatasun handiagoa dut: batetik, nahi dudana egiten dudalako; eta bestetik, euskaraz aukera gehiago daudelako gauza berriak egiteko.

Polonieraz eta ingelesez ikusten dugu teatroa, baina euskaraz egitea proposatzen duzunean arazoak egoten dira; beraz, mugatuta daudenak besteak dira, euskarazko teatroa onartzeko eragozpenak jartzen dituztenak.

3.7.2. Jorratzen dituzun gaiak unibertsalak dira? Lokalak?

Gai unibertsalekin ere tranpak daude: maitasuna, gorrotoa, justizia, injustizia... unibertsalak baino sinplistik dira. Nik sentitzen ditudan gaiak egiten ditut, niri eta nire inguruari tokatzen zaizkion gaiak, nire formarekin eta nire kultur adierazpenekin. Nik ez dut horretan pentsatzen. Orain prestatzen ari naizen obran, *Etxekoak* Jon Gerediagarekin, argi dago espe-

rientzia pertsonal batetik abiatu naizela. Kanpotar batekin maitemintzen naiz, eta kanpotar hori ezin da nirekin etorri hona. Nik badut aukera hara joateko nahi dudanean, baina berak ez hona etortzeko. Eta hori lortzeko, lau urte ematen ditut paperak egiten eta bueltak ematen; han [Kuban] egin behar diren gauzak ikusi nituen, hango jendea ilara luzeak egiten, eta abar. Eta gai hori unibertetsala al da? Immigrazioa gauza unibertetsal bat da, baina ni abiatzen naiz nire esperientziatik. Beraz, bi aldeak ukitu behar ditut publikoarengana iristeko: alde pertsonala eta kanpokoa. Ez da bakarrrik nire istorioa kontatzea; zerbait kontatu behar duzu jendearengana iristeko.

Nik ez dut pentsatzen egiten dudana unibertetsala edo lokala den; zuzen-dari moduan nik pentsatzen dut: «hau, nire herriko gaur egungo jendeari, bai Barkoxen egin bai Ondarroan egin, iritsiko zaio, bai ala ez?» Hori da nik pentsatzen dudana.

3.8. Harreman interkulturalak

3.8.1. Zer paper (izan) dute kulturarteko harremanek zure teatrogintzan?

Izaki komunikatiboak gara, esponjak gara. Hemendik eta hortik hartzen ditugu gauzak eta gero berrinterpretatu egiten ditugu. Zer da gurea? Dena da nahaste bat. Nahitaez denok gara bat.

Duela gutxi Kuban egon naiz eta bertan, egun batean, arkume baten burua ikusi nuen errepidearen ondoan. Sorginkeria kontu bat zen. Eta horrek hunkitu egiten zaitu. Guk hemen ez daukagu hori horrela, baina hein batean behintzat gauza horiek ere badaude hemen. Eta hori azkenean bizitza da, eta zure pertzepzioaren arabera, zuk horri egiten diozu kasu handiagoa edo txikiagoa. Nik uste dut hori dela azken finean: bestearengandik hartzen duzu ala ez duzu hartzen, baina adi egon behar zara, eta ohartu bestearengan dauden gauza asko zugar ere badaudela. Arkumearen buruak agian beldurra ematen dizu, baina burua jarri duenak agian beldur bat uxatzeko egin du. Denak dauka lotura bat, nahiz eta ikuspuntuak, momentuak eta aukerak desberdinak izan.

Esaterako, duela gutxi Ondarroan hil egin den etorkin hori itsasoak eramana, ez dakit nondik etorria eta gero itsaso kolpe batek eramana. Eta ni hasten naiz pentsatzen itsasoa guztiontzat dela itsasoa. Guztiok joan behar gara hara edo guztioi ematen digu beldurra.

Argi dago nire obran kulturartekotasun hori ematen dela, beti dago eragin bat ikusi duzunik edo ikusi ez duzunik. Gero kultura batzuekiko joera handiagoa duzu, gehiago gustatzen zaizkizu eta gehiago hartzen duzu hortik. Adibidez *Yuri Samen* nik oso argi neukan ikasi nituen gauzak praktikan jarri nahi nituela, eta baita zertarako balio zidaten ere.

Beti dago hartu-eman bat, herri guztietan eta herri guztien artean, hala nola pertsona guztien artean. Beti dago hartu-eman bat, harreman bat azken finean. Harreman hitza bera oso polita da. Hartu eta eman, hartu eta eman. Beraz, kulturartekotasuna harremana da. Beti dago harreman bat eta gauza guztiak ematen dira, agian forman aldaturik, baina ia berdin ematen dira. Eta zerbaitek indarra badu hemen, indarra izango du han.

4. Bibliografia

CORNAGO, O., 1999, *La vanguardia teatral en España, 1965-1975: del ritual al juego*, Madrid: Visor.

ETXEZAHARRETA, L., 2002, «Euskarazko literatura Iparraldean XXI. mende atarian» in *Eusko Ikaskuntzaren XV. Kongresua: Donostia-Baiona 2001. Euskal zientzia eta kultura, eta sare telematikoak*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2002, 661-666.

GIL, C., 2002, «El teatro vasco profesional desde su creación hasta la fecha» in *Eusko Ikaskuntzaren XV. Kongresua: Donostia-Baiona 2001. Euskal zientzia eta kultura, eta sare telematikoak*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2002, 765-771.

HENRIQUEZ, J., 2007, «Maite Agirre y su experiencia africana: entre Donosti y Maputo» in *Primer acto: Cuadernos de investigación teatral*, 317 zkia., 2007, 42-46.

ITÇAINA, X., 2012, «Désordre public et ordre social. Charivari et politique en Labourd intérieur (XIX-XXe) siècles» in Le Gall, Laurent et al. (arg.). *La politique sans en avoir l'air. Aspects de la politique informelle*, Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2012, 189-208.

MURO MUNILLA, M. A., 2012, «El teatro de Maite Agirre: la fiesta de confabulación con el público» in *Signa: Revista de la Asociación Española de Semiótica*, 21 zkia., 2012, 85-113.

O'CONNOR, P., 2005, «Maite Agirre en África: su experiencia inolvidable en Mozambique» in *Estreno: cuadernos de teatro español contemporáneo*, 1 zkia., 2005, 5-6.

PÉREZ, A., 2009, «Un nuevo encuentro cultural de Maite Agirre: Dulcinea en Mozambique» in *Primer acto: Cuadernos de investigación teatral*, 331 zkia., 2009, 88-91.

RETOLAZA, I., 2012, «Tu quoque filli (1996)» in Kortazar, Jon (zuz.) eta Del Olmo, Karlos (arg.). *Egungo euskal antzerkiaren historia*, Leioa: EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2012, 143-159.

VALVERDE, J., 2012, «Yuri Sam. Otoitza: sorginaren berpiztea», *Euskera*, 57 zkia, 3 lib., Bilbao: Euskaltzaindia, 2012, 761-799.

———, 2013, *Ander Lipusen antzerkigintza: errituala, kultura eta ikuskizuna*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.

Ikerketa artikuluen egileak

Euskera. 2013, 58, 2. Bilbo
ISSN 0210-1564

Jon Aizpurua Espin

Jon Aizpurua Espin, Euskal filologian lizentziatu zen Deustuko Unibertsitatean eta Hizkuntza Plangintza Ikastaroa (HIZNET) egin zuen. Lan arloan, euskara irakasle aritu da Bilbo Zaharra eta Gabriel Aresti euskaltegi-etan eta Aurten Bai-n. Barakaldoko Udaleko itzultzaile (1990 - 1991) ere izan da. 1992an, IZOn itzultzaile-beka (1992), eta UZEIn, EEBS eta Hiztegi Batuaren batzordearentzat ikerlan-beka (1993) izan zuen.

Eusko Jaurlaritzako Hezkuntza, Unibertsitate eta Ikerketa Saileko Euskara Zerbitzuan hizkuntza-normalkuntzako teknikari gisa hasi zen 1994an, eta 1995-2003 aldian, Hizkuntza Politikarako Sailburuordetzako Plangintza eta Azterlan Zerbitzuko teknikari izan zen. 2004tik gaur egun arte, Hizkuntza Politikarako Sailburuordetzako Plangintza eta Azterlan Zerbitzuko arduraduna da.

HIZNETeko irakasle ere izan da: Euskal Herriko hizkuntza egoera: estatusa (2001 - ...).

Xabier Altzibar Aretxabaleta

Xabier Altzibar Aretxabaleta (Etxebarria, Bizkaia, 1951). Euskal Filologian doktorea *Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, Astarloatarrak, Fr. Bartolome: nortasuna, idazlanak, grafiak* tesiarekin (Bizkaiko Foru Aldundia, 1992). Irakaslea UPV-EHUn. Euskaltzain urgazlea.

Edizio kritiko eta modernoak paratu ditu: *Juan Antonio Mogel. Ipuinak* (1995), *Jean Hiriart-Urruti. Ni kazeta-egilea naiz* (2004), *Ernest Daudet. Amodioaren martirra* (2013).

Filologia, literatura, euskal kazetaritzaren historia eta fraseologiako ikerlanak argitaratu ditu *Euskera*, *Lapurdum*, *ASJU*, *Bidebarrieta* eta beste zenbait aldizkaritan.

K. Josu Bijuesca Basterretxe

K. Josu Bijuesca Basterretxea (Bilbo, 1965). Euskal Filologian (1989) eta Filologia Hispanikoan (1990) lizentziaduna Deustuko Unibertsitatean. 2003an doktoregoa amaitu zuen University of California at Santa Barbara (UCSB) erakundearen (Ph.D. in Hispanic Languages and Literatures). Labayru Ikastegian, Askartza-Claret ikastetxean eta UCSBn irakasle izan da. 1999-2000 ikasturteaz gero Deustuko Unibertsitatean dihardu literatura irakasten, Euskal Filologia lizentziaturan lehenengo eta Gizarte eta Giza Zientzietako Fakultateko zenbait gradutan gero. 2006tik euskaltzain urgazlea da.

Jon Casenave

Jon Casenave Baionan sortua da 1957ko uztailearen 4ean.

Letretan diplomaduna da, Euskal Ikasketetan doktore. 1997an aurkeztu zuen doktorego tesia, Jean Etxepare medikuaren obrari buruz: *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etchepare*.

Bordeaux-Montaigne Unibertsitatean eta Baionako Fakultatean irakasten du.

Baionako IKER-UMR 5478 ikerketa taldearen partaidea da.

2003an, Euskaltzaindiak euskaltzain urgazle izendatu zuen. Euskaltzaindiko Literatura ikerketa batzordean parte hartzen du.

Ikerketa mailako lan ugari argitaratu ditu.

Xabier Erize

Xabier Erize Euskal Filologian doktorea da (1997) eta doktoratu ondoko urte bateko espezializazioa (1999) egin zuen Ameriketako Estatu Batuetako *Seton Hall* unibertsitatean (South Orange, NJ), Soziolinguistikan eta Ikerketa Etnografikoan. Halaber, bi unibertsitateko aditu titulu ditu enpresen

alorreko gaietan: Enpresen Zuzendaritza Nagusian eta Erakundeen Portae-
ran.

Profesionalki, Gizarte Erantzukizun Korporatiboa eta Hizkuntza Garape-
na sailen sortzailea eta arduraduna izan zen Nafarroako Kutxan 2004tik
2011ra arte. Bestalde, EHUren Hiznet-Hizkuntza Plangintzako espezializa-
zio graduondoko irakaslea da 2001. urtetik orain arte.

Joseba Gabilondo

Joseba Gabilondo literatur erkatuzko doktore da (UCSD) eta gaur egun
irakasle titular Michigan State Universityko Department of Romance and
Classical Languages-en. Honako liburuak eta monografikoak (ko)editatu
ditu: *Arizona Journal of Hispanic Cultural Studies*-en *The Hispanic Atlantic*
(2001) eta *Empire and Terror: Nationalism/Postnationalism in the New Millen-
nium* (2004). Gainera, euskal literaturaz bi liburu argitaratu ditu: Nazioaren
hondarrak: Euskal literatura garaikidearen historia postnazional baterako
hastapenak (2006) eta New York - Martutene (*edo nola desiratuko dugu*
orain?) (2013).

Roberto González de Viñaspre

Roberto González de Viñaspre euskal filologian lizentziaduna da Deustu-
ko Unibertsitatean (1986). Eusko Jaurlaritzako, Hezkuntza, Hizkuntza Po-
litika eta Kultura Departamentuko Euskara Zerbitzuaren EGA programako
arduradun teknikoa da. Bere ikerketa jarduera, batik bat toponimia histo-
rikoan kokatzen da. Euskaltzaindiko Onomastika batzordeko kide da.

Alexander Gurrutxaga Muxika

Alexander Gurrutxaga Muxika (Zarautz, 1988) Euskal Filologian lizen-
tziaduna da Euskal Herriko Unibertsitatean (2011). «Literatura Konpara-
tua eta Literatur Ikasketak» Masterra egin zuen EHUUn (2013), eta dokto-

regai da literaturaren alorrean. Batez ere Pizkundeko eta Trantsizioaren garaiko poesiagintza ditu aztergai. Horrez gain, *Memoria historikoa literatura iberiarretan* (IT 806-13) ikertaldeko kidea da, eta *Berría* egunkarian kolaboratzen du literatur kritikari gisa, 2012az geroztik.

Miren Ibarluzea

EHUn Itzulpengintza lizentziatura eta Euskal Filologia eta Hizkuntzalari-tza masterra bukatu zituenenez gero, ikertzen ari da Mari Jose Olaziregi irakaslearen gidaritzapean, Euskal Herriko itzulpengintza-sistemaren historia, funtzioak eta errepresentazioak. Irakasle aritu da Michel de Montaigne-Bordeaux 3 eta Sorbonne Nouvelle-Paris 3 unibertsitateetan. Orain arte egindako lanen artean nabarmen daiteke, besteak beste, Santi Onaindia bekarekin argitaratutako *Literatur itzulpenaren kritika. Lehen pausoak: dibulgazio-kritikaren azterketa* (Bilbao, 2011).

Jon Kortazar Uriarte

Jon Kortazar (Mundaka, 1955). Euskal Herriko Unibertsitateko Euskal Literaturako katedraduna. Santiagoko irakasle bisitaria. Irakaslea, idazlea eta hainbat komunikabidetako kolaboratzailea.

Sari garrantzitsuak jaso ditu: Galiziako PEN Klubak Rosalia de Castro Saria eskaini zion 2008an, bere lan osoaren itzalarengatik. 2009an Bizkaiko Aldundiak Lauaxeta Sariaz omendu zuen.

Gaur egun, *Egungo Euskal Literaturaren Historia* (2003-2014) idazten duen ikerketa taldeko zuzendaria da. Historiak garaiko literatur lana generoka aztertu eta zortzi liburutan eman du gaia: eleberria, poesia, nobela eta zinema, ipuina, haur eta gazte literatura, antzerkia, saiakera eta komikia. Horrela, garaiko literaturaren ikuspegi aberats bezain sakona eskaintzen da. Laster ingelesez argitaratuko da laburpena.

XX. mendeko euskal literaturaz lanak argitaratu ditu, aipagarrienak hauek: *Euskal Literatura XX. mendean* (sei argitalpen, 1990-2003), *Teoría*

y *práctica poética de Esteban Urkiaga, Lauaxeta* (1986), *Luma eta lurra* (1997), *Diglosia eta Literatura* (2001), *Postmodernitatea euskal kontagintzan* (2003), *Bernardo Atxaga: Basque Literature From The End Of The Franco Era To The Present* (2007), *Bitartean New York Kirmen Uriberen literaturgintza* (2011), *Contemporary Basque Literature. Kirmen Uribe's proposal* (2013).

Bere lana hamar hizkuntzatan irakurri daiteke: alemanez, ingelesez, frantsesez, katalanez, galegoz, portugesez, gaztelaniaz, errusieraz, georgieraz eta errumanieraz.

Atzerriko hainbat Unibertsitatetan eman ditu hitzaldiak: Ohion, Oxforden, Tubingan, Kolonian, Kielen, Berlinen, Venezian eta Argentinako La Platako Unibertsitate Nazionalan.

Madrileko Biblioteka Nazionaleko Patronatuko kidea izan da eta Eusko Ikaskuntzako Bizkaiko lehendakariordea (2005-2008). Euskaltzaindiko euskaltzain urgazlea da.

Gema Lasarte Leonet

EHUko Hizkuntza eta Literaturaren Didaktikako irakaslea. Informazio Zientzietan lizentziaduna eta Literatur Zientzietan doktorea. Emakume idazleak narratiba garaikidean aztertu ditu batez ere. Literatura aztertzeke orduan literatur pertsonaia protagonista femeninoak eta agenda feminista erabili ohi ditu. Horien lekuko argitaratu dituen liburuak eta artikuluak: *Pertsonaia protagonista femeninoen exaugarriak eta bilakaera euskal narratiba garaikidean* (EHU, 2011); *Feminist Agenda euskal narratiba garaikidean* (EHU, 2012); Amaia Alvarezekin batera *Generoa eta gorputza euskal literaturan eta kulturaren* (EHU, 2012); eta *Gorputza eta generoa. Teoria, didaktika eta esperientziak* (UEU, 2014); «Genero Indarkeria euskal literaturan», *Lapurdum* (2010); «Amatasunaren gaineko diskurtsoak euskal eleberrigintza femeninoan», *Euskera* (2010), «La maternidad en el imaginario de las narradoras vascas» *Feminismos* (2011); Arantxa Urretabizkaiaren narrazio lanetako amatasunak: genero arteko harreman berrien paradigma. *Euskera* (2012); «Teaching how to Look at and View Bodies within Literature»,

Education (2013); «Gioconda Belli, a universe of women.», *Estudos Feministas*, (2013) eta «Feminización del hábito lector», *Ocnos* (2013), besteak beste. Bukatu berri du «Maskulinitate berriak euskal literaturan» *Hegats* aldizkarian argitaratzeko.

Felix Mugurutza Montalban

Felix Mugurutza Montalban (Laudio, 1965). Euskal Filologian lizentziatua eta 2013. urteaz geroztik euskaltzain urgazle. Lanbidez, Laudioko udal-eko hizkuntza normalizaziorako teknikaria da eta akademiarekiko harremana 2003. urtean hasi zuen, Onomastika batzordearen bitartez. Bestetik, EUDELen ordezkarria da Euskararen Aholku Batzordeko Toponimia Azpi-batzordean.

Toponimia-lan eta mapa askoren egilea da eta bere jarduera hori tartekatatu izan du antropologia eta historiaren inguruko beste hainbat lanekin. Ondarearen ikerketa eta zabalkundeaz arduratzen den Aunia Kultura Elkartearen burua da, bestetik.

Lourdes Otaegi

Deustuko Unibertsitatean Euskal Filologian lizentziaduna (1981).

Doktoratua *Xabier Lizardiren poetika Euskal Pizkundearen ingurumarian* izeneko tesiarekin (1993). Tesi horren edukia eman du ezagutzera *Lizardiren poetika* (1994) saio-lanean. Lizardiren idazlanen eta gutunen edizioak eta azterketa zehatzak argitaratu ditu, Pizkunde garaiko Lauaxeta, Orixe eta Aitzoli buruzkoekin batera. XX. mendeko euskal poesiaren eta saiakeraren historiaren arloko lanak ere burutu ditu eta azterketa berezituak argitaratu ditu J. Mirande, B. Gandiaga, X. Lete, J. Sarrionandia, B. Atxaga eta R. Saizarbitoria idazleei buruz.

XX. mendeko euskal poesiagintzaren historiari buruz idatzi du www.basqueliterature.com (2012) nahiz Renoko Unibertsitatearen Basque Studies Sailak argitaraturiko *Basque Literary History* (2012), Mari Jose Olaziregik

zuzendutako liburuan. EHUko Euskal Literaturaren Hiztegiaren kolaboratzaile gisa jardun du.

Euskaltzaindiaren Literatura Ikerketa batzordeko kidea da 1998. urtetik. 2000tik 2009 arte batzordeko idazkaria izan da eta euskarazko lehen *Literatura Terminoen Hiztegia* (2008) koordinatu du. Euskaltzain urgazle izendatua 2003an. Eusko Ikaskuntzako kide da. EHUko Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saileko irakaslea da. Graduoko eta Graduondoko ikastaroak ere ematen ditu. Baionako Fakultateko Euskal Ikasketen masterrean (Bordeaux III-Pau) eta UNEDeko Hizkuntza Iberiarretako Master europarrean irakasten du.

Patxi Salaberri Muñoa

Euskal Filologian doktorea da eta Euskal Literaturaren Historia irakasten du UPV/EHUko Letren Fakultatean. XVI. eta XVII. mendeetako euskarazko literatura du ikergai nagusi, eta bereziki Leizarraga, Materre eta Axularren idazlanak. Argitaratu dituen liburuen artean, *Axularren prosa Erretorikaren argitan* (1997), *Iraupena eta lekukotasuna. Euskal Literatura idatzia XX. mendera arte* (2002), *Euskal Klasikoen atarian* (2004) eta *Aingura eta sugea* (2012) dira nabarmenenak.

Ana Toledo

Ana Toledo. 1954an jaio zen Antzuolan (Gipuzkoa). Euskal Filologian doktorea da Deustuko Unibertsitatetik (1989) eta unibertsitate horretako irakasle titularra 1993tik. Euskaltzain oso da 2005az gero. «Euskal literatura» eta «Literaturaren teoria eta kritika» jakintza-alorrak jorratu ditu irakaskuntzan eta ikerketan. Batez ere, euskal kontagintzaren alderdi desberdinak aztertzeaz arduratu da biltzar eta jardunaldietara aurkezturiko txosten eta, oro har, beste argitalpenetan. Euskal kontagintzaz diharduten bere ikaskuntzen artean, *Domingo Agirre: euskal eleberriaren sorrera* (1989) nabarmendu daiteke.

AURKIBIDEA / ÍNDICE / INDEX
2012

ANGELIÉ, Christian	
– <i>Hommage à Jon Mirande (1925-1972) organisé à la Mairie de Mauléon le samedi 19 janvier 2013 par l'Académie de la Langue Basque et la Mairie de Mauléon</i>	867-872
ALEMAN, Sagrario	
– <i>Sarrera</i>	71-72
ALTZIBAR, Xabier	
– <i>Karmele Rotaetxe Amusatagiren hilberria (1932-2013)</i>	327-342
ALTZIBAR ARETXABALETA, Xabier	
– <i>Eusebio Maria Azkueren nortasunaz eta harreraz argitasun batzuk. Harenak ote dira «Carlistenac» bertsoak?</i>	433-483
AIZPURUA, Jon	
– <i>Euskarari buruzko jarrerak eta iritziak Nafarroan, Inkesta Soziolinguistikoaren arabera</i>	73-88
BIJUESCA, K. Josu	
– <i>Euskara eta vascuence hitzen adiera metriko-poetikoaz: katebegi ostenduak, aroen mitoa eta periodizazio irizpideak euskal literaturaren historian</i>	577-608
– <i>Parnasotik Euzkadia-ra. Eusebio M. Azkueren poesiagintza eta nazio identitatea</i>	395-432
CASENAVE, Jon	
– <i>Euskal literaturaren periodizazioa. Gune itsuak eta eskasak</i>	557-575

EPALZA, Aingeru	
– <i>Aurrera begira (eta pixka bat atzera ere bai)</i>	147-156
ERIZE, Xabier	
– <i>Management-eko kontzeptuak eta hizkuntza-plangintza</i>	89-146
EUSKALTZAINDIA	
– <i>2013ko albisteen kronika</i>	289-303
– <i>2013ko Europar Hiritarraren Saria Euskaltzaindiari.</i> <i>Ekitaldien Kronika</i>	13-15
– <i>2013an omenduak izan diren Euskaltzaindiko kideak</i>	307-311
– <i>Ageriko bilkura, Baionan, 2013ko abenduaren 20an</i>	259-261
– <i>Ageriko bilkura, Donostian, 2013ko urtarrilaren 25ean</i>	172-175
– <i>Ageriko bilkura, Zarautzen, 2013ko azaroaren 29an</i>	246-248
– <i>Euskaltzaindiak 2013. urtean zehar hainbat</i> <i>lankidetzaz hitzarmen sinatu ditu</i>	277-286
– <i>Euskaltzaindiaren araugintza 2013an</i>	265-267
– <i>Osoko bilkura, Baionako Euskal Museoan,</i> <i>2013ko abenduaren 20an</i>	249-258
– <i>Osoko bilkura, Bilbon, 2013ko martxoaren 22an</i>	184-189
– <i>Osoko bilkura, Bilbon, 2013ko otsailaren 22an</i>	176-183
– <i>Osoko bilkura, Bilbon, 2013ko uztailaren 19an</i>	222-227
– <i>Osoko bilkura, Donostian, 2013ko apirilaren 26an</i>	190-201
– <i>Osoko bilkura, Donostian, 2013ko maiatzaren 31n</i>	202-210
– <i>Osoko bilkura, Donostian, 2013ko urtarrilaren 25ean</i>	165-171
– <i>Osoko bilkura, Gasteizen, 2013ko ekainaren 28an</i>	211-221
– <i>Osoko bilkura, Iruñean, 2013ko irailaren 27an</i>	228-236
– <i>Osoko bilkura, Zarautzen, 2013ko azaroaren 29an</i>	237-245
– <i>Public lecture in memory of the linguist R.L. Trask</i>	17-17
– <i>Zumelzu / Zumeltzu</i>	273-273
GABILONDO, Joseba	
– <i>Literatur historia postnazionala:</i> <i>Mende-genero-belaumaldi-autore zatiketaren ideologia</i> <i>filologiko hilaren ondoko historiografiaz</i>	609-627

GARDNER, Nicholas	
– <i>The Status of Basque</i>	19-50
GONZÁLEZ DE VIÑASPRE, Roberto	
– <i>Estudio lingüístico-histórico del nombre Berantevilla</i>	803-863
GURRUTXAGA MUXIKA, Alexander	
– <i>Modernismoaren zantzuak Antonio Arrutiren poesian</i>	719-751
IBARLUZEA, Miren	
– <i>Literatura Unibertsala bildumako hitzaurreen azterketa</i>	687-719
ILLARRAMENDI, Juan Luis	
– <i>Alkatearen agurra</i>	53-54
IRIONDO, Joxemari	
– <i>Basarriren mendeurrena: Beama (Errezil)</i> 1913-XI-27 - Zarautz, 1999-XI-03	55-66
KORTAZAR, Jon	
– <i>Eusebio Maria Azcueren bizitzari buruzko zertzelada</i> <i>berriak</i>	377-393
LASARTE, Gema	
– <i>Genero eta sexuaren berridazketa: Itxaro Borda</i> <i>eta polizia eleberrien kasua</i>	753-783
MUGURUTZA, Felix	
– <i>Sobre el topónimo Guillarte (Gillarte)</i>	785-802
OIHARTZABAL, Beñat	
– <i>Jean Haritschelharren hilberria (1923-2013)</i>	315-325
OSA, Erramun	
– <i>Euskara Nafarroatik XVIII. Jagon jardumaldiaren ondorioak</i>	157-160

OTAEGI IMAZ, Lourdes	
– <i>Gudaosteko euskal poesiaren antologiak. Poetikak eta irakurketa soziokulturalak</i>	515-556
SALABERRI MUÑOIA, Patxi	
– <i>Intertestualitatea abiaburu: Haranburu Materreren harrobian</i>	631-686
TOLEDO LEZETA, Ana M.	
– <i>Aldiak mugatuz euskal literaturan: eredu bila</i>	489-514
– <i>Aurkezpena</i>	487-488
VALVERDE, Jaime	
– <i>Teatrogileek teatroaz. Maite Agirre, Antton Luku eta Ander Lipus</i>	873-919

Euskera agerkariaren idazketa arauak

Normas de redacción de la revista *Euskera*

Normes de rédaction de la revue *Euskera*

Writing guidelines for the journal *Euskera*

Euskera. 2013, 58, 2. Bilbo
ISSN 0210-1564

Euskera agerkariaren idazketa arauak

1. *Euskera* agerkariaren esparruak

Euskera Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala da. Bi motatako zenbakiak argitaratzen ditu: lehenik eta behin, instituzioaren kide berrien sarrera-hitzaldiak, erakundearen lanak, agiriak, hizkuntza-arauak, *Iker* edo *Jagon* Sailko Jardunaldiak eta antzekoak jasotzen dituztenak, eta, bigarrenik, Euskaltzaindiaren intereseko jakintza esparruetako ikerketa-artikulu originalak, liburu-aipamenak eta antzekoak. Ondoren zehazten diren irizpideak soilik bigarren motako zenbakietako ikerketa-artikulu originalei eta liburu-aipamenei dagozkie, eta bete beharrekoak dira aintzat har daitezen argitaratze-bidean. Gainerakoetan, bete beharrekoak dira Euskaltzaindiak ezarritako baldintzak; ikus “Euskaltzaindiaren argitalpen eremua”, *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

Hauxek dira *Euskera* Agerkarian jorra daitezkeen zenbait gai:

- Euskal filologia
- Hizkuntzalaritza orokorra
- Gramatika
- Dialektologia
- Lexikografia / lexikologia
- Literatura
- Toponimia / Onomastika
- Fonetika eta Fonologia
- Semantika eta pragmatika
- Hizkuntzaren historia
- Hizkuntzaren normatibizazioa
- Hizkuntzaren normalizazioa
- Soziolinguistika
- Teknologia berriak eta hizkuntza

- Iurilinguistika eta hizkuntza-zuzenbidea
- Itzulpengintza
- Zientzia-arlo desberdinetako euskara teknikoak.

Orobat, aintzat hartuko dira beste hainbat esparrutako diziplinak, euskarekin zerikusirik duten neurrian.

Ikerketa-artikulu originalen eta testuen proposamenak Argitalpen arduradunari zuzenduko zaizkio, ondoko helbidera:

Euskaltzaindia / R.A. L. V. / A. L. B.
Argitalpen arduraduna
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

2. Hizkuntzak

Ikerketa-artikulu originalak Euskal Herriko mundu akademikoan erabiltzen den edozein hizkuntzatan idatziak izan daitezke, baina euskaraz idatzitakoak hobetsiko dira.

3. Luzera

Bi motatako testuak argitaratuko dira: artikulu akademikoak eta liburu-aipamenak (erreseinak). Lehenak ez dute luzera jakinik, baina oro har ez dute izango 30.000 karaktere baino gutxiago eta 60.000 baino gehiago (15-30 orrialde). Liburu-aipamenak bi motatakoak izango dira: 3 orrialdekoak (6.000 karaktere) edo 5 orrialdekoak (10.000 karaktere), salbuespenak baztertzeke.

4. Laburpenak

Ikerketa-artikuluarekin batera haren laburpena (gehienez ere 500 karaktere) eta artikuluaren hitz-gakoak (gehienez ere, sei) entregatuko dira, artikulua idatzia den hizkuntzan.

5. Onarpena

Ikerketa-artikuluak eta testuak onartzea *Euskera* Agerkariko Idazketa Kontseiluari dagokio. Honek artikulu bakoitzerako bi kanpo-ebaluatzaile izendatuko ditu eta haien iritzia entzun ondoren hartuko du azken erabakia. Artikulua onartzerakoan egileari oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda emango zaio, hala balegokio. Egileak bere adostasuna jasotzen duen agiria sinatuko du. Hortik aurrera ez da muntazko aldaketa edo zuzenketarik onartuko ez egilearen aldetik ez argitaratzailearen aldetik.

6. Epeak

Ikerketa-artikuluak eta testuak urtean zehar aurkeztuko dira, urtea bukatu arte eta hurrengo urteko lehen seihilekoan argitaratzekotan. Argitaratze-prozesuan ezarritako epeak ez betetzeak artikuluaren argitalpena bertan behera uztea ekar liezaioke autoreari, argitaratzailearen erabakiz.

7. Artikuluaren euskarriak

Artikuluak ordenagailu formatuan aurkeztuko dira, bertsio inprimatu bat erantsiz. Euskal Herrian arruntak diren testu-prozesadoreak erabiliko dira.

8. Erreferentziak eta oharrak

Ohar gehiegikeriak mugatzeko ahaleginak hobetsiko dira. Erreferentzia guztiak, ahalaz, testu barnean txertatuko dira, artikuluaren bukeran erantsi ohi den bibliografiarekin lotuz, honela: (Larramendi, 1729) edo Mitxelena (1961, 123). Edozein arrazoirengatik mota horretakoak erabiltzea baztertzen denean ere, eman bitez erreferentzia zehatzak, *op. cit.* edo *ibidem* bezalakoak saihestuz eta erreferentzia osoak bibliografian eskainirik.

9. Bibliografia

Bibliografia artikuluaeren bukaeran emango da, oinarritzko eredu honi segituz:

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido : arte de la lengua bascongada*. Salamanca : Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía : sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao : Müller y Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, « Euskal-itzak zein diren », *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, « De paremiologia vasca : Oihenart conoció los *Refranes y sentencias en vascuence* de 1596 », *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, « Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques », in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris : Société de linguistique de Paris, 331-337.

Egileak artikuluaeren bibliografia oinarritzko eredu horren arabera antolatuko du. Kasuan-kasuan izan daitezkeen zehaztapenak edota berezitasunak argitaratzaile-arduradunarekin batera konpondu behar ditu.

10. Ordainketak

Egileak modu eskusiboan lagatzen dizkiote Euskaltzaindiari argitaratutako artikuluen gaineko erreproduzio-eskubideak. Halaber, ikerketa-artikulu eta testu guztiak ordainduko dira Euskaltzaindiaren Argitalpen baztordeak kasuan-kasuan erabakitzen dituen tarifen arabera.

Normas de redacción de la revista *Euskera*

1. Ámbitos de la revista

Euskera es el órgano oficial de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia. Publica dos tipos de números: en primer lugar, aquellos que recogen discursos de ingreso de los nuevos miembros de la institución, trabajos de la Academia, actas, normas lingüísticas, coloquios organizados por las secciones de Investigación (*Iker*) y Tutelar (*Jagon*) o análogos y, en segundo lugar, los que publican artículos de investigación originales en los ámbitos de interés de la Academia, reseñas de libros y similares. Los criterios que se especifican a continuación sólo corresponden al segundo tipo, es decir, a artículos originales de investigación y reseñas de libros, y son de obligado cumplimiento para poder ser aceptados en el proceso de publicación. Para el resto de textos deberán cumplirse las condiciones establecidas por Euskaltzaindia en “Euskaltzaindiaren argitalpen eremua”, *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

Los ámbitos de interés de la revista *Euskera* son los siguientes:

- Filología vasca
- Lingüística general
- Gramática
- Dialectología
- Lexicografía / Lexicología
- Literatura
- Toponimia / Onomástica
- Fonética y Fonología
- Semántica y Pragmática
- Historia de la lengua
- Normativización lingüística
- Normalización lingüística
- Sociolingüística
- Lengua y nuevas tecnologías

- Iurilingüística y Derecho de lenguas
- Traducción
- Euskera científico en los diversos campos del saber.

Asimismo, se tomarán en consideración otras disciplinas en la medida en que tengan relación con la lengua vasca.

Las propuestas de publicación de artículos de investigación originales deberán remitirse al responsable de Publicaciones a esta dirección:

Euskaltzaindia / R.A. L. V. / A. L. B.
Responsable de Publicaciones
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

2. Lenguas

Los artículos de investigaciones originales podrán ser redactados en cualquiera de las lenguas que habitualmente se emplean en los ámbitos académicos de Euskal Herria, aunque se dará preferencia a los redactados en euskera.

3. Extensión

Se publicarán dos tipos de textos: artículos académicos y reseñas de libros. Los primeros no tienen una extensión previamente establecida, pero en general no tendrán un número de caracteres inferior a 30.000 o superior a 60.000 (15-30 páginas). Las reseñas de libros serán de dos tipos: de tres páginas (6.000 caracteres) o cinco páginas (10.000 caracteres), aunque se admitirán excepciones.

4. Resúmenes

Los artículos de investigación deberán estar acompañados por un resumen (máximo de 500 caracteres) y sus correspondientes palabras clave (máximo de seis), ambos en la lengua original del artículo.

5. Admisión

La admisión de artículos originales y textos es competencia del Consejo de Redacción de la revista *Euskera*, el cual designará dos evaluadores externos para cada artículo y, tras tomar en consideración su dictamen, tomará la decisión definitiva, en su caso. Al comunicar la aceptación del artículo se facilitará al autor una lista de errores o cuestiones sujetas a corrección. El autor firmará un documento manifestando su acuerdo. A partir de ese momento no se aceptará ninguna modificación o corrección sustancial ni por parte del autor ni del editor.

6. Plazos

Los artículos de investigación y textos se podrán presentar hasta final de año, en el caso de que vayan a ser publicados en el primer semestre. El incumplimiento de los plazos establecidos en el proceso de publicación puede acarrear la anulación de la publicación del artículo por decisión del editor.

7. Soportes del artículo

Los artículos se presentarán en formato de ordenador junto con una versión impresa. Se utilizará un procesador de textos de uso habitual en Euskal Herria.

8. Referencias y notas

Se favorecerán los intentos de limitar el uso exagerado de notas. A ser posible todas las referencias se integrarán en el texto, conectándolas con la bibliografía que se coloca habitualmente al final del artículo, de este modo: (Larramendi, 1729) o Mitxelena (1961, 123). Cuando por cualquier razón se decida prescindir de ese tipo de referencias, éstas deberán facilitarse de forma exacta, rehuendo los *op. cit.*, *ibidem* o similares y ofreciendo las referencias completas en la bibliografía.

9. Bibliografía

La bibliografía se colocará al final del artículo, siguiendo este modelo básico:

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido : arte de la lengua bascongada*. Salamanca : Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía : sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao : Müller y Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, « Euskal-itzak zein diren », *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, « De paremiología vasca : Oihenart conoció los *Refranes y sentencias en vascuence* de 1596 », *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, « Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques », in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris : Société de linguistique de Paris, 331-337.

El autor organizará la bibliografía de acuerdo con este modelo básico. Las peculiaridades o especificaciones que puedan darse en cada caso deberán ser resueltas de acuerdo con el responsable de Publicaciones.

10. Retribuciones

El autor cede a Euskaltzaindia los derechos de reproducción de su artículo de forma exclusiva. Asimismo, los artículos originales de investigación así como todos los textos serán objeto de retribución de acuerdo con las tarifas que establezca en cada caso la Comisión de Publicaciones de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia.

Normes de rédaction de la revue *Euskera*

1. Domaines de la revue

Euskera est la publication officielle de l'Académie de la langue basque / Euskaltzaindia. Deux types de numéros sont publiés: tout d'abord, ceux qui rassemblent les discours d'intronisation des nouveaux membres de l'institution, les travaux de l'Académie, les procès-verbaux, les normes linguistiques, les colloques organisés par les sections de Recherche (*Iker*) et Tutélaire (*Jagon*) ou similaires et, ensuite, ceux dans lesquels sont publiés des articles originaux de recherche qui portent sur l'un des domaines d'intérêt de l'Académie, comptes rendus de livres et autres publications. Les critères qui sont précisés ici correspondent seulement au deuxième type de numéros de la revue, c'est-à-dire aux articles originaux de recherche et comptes rendus de livres, et sont à respecter impérativement pour pouvoir être acceptés dans le processus de publication. Pour les autres textes, il faudra remplir les conditions prévues par Euskaltzaindia dans «Euskaltzaindiaren argitalpen eremua», *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

Les domaines d'intérêt de la revue *Euskera* sont les suivants :

- Philologie basque
- Linguistique générale
- Grammaire
- Dialectologie
- Lexicographie / Lexicologie
- Littérature
- Toponymie / Onomastique
- Phonétique et Phonologie
- Sémantique et Pragmatique
- Histoire de la langue
- Normativisation linguistique
- Normalisation linguistique

- Sociolinguistique
- Langue et nouvelles technologies
- Jurilinguistique et Droit des langues
- Traduction
- Le basque scientifique dans les divers domaines du savoir.

D'autres disciplines seront également prises en considération dans la mesure où elles ont trait à la langue basque.

Les propositions de publication d'articles originaux de recherche devront être remises au responsable des Publications à cette adresse :

Euskaltzaindia / R.A. L. V. / A. L. B.
Responsable des Publications
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

2. Langues

Les articles originaux de recherches pourront être rédigés dans l'une des langues qui sont habituellement employées dans les domaines académiques du Pays Basque, même si une préférence sera accordée à ceux rédigés en basque.

3. Longueur

Deux types de textes seront publiés : les articles académiques et les comptes rendus de livres. Les premiers n'ont pas de longueur préalablement établie, mais en général le nombre de caractères ne sera pas inférieur à 30 000 ni supérieur à 60 000 (15-30 pages). Les comptes rendus de livres seront de deux types: de trois pages (6 000 caractères) ou cinq pages (10 000 caractères), même si des exceptions seront autorisées.

4. Résumés

Les articles de recherche devront être accompagnés d'un résumé (500 caractères maximum) et de leurs mots-clés correspondants (six maximum), tous deux dans la langue originale de l'article.

5. Admission

L'admission d'articles originaux et de textes relève de la compétence du Comité de Rédaction de la revue *Euskera*, qui désignera deux évaluateurs externes pour chaque article et, après avoir tenu compte de leur avis, prendra la décision définitive, si cela s'avérait nécessaire, le Comité de Rédaction fournira à l'auteur une liste des erreurs ou points susceptibles d'être sujets à révision lors de la communication de l'acceptation de l'article. L'auteur signera un document exprimant son accord. Dès lors, il ne sera accepté aucune modification ou correction substantielle ni de la part de l'auteur ni de la part de l'éditeur.

6. Délais

Les articles de recherche et textes seront présentés tout au long de l'année, jusqu'au 31 décembre et seront publiés au plus tard au cours du premier semestre de l'année suivante. Le non-respect des délais fixés dans le processus de publication peut entraîner l'annulation de la publication de l'article sur décision de l'éditeur.

7. Supports de l'article

Les articles seront présentés au format informatique avec une version imprimée. L'auteur utilisera un traitement de texte couramment utilisé au Pays Basque.

8. Références et notes

Les tentatives de limiter l'utilisation exagérée de notes seront appréciées. Dans la mesure du possible, toutes les références seront insérées dans le texte, et seront reliées à la bibliographie placée à la fin de l'article, de la manière suivante : (Larramendi, 1729) ou Mitxelena (1961, 123). Si pour une raison ou pour une autre, l'auteur décide de se passer de ce type de références, celles-

ci devront être indiquées de façon exacte, en évitant les *op. cit.*, *ibidem* ou similaires et en offrant les références complètes dans la bibliographie.

9. Bibliographie

La bibliographie se place à la fin de l'article, en suivant ce modèle de base :

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido : arte de la lengua bascongada*. Salamanca : Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía : sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao : Müller y Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, « Euskal-itzak zein diren », *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, « De paremiologia vasca : Oihenart conoció los *Refranes y sentencias en vascuence* de 1596 », *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, « Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques », dans *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris : Société de linguistique de Paris, 331-337.

L'auteur organisera la bibliographie de son article en fonction de ce modèle de base. Les particularités ou précisions susceptibles de se présenter dans chaque cas devront être résolues en accord avec le responsable des Publications.

10. Rémunérations

L'auteur cède de manière exclusive à Euskaltzaindia les droits de reproduction de son article. De même, les articles originaux de recherche ainsi que tous les textes feront l'objet d'une rémunération conformément aux tarifs qu'établira dans chaque cas la Commission des Publications de l'Académie de la langue basque / Euskaltzaindia.

Writing guidelines for the journal *Euskera*

1. Overview of the journal

Euskera is the official journal of the Royal Academy of the Basque Language/Euskaltzaindia. It publishes two types of issue: one containing induction speeches of the newest members of the institution, the Academy's work, publications, language rules, symposia organised by the Research (*Iker*) and Tutelary (*Jagon*) sections and so on, and a second containing original research articles on topics of interest to the Academy, book reviews and the like. The criteria specified below only concern original research articles and book reviews appearing in the second type of issue and are mandatory for manuscript acceptance. All other manuscripts must meet the conditions set by Euskaltzaindia in "Euskaltzaindiaren argitalpen eremua", *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

The following topics are covered in *Euskera* journal:

- Basque philology
- General linguistics
- Grammar
- Dialectology
- Lexicography / Lexicology
- Literature
- Toponymy / Onomastics
- Phonetics and Phonology
- Semantics and Pragmatics
- History of language
- Corpus planning
- Status planning
- Sociolinguistics
- Language and New Technologies

- Jurilinguistics and Language Law
- Translation
- Scientific Basque in the various fields of knowledge.

Likewise, other disciplines will be taken into consideration insofar as they relate to the Basque language.

Proposals for publication of original research articles must be submitted to the Publications Manager at the following address:

Euskaltzaindia
Publications Manager
Plaza Barria, 15
48005 BILBO
Spain

2. Languages

Original research articles may be written in any of the languages that are normally used in academic circles in the Basque Country, although preference will be given to those written in Basque.

3. Length

Two types of texts will be published: academic articles and book reviews. The former do not have a set length, but generally will not have less than 30,000 characters or more than 60,000 (15-30 pages). Book reviews are of two types: three pages long (6,000 characters) or five pages (10,000 characters), although exceptions are allowed.

4. Abstracts

An abstract (maximum of 500 characters) and the corresponding key words (maximum of six), both in the original language of the article, must be submitted together with research articles.

5. Acceptance

Acceptance of original articles and texts is the responsibility of the Editorial Board of the journal. Two external reviewers will be designated for each article and, after taking their opinion into consideration, the Board will make its final decision, if necessary. Upon notification of the acceptance of the article the author will be provided with a list of problems, errors or issues subject to correction. The author will sign a document stating his/her agreement. From that moment on, no substantial modification or correction by either the author or the editor will be accepted.

6. Deadlines

Research articles and texts can be submitted throughout the year for publication by the end of the following half-year. Failure to comply with publishing deadlines may result in cancellation. The editor's decision is final.

7. Article Format

Manuscripts must be submitted in digital format together with a printed version. Any format commonly used in the Basque Country is acceptable.

8. References and Notes

Attempts to limit the excessive use of notes will be looked upon favourably. If possible, all references should be incorporated into the text, connected to the bibliography that is usually placed at the end of the article, as follows: (Larramendi, 1729) or Mitxelena (1961, 123). If for any reason an author decides not to use that reference format, precise mention should be made, avoiding the use of *op. cit.*, *ibidem* or similar and providing full references in the bibliography.

9. Bibliography

The bibliography will be placed at the end of the article, following this basic model:

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido : arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía : sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao : Müller and Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, «Euskal-itzak zein diren», *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, «De paremiologia vasca: Oihenart conoció los *Refranes y sentencias en vascuence* de 1596», *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, «Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques» in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris: Société de linguistique de Paris, 331-337.

The author will organise the bibliography according to this basic model. Any additional features or specifications must be agreed with the Publications Manager case by case.

10. Remuneration

Authors must vest copyright in their articles exclusively to Euskaltzaindia. Original research articles and other texts will be remunerated in accordance with the rates established in each case by the Publications Committee of the Royal Academy of the Basque Language/Euskaltzaindia.

Harpidetzak eta eskariak / Pedidos y suscripciones

ESKATZAILEAREN DATUAK / DATOS DEL SOLICITANTE:

Izen-deiturak / Nombres y apellidos: _____

Erakundea / Institución: _____

Helbidea / Dirección: _____

Posta kodea / C.P.: _____ Udalerria / Población: _____

Lurraldea / Provincia: _____ Estatua / Estado: _____

NAN/IFK · DNI/NIF: _____ Telefonoa: _____

Faxa: _____ E-mail: _____

Eskaera data / Fecha de pedido: _____ - _____ - _____

2014rako harpidetzaren prezioa / Precios de suscripción para el año 2014:

España: 30 €

Atzerria / Extranjero: 32 €

Zenbaki solteak / Números sueltos:

Kopurua Cantidad	Aldizkaria Revista	Urtea / Año	Bolumena Volumen	Zenbakia Número

Zenbaki solteen prezioa 2014rako / Precios de los números para el 2014

Euskera 2013, 58, 1, 18 €

Euskera 2013, 58, 2, 18 €

Ordainketa era / Modo de pago

- Transferentziaz / Transferencia
 - Postordainez / Contrareembolso
 - Errezibuz (kontu korrante zenbakia) / Recibo (número de cuenta corriente):
-

Salmenta eta banaketa / Venta y distribución

Euskaltzaindiko Argitalpen Banaketa Zerbitzua
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

Tel. 94 415 8155

Fax: 94415 8144

e-mail: jartza@euskaltzaindia.net

* * *

Eskatzaileak, datu pertsonalak eman behar dituzenez gero, eskatzaile horrek esanbidezko baimena eman du datu horiek Euskaltzaindiaren fitxategi informatikoan sar daitezenez; fitxategiaren xede bakarra zerbitzu pertsonalizatua eskaintzea da. Fitxategia Datuen Babeserako Agentzian inskribatuta dago, eta, berori kudeatzeko, abenduaren 13ko 15/1999 Lege Organikoa (Izaera Pertsonaleko Datuen Babesari buruzkoa) eta horren garapenerako gainerako arauak betetzen dira.

Eskatzaileak bere datu pertsonaletan sartzeko, horiek zuzentzeko, ezerezteko eta horien aurka jartzeko eskubideak ditu, eta badu eskubideon berri. Eskubide horiek idatziz egikaritu ahal izango ditu, helbide honetara mezu elektronikoa bidaliz: info@euskaltzaindia.net. Edozein kasutan ere, eskatzaileak bermatzen du emandako datu pertsonalak egiazkoak direla.

* * *

El solicitante autoriza expresamente a que los datos personales aportados en relación a su pedido, sean incorporados al fichero informático de Euskaltzaindia, destinado exclusivamente a dar un servicio personalizado al usuario. Dicho fichero resulta inscrito en la Agencia de Protección de Datos y es gestionado de acuerdo a lo dispuesto en la Ley Orgánica 15/1999 de 13 de diciembre sobre Protección de Datos de Carácter Personal y demás normativa de desarrollo.

El usuario queda informado de sus derechos de acceso, rectificación, cancelación y oposición respecto de sus datos personales, pudiendo ejercitar estos derechos por escrito mediante correo electrónico a la dirección info@euskaltzaindia.net. En cualquier caso, el usuario garantiza que los datos personales facilitados son veraces.

